

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

НАЦІОНАЛЬНА ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

Збірник наукових праць
Випуск 2

• НАЦІОНАЛЬНА ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ • Випуск 2

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

НАЦІОНАЛЬНА ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

Збірник наукових праць

Заснований у 2011 році

Виходить щорічно

Випуск 2

**Київ
2012**

УДК 947.7+37+39

ББК 63.3(2+71)

Н 35

Рекомендовано до друку Вченою радою Українського інституту національної пам'яті (протокол № 6 від 26 червня 2012 року)

За достовірність викладених фактів, цитат та інших відомостей відповідає автор. Редакція залишає за собою право на скорочення і літературне редагування матеріалів за погодженням із авторами. Усі права застережені. Передруки і переклади матеріалів збірника дозволяється лише за згодою авторів і редакції.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 18533-7333р від 29 грудня 2011 року

Головний редактор

Солдатенко В.Ф., доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Заступники головного редактора:

Кривошея В.В., доктор історичних наук,

Веденєєв Д.В., доктор історичних наук

Відповідальний секретар

Омельченко О.В., кандидат історичних наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Бойко О.Д., доктор політичних наук,

Буряк Л.І., доктор історичних наук,

Вашкевич В.М., доктор філософських наук,

Верба І.В., доктор історичних наук,

Вишняк О.І., доктор соціологічних наук,

Ганжуров Ю.С., доктор політичних наук,

Киридон А.М., доктор історичних наук,

Левенець Ю.А., доктор політичних наук, академік НАН України,

Любовець О.М., доктор історичних наук,

Олійник Б.І., академік НАН України,

Онищенко О.С., доктор філософських наук, академік НАН України,

Рафальський О.О., доктор історичних наук,

Смолій В.А., доктор історичних наук, академік НАН України,

Табачник Д.В., доктор історичних наук, академік НАН правових наук України,

Шемшученко Ю.С., доктор юридичних наук, академік НАН України

Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць - Вип. 2. - К.: ДП
Н 35 «НВЦ «Пріоритети», 2012. - 412 с.

ISBN 978-966-8809-44-6

У збірнику вміщено статті, присвячені різним аспектам студій із дослідження пам'яті. На сторінках видання знайшли висвітлення теоретичні проблеми, зокрема співвідношення національної пам'яті, історичної науки, культури національної пам'яті (на прикладі ставлення до історії революцій), концептуальні підходи до феномену соціальної пам'яті, аналіз появи та еволюції парадигми пам'яті, ролі духовності та інтелектуального потенціалу у процесі формування історичної свідомості, методологічні аспекти взаємодії історичної пам'яті та історіографії. Представлено окремі дослідження, що стосуються пам'яті про конкретні історичні постаті, події, періоди. Пропонується кілька статей до дискусії. Подано огляди книг та рецензії.

УДК 947.7+37+39
ББК 63.3(2+71)

ISBN 978-966-8809-44-6

©Український інститут національної пам'яті, 2012

СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

УДК 351.858

Солдатенко В.Ф.

ПРО КУЛЬТУРУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ (НА ПРИКЛАДІ СТАВЛЕННЯ ДО ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЙ)

Проаналізовано сутнісні характеристики феномену «культура національної пам'яті» на прикладі ставлення до історії революцій. Розглянуто модель вироблення і закріплення в національній пам'яті уявлень про основні революційні періоди в історії України.

Ключові слова: *культура національної пам'яті, національна пам'ять, історична пам'ять, соціальна революція, національна революція, Українська революція.*

Однією з непростих прикмет гуманітарного сегменту суспільного життя останніх років є своєрідний «пульсуючий» ефект щодо феномену, який позначається терміном «національна пам'ять». Ще донедавна малопоширене словосполучення вживається надто часто і звучить аж неприродно-надривно, тривожно, навіть іноді якимось загрозливо, а то, раптом, на певний час зникає з політичного і наукового лексику, немовби ховаючись десь у глибинах суспільної свідомості, чи на її периферії. Відповідно актуалізуються чи відсуваються з першого плану як кон'юнктурні формальні розмови, публікації у засобах масової інформації, так і вагомі фахові праці, звернені до пам'яті про минуле. Неважко передбачити, що шукати тут прості пояснення безперспективно.

Цілком природними виглядають спроби розібратися у сутності означеної проблеми, зрозуміти, якою може і повинна бути методологія таких суспільно-психологічних явищ як колективна пам'ять, історична пам'ять, соціальна пам'ять, національна пам'ять, з яким науковим інструментарієм доцільно підходити до тлумачення та оцінки їх функціонування. Можливо й не оптимальним, але прийнятнішим за інші, означенням, якісною характеристикою порівняно розвинутіших і досконаліших форм прояву усіх колективних пам'ятей є термін «культура». В усякому разі ним достатньо широко оперують зарубіжні і вітчизняні фахівці [46; 48; 51; 70; 81; 126; 127; 131; 134; 143].

Як своєрідна «лакмусова смужка» слово «культура» вживається і в тих випадках, коли доводиться «виміряти» фаховий інтелектуальний рівень, закладений і реалізовуваний у національних моделях пам'яті на найконкретніших зрізах [40; 41; 45; 59].

Коли ж якість пропонованих суспільству концепцій, схем, оцінок минулого викликає сумніви, несприйняття, заперечення через більшу або меншу упередженість, кон'юнктурність, ненауковість, спотворення, фальсифікації, з'являються обґрунтовані застереження [71; 131, с. 53–57], міркування про низький, чи ж то недостатній культурний рівень національної історичної пам'яті.

Зважаючи на вищевідзначене, спираючись на конструктивні напрацювання й негативно рефлексуючи на «вливання» в резервуар колективних пам'ятей «недоброякісних» домішок, видається виправданим і доцільним ще раз звернутися до з'ясування сутності феномена «культура національної пам'яті» не стільки на абстрактно-теоретичному рівні, скільки на прикладі свідомо обмеженого (і хронологічно, і проблемно) окремого історичного етапу як об'єкту, добре усвідомлюючи, що за такого підходу сформульовані висновки, запропоновані оцінки не можуть претендувати на абсолютність, універсальність [17]. На них виправданіше орієнтуватись як на один з прикладів, який також можна використовувати з необхідними логічними корекціями щодо різноманіття історичних сюжетів і сторінок досвіду.

В цьому сенсі показовою гадається, може бути реконструкція (модель) вироблення й закріплення в національній пам'яті уявлень про основні революційні періоди в історії України.

Кілька висхідних загальних міркувань

Останнім часом достатньо поширеними стали твердження про принципову неможливість мати скільки-небудь об'єктивне уявлення про минуле. Відсутність у істориків надійних інструментів верифікації видається за головну причину недосяжності правдивих знань про реальний досвід. Іншими словами, історію реконструювати й знати не можливо, оскільки «об'єктивне історіописання – не більш ніж рожева мрія» [81, с. 255–337]. Як не дивно, подібний агностицизм в різних варіаціях поширюється передусім фахівцями-істориками, жоден з яких не відмовився від своїх занять, від вчених ступенів і звань, від поважних посад, які дозволяють тиражувати усно і в засобах масової інформації подібні погляди широкому загалу, в тому числі й підростаючому поколінню.

Якщо припустити погодження з такою точкою зору, який сенс займатися апріорі віртуальною справою, власне тим, що не має

стосунку до науки, завдання якої полягає передусім у прагненні до істини, максимального наближення до неї? Тоді слід просто відверто заявити, що історія – то взагалі не наука, оскільки просто не здатна виконувати функцій останньої – пізнавати і пояснювати все, що відбувається у світі: природі, суспільстві, мисленні.

Активно виступаючи проти добре всім відомої тези, що історія є «вчителькою життя», народів, нації, кожному індивідові пропонується змиритись із множинністю «історичних правд», використання яких залежить від політичної та ідеологічної кон'юнктури, із селективно-вибірковим принципом привласнення «потрібних» чи «зручних» елементів з арсеналу інформацій про минуле при довільному, навіть, свавільному нехтуванні тим, що «не вписується» в обрані схеми і орієнтації, заважає суб'єктивно витлумаченому, або корпоративно погодженому прагматизму.

Навряд чи після цього варто доводити, що вироблення й здійснення будь-якої (не те, щоб конструктивної, ефективної) національної пам'яті за подібними «рецептами» – справа марна, елементарно недосяжна.

То ж вважаючи порушений момент предметом окремої, спеціальної розмови, гадається, можна в даному випадку обмежитись твердою констатацією того, що висхідним моментом розробки засад національної пам'яті повинна бути строга, принципова науковість, ясно усвідомлюване переконання в тому, що історики, інші представники гуманітарної сфери оперують знаннями, об'єктивність яких не викликає сумнівів і заперечень, не може бути спростованою будь-ким і будь-якими зусиллями.

Якщо з даної позиції намагатися віднайти ту ланку в дослідженні поставленої проблеми, з якою потім будуть «зчеплені» взаємопов'язані наступні елементи, що зрештою дозволять відтворити картину в цілому, то варто насамперед визначитися зі ставленням до сучасних підходів в оцінці ролі революцій в історичному поступі загалом, української спільноти зокрема. Контраверсійність проблеми самоочевидна, незліченну кількість разів історіографічно й ідеологічно-політично підтверджена. Однак обійти її неможливо. І навіть налаштовуючись на поміркованість, «академічну компромісність», все ж з невимовною невідворотністю слід займати чітку і ясну позицію, усвідомлюючи, що все одно в ній тією чи іншою мірою буде присутня (принаймні в ретроспекціях) психологічна ситуація сьогодення, реагування на домінуючі умонастрої, тенденції розвитку суспільної думки.

Одна з найпоширеніших точок зору сьогодні – безкомпромісне засудження революцій. А основні аргументи з посиланнями на

останнє, ХХ століття, зводяться до того, що вони порушили природний цивілізаційний поступ, привели до нічим не виправданих соціальних експериментів, які, зрештою, у переважній кількості випадків зумовили тяжкі людські випробування, катаклізми, катастрофи, не лише не наблизили суспільство до щастя, благополуччя, а віддалили від них, дестабілізували світ, змусили повернутися до давно апробованих, надійних шляхів, засобів «нормальної» життєдіяльності. Найбільші претензії висуваються до ідеологів радикальних моделей суспільного переустрою, прискорених варіантів досягнення прогресу. Революціонери постають у образі страшних монстрів, злочинців, що «зомбуючи» пересічних громадян, брутално їх ошукуючи, заводять у глухий кут, прирікають на бідкування й трагедії.

Не вдаючись до спростування далеко небездоганної логіки вищеозначених тверджень, є сенс спочатку спокійно, спираючись на мінімум історичних знань і уявлень, якими володіє практично кожна освічена особистість, поміркувати над відповідями на деякі питання, без яких навіть вдалі й переконливі на перший погляд умоглядні конструкції все ж залишаться поверховими або й такими, що штучно «зависають», не маючи надійного фундаменту.

Важко знайти в історії ту межу, коли, пізнаючи світ, у людей вперше виникло бажання змінити його, вдосконалити суспільні відносини. Можливо, ці два напрямки розумової діяльності розвивалися у взаємозв'язку, взаємозумовленості (швидше за все, так і було). А ще одночасно додавалися природні, хоча стихійні й рефлекторні, почуття тих, хто опинився залежним, пригнобленим, але не бажав миритися з таким станом. І чим більше ті, хто в силу якихось причин вивищилися, прагнули довести правомірність, доцільність статускво, зберегти рівновагу, яка завжди була нетривкою і удаваною, тим більше виявлялося бажання знищити панівний порядок, вирватися на нові щаблі розвитку. Так, самою природою розвитку людського суспільства, підвладного законам еволюції, несумісним з «тупцюванням» на одній стадії, породжувалися революції як неминучі історичні феномени. Звісно, у одних вони завжди породжували і породжують жах і огиду, а іншим, навпаки, віщують надію на нове, краще життя.

Ясна річ, кардинальна ломка порядків не може бути безболісною. Однак, в цьому пункті міркувань дуже важливо зрозуміти, що в більшій мірі, і в першу чергу, винні в революціях не ті, хто до них кличе, а ті керівні сили суспільства, які, діючи здебільшого за інерцією, не знаходять творчих можливостей (почасти не хочуть їх шукати) для безкризового і безконфліктного розв'язання проблем,

що постійно виносяться на історичну авансцену. Зусилля ж витрачаються на дискредитацію нових ідей та різноманітну боротьбу (включаючи й фізичну) проти їх носіїв.

Сутність революцій не в їх кровожерливості, насильствах, перепривласненні благ, а зміні принципів функціонування суспільства. При всій своїй спонтанності й стихійності це цілком закономірне явище, аж ніяк не суперечне природі життя, а, навпаки, іманентне їй, зумовлене не суб'єктивними нахилами, намірами, настроями, а об'єктивним ходом самого життя. Революції – це рух, це його внутрішня потреба, коли інший (еволюційний) шлях не дає ефекту, а лише загострює суперечності, не дає виходу з кризових станів.

Революції – це перерва поступальності. Безперервність розвитку – природна даність. А безперервність окремих етапів, їх органічна досконалість – утопія.

У ході революцій знищуються бар'єри, які заважають прогресивному поступу, долаються закріплені традиції, змінюються уявлення. «Вороги революції, контрреволюціонери полюбилися говорити про жахи і зло революцій – зауважував М. Бердяєв. – Але не мають права говорити, – рішуче заперечує відомий філософ. – Відповідальні за жахи й зло революції перш за все старе, дореволюційне життя і його захисники. Відповідальність завжди лежить на тих, які нагорі, а не внизу. Жахи революції – є лише трансформацією жахів старих режимів, лише дія старих отрут. Саме старі отрути і є злом в революції. Ось чому контрреволюційні сили можуть лише посилити зло в революціях, ніколи не можуть від нього звільнити» [2, с. 188–189].

Глибоко проникаючи в сутність дії об'єктивних історичних механізмів, оригінальний мислитель не може не визнати: «Є дві мети в соціальному житті – зменшення людських страждань, бідності й приниження і творення позитивних цінностей. Можливий конфлікт між цими цінностями, але кінець-кінцем вони поєднані, тому що зменшити людські страждання, бідність і приниження – значить розкрити людині можливість творити цінності» [2, с. 195].

Є й інша детермінованість революцій – їх гуманізаційна спрямованість, прагнення задовольнити найнагальніші потреби існування людини (скажімо, в їжі) – проблема, яка не може розв'язуватися сама собою в «збалансованому» соціально-неоднорідному суспільстві: «Не можна відмовитися вирішувати проблему хліба для трудящих мас на тій підставі, що при нерозв'язаності цієї проблеми і при пригнобленні мас культура була красивою» [2, с. 13]. Розшарований соціум – це «співтовариство»,

де експлуататор і деспот елементарно не може бути людським стосовно залежного від нього (економічно, політично, юридично, ідеологічно, освітньо й т. ін.) індивідуума. В кращому разі можна досягти послаблення напруженості в стосунках, зняти ж проблему в принципі неможливо.

Отже, за будь-якого ставлення до революцій «відмінити» їх не можна. То ж обіцянки політичних сил, діячів запобігти таким катаклізмам завжди приховують в собі нереальність. Революції можна дещо відстрочити певними зусиллями, прагматично прорахованими кроками, компромісами та ін. Але вони невіддільні від життєвого поступу.

Інша справа, що здійснюючи радикальні суспільні прориви, ініціатори, керівники революцій достатньо швидко потрапляють у полон уявлень, що досягнутий ними рівень організації можна (і слід) лише дещо вдосконалювати, «рихтувати», однак не можна (не варто) кардинально змінювати. Виконавши на перших порах свою авангардну роль, вони надалі перетворюються на охоронців набутих станів розвитку, на гальмо для радикальних зрушень, стають на перешкоді й суб'єктивно «заперечують» дальший прогрес.

Різновидом революцій в їх обширній класифікації – «соціальні революції», «політичні революції», «революції знизу», «революції мас», «революції згори», «революційний верхівковий переворот», «революційний заколот» тощо – є національно-визвольні революції. Головна їхня особливість полягає в тому, що першопричиною прагнення до радикальних змін є національна нерівність, залежність; нестерпний стан зумовлює пориви цілих етнічних груп (колективів), націй проти іншонаціонального засилля, задля ліквідації національної несправедливості й досягнення ніким іншим не обмежуваних можливостей для повноцінної реалізації власних потенцій.

Засади революціології

Вивченням революцій займаються (і немало) й ті, хто заперечує їхню правомірність, намагається дискредитувати, звести оцінку до однозначно негативної суспільної ролі [22; 23; 52; 75]. Умовно здійснювані зусилля можна найменувати анти-, негативно- або превентивно революційними концепціями. Однак незмінно пробиває собі дорогу й комплексний, всебічний науковий підхід, який породив чималу конструктивну (не апологетичну) літературу. В останні роки науковий напрямок навіть почали іменувати спеціальним терміном – революціологія [21; 43; 140; 141; 144; 146; 152; 153].

Орієнтуючись на досягнуті результати (в концентрованому вигляді вони представлені в згаданій книзі В. Шепелевої, а тому свідомо вдаючись до теоретичних, історіографічних запозичень з її комплексної праці, щоб не повторювати від свого імені пророблене), звісно, в потрібних випадках ставлячись до них з необхідною мірою критичності, можна вже на новому якісному рівні – рівні науково-теоретичного аналізу – окреслити найзагальніші уявлення про роль революцій в історичному процесі.

Відправними елементами – логічними «блоками» стали *«теорія природного права»* й *концепція «суспільного договору»*, основи яких закладалися такими мислителями і політичними діячами як Дж. Мільтон, Дж. Лільберн, Дж. Локк, Т. Гобс, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Вашингтон, Т. Джеферсон, М. Робесп'єр та ін. Наріжна неспростовна ідея полягає в тому, що боротьба за природні права (на життя, свободу, щастя, рівність, братерство) абсолютно правомірна, оскільки вони існують раніше договору-закону. Відтак революція в ім'я прав і супроти усталеного закону цілком правомірна саме через свою природність.

Слід зауважити побіжно, що коли цьому сформульованому принциповому погляду протиставлялися *консервативні концепції* (скажімо, подані у праці Е. Берка «Роздуми про революції у Франції»), вони не могли витримати сутнісної конкуренції, й у науково-теоретичному сенсі програвали, виявлялися безпорадними. Співвідношення підходів не мінялося й тоді, коли з різних причин захоплюючи оптимістичні сприйняття й кваліфікації революцій (Т. Пейн «Права людини») ставали значно стриманішими, виваженішими. Не змогли похитнути позицій прибічників революційно-оптимістичних поглядів і достатньо глибоко обгрунтовані ідеї еволюціонізму, зокрема концепції соціальної еволюції Г. Спенсера й О. Конта (еволюція – норма, благо, революція – злочин, біда).

Полеміка в суспільствознавчій літературі впродовж кількох століть лише з новою й новою силою підтверджує: революція – один з двох природних варіантів руху необхідних соціальних змін.

Достатньо наочно невідворотний детермінізм революцій аргументують прибічники так званого *абстрактно-натуралістичного* напрямку. Так, для автора широко відомої книги «Анатомія революції» (1938 р.) К. Брінтона суспільство – це живий організм, що постійно росте й розвивається, а його оболонка (надбудови, політичні зокрема), як своєрідний «шкіряний покрив» не в змозі розвиватися такою ж, синхронною мірою, автоматично і співмірно відповідати потребам організму – то ж він «підганяється» до умов,

що безкінечно змінюються такими свідомими й болючими зусиллями як революції.

Отже, причини революцій – об'єктивні, щонайгостріші потреби росту, самого життя, організації суспільства, навіть «спасіння» останнього в кризових обставинах через віднайдення адекватних кроків, які забезпечують можливості висхідного поступу.

Розвиваючи й конкретизуючи абстрактно-натуралістичний напрямок в революціології, прибічники *політико-правового* напрямку (Д. Бодін, Б. Адаме, П. Сорокін, Л. Едвард, Д. Уебстер) підходять до революцій в першу чергу як політичних переворотів, які, своєю чергою, відкривають шлях до соціальних трансформацій (еволюцій), втім як і технічних, культурних, релігійних зрушень тощо (Г. Лебон, Ч. Еллвуд, К. Брінтон, Д. Пітті, марксистські автори).

Поширення набув і соціально-структурний напрямок (Т. Парсонс, Ч. Джонсон), Згідно його уявлень, суспільство, як соціальна система, недовго може перебувати в «нормальному», «здоровому», «стійкому» стані, у відносному, умовному балансі, рівновазі. Динамічно розвиваючись як складно організована система, суспільство саме собою входить в асинхронність іманентних йому соціальних цінностей і витвореного на даний момент соціально-політичного середовища. Настає час революцій як особливого виду змін, коли інші варіанти «не спрацьовують», втрачають «рятівне» значення.

Одним із цікавих проявів соціально-структурного (системно-структурного) підходу є *елітистські* концепції (Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс), за якими політична влада в суспільстві має належати еліті, яка перебуває в постійній циркуляції (перманентний прихід у владні структури найобдарованіших, найрозумніших, найвольовитіших, найфаховіших особистостей з одночасним «відсіюванням» елементів, які перестають відповідати критеріям еліти). Якщо такі канали соціальної мобільності забиваються, «костеніють», революції постають як останні клапани циркуляції еліти, рятівники, які «хірургічним втручанням», попри всю його болісність, відкривають перспективу оздоровлення, зокрема морального (А. Тойнбі). Англійський релігійний філософ і історик вважає зміну еліт (як би не намагалися чіплятися за свої удавані переваги ті, хто не можуть запропонувати конструктивні відповіді на виклики часу) зовсім не випадковими актами, а цілком природними, об'єктивно зумовленими: «рух постійно виявляється у феномені розпаду – через безсміслене й дике руйнування цінностей до відродження в новому акті творення» [146, с. 28].

Для А. Тойнбі незаперечно: якщо суспільство не в змозі відповідати на «виклики Часу», воно ставить на собі хрест, провалюється, невмолимо розчиняється у Пітьмі, приречене на загибель. Революція в цьому зв'язку (процес, який відповідає загальноцивілізаційній тенденції розвитку), безумовно, повинна розглядатися як відповідь соціуму на історичний виклик. Звісно, здатно давати відповіді на виклики Історії є лише «творча меншість», вона і опиняється на чолі революційного процесу.

Найскладнішим і найважче адаптованим до історичного ґрунту залишається *«психологічний напрямок»* сучасної революціології. Втім, зародився він достатньо давно і має за собою такі гучні в науці імена як Г. Лебон, П. Аман, Д. Йодер, Ч. Еллууд, П. Сорокін, М. Вебер, В. Зомбарт і багато інших. Всі вони тією чи іншою мірою схильні шукати якийсь універсальний, всезагальний, притаманний усім революціям психологічний фундамент як органічний закон життя суспільства. Так сталося, що при цьому значно більше розробляються не стільки позитивні начала індивідумів, груп, страт – такі, скажімо, як альтруїзм, колективізм, тяжіння до гармонійності, взаємодопомоги (П. Кропоткін, І. Мечніков, К. Тімірязев, Л. Гумільов, Г. Заварзін), а негативні інстинкти – еґоїзм, страх, заздрість, ненависть, садизм і т. ін. (соціал-дарвіністи Д. Гумплович, У. Мак-Дугалл, У. Самнер, Е. Росс та ін.). На жаль, такий однобічний крен породжує просто злостиву, цинічну нервово антигуманну літературу як книга В. Булдакова «Красная смута. Природа и последствия революционного насилия» [8]. Правда, поміркованіші (можливо – просто прагматичніші) школи і напрямки демонструють вміння інтегрувати в себе, точніше – обертати собі на користь будь-який настрої, протестне дійство – аж до соціальних конфліктів включно. Це соціальне маніпулювання, яке, між іншим, здійснюється тим ефективніше, чим краще й глибше розпізнається дійсна природа походження конфліктів на всіх їх зрізах – від індивідуально-особистісних до глобально-вселюдських.

Лапідарно окреслені вище напрямки у вивченні феномена революцій, попри певні неминучі суперечності, «нестиковки», все ж дають можливість здійснювати множинні, різноманітні підходи, які в чомусь доповнюють один одного, в чомусь «перекривають», в чомусь породжують зрозумілі різночитання, а разом свідчать про об'єктивно-суб'єктивну закономірність явища, яке аналізується, і здатність підлягати системному науковому дослідженню, поясненню з обґрунтованими результатами – висновками.

У найзагальнішому, революції – це найінтенсивніші, найусвідомленіші і найбільш насильницькі процеси в межах всієї

сукупності соціальних рухів, їхній апогей і кульмінація (Х. Арендт, С. Ханінгтон, Ш. Ейзенштадт). В них якнайповніше втілюються емоції, високі пориви, неабиякі організаційні здібності, високо розвинута ідеологія соціального протесту і визвольного ідеалу, заснованого на вірі в Справедливість, Рівність, Свободу, Прогрес, на переконанні, що революції відкривають шлях до кращого, досконалішого соціального порядку. Ставка в революціях робиться на пріоритет політики, ідеали прогресу, розуму, на соціальну й культурну активність, потенційну здатність покращувати суспільні відносини. При всьому драматизмі протікання, революції – найуспішніші періоди, прориви в історії до нової якості, до змін у моральній сфері. Обґрунтованим виглядає марксистський підхід, за яким революції здійснюють злам застарілої політичної надбудови і створення нової, що, як правило, супроводжується подоланням опору певних, часом достатньо чисельних суспільних груп.

Водночас варто враховувати, що революції охоплюють суспільство в цілому як єдиний суспільний організм і різні сфери громадського життя. Цілком правомірними є терміни: промислова, індустріальна, наукова, науково-технічна, управлінська, інформаційна, соціальна, політична, культурна, інтелектуальна, духовна, моральна, сексуальна, екологічна революції. Якщо революції не досягають, або не відразу (не з першого разу) досягають тієї мети, яка оформляється в програми, теорії, концепції їх ідеологами, внесок революцій у цивілізаційний поступ все одно позитивний. Таку їх властивість дуже тонко підмітив один з найяскравіших представників народництва, інтелектуал П. Лавров. Він наголошував: «Саме в процесі боротьби за найширшу й найвищу, навіть і недосяжну життєву мету можуть бути здійснені ті реальні цілі, які роблять історію людства процесом прогресивним. Реальний прогрес історії складається ні з чого іншого, як з окремих завоювань, зроблених за прагнення до далеко ширшої і далекої правди в мислі і житті, завоювань, які були б неможливими, якби перед очима особистостей, які здійснюють ці завоювання, не вимальовувалися ідеали далеко ширші, правда далеко радикальніша» [83, с. 23].

Практично ту ж думку, значно лапідарніше повторив і М. Вебер, підкресливши, що навіть утопічними задумами політико-революціонери спонукають іти за горизонт, оскільки «можливого не можна було б досягнути, якби в світі знову і знову не тягнулись до неможливого» [14, с. 706].

Якщо революції, не досягши мети, завершившись поразками, не знімають назрілих суспільних суперечностей, неминуче

залишається об'єктивний ґрунт для їх повторення (наприклад, за 12 років – 1905–1917 – в Росії відбулося аж три революції з повторними намаганнями розв'язання багатьох тих самих проблем), іноді за «дозріліших» обставин, а іноді – ще за складніших умов, що нерідко призводить до більш загострених форм протікання, спонтанних «викидів» енергії, вибухів ексцесів, яких би, вочевидь, вдалося уникнути за своєчасного досягнення історично зумовлених потреб розвитку, подолання кризових фаз.

Типологічна кваліфікація революцій

Революціологи пропонують цілу низку логічних критеріїв, застосування яких дозволяє ввести певний порядок у кваліфікацію революцій, тобто її типологізацію.

Оскільки набір критеріїв (схем), до яких вдаються дослідники, має відмінності, по різному оформляються і пропоновані типології (абсолютизувати жодної не варто, апіорі розуміючи їх умовність).

Так, у схемі Р. Тантера-М. Мідларського акцент зроблено на критеріях: а) ступінь участі мас; б) тривалість революцій; в) рівень насильства; г) цілі повстанців. В результаті вичленяються чотири типи революцій.

1. Революція мас – рух широких соціальних сил, тривалий за часом, з високим рівнем насильства, рух, який веде до фундаментальних політичних і соціальних змін.

2. Революційний переворот, «революція згори» – порівняно невисокий рівень участі мас, короткочасність, поміркованість в усіх сферах діяльності і, як наслідок – зміни лише в політичній системі суспільства.

3. переворот-реформа – еkleктичний варіант, коли опора-мета робиться на другому елементі, а перший по суті підпорядковується другому, відтак він здійснюється м'якше за революційний переворот, з меншою рішучістю, інтенсивністю.

4. «Двірцева революція» – заколот, здійснюється без участі мас, швидкоплинно, миттєво, з обмеженим, «точковим» насильством і без скільки-небудь помітних внутрішніх політичних наслідків-змін.

Ф. Гросс значною мірою слідує означеній схемі, хоча вводить і новий елемент – комбінований етап революцій – «революції згори» і «революції знизу».

За типологічною схемою Ч. Джонсона, в якій наріжними є критерії а) мета; б) особистість революціонерів (еліта, середні верстви, нижчі верстви; в) ідеологія руху (реформізм, націоналізм,

месіанство); г) урегульованість (стихійність чи плановість), виділяється шість типів революцій.

1. Жакерія – широкий масовий стихійний рух селянства з обмеженими цілями-вимогами (ослабити ступінь гноблення, повернути втрачені права і т. ін.) без постановки питання про необхідність повалення наявного політичного ладу).

2. Месіанський рух – має всі ознаки жакерії, однак доповнюється формулюванням мети, хоча і проблемної, утопічної (зміни ладу), але заклично-мобілізаційної.

3. Анархічний бунт – ностальгічна реакція – несприйняття змін під знаком романтизації – ідеалізації старого (зразок – Вандея).

4. Верхівковий державний переворот – двірцева революція.

5. Якобінська комуністична революція, основними ознаками якої є стихійність, масовість, спрямованість до радикального політичного і соціального переустрою. Це фактично «революція мас», «революція знизу» за попередньою схемою.

6. Збройний масовий виступ – добре підготовлений в усіх відношеннях національний і соціальний рух на базі партизанської війни.

Свою логіку має і вичленення із множини революцій тих, які виявилися особливо масштабними, справили вплив (іноді визначальний і довготривалий) на цивілізаційний поступ. Так Ш. Ейзенштадт вибудовує ланцюжок «Великих революцій»: «Великий заколот» (1640–1660 рр.) і «Славна революція» (1688 р.) в Англії, Американська революція (1761–1766 рр.), Велика французька революція кінця XVIII ст., європейські революції 1848 р., Паризька Комуна 1871 р., Велика Жовтнева соціалістична революція, комуністична революція в Китаї (1911–1948 рр.).

Зрештою, міркування з приводу типології революцій неможливі без звернення до марксистського спадку. В методологічному відношенні марксизм розрізняє а) рухи-переходи, зрушення в рамках однієї суспільно-економічної формації і б) переходи (стрибки) між суспільними формаціями.

Орієнтуючись на них, сучасний дослідник В. Шепелева сформулювала власну градацію: «... Катаклізми, які породжені суперечностями між «базисом» (який виривається вперед) і старою надбудовою (передусім політичною владою) є сенс визначати як «політичні революції». Катаклізм всередині «базиса» – між продуктивними силами (найдинамічнішим соціальним чинником) і виробничими відносинами на міжформаційному рівні (коли неможливо вже обійтися лише перетвореними формами старих сутностей) – можливо, виправдано називати «революціями соціальними» [146, с. 49].

Аналізуючи різні, часом відмінні сентенції К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, історик «еластично» солідаризується з точкою зору (П. Ткачов, М. Ріджсі, Ю. Красін), згідно якої вирішальною ознакою і політичним змістом соціальної революції є перехід влади в руки революційного класу [146, с. 50].

На сьогодні зусиллями представників різних галузей гуманітарного знання досить ґрунтовно, детально розроблені складові елементи – аспекти революціології. Хоча «дрібниць», «другорядностей» тут немає, все ж є сенс згадати про ті моменти, які безпосередньо дотичні до порушеної теми.

Йдеться, передусім, про революційні альтернативи як втілення історичної детермінованості, перетворення ймовірної можливості-тенденції на реалію життя.

Важливо брати в розрахунок, що наявності об'єктивних передумов для революційного прориву може виявитися і недостатньо для «автоматичного» сходження на більш високий суспільний щабель, що вибір шляху суспільного розвитку – це надскладна рівнодіюча боротьби класів (страт), активності різних соціальних сил – тенденцій. Слід мати на увазі й те, що реалізація однієї з «можливостей» «виключає», «знімає» реалізацію інших «можливостей» на даному історичному відтинку.

Щоправда, неантагоністичні вектори здатні хоча б частково «зійтися», «співпасти», витворюючи еkleктичний (не в осудному сенсі, а в розумінні поєднання, доповнення) варіант.

Оскільки при наявності об'єктивних передумов вибір подальшого шляху суспільного поступу залежить від суб'єктивного чинника, саме на останній покладається історична відповідальність за використання шансу, за визначення відповідного (критичного) моменту активізації вирішальних дій. В політології такий переламний момент іменують точкою біфуркації системи. В цьому сенсі лєнінські «крилаті» слова «зволікання смерті подібне», «завтра буде пізно» не яскрава риторика, а жорстка істина. На піку революційної кризи вагання лідерів, їхня схильність до м'якості, обережності, поміркованості, гуманності більший недолік, аніж рішучість, непохитність, незламність. Невиправданим браком радикалізму можна згубити не лише суб'єктивну справу окремої особистості, групи, партії, класу, можна втратити саму «можливість», яка не так часто складається сприятливо.

Однак «зчеплення» об'єктивного з суб'єктивним також відбувається і не автоматично, і не просто: суб'єктів політики, які претендують на роль виразників інтересів не лише тих чи інших сил,

а й історичного прогресу в цілому, акторів, здатних краще за інших, адекватніше відчувати «виклики часу», «запити історії», завжди більше ніж достатньо. І всі вони, як правило, ведуть відчайдушну боротьбу за впливи, за те, щоб створити під своєю зверхністю «критичну більшість», схилити на свій бік «терези історії».

Сказане має пряме відношення і до реалізації в суспільному поступі прямого і звивистого шляху розвитку. Звісно, найбажанішим видається прямий шлях – найповнішого найінтенсивнішого втілення історичної необхідності. Однак подібний ідеальний варіант вкрай рідкісний: тенденції, яка відбиває закономірність, протистоїть контртенденція, та ще й, як правило, не одна. Тоді парадигма набуває складної, зітканої з суперечностей і різновекторностей рівнодіючої, що включає в себе післякризовий прорив вперед, до нової якості і, водночас, широкий спектр відтінків реакційної, консервативної поведінки, прагматизм, вимушений реалізм, угодовство, компроміси, рятівне реформаторство тощо.

Дуже непростою, багатоаспектною постає проблема «ціни революції», «сплати» за суспільний прогрес, неминучості чи допустимості «жертв» й т. ін. Полишаючи остеронь розмови про «передчасні революції», діалектично зумовлені «провали назад», слід констатувати, що не лише представники всіх вищеозначених наукових напрямків революціології, але навіть і найяскравіші репрезентанти релігійно-філософської думки (М. Бердяєв, С. Булгаков, С. Франк, євразійці) сходяться на тому, що революції – один з найефективніших (якщо не найефективніший) спосіб руху соціуму вектором прогресу. Саме вони відкривають можливість в історично найкоротші строки опинитися на вістрі загальноцивілізаційного поступу, долаючи відсталість і всі пов'язані з нею біди, зберегти життя цілих поколінь від історичного (точніше позаісторичного) животіння, забезпечення для власної нації – народу – суперетносу переважаючих щодо інших спільнот або оптимізованих позицій на міжнародній арені, в міжнародному поділі праці, на світовому ринку товарів і послуг. Саме так забезпечуються найсприятливіші умови для самореалізації всіх внутрішніх потенцій суспільства відповідно до загальноцивілізаційних тенденцій розвитку. Здавалось би, за такі перспективи або жодної ціни не жаль, або вона за будь-яких обставин буде незрівнянно меншою, ніж «блукання історичними манівцями» чи марнотратне «тупцювання в болоті».

Однак з моменту перших революційних «досвідів» здійнявся вал їх тлумачень як «соціальної хвороби», «стихийного лиха», «руйнівного зла» «патологічного відхилення від природного шляху

людства», «кривавого насильства над історією» тощо (Ж. Еллюль, М. Понті, А. Леруа-Больє, Д. Броген, С. Хуке та ін.). Вважаючи революції «найспустошливішим, найдорожчим способом руху вперед», руху «вкрай малоефективного й болісного», прибічники подібної позиції пропонують суспільній свідомості дуже примітивну думку: хай буде що завгодно, тільки не революція. Народною мудрістю така позиція кваліфікується просто: за деревами не бачити лісу. Якщо суспільство не в спроможі реалізувати назрілу історичну необхідність, відмовляється від належної відповіді на виклики часу, воно неминуче прирікає себе на історичне небуття, розпад, деградацію, зникнення з історичної арени, і тим самим гальмує, завдає шкоди й загальноцивілізаційному прогресу. Отже доводиться говорити про ціну відмови від революцій, тобто від прогресу, виміряти яку взагалі неможливо.

Якщо виходити з тези про народні маси як творців історії (після К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна її дуже глибоко й предметно обґрунтовує в своїх працях один з кращих знавців суспільних рухів ХХ століття П. Волобуєв), то вона якнайповніше й найрельєфніше виявляється саме в епохи соціальних революцій. Отже, за законами логіки, революції – найдемократичніше явище. В цьому зв'язку варто ще раз звернутися до прикметного історіософського зауваження-висновку А. Тойнбі: «Великі новації ніколи не приходять згори, вони завжди розвиваються знизу догори, подібно до дерев» [146, с. 71].

Зрештою, хто б то не був, зустрічаючись зі звинуваченнями революцій в антигуманізмі, насильстві, терорі, не полишаючи правди фактів, не можуть заперечити, що всі покоління революціонерів, починаючи хоча б із соціалістів і комуністів-утопістів, таких радикальних прибічників зміни світоустрою як К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, беззастережно вважали найкращим, найперспективнішим, найбажанішим варіантом прогресу революцію мирну, безкровну, обережну, поступову, «реформіську». Однак і її перспектива, і досвід здійснення завжди потрапляли у залежність зовсім не від інтересів, розрахунків, планів революціонерів...

Дуже промовистий приклад – поширений Виконавчим комітетом «Народної Волі» лист спадкоємцю царя після вбивства Олександра Другого. В ньому широко, зворушливо говорилося: «Кривава трагедія, яка розігралася на Катерининському каналі (місце вбивства царя – В. С.), не була випадковістю... Пояснювати подібні факти зловмисністю окремих особистостей або хоча б «зграї» може лише людина, зовсім нездатна аналізувати життя народів. Революціонерів створюють обставини, всезагальне невдоволення народу, прагнення... до нових суспільних

форм». Охарактеризувавши політику уряду як посилення народного рабства, примноження репресій проти противників хижачького ладу, народовольці наголошували: «З такого становища може бути лише два виходи: або революція, абсолютно неминуча, яку не можна відвернути жодними стратами, або добровільне звернення верховної влади до народу... В інтересах рідної країни, для уникнення... страшних бідувань, завжди супутніх революції, Виконавчий Комітет звертається до вашої величності з порадою обрати другий шлях». Надзвичайно прикметні наступні слова листа: «... Як тільки верховна влада перестане бути свавільною..., Виконавчий Комітет сам припинить свою діяльність..., щоб присвятити себе культурній роботі на благо рідного народу. Мирна ідейна боротьба змінить насильство, яке противне нам більше, ніж вашим слугам» [146, с. 43].

Однак, упродовж останніх років не зменшується кількість публікацій, в яких вітчизняні й зарубіжні фахівці майже одноставно доводять, що будь-яка революція є найстрашнішим суспільним катаклізмом, величезним злом і навіть «вищою карою», посланою безталанним народам. Особлива ж напруженість, що сягає емоційного апогею, виникає, коли такі автори стикаються із спробами поєднати в одне ціле два абсолютно несумісні, на їхню думку, поняття – «Україна» і «революція».

Основні пояснення-заперечення зводяться до того, що українській нації, її природі, сутності, менталітетові не притаманні радикалізм, потяг до руйнування, безладу, зазіхання на «священний лад». Україну, нібито, втягнув у злочинний, кривавий вир «північний сусід». А оскільки вона чинила опір, то першою – і найбільшою мірою – скуштувала плодів страшних соціальних експериментів. Отже, якщо й ставити ці поняття поряд, то не інакше як антиподи, з обов'язково негативним забарвленням поняття «революція» [32, с. 195–203; 34, с. 63; 73, с. 3; 84].

Тут, вочевидь, допускається відразу кілька суттєвих похибок.

По-перше, зі всіх революцій, що мали місце в історії України чи вплинули на її долю, до уваги береться (в усякому разі, згідно з аргументацією, що застосовується) лише одна – Жовтнева.

По-друге, далеко не завжди коректно вибудовується причинно-наслідковий ланцюжок системи доказів: від імені українського народу революції часто звинувачують у тому, в чому вони ані безпосередньо, ані опосередковано «не винні»; зате або ж зовсім замовчуються, або переносяться на другий план ті очевидні позитивні зрушення, що відбулись у розвитку українського народу як прямий результат саме революцій.

По-трете, згадана логічна конструкція ігнорує ті політичні реалії, конкретні події 1917–1920 рр., що, як мінімум, із нею прямо не кореспондуються, у багатьох випадках їй суперечать, а в багатьох – і просто спростовують.

Що стосується революцій на українських землях, то може йтися як про ті, що відбувалися в імперіях, між якими було поділено Україну, – Австро-Угорщині й Росії, – так і про власне українські національні революції. Якщо розташувати їх у хронологічній послідовності, то матимемо такий ряд: Українська національна революція 1648–1676 рр.; буржуазна революція 1848 р. в Австро-Угорщині; перша російська революція (1905–1907 рр.), Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 р. в Росії, Жовтнева соціалістична революція 1917 р.; Українська національно-демократична революція 1917–1920 рр.; буржуазно-демократичні революції в Австро-Угорщині (жовтень 1918 р.) та Німеччині (листопад 1918 р.).

У даній розвідці свідомо не ставиться завдання бодай короткого аналізу революційного за своєю суттю суспільного зламу кінця 80-х – початку 90-х років минулого століття, спроба чого в найзагальнішому вигляді робилася автором раніше [112]. Рівною мірою це стосується і спростування далекої від науковості концепції «помаранчевої революції» 2004 р. [102] Головна причина тут – незавершеність процесів, закладати відрафіновані знання про які в національну пам'ять, вочевидь, зарано. Непередбачувані повороти життя можуть призвести до цілком імовірних, і при тому істотних, корективів.

Для одержання переконливих висновків, наочного уявлення про роль кожної з революцій в долі українства, які детермінують відповідні зміст і характер пам'яті про них, важливим видається здійснення, при опорі на вищевикладені наукові критерії, дворівневого аналізу: 1) ступеня наукового освоєння різних революційних станів, тобто історіографічних надбань і наявних дослідницьких проблем та 2) імплементації в колективну національну пам'ять наукових досягнень, враховуючи супровідні тенденції впливу на закріплення об'єктивних знань деструктивних впливів – міфотворчості, фальсифікацій, кон'юнктурних нашарувань, дилетантства тощо.

Українська революція середини XVII століття

Історично першою на зламі середньовіччя і нової доби стала Українська національна революція, що почалася в середині XVII століття під проводом Б. Хмельницького. Схоже, що на зміну термінам «козацьке повстання», «козацька війна», «польсько-козацька війна», «визвольна війна», «національно-визвольна

війна», які донедавна домінували в історіографії, приходять поняття «національна революція середини XVII століття», «Українська національна революція 1648–1676 рр.». Найширше вони використовуються, найпоширеніше відстоюються і найгрунтовніше аргументуються у працях провідних вітчизняних учених-медієвістів В. Смолія і В. Степанкова [3; 87; 88; 89; 90; 91; 128; 129]. Орієнтуючи читачів на їхні дослідження, спираючись, передусім, на публікації цих авторів, принципово поділяючи сформульовані ними оцінки та висновки, автор у даному разі вважає за доцільне обмежитись викладеним нижче.

На середину XVII століття, як відомо, етнічні українські землі були розірвані між європейськими державами. Найбільша їх частина входила до складу Польського королівства, значно менші території належали Литовському князівству, Молдавії, Австрії і Трансільванії. Особливо тяжким було становище українців під Польщею, яка культивувала жорстокий національно-релігійний гніт: постійні утиски православної церкви, повсюдне насадження католицизму, всілякі перешкоди у розвитку української національної культури, мови, освіти тощо.

Все це накладалося на суперечності, що наростали в соціально-економічному житті: зародження й утвердження нової, буржуазної моделі суспільних відносин поволі захоплювало у свою сферу і схід Європи, в тому числі українські землі, де водночас зміцнювались найвідсталіші інститути феодального суспільства, зокрема кріпацтво у найбрутальніших його формах.

На відміну від західноєвропейських країн, новий підхід цивілізації на сході, на українських землях, виявився передусім у козацькому сільськогосподарському виробництві, яке фахівці схильні кваліфікувати як фермерське [66, с. 36; 128].

Основні суспільно-політичні принципи «козацького устрою» виходили за межі тогочасних уявлень про середньовічну абсолютистську державну організацію. До цих принципів належать заперечення феодальної залежності й станової нерівності; рівність у правах на володіння землею та сільськогосподарськими угіддями; можливість вільно займатися промислами й торгівлею; необмежений вступ до козацьких лав незалежно від станового чи національного походження.

Зовсім «не вписувалися» у польські закони етичні правила й норми, що їх дотримувалися у взаєминах і побуті козаки. Комплекс їхніх «прав і вольностей» вирізнявся демократичністю, не притаманною монархіям.

Козацтво виступило ініціатором відродження ідеї української державності, успадкованої ним від князівської Русі. Цю ідею воно дедалі активніше оформляло у прагнення визволитись від чужоземного гніту. Не варто також скидати з рахунку вплив на свідомість українців ідеології Реформації, що поширювалася в Європі [49, с. 127–128; 89].

Зумовлений названими причинами (соціального, національного, релігійного характеру), рух привів у 1648 р. до такого могутнього вибуху, який за глибиною і масштабністю, за завданнями, змістом і характером боротьби був дуже схожий із розвитком революційних процесів XVII ст. в Європі, органічно влітався в їхній контекст, продовжуючи єдиний ланцюг буржуазних революцій. Цікава і досить промовиста деталь – вождя Української революції Б. Хмельницького називали «українським Кромвелем» [145, с. 31].

У ході революції викристалізовувалась державницька ідея: від автономної козацької України у складі Речі Посполитої до власної, незалежної від Польщі держави – спадкоємиці Київської Русі.

Отже, домінантою процесів, розпочатих у 1648 р. під проводом Б. Хмельницького, стала боротьба за незалежність і соборність України, а якісні зміни, до яких вона привела, цілком обґрунтовано віднести до розряду національних революцій.

Українська революція 1648–1676 рр., попри деякі відмінності, за своїм типом належить до європейських революцій XVI–XVII століть. Вона становила важливу складову ланку процесу зародження й утвердження на континенті нових суспільних відносин. На відміну від Англійської та Нідерландської революцій, що завершилися перемогою, Українська зазнала поразки (як, до речі, й Німецька). І все ж її історичне значення для українського народу величезне.

Результатом революції було створення національної держави, частина якої на території Лівобережної України (Гетьманщина) як автономна проіснувала у складі Російської імперії до початку 80-х років XVIII ст. На Правобережній Україні до початку XVIII ст. національно-патріотичні сили прагнули відновити державну структуру з власною територією й кордонами по Случу і Дністру й возз'єднатися з Гетьманщиною в єдиний державно-політичний організм.

У добу Української революції сформувалася українська державницька ідея, що стала для наступних поколінь домінуючою в боротьбі за національну незалежність.

Революція відіграла роль могутнього імпульсу в розвитку української нації, її політичної самосвідомості; зумовила

закріплення назви «Україна» за витвореною державою (згодом ця назва поширилася на всю територію проживання українського етносу).

Протягом багатьох десятиріч після завершення революції селянство продовжувало користуватись наслідками соціально-економічних завоювань, чинячи опір процесові закріпачення.

У ході національної революції народні маси здобули безцінний досвід боротьби (в її найрізноманітніших формах) як проти національно-релігійного гніту, так і проти соціальної нерівноправності й економічного визиску.

У зовнішньополітичному аспекті Українська революція спричинила серйозні зміни у співвідношенні сил у Східній, Південно-Східній і Центральній Європі. Вона різко послабила позиції Речі Посполитої та Кримського ханства й сприяла зміцненню Російської імперії, Швеції й Бранденбургу. Було зірвано плани Ватикану щодо укладення «універсальної унії». Революція призвела до загострення соціальної боротьби в Польщі, Московії, Молдавії, національно-визвольної й соціальної боротьби – у Білорусії, Валахії, Болгарії, Сербії й Греції [91, с. 9–11; 128].

Ідеали Української революції середини XVII ст. не лише надихали на ратні й звитяжні подвиги наступні покоління борців за українську ідею, українську справу. Вони міцно закарбувалися у генній пам'яті народу, незмінно викликаючи захоплення й залишаючись невичерпним джерелом національного духу, високого патріотизму.

Українці у вирі європейського революційного збурення середини XIX століття

Наступним могутнім соціальним сплеском, у який виявилось втягнутим українство, точніше, його частина, що мешкала на західних землях, стала революція 1848 р. в Австро-Угорщині [49, с. 184–191; 80; 82].

Останнім часом стало звичним згадувати про те, що українці, яким волею долі судилося жити в Австро-Угорській імперії, вже із середини XIX ст. могли користуватись демократичними свободами, які панували в цій країні. Значно рідше наголошується на тому, що ці свободи стали завоюванням революції 1848 р. Під натиском повстання, яке охопило практично всі регіони, цісар Фердинанд I змушений був 15 березня 1848 р. погодитись на прийняття конституції. Проголошувалася свобода слова, друку, зборів, було дозволено створювати загони національної гвардії.

Українське населення радо вітало революційні зміни, вливаючись у соціальний і національний рухи, що дедалі міцніли. Новою перемогою революції стало скасування панщини циркуляром (патентом) від 17 квітня 1848 р. З 1 липня 1848 р. дію патенту було поширено й на Буковину. Дещо пізніше – з 2 березня 1853 р. – стало вільним і селянство Закарпаття [49, с. 178; 53, с. 30–41].

Український національний рух, маючи переважно антипольське спрямування, поступово набув політичного характеру, отримав одним із своїх наслідків утворення 2 травня 1848 р. Головної Руської (української) Ради. 15 травня вийшла перша українська газета «Зоря Галицька» – її друкований орган. Головна Руська Рада стала по суті тимчасовим національним урядом, проголосивши ідею єдності всього українського народу, послідовно її пропагуючи та відстоюючи [57; 61; 62].

Представники Головної Руської Ради брали участь у роботі Слов'янського конгресу в Празі, вперше в історії проголосивши на міжнародному рівні окремішність українців та їхню волю до боротьби за політичні й національні права.

Від того ж часу українці Галичини й Буковини почали брати участь у виборах до парламенту, виборюючи місця для своїх представників, які у вищому законодавчому органі Австро-Угорщини відстоювали національні інтереси [58, с. 413–450; 85, с. 201–226]. Українські послы в австрійському парламенті вимагали виділення українських земель, що перебували в межах Австрійської держави, в окремий коронний край під управлінням намісника і приєднання Буковини та Закарпаття до Галичини. У боротьбі з поляками, які намагались перетворити Галичину на австрійську провінцію, вдалося організувати власні збройні сили – Народну гвардію [79, с. 36–39].

Конституційний процес розвивався суперечливо, наštовхувався на великі перепони. Розроблений проект конституції передбачав перетворення Австрійської імперії на федерацію вільних, рівноправних націй. Проте в умовах спаду революції уряд розпустив 7 березня 1849 р. парламент, проголосивши перед тим (4 березня) «открийовану» (даровану згори) конституцію. Згідно з нею, новий імператор Франц-Йосиф I відновлював централізовану монархію. Водночас у документі заявлялося про визнання національної рівноправності. Однак у 1851 р. й ця конституція, так і не набравши чинності, була скасована.

В епоху неоабсолютизму (до 1860 р.) імператор намагався – позицію за позицією – знищити здобутки революції 1848 р., проте повернення до колишнього стану було вже просто неможливе.

Дедалі активніше виявляли себе реформаторські настрої й сили, що й зумовило відновлення в 60-х роках конституційно-парламентського правління, досягнення австро-угорського компромісу, оформлення дуалістичної (двоїстої) Австро-Угорської імперії, політичний статус якої визначила груднева конституція 1867 р.

Конституція декларувала демократичні свободи – недоторканність особи, житла і власності, свободу слова й друку, право спілок і зборів, формальну рівноправність національностей і мов у школі, установах та громадському житті. Законодавчу владу представляв двопалатний парламент (рейхстаг), до компетенції якого належали загальні питання державного життя, інші передавались у відання крайових сеймів [49, с. 161–162].

Автономію і право мати власний сейм дістала й Галичина. Українське представництво через постійні зміни в куріальній системі виборів на користь цензових елементів і панівних націй дедалі більше скорочувалось і в рейхстазі, і в крайовому сеймі, та все ж українці користувались обмеженими демократичними свободами.

Порівняно більшими політичними свободами в півдавстрійській Україні користувалися й діячі національно-визвольного руху з Наддніпрянини, знаходячи там порятунк від поліцейських переслідувань, роздруковуючи власні праці українською мовою для поширення у Великій Україні. Саме до таких прийомів змушені були вдаватись М. Драгоманов, Д. Антонович, Марко Вовчок, І. Нечуй-Левицький, П. Куліш, О. Кониський та інші [79, с. 170–171].

В перших потрясіннях початку ХХ століття

Помітний прорив до істотних змін в українському житті пов'язаний з першою російською революцією 1905–1907 рр.

Національно-визвольний рух на теренах підросійської України протягом ХІХ – початку ХХ століття спрямовувався на боротьбу з абсолютизмом як головним зняряддям соціального й національного гноблення. Поліцейська держава жорстко протидіяла будь-яким спробам розхитати «устої», переслідувала учасників нечисленних вогнищ опору монархічному, великодержавному свавіллю, зокрема кирило-мефодіївців, громадівців, «просвітян». Проявами неприхованої наруги над суттю й душею українства стали сумнозвісні Валуєвський (1863 р.) циркуляр та Емський (1876 р.) указ про заборону освітньої, просвітянсько-інформаційної, культурно-мистецької, громадської роботи українською мовою. Здавалося, всупереч логіці деяких ліберальних зрушень, що детермінувались економічним розвитком Росії, у національній сфері ніколи не ста-

неться жодних послаблень [64; 98; 106; 107]. Навпаки, тут тривало подальше «загвинчування гайок». Фатальну тенденцію було перервано першою російською революцією 1905–1907 рр.

Під тиском масових виступів по *всій* країні, в яких брали активну участь і українці, Микола II змушений був видати 17 жовтня 1905 р. маніфест, у якому пообіцяв запровадити політичні свободи, у тому числі свободу слова. Цією обставиною, а почасти – просто умовами революції, коли чимало питань вирішуються незалежно від того, чи відповідають вони чинному законодавству, не забарились скористатися сили українського національно-визвольного руху. Про антиукраїнські ганебні укази ніхто більше не згадував. В університетах України було засновано кафедри українознавства, українські земства порушували питання про дозвіл викладати в школах українською мовою. Почали створюватися періодичні видання українською мовою. В 1906 р. у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі та деяких інших містах України з'явилося 18 українських газет і журналів. Почав видаватися українською мовою найстаріший в Україні журнал «Киевская старина», який було перейменовано на «Україну». Повсюдно засновувались і розпочали активну діяльність «Просвіти». За їхньої участі створювались бібліотеки й читальні для населення, налагоджувалось видання українською мовою популярної літератури, організовувались українознавчі лекції, вистави та концерти самодіяльних акторів. Діяльну участь у становленні «Просвіт», розгортанні їхньої роботи, спрямованої на підвищення національної та політичної свідомості українства, брали Леся Українка, Б. Грінченко, М. Лисенко, М. Коцюбинський, Панас Мирний, М. Аркас, інші видатні діячі української культури, літератури, мистецтва [36, с. 71–74; 79, с. 420–421].

І хоч як намагався царизм після поразки першої російської революції повернути українство в передреволюційне становище, зробити це йому так і не вдалося. Нація, її демократично орієнтовані патріотичні сили відчайдушно захищали завоювання, які вони вибороли в горнилі революційних битв [25; 92, с. 13–86; 130; 138]. І легальні можливості до того створила та ж таки революція.

Під натиском демократичних сил самодержавство змушене було піти на скликання російського парламенту – Державної думи. Дістали можливість мати своїх представників у новоствореному парламенті й українці. І хоч їхнє представництво в I і II Думах було не таким уже й численним (близько 50 делегатів, які становили особні парламентські громади), та й не завжди вдавалося досягти внутрішньої консолідації, виступати, так би мовити,

єдиним національним фронтом (давалися взнаки різні політичні орієнтації), голос України залунав у стінах російського парламенту; про проблеми народу, нації авторитетно заявлялося перед усім світом [35, с. 106–109]. Один із законопроектів – про навчання українською мовою, внесений в Думу 37 депутатами, – підготував М. Грушевський [31, с. 246; 69, с. 397].

Інтенсивне накопичення визвольної енергії в українському суспільстві здійснювалося напередодні і під час Першої світової війни [26; 27; 64, с. 150–244].

Лютневий демократичний порух і українське революційне відлуння

Кардинальні зрушення в долі українства настали в переламну історичну добу, яку започаткувала Лютнева (1917 р.) буржуазно-демократична революція в Росії.

Царська монархія, що, здавалось, була вічною й непохитною «тюрмою народів», назавжди відійшла в небуття. Тимчасовий уряд проголосив Росію республікою і задекларував демократичні свободи. Проте було б марно шукати будь-які «заслуги» цієї революції в безпосередньому розв'язанні українських проблем, бодай найменших. Якщо Тимчасовий уряд як пряме породження тогочасних процесів і пішов на певні поступки українцям, то не з власної ініціативи, не через запровадження таких норм національного співжиття, які б давали змогу досягти хоч незначного прогресу на цьому напрямі, а лише під тиском Української революції, яка стала безпосереднім наслідком, логічним розвитком Лютневої революції. І вже цього одного (і єдиного) моменту досить, щоб оцінити роль Лютневої революції як визначну.

Безперечно, розмах українського національно-визвольного руху 1917 р. не можна вважати досить потужним, здатним самостійно розв'язати більш-менш масштабні завдання, не кажучи вже про стратегію національного відродження, завоювання власної державності й т. ін. [16, с. 11–61; 49, с. 178–180, 182] Можна знайти досить багато причин цього – серед них, насамперед, жорстока репресивна політика самодержавства, що набула небачених масштабів під час Першої світової війни, коли Україна стала плацдармом, де перехресчувались стратегічні, геополітичні інтереси ворогуючих коаліцій. Так чи інакше, але серйозних підстав для оптимістичних перспектив, швидких зрушень і досягнень для українського національно-визвольного руху, тим більше для такого феномену, як Українська революція, не було.

Тому Лютнева революція, створивши безпрецедентну ситуацію, відкривши можливості для втягування в політику найширших мас, створення їхніх організацій як важелів для реалізації віковичних прагнень, стала могутнім стимулом, прискорювачем визвольних процесів, що, миттєво набравши величезних масштабів і цілеспрямованості, дістали назву Української революції.

Нагромадивши гігантський потенціал протесту, нестримного прагнення до волі, жагучого бажання самому розпоряджатися власною долею, українство з перших днів Лютневої революції влилося могутнім потоком у загальний процес демократичних перетворень, роблячи вагомий внесок у невідворотність започаткованої перебудови суспільства [139]. Водночас виявилися й потужні тенденції, що виділяли події в Україні у самостійний напрям революційної боротьби, надаючи їм характеру справжньої національно-демократичної революції [123].

Біля витоків цього процесу стояла створена на початку березня 1917 р. Центральна Рада, яка увібрала в себе весь квіт українства, об'єднала в єдиному творчому пориванні основні сили нації. Скерували розвиток Української революції соціалістичні національні партії – Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська партія соціалістів-федералістів, їхні лідери – М. Грушевський, П. Христюк, М. Шаповал, В. Винниченко, М. Порш, Б. Маргос, С. Єфремов, А. Ніковський, В. Прокопович та інші досвідчені, самовіддані поборники української ідеї, української справи. У запропонованій ними концепції революції [124, с. 107–183] втілилися віковичні прагнення українського народу, традиції визвольної боротьби, кращі ідейні надбання видатних мислителів і революціонерів, славних синів і дочок нескореної нації: кирило-мефодіївців – Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, гідних продовжувачів їхньої справи – М. Драгоманова, І. Франка, М. Павлика, цілої когорти представників демократично орієнтованої інтелігенції – П. Чубинського, Б. Грінченка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, Є. Чикаленка та багатьох і багатьох інших.

Найбільший ідейний вплив на процеси, що розвивалися в 1917–1918 рр., мали Голова Центральної Ради М. Грушевський і керівне ядро українських соціал-демократів на чолі з В. Винниченком.

Стрижнем, визначальним змістом Української революції стала боротьба за досягнення величної мети – відродження української нації у всіх без винятку проявах її існування та розвитку – економічного, політичного, державотворчого, духовно-

го. Керманічі української справи вважали, що повномасштабне розв'язання проблеми немислиме без її органічного зв'язку з нагальними соціальними перетвореннями на користь абсолютної більшості нації – трудівників. Саме в цьому, передусім, убачався глибинний демократичний зміст розпочатої боротьби, ним же визначалися сутність і характер національної революції.

Наріжними основами концепції революції стали прагнення закріпити демократичні завоювання у всеросійському масштабі, за умов яких можна було розраховувати на запровадження української державності (широка національно-територіальна автономія) і спільно з іншими націями й народами колишньої імперії (федеративна демократична Російська республіка) здійснити перетворення, що впритул підвели б до соціалістичного ладу.

Тісне взаємопоєднання двох основних начал – національно-державотворчого і соціально-визвольного – то найприкметніша риса головних документів Центральної Ради – чотирьох її Універсалів. Це видатні віхи, що знаменують кроки української нації до власної державності: від декларування намірів запровадження широкої національно-територіальної автономії у федеративній демократичній Російській республіці до проголошення Української Народної Республіки самостійною, ні від кого не залежною, вільною суверенною державою українського народу; від абстрактно-прихильного орієнтування на популярні соціалістичні гасла до перетворення на державну політику засад справжнього народоправства і соціальних гарантій для трудящого люду. Висуваючи гасла, які багато в чому нагадували положення платформи РСДРП(б), лідери українських соціалістичних партій все ж дистанціювалися від радикалізму більшовиків, віддавали перевагу поступальним, реформістським методам досягнення поставленої мети.

Жовтнева буря і колізії національної революції

На осінь 1917 р. в Росії дедалі виразніше вимальовувалася революційна криза. Офіційна влада не лише не демонструвала впевненості, рішучості, наполегливості. Всі її кроки неначебо спеціально підкреслювали її нездатність контролювати розвиток подій, повну розгубленість, пригніченість, дивний симбіоз паніки з апатією. Здавалося, міністри Тимчасового уряду не стільки бажали виконувати владні функції, навіть тішитись своїм винятковим становищем у суспільстві, скільки втомлено й приречено чекати, коли скінчиться невизначеність, і їм вдасться скинути із себе тягар історичної відповідальності.

Персональні урядові зміни ніякого ефекту не приносили. Демократична нарада, створення Передпарламенту сприймалися практично всіма як млява імітація діяльності, коли навіть ініціатори не вірили в досягнення власних задумів.

Зволікання ж із розв'язанням практично всіх, навіть нерідко й не таких уже складних нагальних завдань, що стало, по суті, стрижнем і нормою поведінки правлячої верхівки, сподівання на те, що перевтома пройняла все суспільство й ситуація розрядиться якось сама собою, сприймалися як небажання працювати задля народу, країни, викликали зростаюче невдоволення, нервували, електризували маси. Останнім украй набридло чекати. Вони виявляли нетерпіння, що переростало в агресивність, і з кожним днем відверталися від тих, хто з весни 1917 р. узяв на себе ініціативу у влаштуванні долі величезної країни, народів, що її населяли. Низи не лише не бажали більше покладатись на бездіяльне керівництво, вони просто не могли того більше робити. Знемагаючи від невизначеності, маси відчували вже пекельне дихання економічної катастрофи й голоду, що зловісно насувався. І якщо соціальні низи не мали у своїй переважаючій більшості уявлення, яким чином можна було б зарадити поглибленню кризи й поліпшити ситуацію, в одному вони переконувались дедалі очевидніше: з наявною політичною верхівкою переломити негативні тенденції не вдасться. З ними нічого взагалі досягти не можна, бодай пом'якшити наростання всіляких негараздів. Інакше говорячи, суспільні настрої вибудовувалися в інтегральний вектор, який не стільки визначав перспективу, напрям руху, скільки вимальовував сили, яким більше не було віри, підтримки, сили, від яких треба було очистити політичне поле й дати можливість спробувати своє щастя комусь іншому.

З цього погляду не варто скидати з рахунку численних документальних даних про наростання масового невдоволення і формування сил, які, зрештою, повалили Тимчасовий уряд і цілком визначено прагнули і стали на шлях перемін. Проаналізовані й узагальнені в радянській історіографії [5; 6; 24; 28; 44; 86], ці дані останнім часом здебільшого ігноруються (хоча зустрічаються й винятки [20, с. 276–279]), замовчуються, своєрідно «спрацьовуючи» на концепцію більшовицької змови, верхівкового перевороту тощо. Однак це небездоганний, навіть невиправданий, поверхневий підхід, який, окрім принесення в жертву науковій об'єктивності, не дає змоги зрозуміти справжніх причин поразок антисоціалістичних сил, що намагалися зберегти статус-кво, і, водночас, збагнути фе-

номен перемоги тих, хто боровся за соціалістичні ідеали, народовладство, подолання глибокої, системної кризи.

Відзначені тенденції досить рельєфно відбувалися й на регіональному рівні [10; 11; 12; 42].

Ескаляція протестної напруги створювала важливі передумови повалення правопорядку, який значною мірою сам себе завів у безвихідь. Однак, володіючи ще чималими владними можливостями, сили, що концентрувалися навколо Тимчасового уряду, не могли просто, «самопливом», безконфліктно залишити політичну арену. Необхідні були імпульси консолідаційного спрямування, які б об'єднували всіх, до крайнощів невдоволених ситуацією, організовували їх на цілеспрямовані дії, необхідний був досить підготовлений суб'єкт суспільного життя, який би не лише очолив руйнацію наявної політичної системи, а виявився готовим до реалізації власної, відмінної від попередньої, справді альтернативної моделі суспільної організації, творення ладу, який мав би притягальні обриси. В революційну добу найбільше шансів мала та з політичних партій, яка могла дати прийнятні відповіді на суворі виклики часу.

На таку роль історія висунула більшовиків. Суб'єктивно РСДРП(б) прагнула до цього починаючи ще з перемоги Лютневої революції. Вона не раз заявляла про готовність взяти на себе всю відповідальність за одноосібне або з ідейно близькими ліворадикальними силами, скажімо, лівими есерами, формування нової влади. І доки інші сумнівались у здатності більшовиків очолити російське суспільство, лякали соціалістичними експериментами обивателів, ленінська партія нагромаджувала потенціал і досвід, вживала необхідних заходів на всіх напрямках можливої реалізації своїх задумів.

Загальні тенденції захопили значною мірою й Україну, своєрідно відбиваючись на регіональному перебігу подій, в тому числі й на національних процесах. Їх аналіз засвідчує, що визвольний рух на осінь 1917 р. нагромадив досить могутні потенції, а з іншого, – що його керівництво, уособлене Центральною Радою, Генеральним Секретаріатом та проводом українських партій, не змогло запропонувати політики, яка б зберегла динаміку літнього поступу.

Рішуче засудивши переворот, заявивши про готовність боротися проти більшовицьких впливів в Україні, Центральна Рада водночас оперативно скористалася з нової ситуації. Усунення з політичної арени Тимчасового уряду, в якого провід Української революції виборював хоча б обмежені прерогативи й атрибути державності, давало змогу вважати руки розв'язаними і здійснити радикальніші кро-

ки в інтересах народу, нації. III Універсалом Центральної Ради було проголошено Українську Народну Республіку в складі майбутньої федеративної демократичної Росії, до створення якої українські лідери закликали керівництво інших державних утворень, що виникали на руїнах імперії [137, с. 398–401].

Керівники Центральної Ради – палкі прихильники федеративного устрою, часто ідеалізуючи його, намагалися зробити все, щоб перетворити колишню «тюрму народів» на оплот співдружності визволених націй, передусім слов'янських [117]. Завдання майбутнього добровільного союзу національно-державних утворень вбачалося в якнайповніших гарантіях для будь-якого його суб'єкта жити повнокровним національним життям, задоволенні всіх без винятку потреб його розвитку. Що ж до власних національних домагань, українські політичні діячі прагнули вибороти їх легітимним шляхом, іноді наївно будуючи відносини з Тимчасовим урядом, а згодом – з Радою Народних Комісарів на пріоритеті демократизму, ілюзорній вірі в обов'язковість і всеосяжність торжества принципів справедливості.

Така платформа спричинила цілу низку прикрих прорахунків, зокрема у надважливому питанні про збройний захист національних інтересів [95]. Неспроможна спрямувати природну визвольну енергію й революційний потенціал у бажане русло, Центральна Рада стала заручником власної політики, не могла ефективно протистояти домаганням на політичну владу в Україні інших сил, можливості яких незрівнянно збільшувалися завдяки підтримці зовнішніх, іншонаціональних сил. Військова поразка в боротьбі проти більшовиків та розгін Центральної Ради запрошеними в Україну австро-німецькими окупантами стали гіркою розплатою за недалекоглядний курс.

Не замовчуючи прорахунків і поразок першого етапу Української революції – доби Центральної Ради, було б, однак, несправедливо применшувати очевидні її здобутки. Адже до 1917 р. терміна «Україна» не було в офіційному вжитку в жодному значенні – географічному, етнічному, адміністративному, а тим більше державницькому.

З початком революції прискорився процес перетворення українського етносу на сучасну політичну націю. Вперше за багатовіків народ дістав можливість називатися своїм справжнім ім'ям. З цим ім'ям, ім'ям України, відроджена держава постала перед усім світом і з 1917 р. вже ніколи не зникала з його політичної карти.

Піднявшись, услід за своєю елітою, до історичної дії, повіривши у власні сили, у своє майбутнє, високе історичне покли-

кання, українська нація, незважаючи на перші невдачі, була готова до нових битв. Історик І. Лисяк-Рудницький, для творчості якого характерне прагнення не лише до глибокої об'єктивності, а й до широких теоретичних, навіть філософських узагальнень, писав: «Нема сорому в тому, щоб бути переможеними в боротьбі за свободу. Навпаки, така поразка може стати джерелом духовної обнови, що з нього черпатимуть силу наступні покоління, продовжники цієї самої боротьби на новому історичному етапі» [29].

Розпад Австро-Угорської імперії і український соборницький процес

Серйозні зрушення сталися на частині українських земель під впливом розпаду Австро-Угорщини, що відбувся у жовтні 1918 р. Українці Східної Галичини, Карпатської Русі (Закарпаття), Північної Буковини, які десятиліттями мріяли про здобуття автономії в будь-якій формі, наблизились до реалізації вистражданих прагнень. Навіть більше, з'явилася можливість для реалізації ще масштабніших планів, аніж уявлялося спочатку.

Упродовж тривалого часу, починаючи з «весни народів», а ще більше з кінця XIX ст., після дискусій навколо брошури Ю. Бачинського «Україна irredenta», ідеалом українців підавстрійської України було створення коронного краю (тобто області під Габсбурзькою короною) з українських етнічних земель, у якому було б розв'язано найважливіші питання національно-культурного розвитку (культурно-національна автономія).

Однак уже в 1917 р. під впливом Української революції серед прогресивно орієнтованих учасників визвольного руху, особливо ж молодих соціалістів, почали формуватися соборницькі настрої. Звісно, для їх реалізації затісними були рамки концепції «коронного краю». Для цього слід було зруйнувати наявний у Австро-Угорщині лад, точніше – саму імперію. Тому перспектива об'єднання з українцями-наддніпрянцями уявлялась або далекою, або ж пов'язувалася з революцією європейського масштабу, у що вірили дедалі більше після революції в Росії. Щоправда, ситуація ускладнювалася тим, що під натиском польського визвольного руху ще в листопаді 1916 р. офіційний Відень погодився на відродження Польської держави. А польські політичні сили завжди стояли на войовничо-наступальних позиціях щодо етнічних українських територій, вважаючи їх одвічно польськими.

М. Грушевський уже тоді в статті «Незалежна Польща і автономія Галичини» в «Українській жизни» з очевидною тривогою

і, на жаль, пророчо писав: «Українське громадянство не інакше, як з повною симпатією глядить на здійснення відвічних змагань польського громадянства до відбудови своєї державності, – одначе під умовою, що визволена Польща остане в етнографічних границях.

Щоби ті, що будують нову Польщу, свідомо і рішуче стереглися всяких проб трактувати як погній для польської державності народи, покривджені історією і приналежні до складу історичної Польщі...

Над Західною Україною нависла велика хмара, і нова фаза, в яку вступає польське питання, зовсім не ворожить в найближчій будучності корисного поладження національних відносин для районів, які є зв'язані з поляками тягарем спадщини по історичній Польщі» [30].

Те, що поляки дотримувалися зовсім іншої думки, яскраво засвідчили події навколо Брестської конференції, зокрема навколо таємних додатків до мирного договору, згідно з якими, за численних і важкоздійснених умов, до УНР мала відійти Холмщина, відвойована у Росії під час Першої світової війни (хоча не вдалося домовитися про такий же варіант щодо Підляшшя) і розв'язане питання про виділення українських земель Австро-Угорщини в окрему автономну область. 1918 рік показав, що представники Габсбурзького двору елементарною дипломатичною еквілібристикою просто вводили в оману недосвідчених репрезентантів України, не збираючись переводити українське питання у практичну площину. До того ж на кожному кроці вони демонстрували свою прихильність до поляків, всіляко зневажаючи, ігноруючи українські інтереси [101].

Тому ще в процесі революційних потрясінь у Відні в українському середовищі посилювалися суперечки з приводу вибору лінії поведінки. А коли крах Австро-Угорської монархії став фактом, а від однієї з наймогутніших європейських імперій залишились самі уламки, склалася сприятлива ситуація для прихильників радикальніших дій. 1 листопада 1918 р. українські патріоти, зневірившись у можливості задоволення своїх законних вимог агонізуючим австрійським двором, у результаті повстання оволоділи за допомогою військових частин стратегічними позиціями у Львові, вивісили на будинку ратуші синьо-жовтий прапор. Українська Національна Рада того ж дня звернулася з відозвою «До населення цілої держави», оголосивши про визволення українців з віковичної неволі та створення власної держави, яка 13 листопада дістала назву Західно-Української Народної Республіки. Відразу ж виявились і настрої щодо зближення з наддніпрянцями [16, с. 410–433; 33, с. 13–142].

Звісно, поляки не могли змиритися не лише із фактом виникнення українського державного утворення, а й із самою думкою про будь-яке самовизначення українців. Тим більше, вони й гадки не допускали про вилучення українських територій зі складу Польщі та їх об'єднання з Великою Україною. Тому від першого ж дня існування ЗУНР проти новонародженої республіки розпочалася військова агресія (польська інтервенція, підтримана зсередини польським населенням Східної Галичини, відсоток якого був досить значним).

Такий перебіг подій прискорив визрівання у населення та провodu ЗУНР настроїв до зближення з УНР і привів до того, що саме із західних теренів у конкретних політичних обставинах 1918 р. ініціювався об'єднувачий процес [7].

Подібним чином події розвивалися і в Буковині. Проти проголошеної тут 3 листопада української влади було кинуту румунські війська, які досить швидко окупували весь край.

Повалення монархічного ладу в Німеччині і другий етап Української революції

Окупація України австро-німецькими військами як наслідок Брестського миру призвела до призупинення революційних процесів в Україні. Альтернативою їм став гетьманський режим П. Скоропадського, що встановився в результаті державного перевороту 29 квітня 1918 р. [18, с. 215–292]

Ініціювали й здійснили це справжні господарі тогочасного становища – окупаційні війська [115], а П. Скоропадський, його оточення постаралися повернути колесо історії назад, повернути Україну до політичних і економічних порядків, які існували в Російській імперії до лютого 1917 р. І хоча народ, нація у своїй більшості не сприйняли авторитарно-абсолютиського режиму, намагалися чинити опір здійснюваному курсу, піднімалися на боротьбу, змінити ситуацію були не в силах. Їм протистояло 500-тисячне вороже військо, яке хоч і не без труднощів усе ж справлялося з придушенням повсюдних, але розрізнених виступів, забезпечувало утримання влади в руках П. Скоропадського.

Однак у листопаді 1918 р. революційна хвиля докотилася до Німеччини. Під ударами буржуазно-демократичної революції режим кайзера Вільгельма впав, і почалися такі глибинні зміни, які не обіцяли швидкого вгамування соціальних пристрастей. В орбіту загальнонаціональних тенденцій була втягнута й та частина німців, яка волею долі опинилася далеко від батьківщини. Йдеться про

окупаційні війська в Україні (тут були й австро-угорські частини, але їхня питома вага не була визначальною – близько 30 %).

Якоюсь мірою у свідомості німецького обивателя вони мали вигляд героїв-годувальників нації. Справді, це завдяки їхнім зусиллям у буквальному розумінні «вибивалось» різне продовольство, що, за умовами Брестського миру, мало надійти до Німеччини та Австро-Угорщини, які після чотирьох років виснажливої війни, практично повної економічної блокади дійшли до величезного виснаження й масштабних голодних бунтів. Але загальний революційний вибух, як виявилось, з допомогою 40 млн пудів українського хліба вдалось відтягти, проте не відвернути.

Та й ціна цього гальмування революції була не такою вже й малою. За півроку окупації українські селяни, що піднялись на війну проти Гетьманату та австро-німецьких окупантів, які вдавалися до перманентних репресивних дій, знищили десятки тисяч німецьких і австрійських солдатів та офіцерів [115].

Під впливом різних чинників, у тому числі й революційних процесів у Росії та Україні, німецькі й австрійські солдати не бажали далі виконувати належних їм не вельми почесних функцій. В окупаційних військах почали утворюватись ради солдатських депутатів, військові комітети, без санкцій яких командування не зважувалось вдаватися до жодних рішучих кроків. Звичайно, це полегшувало дії революційних сил, очолюваних Директорією (створена 13 листопада), які з 15 листопада 1918 р. розпочали загальнонаціональне повстання проти гетьмана П. Скоропадського. Щоправда, і в продовженні агонії режиму відіграли свою роль ті ж таки виборні органи німецьких окупаційних військ. Коли на початку 20-х чисел листопада 1918 р. повстанці підійшли впритул до Києва, а деякі підрозділи з'явилися у Пущі-Водиці й на Сирці, німецька делегація домоглась від представників повстанців не лише припинити наступ, а й відвести свої війська на певну відстань від столиці, поки німецькі війська не вийдуть з України. Після того, як це сталося, повстанці уже безперешкодно захопили Київ, а гетьман ганебно втік до Німеччини [65, с. 161].

Отже, листопадова (1918 р.) революція в Німеччині, що підхопила естафету в Австро-Угорщині, зруйнувала наймогутнішу підвалину, на якій існував антинародний, контрреволюційний гетьманський режим, і допомогла силам Української революції повернути ініціативу до своїх рук, відновити Українську Народну Республіку і продовжити процес прогресивних перетворень, який було започатковано в 1917 р. Демократичний, республіканський лад і надалі за-

лишався ідеалом для прогресивної частини суспільства. У пошуках ідейної платформи УНР виявились різні підходи.

Ліва частина колишнього національного фронту (найбільшою мірою її уособлював Голова Директорії В. Винниченко) схилилась до радянського ладу і встановлення союзницьких відносин з радянською Росією. Суперечності всередині цього сектора політичного спектра (далеко не всіх влаштовували радикалізм і диктаторсько-репресивні нахили та прояви більшовизму) привели до появи компромісної, паліативної формули влади – трудових рад як основи для створення республіки трудового народу.

Праві елементи політичного табору українства (вони значно посилилися з об'єднанням УНР і ЗУНР за рахунок галицького керівництва) тяжіли до класичних зразків європейського парламентаризму. Звідси – прагнення союзу з країнами Антанти (об'єктивним виразником цих тенденцій, хоч і не беззастережно, виявився Головний отаман військ УНР С. Петлюра, на позиції якого певний час справляли політичний вплив Є. Петрушевич та його оточення).

За таких умов, природно, не могло бути єдності поглядів на перспективи національно-визвольної боротьби, а політична платформа (концепція) все далі відходила від початкових орієнтирів і прагнень, втрачала свою конкретність і революційність [124, с. 63–165].

Влада Директорії виявилась нетривкою, поширювалася на обмежену територію України, що дедалі меншала. Живе тіло молодого держави (а відтак – і людські долі) краяли численні фронти, що неодноразово проносились смертоносними вихорами, перетворили колись квітучий край на арену найжорстокіших, найспустошливіших битв.

Виборюючи альтернативну національно-радянську (за назвою, а за суттю – інтернаціонально-радянську) форму державності, більшовики України сконсолідували ворожі Директорії елементи і, об'єднавшись із іншими радянськими республіками в єдиний військово-політичний союз, дістали незаперечні переваги, розв'язали великомасштабні воєнні дії з півночі та сходу. Невдовзі за підтримки Антанти поляки витіснили українських вояків і уряд УНР з Галичини, куди ті евакуювались, рятуючись від Червоної армії.

Тим часом загроза антантівської окупації з півдня змінилася походом через Україну Добровольчої армії А. Денікіна, котрий і чути не хотів про будь-яке національно-державне утворення в Україні. Суперечності, що існували в соборному таборі українства, значно загострилися в екстремальних умовах, призвели до взаємної

недовіри і зрад, невідворотно наближаючи УНР до катастрофи [16, с. 23–178].

Найприкметнішою ознакою владарювання Директорії стала отаманщина – домінування військового начала над політичним, непокора армійських командирів різних рангів державному прововоді, перманентні виступи проти нього, практика регіонального сепаратизму, супроводжувана військовим терором, єврейськими погромами і т. ін.

На внутрішній нестабільності УНР, її державницького життя згубно позначалосся суперництво в національно-визвольному русі, у його керівництві. У найчисленніших і найвпливовіших українських партіях – українських есерів і українських соціал-демократів – сталася ціла низка розколів. Значна частина їхніх колишніх членів увійшла до нових утворень – Української комуністичної партії (боротьбистів) і Української комуністичної партії. Ставши правлячими партіями, ввійшовши у спілку з Комуністичною партією (більшовиків) України, попри певні розходження і конфлікти, вони зміцнювали базу радянської влади.

Непримиренні ж її прогивники (С. Петлюра та його прихильники) гарячково шукали політичного виходу у нових контактах з іноземними силами – спочатку з Антантою, а потім з поляками. Проте радянській владі, що з кожним днем міцніла, вдалося розбити і поляків, і підтримувану Антантою армію П. Врангеля, придушити повстансько-отаманський рух. Наприкінці 1920 р. національно-визвольні сили були настільки підірвані, знекровлені, що не мали більше змоги боронити українську справу, відстоювати українську ідею.

Українська національно-демократична революція завершилася поразкою. Перемогли започатковані більшовиками процеси соціальної перебудови суспільства, в яких національним аспектам відводилася другорядна роль.

Та хоч Українська революція не досягла своєї мети, вона започаткувала процес формування новітньої, сучасної політичної нації, відродила традицію державності. На цих засадах пізніше розвивалося все українське життя – аж до останніх років ХХ століття.

Перемога радянської влади й подальша доля України

Соціалістична революція в Росії була зумовлена значним, достатнім, можливо, навіть практично повним комплексом об'єктивних і суб'єктивних чинників, їх органічною взаємодією, взаємодоповненням, «взаємозчепленням», що дозволяє говорити про

історичну закономірність її перемоги. Дана оцінка цілком стосується України не лише як однієї з частин, що була за всієї специфіки свого розвитку і протікання суспільних змін в 1917–1920 рр., невіддільною складовою загальноросійських, ширше – загальноєвропейських процесів. Адже за глибиною, гостротою суперечностей, кипінням суспільних пристрастей, масштабними прагненнями до кардинальних змін, розмахом реальних дій політичних сил Україна нерідко перевершувала «середньоросійський і середньоєвропейський рівень» [121].

Тому встановлення радянської влади виявилось в регіоні, вочевидь, випереджуючим щодо інших частин колишньої Радянської імперії, переважачим у сенсі інтенсивності, територіального виміру. Проголошення Першим Всеукраїнським з'їздом Рад у Харкові 12 грудня 1917 р. України радянською республікою відбило істотну зміну реальної розстановки сил – прогресуюче зміцнення авторитету уособлень соціалістичної революції – партії більшовиків, лівих елементів українських партій, радикалізацію Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів при одночасному зменшенні впливу Центральної Ради, Генерального секретаріату. Останні швидко втрачали свій контроль над Україною, наближалися до політичної поразки. Наростаюча домінанта сил соціалістичної революції над своїми суперниками – визначальна детермінанта їхньої кінцевої перемоги у затяжній громадянській війні, над іноземними інтервентами.

У достатньо предметному, ретельному аналізі причин невдачі Української революції (звісно, йдеться про кінцевий, основний результат – часткові й вельми серйозні завоювання виявилися незворотними і непорушними), який не раз здійснювався фахівцями і на сьогодні непогано репрезентований у низці видань, проглядають і чіткі контури обставин, детермінант перемоги соціальної революції. Це й об'єктивне прагнення переважної частини учасників суспільного життя розв'язати передусім соціальні питання (звісно, ступінь активності був дуже різним). Це й достатньо могутній загін пролетаріату промислового Лівобережжя і почасти Півдня, який тягнувся до соціалістичної ідеї, намагався наблизитися до її реалізації. Це й соціальна активність значного сегменту селянства, яке вбачало в невідкладних аграрних перетвореннях засіб покращення свого життя. Це – майже тотальне нестримне бажання, особливо величезного солдатського загалу, покласти край затяжній кривавій війні. Це – діяльність добре організованої ідейно загартованої партії більшовиків, організації якої в Україні виявилися достатньо чисельними і мобільними. Збільшуючи вплив у масах,

вони зробили прагматичну ставку на згуртування широких народних сил у різних організаціях – радах робітничих, селянських, солдатських (потім червоноармійських депутатів), профспілках, фабзавкоммах, селянських і солдатських комітетах, комнезамах тощо – домогалися своєї ідейної зверхності в них, схиляли на бік своєї програми, повели під своїми гаслами і прапорами.

Це й власний політичний досвід чотирьох років буремної революційної практики, зі зміною влад, перевіркою спрямованості політики різних політичних сил, партій, їхніх програм і орієнтацій. Це й перехід на комуністичну, радянську платформу значного числа вихідців з найкрупніших і найвпливовіших українських партій – есерів і соціал-демократів.

Це, зрештою, оформлення і зміцнення по суті єдиного фронту ліворадикальних таборів України й Росії, можливо, точніше – включення політичних потенцій регіону в загальноросійські процеси і, відповідно, зворотна тенденція – різнобічне сприяння місцевим прихильникам соціальної революції з боку РСФРР, можливості якої були, зрозуміло, дуже значними і в певні, ключові моменти відігравали вирішальну роль у перебігу подій [114].

Детермінанти конструктивно-критичного підходу

У літературі (й не лише в науковій) безліч разів стверджувалося, що істина одна, що шлях, який веде до її пізнання, неодмінно має базуватися на несхибних, теоретично обґрунтованих вченими і багатократно перевірених дослідницькою практикою принципах. Однак, можливо, найскладніше піддається сутнісному осягненню, чіткій, однозначній, незаперечній науковій кваліфікації історичний досвід, особливо його переламні сторінки. І справа не лише в тому, що до авторитетів тут часто не дослуховуються, а фахівцями майже безапеляційно себе вважають практично всі. Адже суперечливі підходи й оцінки публікацій викликають сумніви – нерідко достатньо вмотивовані, з часом, навіть, недовіру до будь-яких і будь-чиїх історичних студій.

Одна ж із об'єктивних причин поширених настроїв негативного ставлення до праць про минуле (враховуючи й навчальні видання різних рівнів) полягає у частих і вельми істотних змінах акцентів, карколомних ціннісних переорієнтаціях, а то й простих «перелицюваннях» – радикальних заміщеннях плюсів на мінуси (і навпаки). Долати ж пристосувальні, нашвидкуруч оформлені концепції, схеми, виявляється в деякі моменти не так уже й просто, особливо, коли переважна частина тих, хто займається наукою й публікаціями

в історичній сфері, залюбки (запопадливо) «видають на гора» праці, обумовлені новомодною кон'юнктурою, ідеологічними потребами чергових можновладців.

Про це доводиться згадувати, коли постає завдання «докопатися» до глибинної сутності таких дуже складних за своєю природою феноменів, як далекоюсяжні результати революційної доби 1917–1920 рр. для України, її народу, нації. Оскільки вищенаведені сюжети про причини поразки Української революції, її історичні здобутки не вичерпують інтегративного, комплексного підсумку, доводиться ставати на шлях, якого прагне уникнути більшість сучасних істориків. Так як соціалістична революція вважається апріорі протиприродною, привнесеною силоміць на український ґрунт, то й усі наступні процеси, породжені нею, оцінюються негативно.

Гадається, комплексний підхід до дослідження 1917–1920 рр. в Україні зумовлює потребу в таких висновках, які б охоплювали революції разом, у сукупності (а не обмежуватися однією з них), у всіх взаємозумовленостях, взаємопроникненнях, взаємовпливах, тобто «брали» революційну добу в цілому і на такому ж зрізі розглядали її (доби) наслідки.

Безперечно, найбільшим досягненням стало відродження нації у всіх сферах буття. Українство завоювало право мати своє природне наймення, в чому йому відмовлялося впродовж віків. Одна з великих європейських націй з часу революційної доби гордо несе своє ім'я через життєві перипетії і немає сил, які б змогли змінити ситуацію. Як би не найменували спільноту – «соціалістична», «радянська», «модерна», «сучасна», «політична» – вона залишається українською, в своєму розвитку значною мірою використавши історичні можливості, що виникли в результаті радикальних суспільних зрушень.

Українською була названа і відроджена в 1917 р. державність. З того часу ця геополітична реальність ніколи не зникала, існуючи переважний відтинок буремного минулого століття у словосполученні з термінами Соціалістична Радянська Республіка (природно, і з відповідною сутністю). Саме на базі останньої оформилася й розвивається нинішня незалежна, самостійна Україна.

В межах соціалістичної радянської республіки вдалося реалізувати споконвічну соборницьку мрію українців – об'єднати практично всі свої етнічні землі, гілки народу у державну цілість.

За часів соціалістичної української державності у взаємодії з іншими суб'єктами СРСР народ зміг накопичити такий економічний потенціал, який дозволив вивести республіку на одне з цільних місць у світі. А за стрімким розвитком української культури, літератури

мистецтва із захопленням спостерігали і в близькому, і в далекому зарубіжжі. Міжнародне визнання здобули українська освіта і наука, які дозволяли Україні займати почесне місце у когорті країн, що торували науково-технічний прогрес.

Перемога соціалістичної революції на одній шостій планети зумовила виникнення й зміцнення такої феноменальної держави як Союз Радянських Соціалістичних Республік. Однією з її важливих, органічних складових весь час була УРСР. Вона незмінно здійснювала свій величезний внесок у прогрес СРСР, перетворення його на супердержаву. Водночас була можливість користуватися колосальними перевагами й завоюваннями, які мала радянська країна у світі [130, с. 527–530].

Ці реалії, здається, настільки очевидні, що заперечувати загальновідомому ніяк не можна. Однак, виявляється, за бажання – можна. Можна й історію довільно «членувати» й на будь-який лад переписувати. «Забуваючи» про усе вищевідзначене, іменуючи більше як сімдесятилітній вітчизняний досвід «окупаційним» режимом [54].

З минулого відбираються (виринаються) окремі, переважно трагічні сторінки, такі як порушення законності, масові репресії, гулаги, голод, русифікаторство, перешкоди національній самореалізації тощо. Вони оголошуються сутністю народженої Жовтнем тоталітарної системи, від якої Україна лише потерпала, народ зазнавав неймовірних поневірянь і збитків.

Мабуть, прихильникам подібних підходів важко (а то й неможливо) пояснити, що для вивчення окремих сторінок, аспектів досвіду його, звичайно, можна логічно членувати, зосереджуватися на потрібних моментах. Але, виходячи на сумарні, узагальнюючі оцінки, висновки, уроки, не можна перебільшувати, абсолютизувати вихоплені сюжети, «не помічаючи» цілісного процесу. Тоді з неминучістю доведеться констатувати наступне. Як у 1917–1920 рр. події в Україні не були «відрізаними» від загальноросійських і загальноєвропейських процесів, так і в наступні більше як 70 років вони виявилися взаємопереплетеними, спільними для народів СРСР (таким уже виявився «маршрут» історії – чи подобається це кому, чи ні) зі всіма позитивами і негативами витвореної системи.

Такими ж органічно поєднаними, по суті «сплавленими», за об'єктивного підходу виглядають національні й соціальні тенденції розвитку української нації, всі її здобутки і втрати. Адже це логічне продовження того результату, який об'єктивно породила революційна доба уже майже столітньої давнини.

Не випадково тенденції останніх років до етноідеологізації вітчизняної історії, поділу її на «свою» – гарну і «чужу» – погану викликають хоч і не масові поки що, однак дуже слушні й переконливі заперечення з боку найбільш фахово підготовлених, досвідчених незаангажованих, об'єктивних, сумлінних, чесних дослідників [132, с. 3–30; 133]. В їхній високоморальній, патріотичній позиції – прагнення не лише протистояти ненауковим тенденціям, а й щире бажання подолати панівні на сьогодні настрої безвиході, національної апатії й сорому, зробити внесок вчених-істориків у те, щоб Україна, як успішна країна, відбулася, а її народ з оптимізмом, непохитною впевненістю вийшов на широкий шлях прогресу, цивілізаційного вдосконалення. Тому-то заради майбутнього й пишуться історичні праці.

І в них, звичайно, окреслені компоненти в їх об'єктивному тлумаченні «вписуються» (вступають у взаємодію) з іншими фазами, періодами історичного розвитку (революційні з еволюційними, етапи державності і незалежності тощо), виводячи зрештою на наукову концепцію вітчизняної історії. Тоді місце тих чи інших подій, фактів, епізодів стає дедалі яснішим, зрозумілішим, а порівняльні оцінки й висновки – наочнішими, переконливішими.

Щоправда, вельми поширеною є думка, ніби наукові досягнення, в тому числі й в їх історичному сегменті, слугують обмеженому загалу інтелектуалів, тоді як свідомість переважної частини громадян підживлюється швидше примітивним симбіозом компонентів, у яких науковість далеко не завжди стоїть на першому місці. З різних причин перевагу здобувають міфотворчі фабули, схеми, породжені низкою далеко ненаукових чинників – політичною кон'юнктурою, свідомими й несвідомими фальсифікаціями, пересмикуваннями, прагненнями використати брак належної освіченості й достовірної інформації з маніпулятивною метою тощо.

Важливо зрозуміти, що оволодіння набутими попередниками й сучасними дослідниками знаннями, які видаються за несхибні, не повинно бути самоціллю («учеництвом»), а механічне освоєння їх не може бути свідченням безпосереднього наближення до істини. Це лише необхідна (однак усе ж – необхідна!) передумова для самостійної мислительної роботи кожного індивідуума і їх спільнот (у тому числі національних), які щиро прагнуть збагнути історичний досвід, вивести з нього повчальні уроки.

За такого підходу як рівень наближення до істинного знання попередників, так і спосіб пізнання самих себе і оточуючого світу в образах попередньої історії тими, хто сьогодні отримує своєрідну

естафету пам'яті, в ідеалі мають бути застрахованими від будь-яких штучних впливів чи привнесень, свідомих чи несвідомих спотворень. Досягти такого результату непросто, однак варто розуміти, що лише цей шлях веде до формування тієї колективної, історичної, національної пам'яті, яка за будь-яких обставин матиме продуктивний ефект, безсумнівну перевагу над іншими варіантами збагачення суспільної свідомості.

В цьому сенсі надзвичайної ваги і особливого смислу набуває подолання хибних уявлень, закоренилих стереотипів, закам'янілих догм. Прихильникам софістики, які посилено експлуатують ідею відносності істини і неможливості пізнання об'єктивної історії, можна нагадати давню притчу. Як знамениті індійські критики одного разу засумнівалися в істинності поширених уявлень про те, що світ тримається на спині слона, і не спромігшись самостійно знайти відповідь на питання «А на що спирається слон?», швидко заспокоїлися, коли їх запевнили, що слон стоїть на черепасі. Але й у тому разі, якщо б вони, подібно допитливим дітям, які дошкуляють дорослим своїми нескінченними «чому», продовжували занурюватись далі і одержувати відповіді на питання, на чому розташована черепаха, істина б не стала ближчою. Істинна сутність будь-якого предмету чи явища розкривається в процесі його пізнання, коли мислення і буття є моментами одного і того ж реально-історичного процесу.

Звичайно пересічній особистості не так просто розібратись у тому, чії історичні концепції, наперербій запропоновані зі сторінок різних видань, взяти на озброєння. Тут потрібен бодай мінімальний рівень освіченості, який забезпечують середня школа, та ще здатність до індивідуального мислення як надважливої передумови, що дозволяє не сприймати бездумно все на віру, а виявляти критичне ставлення до минулого, в якому присутній і власний досвід і моральні переконання. Тобто, мова про загальний, базисний рівень культури, на який накладаються одержувані додаткові знання.

А щоб цей процес був плідним, а результат позитивним, фахівцям-історикам слід неухабно працювати, доводячи правомірність, переконливість справді наукових концепцій, спростовуючи будь-які штучні підходи, відкидаючи хибні стереотипи, викриваючи спроби маніпуляції масовою свідомістю.

Наочним підтвердженням сказаному може бути полеміка, ініційована й активно підтримувана на найвищому політично-державному рівні навколо трагічного епізоду – бою під Крутами 16

(29 н. ст.) січня 1918 р. На захист УНР, проти якої з Лівобережжя, де вже перемогла радянська влада, наступали червоні війська, вдалося мобілізувати лише молодих ідеалістів – патріотів-юнкерів, студентів київських вузів та учнів старших класів гімназій. У військово-стратегічному відношенні бій не міг уже мати скільки-небудь вирішального значення, а зусилля необстріляної молоді були заздальгідь приречені на поразку.

Однак в 2005–2010 рр. гуманітарними інституціями держави було чимало зроблено, щоб переконати широкий загал в абсолютній винятковості події, яку часто порівнювали з битвою трьохсот спартанців під Фермопілами, вийшов указ Президента України про відзначення 90-річчя пам'яті Героїв Крут [148; 149; 150; 151]. Невмотивовано, без будь-яких документальних підтверджень значно перебільшувалися масштаби бою, завищувалася кількість загиблих – сотні захисників УНР і тисячі з боку наступаючих радянських військ. Неймовірних значень досягали оцінки звияти, самопожертви перших і нелюдської жорстокості, звірств других. Всупереч елементарній логіці й фактам за допомогою словесної еквілібристики переможених оголошували переможцями і навпаки... [9]

Споруджений в такій атмосфері меморіал «Пам'яті Героїв Крут», відкритий музей стали місцями для організації велелюдних мітингів, зборів, проведення інсценованих реконструкцій битви. В державних установах і закладах, передусім у школах і вузах, організовувались відповідні заходи (конференції, конкурси тощо), до висвітлення яких підключались засоби масової інформації.

Однак свідомі чи несвідомі гіпертрофування, найвитонченіші конструкції-вігадки, якими б найблагороднішими, найпатріотичнішими намірами й розрахунками вони не виправдовувались, все одно викликали закономірні питання, породжували природні сумніви. Вони зрештою не витримували конкуренції з суто науковими відтвореннями картини бою [104; 108]. А міфотворці (по суті – фальсифікатори) змушені були з невдоволенням відступати перед тиском очевидного, об'єктивного знання, поволі визнаючи необґрунтованість своїх попередніх тверджень і продовжуючи чинити ідеологічний спротив хіба що в моральній площині, переводячи дискусію на загально-абстрактні рівні й тим намагаючись хоч якоюсь мірою врятувати ситуацію, чи, принаймні, створити враження продовження дискусії [1; 74].

Та все ж дослідницькі публікації доводять свою перевагу, неухильно (зрозуміло – не форсовано) розширюючи можливості впливу на формування національної пам'яті [4; 59] у дуже непростому

питанні. Перші докази тому – очевидно стриманіша масово-суспільна реакція останніх двох років на події, пов'язані з боєм під Крутами.

Діалог з історіографією

Запропонована вище концепція осягнення ролі революцій в історичній долі українського народу, нації, країни, на міцне переконання автора, видається дійсно науковою, всебічною, послідовно, наполегливо досліджуваною й обґрунтовуваною впродовж тривалого часу [13; 18; 111; 113; 122; 123; 124].

Разом з тим існує й чітке усвідомлення, що це не лише не єдина на сьогодні загальна фабула відтворення й оцінки історичної картини революцій, але ще й не домінуюча. Зважаючи ж на те, що кількість прихильників тієї чи іншої концепції – далеко не єдиний і не остаточний, вирішальний критерій для оцінки її істинності (часто гору бере мода, кон'юнктура, ангажованість), видається за необхідне висловити міркування щодо правомірності/неправомірності, аргументованості/неаргументованості наявних точок зору лише щодо одного з об'єктів розгляду – Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. [55; 77, с. 7–20; 100; 110; 116; 123, с. 3–66; 124, с. 3–26; 125, с. 3–26, 405–418], гадаючи, що принципові підходи з відповідною смисловою корекцією придатні й до інших згаданих історико-революційних сюжетів.

В сучасному тлумаченні концепція Української революції набула розширеного значення, охоплює весь комплекс проблем періоду 1917–1920 рр., які у відтворенні загальної картини не відділяються, не відгороджуються від подій в Росії, хоча й відзначається їх самодостатність та істотна національна специфіка. Однак, на заваді прогресу у вивченні подій 1917–1920 рр. стоїть штучно створений у свідомості розрив між соціальною й національною революціями, нерозуміння взаємозв'язку, механізму співдії між ними. Тому практично занедбаною в останні півтора десятиліття виявилася проблематика соціальної революції (описуються хіба що епізоди ворожого ставлення соціалістичних рухів, у першу чергу більшовицько-радянського, до національно-визвольних прагнень української нації). А без її розробки просто не збагнути суті того, що відбувалося в українському національно-демократичному таборі. Комплексне вивчення періоду 1917–1920 рр. як складової взаємодетермінованої системи революцій (з усіма їхніми своєрідностями, суперечностями, альтернативними розрахунками й стратегіями) – нагальна потреба, яка диктується рівною мірою як життєвою, так і науковою логікою, прагненням збагнути реальну дійсність.

Дедалі очевиднішими стають вади практики проведення досліджень революційних подій у регіонах України, так би мовити, «на паралелях» – у Наддніпрянській Україні й на західноукраїнських теренах, особливо після створення ЗУНР і ухвалення Акта Злуки 22 січня 1919 р. Регіоналістський підхід, місцевий патріотизм не лише не сприяють відтворенню цілісної, повної картини загальноукраїнського процесу, а й продукують нічим не виправдані змагання на історичному ґрунті, протиставлення досягнень. Особливо це характерне для дослідників із західних теренів, які у своїх працях прагнуть довести переваги практики розв'язання актуальних проблем революційної доби саме в цьому регіоні, переоцінюють внесок у загальну справу його провідних діячів. Найнаочніше це виявляється в публікаціях про Українську Галицьку армію.

Усе ще триває пошук власної системи координат для загальної концепції історії національно-демократичної революції. Незважаючи на те, що апріорі більшість фахівців визнають за пріоритетну точку відліку український інтерес, на практиці застосовують здебільшого невідповідні національній природі, чужі схеми: проросійські й антиросійські, пропольські й антипольські, пронимецькі й антинімецькі, проантантівські й антиантантівські тощо. Ті ж, де відправним моментом був би український інтерес, все ще доводять своє право на доцільність. Але тільки обравши відправним власний, національний чинник і послідовно йдучи за вимогами конкретно-історичного підходу, можна врешті збагнути, що в різних обставинах саме українська ідея, українська справа були провідною зіркою, яка вказувала шлях, надихала на дії М. Грушевського і М. Міхновського, В. Винниченка і П. Скоропадського, С. Петлюру й Є. Петрушевича... Це зовсім не означає, що всіх їх варто урівняти в оцінках історичної значущості чи вивести поза будь-яке критичне поле. Однак, мабуть, варто припинити протиставляти їх один одному, розводячи на різні полюси. Що ж до висвітлення стосунків між ними, то тут слід прагнути до неупередженості, виваженості, аргументованості, по можливості виключаючи суб'єктивізм, особисті симпатії й антипатії тощо.

Звісно, позитивний ефект має дати застосування подібних критеріїв не лише щодо згаданих політичних діячів, а й значно ширшого, по можливості, якнайширшого кола учасників національно-демократичної революції. На сьогодні у вітчизняній історіографії оформилася парадоксальна ситуація, коли, здається, в Українській революції не було жодного помітного функціонера, якого б не спробували здискредитувати, звинуватити в багатьох гріхах як дійсних,

так і, часто, вигаданих. Кінцевий ефект не просто непривабливий, він неповноцінний і з морально-психологічної точки зору, несе в собі негативний етично-виховний заряд.

Дуже важливим елементом досліджень, від якого залежить поглиблене, сутнісне формування найважливіших параметрів сучасної концепції історії Української революції, залишається проблема співвідношення між процесами, які належать до власне революційних, і тих, які становлять зміст уже трохи іншого явища – громадянської війни. Незважаючи на природну тісну взаємопов'язаність і взаємодоповнюваність обох феноменів, тут криються й такі відмінності, які допомагають краще зрозуміти цілий комплекс питань, без яких епоха 1917–1920 рр. не може розраховувати на адекватну історичну реконструкцію й задовільне тлумачення, переконливу оцінку.

Так, чітке розмежування між революцією як історично зумовленим глибокими причинами масштабним рухом мас за досягнення життєво важливої мети для народу, нації, країни і громадянською війною, військовою боротьбою за владу без широкого усвідомлення цілей, наявності обґрунтованої стратегічної програми, як видається, може долучити додаткові аргументи для визначення моменту, коли власне революційність вичерпує свої потенції і переходить, трансформується в нову якість.

Тобто можна вести мову про нові підходи у кристалізації завершальної грані Української революції. Сьогоднішній різнобій у цьому аспекті (початок 1918 р., весна 1919 р., кінець 1919 р., кінець 1920 р., осінь 1921 р., 1922, 1923, 1924 і, навіть, 1933 рр.), серед іншого, зумовлений і нехтуванням згаданим критерієм. Не вдаючись тут у деталізацію, слід зауважити – він дає серйозні підстави для того, щоб вважати заключною віхою національно-демократичної революції кінець 1919 р. А далі домінуючими були сутнісно інші процеси – війна, повстанство, об'єднаний рух за утворення СРСР, уконституювання останнього, будівництво і зміцнення радянського соціалістичного ладу тощо.

На жаль, доводиться констатувати, що й у найновішій праці з історії Української революції керівництво проектом віддало перевагу кон'юктурно-ідеологічним чинникам над науковими критеріями і логікою фактів, знову позначивши завершальну грань предмету дослідження 1921 р. [68].

Не вповні переконливими виглядають і пропозиції (їх, правда, не так багато) вважати початком Української революції 1914 рік.

Публікації сучасних авторів небездоганні і ще з одного погляду, а саме – ставлення до зовнішніх щодо Української революції чинників, які, за незначним винятком, кваліфікувались як несприятливі, негативні, ворожі. З однієї праці до іншої переходить стереотип (як і кожний стереотип – вкрай спрощений): головним зовнішньополітичним ворогом Української революції, української державності, українства була РСФРР, імперські амбіції і заміри її комуністичного керівництва, посібником (агентом) яких була КП(б)У як обласна організація РКП(б). Відповідно – непримиренною – мала бути і лінія керівництва Української революції. Що ж до інших зовнішніх сил, сусідів, то ставлення до них було диференційованим і, як правило, менше категорично-ворожим, аніж до росіян, їхнього радянського («совітського») керівництва.

Схоже, що ця тенденція з особливим ентузіазмом впроваджується у новітні публікації, маючи виправданням антиросійські емоції, що накопичувалися десятиліттями і вибухнули в момент досягнення Україною державної незалежності, подальшого небезхмарного розвитку українсько-російських відносин, які часом доходили до загрозливо-конфліктної межі.

Тут, здається, можна бути і об'єктивнішими, коли в логічних конструкціях за точку відліку щодо оточуючих спільнот брати український інтерес, а супротивників і ворогів ділити (ранжувати) не за домінуючими кон'юнктурними настроями, а за тими реальними діями, які відбувалися на розвитку визвольних, державотворчих процесів в Україні. Звичайно, зведення подібної методологічної позиції майже до математичної формули, застосування як жорсткого кліше теж навряд чи виправдане. Очевидно, означені мірки цілком доречні як висхідний пункт логічних вибудов. Однак, у подальших висновках-конструкціях варто гнучко враховувати й інші фактори (наприклад, ідеї спільного коріння, історичної ролі слов'янської єдності, релігійної, мовно-культурної близькості і т. ін.).

Помітна обережність, настороженість, навіть упередженість, почасти зверхній нігілізм спостерігаються у реагуванні значної частини дослідників на поодинокі поки що, і, треба визнати, не дуже глибокі дослідження з історії масонства. Між тим, організації «братчиків» ще до революційної доби обплутали Росію, Україну в тому числі, густою мережею своїх організацій, через які дієво впливали на різні політичні сили (незалежно від національного забарвлення), суспільне життя, перебіг подій, принаймні у 1917–1919 рр. Без врахування того, що досить істотні процеси починалися й розвивалися на зв'язаному й значною мірою контрольованому

«вільними каменярами» у певну цілість політичному просторі, за порухом однієї «диригентської палички», уявлення про механізм дії революції, його суб'єктивні чинники буде залишатися неповним, а деякі аспекти історичного досвіду важкозбагненними.

Звертає на себе увагу також нерівномірність інтересу і, відповідно, ступінь вивченості двох етапів революційного процесу – за доби Центральної Ради і за доби Директорії. Це впадає в око і при поділі загальної кількості публікацій: тих, що присвячені дослідженню другого періоду незрівнянно менше, ніж тих, що розкривають перший період революції. Те ж певною мірою стосується і структурних співвідношень у комплексних працях, виступах, що відтворюють досвід революції в цілому на різних ювілейних заходах.

І якщо в політичних акціях таку «асиметрію» можна ще зрозуміти, навіть у чомусь виправдати, то побудова за подібною схемою публікацій, покликаних висвітлити цілісний процес Української революції, національного державотворення в 1917–1920 рр., свідчить, передусім, про те, наскільки порівняно слабо опановується саме друга фаза боротьби – кінець 1918–1920 рр.

Досвід останніх двох десятиріч років з повною силою засвідчив, наскільки важливі для історика не лише наукова, а й моральна позиція. Особливо високі вимоги до моральних якостей дослідника висуває вивчення переламних етапів суспільного розвитку, коли надзвичайної ваги набувають особистісні орієнтації в проблемах добра і зла, гуманізму й нелюдяності, честі й негідності, справедливості й паразитизму, істинності й нечесності. В моменти збудження, вирування пристрастей, коли людина нерідко потрапляє в екзистенціальну ситуацію і неодмінно має робити життєвий вибір (часто усвідомлюючи неможливість змінити, навіть вплинути на невідкладні процеси), принципового значення набуває, з якими мірками підходити до оцінки вчинків, індивідуумів, різних їхніх груп, глибинної мотивації, зумовленості кроків, поведінки. Навіяна новітньою кон'юнктурою зневага до діячів, організацій, які в критичні моменти віддавали пріоритет загальнонародським, національним інтересам і цінностям над особистими, жертвували індивідуальними вигодами заради суспільного прогресу, ставили завдання досягнення загального добробуту вище за власний, що пронизує чимало праць про події 1917–1921 рр., засвідчує: справді науковому розумінню минулого, його виваженим, ґрунтовним оцінкам це лише заважає, веде в бік від істинного, повноцінного знання.

Як з'ясувалося, поважне ставлення до історичних діячів, які зробили перші, найважчі, найскладніші й найвідповідальніші кро-

ки до відродження нації у всіх сферах життя після довгих століть залежного, бездержавного існування, не прищеплюється самоплином, вимагає суспільної турботи.

Через популяризацію наукових набутків – до свідомості національної спільноти

Звісно, наукові концепції, відтворені об'єктивні картини минулого, втілені у фундаментальних дослідженнях, академічних монографіях, не можуть автоматично ставати надбанням свідомості широкого загалу. Однак саме їх можна і конче необхідно доносити до читачів, адаптуючи до того чи іншого рівня підготовки окремих категорій споживачів інформації, якою живиться, виховується колективна, в тому числі національна пам'ять. Ще раз варто підкреслити, що мова йде про адаптацію вивірених (у межах максимально досяжного) наукових знань і аж ніяк не про будь-які спрощення, тотожні спотворенням, про підміну складних істин міфами, що натомість легко сприймаються і засвоюються. Навіть при паліативному поєднанні наукових знань і сфальшованих елементів, якими б мотивами це не виправдовувалось, кінцевим результатом завжди буде викривлене уявлення про минуле, неправильна його оцінка. Тобто в національну пам'ять будуть закладатися неадекватні реаліям минулого блоки інформації, що не лише не виправдано, не продуктивно, але й суспільно шкідливо, небезпечно.

Беручи за основу вищезгаданий чотирироковий прореволюційний добу в Україні [122], автор зробив спробу популяризації сутності знань, які видаються на сьогоднішній день порівняно більше за інші наближеними до історичної істини, у форматі збірників коротких статей [111; 113], частина з яких далі потрапила на шпальти періодики і на сайти електронних засобів масової інформації. Прагнучи максимально можливої об'єктивності, системності, всебічності і в популярних публікаціях, зокрема, в книзі «Проект «Україна». 1917–1920 рр. Постаті» вміщено короткі нариси про 37 найголовніших діячів революційної доби, які репрезентують увесь, практично повний тогочасний політичний спектр сил, що впливали на долю народу, нації. Це також адаптація на загальнодоступний рівень наукових досягнень, здійснених при дослідженні життєвого шляху і творчого спадку таких видатних особистостей тих буремних літ як М. Скрипник, Г. Пятаков, В. Винниченко, С. Петлюра [96; 97; 99; 109; 118; 119].

Багаж об'єктивних даних, поступово нагромаджуваний у процесі дослідницької практики, знаходить свій попит у енцикло-

лопедично-довідкових виданнях, керівники яких, звичайно, намагаються орієнтуватися передусім на найоптимальніші знання, досягнуті на відповідний момент [15; 38; 39; 76; 78; 136; 147].

Результати досліджень Української революції втілюються автором і в підручниках, навчальних посібниках, рекомендованих для вивчення у вищих учбових закладах (мова про відповідні розділи колективних праць, а також книг, виданих у співавторстві) [25; 49; 50; 67; 72].

Напряцьовані впродовж тривалого часу підходи реалізуються і в підготовлених методичних матеріалах з курсів (спецкурсів), які читаються студентам, слухачам у провідних вузах України [60; 93; 94; 103; 105]. За наявною інформацією, вони використовуються викладачами й інших навчальних закладів, розширюючи коло тих, до кого у такий спосіб також доносяться викристалізовані засади відтворення важливих сторінок історії.

Турботою надання науковим знанням про складні події революційних 1917–1920 рр. якомога більшої наочності, намаганням апелювати до емоційного сприйняття тогочасної епохи, її прикмет, неповторної атмосфери, продиктований розпочатий автором проект з чотирьох книг, перша з яких «Україна. 1917 рік» тількино побачила світ [120]. У виданні поряд з лапідарною розповіддю про події вміщено досить значну кількість фотоілюстративного матеріалу. Він складає практично половину обсягу випуску, а відтак наполовину його можна вважати ще й фотоальбомом, наповнення якого може привернути додаткову увагу тих, хто бодай якоюсь мірою цікавиться історією, небайдужий до пам'яті про минуле.

Зрештою нагромаджений за кілька десятиліть потенціал знань про 1917–1920 рр. передається (транслюється) автором у навчальних і публічних лекціях, доповідях на конференціях, в радіо- і телепередачах, інтерв'ю для мас-медіа, а також при науковому консультуванні фільмів (зокрема, про національну державність революційної доби, про П. Скоропадського, С. Петлюру, Н. Махна та ін.).

Зрозуміло, що при виборі іншого прикладу – історичного матеріалу для розгляду питання про формування культури національної пам'яті автор апелював би більше, а то й винятково до публікацій колег. Однак запропонована версія – компоновка, гадається, має ще й ту свою перевагу, що порушені питання вимальовуються, постають не лише на суто дослідницькому (академічному) зрізі, а й на рефлексивно-чуттєвому, а висновки й узагальнення багатократно підтверджені чималим особистим досвідом, справді виношеними переконаннями.

На завершення, у якості висновків, гадається, можна вести мову про наступне. Для виховання культури національної пам'яті, для впливу на цей непростий процес, якщо за приклад взяти з'ясування ролі революцій в долі України, у загальних рисах вимальовується такий ланцюг нагальних завдань, що вимагають свого якісного розв'язання.

Передусім, сьогодні актуалізується теоретичне питання про роль революцій в історичному поступі, прогресивному суспільному розвитку взагалі. За позитивної чи негативної відповіді на нього слід обов'язково звернутися до аналізу сутності тих революцій, які відбулися в історії українського народу, і відтворити по можливості об'єктивнішу картину кожної з них. Саме цей матеріал (у концепціях, схемах, нарисах, книгах і т. ін.) повинен лягти в основу формування національної пам'яті. Його ж імплементація в масову свідомість при адаптації на різні рівні сприйняття (вони залежать від загального рівня культури й інтелектуального розвитку різних суб'єктів) не повинна зазнавати трансформацій, які б вели до відхилення від добротних наукових знань.

У разі потреби (а з досвіду відомо, що без того взагалі не обходиться) слід давати переконливі спростування ненауковим підходам, тлумаченням, висновкам, оцінкам. І якщо вище йшлося про загальні концепції, то не менше значення має внесення ясності у кожну конкретну неадекватність, в кожен епізод, кожен історичний момент, факт (щодо відтворення досвіду Української революції їх навіть перелічити не можливо, серед найодіозніших – згаданий бій під Крутами, а ще – отаманщина, єврейські погроми, Любарська катастрофа, взаємини національних лідерів та ін.).

Певна частина відзначеного могла б, мабуть, і не становити проблеми, якби в середовищі фахівців домінували скоординовані, строго відповідні науковим канонам консенсусні підходи, а інші учасники ідеологічних процесів утримувалися від поширення вигідних (зрештою вони виявляються удаваними) мінливій кон'юнктурі концепцій, схем, оцінок, висновків. Однак, допоки того немає, турбота про підвищення культури національної пам'яті детермінує докладання особливих, додаткових зусиль щодо реалізації на якомога вищому професійному рівні означеного ланцюжка і закріплення в масовій свідомості адекватних уявлень про минуле.

На жаль, на сьогодні важко виділити ті історичні періоди, проблеми досвіду, які б фігурували в українській пам'яті в таких параметрах і кондиціях, які можна було б розглядати як безсумнівно задовільні елементи, що ефективно сприяють оптимальній

самореалізації національної спільноти. Тим більші, важливіші, відповідальніші завдання постають перед колективом Українського інституту національної пам'яті, який лише розпочинає пошук механізмів забезпечення бажано високої культури колективної пам'яті, вбачаючи в тому свою найпершу і найвищу місію.

Список використаних джерел

1. Арсеній Яценюк: Бій під Крутами – подвиг в ім'я України. Проте політики мають пам'ятати: за військовим подвигом часто стоїть безвідповідальність і непрофесіоналізм влади // Фронт Змін. 29.01.2011. – Режим доступу: <http://frontzmin.ua/ua/media/news/none/2004>.
2. Бердяев Н.А. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической философии / Н.А. Бердяев. – Париж: YMCA-Press, s.d. [1939]. – 224 с.
3. Борисенко В.Й. Національно-визвольна революція 1648 р. в Україні (до постановки проблеми) / В.Й. Борисенко // Богдан Хмельницький та його доба (Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого гетьмана). – К.: Інститут історії України НАНУ, 1996. – С. 38–40.
4. Бойко О.Д. Бій під Крутами: історія вивчення / О.Д. Бойко // Український історичний журнал. – К.: «Дієз-продукт», 2008. – № 2. – С. 43–54.
5. Борьба за массы. Разработка левоблокнистской тактики и борьба большевиков за ее осуществление в трех революциях в России: Пролетариат и средние городские слои. – М., 1981. – 303 с.
6. Борьба партии большевиков за создание политической армии демократической и социалистической революции (1905–1917). – К; – Одеса, 1983. – 236 с.
7. Будівля державності можлива лише на фундаменті злагоди та порозуміння. Доповідь Президента України Леоніда Кучми на урочистому засіданні, присвяченому 80-річчю проголошення Західноукраїнської Народної Республіки. Львів, 1 листопада 1998 року // Урядовий кур'єр. – 1998. – 3 листопада.
8. Булдаков В.П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия / В.П. Булдаков. – М.: РОССПЭН, 1997. – 376 с.
9. Бутко С. В історичній перспективі Герої Крут перемогли / С. Бутко // День. – 2011. – № 13. – 27 січня. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/290619?idsource=301324&mainlang=ukr>.
10. В авангарді революційних мас: більшовики України на чолі народних мас України у Жовтневій революції. – К.: Вища шк. Вид-во при Київ. ун-ті – 206 с.

11. В борьбе за власть Советов на Украине. Из истории борьбы большевистских организаций за завоевание и укрепление Советской власти на Украине. – К.: Головное издательство Издательского объединения «Вища школа», 1977. – 348 с.

12. Варгатюк П.Л. В.И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции / П.Л. Варгатюк, И.Ф. Курас, В.Ф. Солдатенко. – К.: Политиздат Украины, 1980. – 373 с.

13. Варгатюк П.Л. В огне трех революций. Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях / П.Л. Варгатюк, В.Ф. Солдатенко, П.М. Шморгул. – К.: Политиздат, 1986. – 625 с.

14. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер // Избранные произведения / [пер. с нем.; / сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова]. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.

15. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник / відп. ред. І.Ф. Курас. – К.: Головна редакція УРЕ, 1987. – 632 с.

16. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.: У 2-х тт. / Верига В.: [ред. Ю.Сливка, О.Аркуша]. – Жовква: Вид-во оо. Василяна «Місіонер», 1998. – Т. 2. – 502 с.

17. Верстюк В. Українська революція 1917–1921 рр. у політиці формування національної пам'яті в 2007–2010 рр. / В. Верстюк, В. Скальський // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Збірник наукових статей / Гол. ред. Р.Я. Пиріг; НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2010. – Вип. 5.

18. Верстюк В.Ф., Солдатенко В.Ф. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В.Ф. Верстюк, В.Ф. Солдатенко: [редкол.: І.Ф. Курас та ін.]. – К.: Генеза, 2003.

19. Відзначено 92-у річницю пам'яті Героїв Крут: [електронний ресурс] // Український інститут національної пам'яті. Архів новин. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/en/news/detail/262.htm>.

20. Волкогонов Д.А. Ленин / Д.А. Волкогонов. – М.: Изд-ва: «АСТ», «Новости», 1994.

21. Волобуев П.В. Выбор путей общественного развития: теория, история, современность / П.В. Волобуев. – М.: Политиздат, 1987. – 312 с.

22. Гавлин М. Великий Октябрь и буржуазная социология революции / М. Гавлин, Л. Казакова. – М.: Наука, 1987. – 220 с.

23. Гавлин М. Современные буржуазные теории социальной революции / М. Гавлин, Л. Казакова. – М.: Наука, 1980. – 165 с.

24. Гапоненко Л.С. Решающая сила Великого Октября / Л.С. Гапоненко. – М.: Политиздат, 1977. – 272 с.

25. Головченко В. Дипломатична історія України (XIX – перша чверть XX століття): [Навч. посібник] / В. Головченко, В. Матвієнко, В. Солдатенко – К.: Київський університет, 2011. – 527 с.

26. Головченко В.І. Міжнародний контекст українського питання напередодні і в роки Першої світової війни / В.І. Головченко, В.Ф. Солдатенко // Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / За ред. А.І. Кудряченка. – К.: Фенікс, 2011. – С. 214–233.

27. Головченко В.І. Українське питання в роки Першої світової війни / В.І. Головченко, В.Ф. Солдатенко. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 448 с.

28. Голуб П.А. Большевики и армия в трех революциях / П.А. Голуб. – М.: Гос. издат. полит. лит-ры, 1977. – 320 с.

29. Грицак Я. Чому зазнала поразки українська революція / Я. Грицак // Генеза. – 1996. – N 1. – С. 124–131.

30. Грушевський М. Незалежна Польща і автономія Галичини / М. Грушевський // Украинская жизнь. – 1916. – № 4–5.

31. Грушевський М. Про українську мову і українську школу / М. Грушевський. – К.: «Веселка», 1991. – 46 с.

32. Гунчак Т. Україна. Перша половина XX століття. Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.

33. Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на західних землях України. – К.: Либідь, 1993 [перевидання Нью-Йорк, Ванкувер, 1973]. – 408 с.

34. Дашкевич Я. Хам чи Яфет: В'ячеслав Липинський і Українська революція / Я. Дашкевич // Липинський В'ячеслав. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Твори. Архів. Студії. Т. 1. – Київ-Філадельфія, 1994. – С. 60–67.

35. Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи / В. Дорошенко. – Відень: Накладом Союзу визволення України, 1916. – 115 с.

36. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле / Д. Дорошенко. – Вінніпег: Видавн. спілка «Тризуб», 1949. – 167 с.

37. Дорошко М. Чи був більшовицький режим в Україні окупаційним? / М. Дорошко // Дзеркало тижня. – 2007. – 3–10 листопада.

38. Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. НАН України. Інститут історії України. – Т. 1–8. – К.: В-во «Наукова думка», 2003–2011.

39. Енциклопедія сучасної України: у 10-ти тт. – К.: Національна Академія наук України, Наукове товариство ім. Г.Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України, 2004–2011.

40. Журженко Т. Геополітика пам'яті / Т. Журженко // Критика. – 2009. – № 3–4 (137–138). – С. 12–15.

41. Журженко Т. «Чужа війна» чи «спільна Перемога»? Націоналізація пам'яті про Другу світову війну на україно-російському прикордонні / Т. Журженко // Україна модерна. – 2011. – №18. – С. 54–79.

42. За власть Советов на Украине: Из истории борьбы большевистских организаций (1917–1920 годы). – К.: ИПЛ, 1988. – 315 с.

43. Зародов К.И. Три революции в России и наше время. 2-е изд., испр. и доп. / К.И. Зародов. – М.: Мысль, 1977. – 636 с.

44. Зародов К.И. Три революции в России и наше время. 3-е изд., перераб. и доп. / К.И. Зародов. – М.: Мысль, 1983. – 640 с.

45. Иванова О. Колективна пам'ять у регіональних вимірах // Критика. – 2009. – №3–4 (137–138). – С. 16–21.

46. Иконникова С.П. Историческая память как духовный ресурс цивилизации: [Электронный ресурс] / С. Иконникова // Площадь Д.С. Лихачева / Международные Лихачевские научные чтения. 2006 год. Гуманитарные проблемы современной цивилизации. – Режим доступа: http://www.lihachev.ru/pic/site/files/lihcht/2006/3sec/lih2006_3_13.pdf.

47. Исторический опыт трех российских революций. – Кн. 3. Коренной переворот в истории человечества. Великая Октябрьская социалистическая революция. – М., 1987. – 655 с.

48. История и память: историческая культура. Под ред. Л.П. Репиной. – М., 2006.

49. Історія України / за ред. В. Смоля., В. Степанкова – 3-тє вид., доп. й перероб. – К.: Альтернативи, 2002. – 471 с.

50. Історія українознавства: навчальний посібник / за ред. П.П. Кононенка. – К.: Академвидав, 2011. – 512 с.

51. Коник А. «Історична пам'ять» та «політична пам'ять» в епоху медіакультури / А. Коник // Вісник Львівського університету. Серія журналістики. – 2009. – Вип. 32. – С. 153–163.

52. Красин Ю.А. Революцией устрашенные. Критический очерк буржуазных концепций социальной революции / Ю.А. Красин. – М.: Политиздат, 1975. – 367 с.

53. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.

54. Кульчицький С. Що таке радянська влада? / С. Кульчицький // День. – 2007. – 9 листопада, 6 грудня.

55. Курас І.Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920) / І.Ф. Курас, В.Ф. Солдатенко. – К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень, 2001. – 248 с.

56. Курас І.Ф. Українська революція: новітній стан історіографічної розробки проблеми та актуальні завдання дослідження / І.Ф. Курас,

В.Ф. Солдатенко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – 1999. – Вип. 7. – С. 4–21.

57. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 рр.: На підставі споминів / К. Левицький. – Львів: Друк. оо. василян у Жовкві, 1926. – 737 с.

58. Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. – Том I. / [пер. з англ. М. Бадікта ін.]. – К.: Основи, 1994. – 554 с.

59. Любарець А. Бій під Крутами в історичній пам'яті. Як експлуатується міф: [Електронний ресурс] / А. Любарець // Історична правда. – Режим доступу: <http://www.istravda.com.ua/research/2012/01/29/70470/>

60. Матвієнко В.М. Методичні поради до вивчення курсу «Історія України (Дипломатична історія України)» / В.М. Матвієнко, В.Ф. Солдатенко. – К.: Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т. Шевченка, 2006. – 38 с.

61. Мельникова И.Н. Национально-освободительная борьба украинцев в Закарпатской Руси в 1848 г. / И.Н. Мельникова // Революции 1848–1849 гг.: В 2-х тт. / под ред. проф. Ф.В. Потемкина и проф. В.А. Молока. – Том I. – М.: Изд-во АН СССР, 1952.

62. Миллер И.С. Революционное движение и национальная борьба в Галиции в 1848 г. / И.С. Миллер // Революции 1848–1849 гг.: В 2-х тт. / под ред. проф. Ф.В. Потемкина и проф. В.А. Молока. – Том I. – М.: Изд-во АН СССР, 1952.

63. Миронець Н. Джерела історичної пам'яті / Н. Миронець. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2008. – 400 с.

64. Михутина И.В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века) / И.В. Михутина. – М.: Институт славяноведения РАН, 2003. – 288 с.

65. Накольников Г.Н. Брестский мир и Украина / Г.Н. Накольников. – К., 1981.

66. Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках) / Д. Наливайко. – К.: Дніпро, 1992 р. – 495 с.

67. Нариси історії України. – К., 2012. – 500 с.

68. Нариси історії української революції 1917–1921 років: у 2 кн. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 1 / [В.Ф. Верстюк (кер.) та ін.]. – 2011. – 390 с.

69. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали: [Довідник]. У 2 ч. Ч. I / Ред. В.С. Панібудьласка. – К.: Вища школа, 1997. – 583 с.

70. Образы времени и исторические представления: Россия – Восток – Запад / под ред. Л. П. Репиной. – М.: Кругъ, 2010. – 960 с.
71. Осторожно, история. – М.: РУСО, 2011. – 316 с.
72. Очерки истории Украины / П.П. Толочко (гол. ред.). – К.: Киевская Русь, 2010. – 480 с.
73. Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз) / Ю. Павленко, Ю. Храмов. – К.: Наукова думка, 1995. – 296 с.
74. Палій О. Чому «вороженьки» бояться пам'яті героїв Крут?: [Електронний ресурс] / О. Палій // УНІАН. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/418355-chomu-vorojenki-boyatsya-pamyati-gerojiv-krut.html>.
75. Плимак Е.Г., Пантин И.К. Драма российских реформ и революций (сравнительно-политический анализ) / Е.Г. Плимак, И.К. Пантин. – М.: Изд-во «Весь Мир», 2000. – 360 с.
76. Политические партии России. Конец XIX-первая треть XX века: [Энциклопедия]. – М.: РОССПЭН, 1996. – 872 с.
77. Політична історія України. XX століття: У 6 т. Т. 2. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В.Ф. Верстюк, В.Ф. Соддатенко; НАН України. Ін-т пол. і етнонац. дослідж. – К.: Генеза, 2003. – 488 с.
78. Політологічний енциклопедичний словник. Вид. 2-е, допов. і переробл./ за ред. Ю.С. Шемшученка; НАН України, Ін-т держави і права ім. М. Корецького; Укр. асоц. політологів. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
79. Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – К.: Либідь, 1992.
80. Пристер Е. Краткая история Австрии / Е. Пристер: [сокр. пер. с нем. Н.М. Соболевой [и др.]; ред. и предисл. М.А. Полтавского]. – М.: Издательство иностранной литературы, 1952. – 511 с.
81. Проблеми української політики: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2010. – 410 с.
82. Революции 1848–1849 гг.: В 2-х тт. / под ред. проф. Ф.В. Потемкина и проф. В.А. Молока. – Том I. – М.: Изд-во АН СССР, 1952.
83. С чего начинается личность / под общ. ред. Р.И. Косолапова. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1984. – 360 с.
84. Семененко В.І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922 рр.) / В.І. Семененко. – Х.: Основа, 1995. – 400 с.
85. Симоненко Р.Г. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України (XIX– XX ст.): Нариси / Р.Г. Симоненко, Д.В. Табачник. – К.Либідь, 2007. – 700 с.

86. Смирнов А.С. Большевики и крестьянство в Октябрьской революции / А.С. Смирнов. – М. Политиздат, 1976. – 232 с.

87. Смолій В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет: наукове видання / В. Смолій, В. Степанков; НАН України. Інститут історії України. – К.: Темпора, 2009. – 680 с.

88. Смолій В. Людина і епоха. 400-річчю Богдана Хмельницького присвячується / В. Смолій, В. Степанков // Вісник Національної академії наук України. – 1995. – № 9/10. – С. 67, 70–72.

89. Смолій В.А. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – 367 с.

90. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков; НАН України. Інститут історії України. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.

91. Смолій В.А. Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть / В.А. Смолій, В.С. Степанков // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 3–24; № 2. – С. 3–25; № 3. – С. 3–12.

92. Солдатенко В. Україна в контексті світових тенденцій зламу століть / В. Солдатенко, В. Головченко // Нариси історії української революції 1917–1921 років: У 2 кн. / гол. ред. В.А. Смолій. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 2011. – 390 с.

93. Солдатенко В.Ф. Історія України. Навчально-методичний посібник для студентів заочної форми навчання / В.Ф. Солдатенко, О.М. Любовець. – К.: Київський інститут туризму, економіки і права, 2001. – 48 с.

94. Солдатенко В.Ф. Історія України. Навчально-методичний посібник / В.Ф. Солдатенко, О.М. Любовець. – К.: Київський інститут туризму, економіки і права, 2003. – 116 с.

95. Солдатенко В.Ф. Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917–1918 рр. / В.Ф. Солдатенко, Л.Г. Хало. – К.: ПП Поздишев, 2002. – 397 с.

96. Солдатенко В.Ф. Винниченко і Петлюра. Політичні портрети революційної доби: монографія / В.Ф. Солдатенко; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф.Кураса. – К.: Світогляд, 2007. – 621 с.

97. Солдатенко В.Ф. Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень / В.Ф. Солдатенко. – К.: Світогляд, 2005. – 324 с.

98. Солдатенко В.Ф. Выступление в прениях / В.Ф. Солдатенко // История русско-украинских отношений в XVII–XVIII веках (к 350-летию Переяславской Рады). Бюллетень Научного совета РАН «История

международных отношений и внешней политики России». Вып. 2. – М.: ИРИ РАН, 2006. – С. 109–110.

99. Солдатенко В.Ф. Георгій Пятаков: миттєвості неспокійної долі / В.Ф. Солдатенко. – К.: Світогляд, 2004. – 332 с.

100. Солдатенко В.Ф. Де справжнє коріння сучасної української державності? (Спроби оцінки деяких тенденцій вивчення державотворення в добу революції 1917–1920 рр.) / В.Ф. Солдатенко // Україна: ретроспектива і перспектива: Збірник. – К.: [б.в.], 1999. – С. 62–67.

101. Солдатенко В.Ф. Дискусії навколо кордонів України напередодні і в ході Берестейської мирної конференції / В.Ф. Солдатенко // Проблеми соборності України в ХХ столітті. – К.: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1994. – С.62–69.

102. Солдатенко В. До оцінки сучасних суспільних процесів в Україні / В. Солдатенко // У кольорах «помаранчевої революції» / заг. ред. та упор. Ю.Шаповала. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб» 2007 – С. 295–303.

103. Солдатенко В.Ф. Зовнішня політика України. Методичні рекомендації до контрольних занять та узагальнюючого комплексного завдання / В.Ф. Солдатенко. – К.: Міністерство оборони України, 2000. – 32 с.

104. Солдатенко В.Ф. «І справжні, не фальшиві фарби»? Крути: спроба історичної інтерпретації / В.Ф. Солдатенко // Дзеркало тижня. – 2006. – №3. – 28 січня.

105. Солдатенко В.Ф. Ідеї українського державотворення і досвід їх реалізації в ХХ – на початку ХХІ століття / В.Ф. Солдатенко. – К.: Філософський факультет Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2010, 2011. – 24 с.

106. Солдатенко В.Ф. Историческое наследие Переяслава и поиск путей разрешения украинско-российских противоречий в ХХ веке / В.Ф. Солдатенко // История русско-украинских отношений в XVII–XVIII веках (к 350-летию Переяславской Рады). Бюллетень Научного совета РАН «История международных отношений и внешней политики России». Вып. 2. – М.: ИРИ РАН, 2006. – С. 36–49.

107. Солдатенко В.Ф. Историческое наследие Переяслава и поиск путей разрешения украинско-российских противоречий в ХХ веке / В.Ф. Солдатенко // Историчний журнал. – 2004. – № 3. – С.73–82.

108. Солдатенко В.Ф. Крути: ще раз про історію, політику та кон'юнктуру / В.Ф. Солдатенко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2005. – Вип. 28. – С. 87–105.

109. Солдатенко В.Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника / В.Ф. Солдатенко. – К.: «Книга Пам'яті України», 2002. – 352 с.

110. Солдатенко В.Ф. Новітні видання і дослідження з історії Української революції / В.Ф. Солдатенко // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Зб. наукових праць, присвячений пам'яті академіка НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора / відп. ред. В.А. Смолій / НАН України. Інститут історії України. – В 2-х т. – Т. I. – К.: Інститут історії України, 2004. – С. 237–305.

111. Солдатенко В.Ф. Проект «Україна». 1917–1920 рр. Постаті / В.Ф. Солдатенко. – Харків: Фоліо, 2011. – 511 с.

112. Солдатенко В. Революції та історичний поступ України / В. Солдатенко // Політична думка. – 1999. – № 1–2. – С. 164–167.

113. Солдатенко В.Ф. Революційна доба в Україні 1917–1920 роки: Логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди / В.Ф. Солдатенко. – К.: Парламент. вид-во, 2011. – 568 с.

114. Солдатенко В.Ф. Революційний чинник в українській історії / В.Ф. Солдатенко // Гілея. Науковий вісник. Зб. наукових праць. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. Вип. 29. – К.: ВІР УАН, 2009. – С. 5–16; Вип. 30. – К., 2010. – С. 5–39; Вип. 31. – К., 2010. – С. 5–19.

115. Солдатенко В.Ф. Скоропадський і доля гетьманату / В.Ф. Солдатенко // Студії з історії Української революції 1917–1921 років. Збірник наукових праць на пошану Руслана Яковича Пирого / гол. ред. В.Ф. Верстюк; НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2011. – К.: ВІР УАН, 2011. – С. 166–183.

116. Солдатенко В.Ф. Стан історіографічної розробки та актуальні завдання дослідження історії Української революції / В.Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 68–85; № 2. – С. 27–48.

117. Солдатенко В.Ф. Теоретические обоснования украинских проектов трансформации Российского централизованного государства в Федеративную демократическую республику и революционная практика 1917–1922 годов / В.Ф. Солдатенко // Гілея; Науковий вісник. Зб. наукових праць. Історія. Політологія. Філософія. Вип. 17. – К.: ВІР УАН, 2008. – С. 4–25.

118. Солдатенко В.Ф. Три Голгофи: політична доля Володимира Винниченка / В.Ф. Солдатенко. – К.: Світогляд, 2005. – 349 с.

119. Солдатенко В.Ф. У пошуках соціальної і національної гармонії. Ескізи до історії українського комунізму / В.Ф. Солдатенко; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф.Кураса. – К.: Світогляд, 2006. – 479 с.

120. Солдатенко В.Ф. Україна. 1917 рік / В.Ф. Солдатенко. – К.: Кріон, 2012. – 212 с.

121. Солдатенко В.Ф. Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ ст. (спроба оцінки в європейському контексті) / В.Ф. Солдатенко // Гілея; Науковий вісник. Зб. наукових праць. Історичні науки.

Філософські науки. Політичні науки. Вип. 48 (№6). – К.: ВІР УАН, 2011. – С. 5–28.

122. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: У 4-х т. / В.Ф. Солдатенко; Т. I. Рік 1917. – Харків, 2008. – 560 с.; Т. II. Рік 1918. – К., 2009. – 411 с.; Т. III. Рік 1919. – К., 2010. – 453 с.; Т. IV. Рік 1920. – К., 2010. – 442 с.

123. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис / В.Ф. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 975 с.

124. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія / В.Ф. Солдатенко. – К.: «Книга Пам'яті України», 1997. – 416 с.

125. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.) / В.Ф. Солдатенко; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К.: «Книга Пам'яті України», Просвіта, 1999. – 507 с.

126. Стародубцева Л.В. Лики памяти. Культура эпохи «пост» / Л.В. Стародубцева. – Х.: ХГАК, 1999. – 266 с.

127. Стельмах С. Інтернаціональні впливи – національні традиції: Національні історичні культури та історіографії в Європі / С. Стельмах // Історія та історіографія в Європі. Вип 1/2. – К., 2003.

128. Степанков В.С. Українська революція 1648–1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI–XVII ст.: спроба порівняльного аналізу / В.С. Степанков // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 3–21.

129. Степанков В.С. Українська національна революція XVII століття: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки) / В.С. Степанков // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: Політика, ідеологія, військове мистецтво / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) [та ін.]. – К.: Генеза, 1998. – С. 26–45.

130. Суспільно-політичні трансформації в Україні: Від задумів до реалій / за ред. В.Ф. Солдатенка. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 536 с.

131. Тишков В.А. Новая историческая культура / В.А. Тишков. – М.: Изд-во МГОУ, 2011. – 60 с.

132. Толочко П.П. Про «хороший» Захід і «поганий» Схід / П.П. Толочко. – К.: ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф»», 2008. – 56 с.

133. Толочко П.П. Украина в оранжевом интерьере / П.П. Толочко. – К.: АДЕФ-Украина, 2012. – 192 с.

134. Требст Ш. «Какой такой ковер» Культура памяти в посткоммунистических обществах Восточной Европы. Попытка общего описания и категоризации» / Ш. Требст // Ав imperio. – 2004. – № 4 – С. 51–55.

135. Удод О. Історична пам'ять в Україні та європейські цінності / О. Удод // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К.: Інститут історії НАН України, 2009. – № 15. – С. 3–10.

136. Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / редкол.: Л.А.Губерський (голова) [та ін.]. – К.: Знання України, 2004.

137. Українська Центральна Рада: [документи і матеріали]: У 2-х т. / Редкол.: В.А. Смолій, О.Д. Бойко, Ю.М. Гамрецький та ін.; Ін-т історії України НАН України. – К.: Вид-во «Наукова думка», 1996–1997. – Т.1.: 4 березня – 9 грудня 1917р. – 590 с.

138. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку: [монографія] / В.Ф. Солдатенко, Т.А. Бевз, О.Д. Бойко [та ін.]; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураца. – К.: Парлам. вид-во, 2007. – 576 с.

139. Український національно-визвольний рух березень–листопад 1917 року: Док. і матеріали / відп. ред. В. Ф. Верстюк. – К.: Вид-во Олени Теліги, 2003. – 1024 с.

140. Уоддис Дж. «Новые» теории революции / Дж. Уоддис. – М.: Изд-во «Прогресс», 1975. – 528 с.

141. Управление риском. Риск, устойчивое развитие. Синергетика / Архипова Н.И. [и др.] – М.: Наука, 2000. – 432 с.

142. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.

143. Хаттон Патрик П. История как искусство памяти / П. Хаттон. – СПб.: Издательство «Владимир Даль», 2004. – 421 с.

144. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг. – 1917–1922 гг. / Т. Шанин: [пер. с англ.]. – М.: «Весь Мир», 1997. – 560 с.

145. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / П. Шевальє: [підгот. до друку А. Барабой і О. Бевзо; пер. з фр. Ю. Назаренко]. – К.: Вид-во Академії наук України, 1993. – 224 с.

146. Шепелева В.Б. Революциология. Проблема предпосылок революционного процесса 1917 года в России (по материалам отечественной и зарубежной историографии): учеб. пособие / В.Б. Шепелева. – Омск: Изд-во ОмГУ, 2005. – 392 с.

147. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К.: Українська енциклопедія, 1998–2004.

148. Ющенко з Тарутою зробили спільну справу: [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2006. – 25 серпня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2006/08/25/3148998/>

149. Ющенко: пам'ять про подвиг героїв Крут є вічною і святою: [Електронний ресурс] // Newsru.ua. – 2.02.2008. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/ukraine/02feb2008/krytt.html>.

150. Ющенко предлагает перенести День Защитника Отечества с 23 февраля на 29 января: [Электронный ресурс] // Корреспондент.net. – 29.01.2009. – Режим доступа: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/725571>.

151. Ющенко ствердив пророцтво Старицької щодо героїв Крут: [Електронний ресурс] // Українська греко-католицька церква св. Миколая Чудотворця на Аскольдовій могил. – 29.01.2008. – Режим доступа: <http://askoldova-mohyla.org/uk/item,1284>.

152. Cohen A.S. Theories of Revolution / A.S. Cohen. – London, 1975.

153. Stockpol T. States and Social Revolutions / T. Stockpol. – Cambridge, 1978.

Солдатенко В.Ф. О культуре национальной памяти (на примере отношения к истории революций)

Проанализированы существенные характеристики феномена «культура национальной памяти» на примере отношения к истории революций. Рассмотрена модель формирования и закрепления в национальной памяти представлений об основных революционных периодах в истории Украины.

Ключевые слова: культура национальной памяти, национальная память, историческая память, социальная революция, национальная революция, Украинская революция.

Soldatenko V.F. About the culture of national memory (on the example of attitudes towards history of revolutions)

The key characteristic of phenomenon “the culture of national memory” on the example of attitudes towards history of revolutions are analyzed. The model of formation and fixation in national memory images about main revolution periods in the Ukrainian history is considered.

Key words: culture of national memory, national memory, historical memory, social revolution, national revolution, the Ukrainian revolution.

ФЕНОМЕН СОЦІАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ: ОСНОВНІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Розглянуто та проаналізовано основні концептуальні підходи до аналізу та інтерпретації феномену пам'яті загалом та соціальної пам'яті зокрема; досліджено специфіку різних трактувань дії механізму пам'яті; виокремлено характерні риси та особливості колективної пам'яті.

Ключові слова: соціальна пам'ять, колективна пам'ять, концептуальні підходи, механізм пам'яті, конструювання, реконструкція.

Один, доторкнувшись до слона, говорить: «О, це схоже на стіну».

Інший, обійнявши ногу слона, стверджує: «Це дерево».

Третій хапає слона за хвіст і заявляє: «Ну що ви, це ж мотузок»

З притчі про слона і трьох сліпих

Соціальна пам'ять – інтегральний вид колективної пам'яті. Це надзвичайно складний феномен/ фактор/ механізм суспільного життя, що забезпечує стабільність та поступальність розвитку людства. Місце та значення соціальної пам'яті у моделі суспільного розвитку визначаються/ обумовлені тим, що саме вона практично одночасно виконує три ролі: а) компенсатора (репродукує/ реконструює/ відтворює минуле); б) стабілізатора (контролює/ регламентує/ направляє сучасні суспільні процеси); в) ініціатора (моделює/ конструює/ програмує майбутню траєкторію еволюції суспільства).

У цьому контексті показовим і знаковим є той факт, що у старогрецькій міфології богиня пам'яті Мнемозіна була матір'ю всіх муз, їй приписувалося винахід мови та рахунку. Очевидно саме тому, базуючись на імені цієї богині, пам'ять у психології часто називають мнемічною діяльністю. Про особливе значення пам'яті у житті як окремої людини, так і суспільства загалом, на думку фахівців, красномовно говорить те, що а) жодна інша психічна функція не може бути здійснена без її участі; б) кожна психічна функція має свій мнемічний аспект [1, с. 282].

Очевидно, саме тому пам'ять та механізм її функціонування з найдавніших часів постійно перебували у епіцентрі уваги

провідних мислителів минулого. В античну добу цю проблему активно досліджували Платон, Арістотель, Плотін, Алкмеон Кротонський* [2, 3], у середні віки – Аврелій Августин, Фома Аквінський, у новий час – М. Монтень, Ф. Бекон, Т. Гоббс, Р. Декарт, Б. Спіноза, Д. Гартлі, Д. Локк, Г. Лейбніц, Е. Кант, Г.В. Гегель, Д. Юм та інші. Втім, практично до XIX ст. осмислення феномену пам'яті перебувало у рамках спостережень, здогадок, міркувань, гіпотез, що лише наближались до серйозного наукового аналізу.

У XIX ст. (особливо у другій його половині) та на початку XX ст. у підході до вивчення природи пам'яті загалом та соціальної пам'яті зокрема, відбувся якісний стрибок. Він став можливим, з одного боку, завдяки своєрідним інтелектуальним проривам у сфері пізнання мнемічних процесів, які здійснили А. Бергсон, Е. Гуссерль, В. Дільтей, Е. Дюркгейм, К. Леві-Стросс, У. Джеймс, П. Жане, В. Вундт, З. Фрейд, з іншого – завдяки започаткуванню експериментального дослідження пам'яті (Г. Еббінгауз, Т. Рібо). Саме ці «інтелектуальні прориви» та прагматичне експериментування і заклали фундамент багатьох сучасних концептуальних підходів до вивчення проблем пам'яті: ідеї Е. Дюркгейма – структурно-функціонального підходу, Е. Гуссерля – феноменологічного, К. Леві-Стросса – структуралістського, А. Бергсона – гуманітарно-антропологічного, В. Вундта та Г. Еббінгауза – асоціативного; У. Джеймса – функціонального, П. Жане, та Т. Рібо – діяльнісного, З. Фрейда – психоаналітичного.

Характерно і показово, що саме у XIX ст. та початку XX ст., коли спалахнула хвиля масштабних війн та революцій, у вир яких потрапила значна частина світового співтовариства, увага дослідників дедалі більше починає звертатися до проблем суспільної свідомості, колективних настроїв та уявлень а відтак і колективної пам'яті загалом та соціальної пам'яті зокрема.

Однак на початку XX ст. підсумок дослідження проблем пам'яті був невтішним: «Жодна психологічна теорія, – характеризує реальний стан справ, акцентував З. Фрейд, – ще не була в змозі дати звіт про основний феномен пригадування і забування в його сукупності; більше того, послідовне розчленовування того фактичного матеріалу, який можна спостерігати, тільки-но розпочате» [4, с. 248]. Втім, якщо, «за Фрейдом», жодна теорія на початку новітньої історії ще не могла пояснити глибинну природу пам'яті, то, очевид-

* Характерно і показово, що вже на цьому, практично стартовому етапі осмислення феномену пам'яті її дослідженню присвячували вже окремі праці та трактати

но, у цьому є свій сенс та логіка: феномен пам'яті настільки масштабний, складний та всеохоплюючий, що його необхідно вивчати комплексно, використовуючи та синтезуючи різні підходи різних наук. У цьому контексті не випадково відомий дослідник проблем пам'яті, Патрік Х. Хаттон назвав процес її вивчення «квінтесенцією міждисциплінарних інтересів» [5, с. 9].

Якщо проаналізувати напрацювання у сфері дослідження пам'яті загалом та соціальної пам'яті зокрема, за період від другої половини ХІХ ст. до сьогодення, то, на нашу думку, у межах гуманітарного та природничого напрямків можна виділити наступні концептуальні підходи:

Соціологічні підходи до трактування природи та механізму пам'яті [6 – 10].

Структурно-функціональний підхід [11] (Е. Дюркгейм [12, 13], Г. Тард [14–16], М. Хальбвакс [17–20], М. Мосс [21], А. Варбург [22], Л. Флек [24], Б. Шацька [25]). Суть підходу: суспільство розглядається як функціональна система, ключовою ознакою/функцією якої є стійкість, що забезпечується шляхом відтворення та підтримки рівноваги взаємодіючих у системі елементів. У цій схемі колективній пам'яті відводиться роль стабілізуючого, інтегруючого та консолідуючого суспільного інструмента.

Пояснення дії механізму пам'яті: колективна пам'ять/ спогади формуються у процесі комунікативних контактів/ спілкування та детермінуються груповим контекстом. «Колективні уявлення», притаманні суспільній пам'яті, розглядаються як сукупність цього символів та ідей, традицій, звичок та звичаїв. Представники цього підходу визнають наступні особливості суспільних мнемічних процесів: а) домінуючий вплив на колективну пам'ять/ уявлення соціальних, а не психічних факторів; б) поліваріантність моделей колективної пам'яті, які можуть суттєво відрізнитися за змістом та формою, оскільки створюються різними соціальними групами та інститутами суспільства; б) націленість процесу формування колективної пам'яті на інтеграцію, консолідацію та гармонізацію: саме тому пам'ять певної групи розділяється усіма її членами і спрямована на підтримку стабільності і цілісності групи.

Намагаючись оптимізувати процес інтерпретації механізму формування колективних уявлень, Л. Флек ввів до наукового обігу поняття мислительного колективу. Характеризуючи специфіку та особливості природи цього феномену дослідник акцентував: «Мислительний колектив виникає вже тоді, коли двоє або більше індивідів обмінюються своїми думками. Поганий спостерігач,

який не помітить, як жвава розмова двох людей приходить до такого моменту, коли кожен її учасник виявляється у змозі висловити такі думки, які самостійно або в іншому оточенні не зміг би сформулювати. Створюється особливий настрій, який жоден зі співрозмовників не міг би набути інакше, і який виникає завжди, тільки-но співрозмовники зустрічаються знову. Якщо така ситуація триває достатньо довго, зі взаєморозуміння і нерозуміння виникає структура мислення, що не належить вже нікому з цих індивідів, але проте не позбавлена змісту» [24, с. 68–69]. Як бачимо, описуючи суть та механізм дії «мислительного колективу», Л. Флек практично визначив структурні елементи/ етапи та закономірності процесу формування колективної пам'яті: комунікативний контакт – обмін інформацією – «взаємне латання у пам'яті» забутих місць/ сюжетів – створення специфічної атмосфери сприйняття, обробки, кодування та зберігання інформації – вихід на новий надособистісний інтегральний інформаційний рівень.

Феноменологічний підхід (Е. Гуссерль [26, 27], А. Шюц [28, 29], П. Бергер [30], Т. Лукман [31], Г. Гарфінкель [32]). Суть підходу: в основі пояснювальної схеми лежить ідея соціального конструювання реальності: пам'ять трактується як «акт інтерпретації, що багаторазово повторюється»; у процесі її формування відбувається реконструкція – «наша пам'ять постійно перетлумачує і дає усі нові пояснення тому, що вже сталося». Особистість людини трактується, як така що не зберігає певної стійкої та незмінної сутності, а, швидше, є результатом процесу постійного народження і переродження у кожній соціальній ситуації – процесу, що «зв'язується воедино тонкою ниткою пам'яті» [30, с. 56, 57, 99].

Пояснення дії механізму пам'яті: базовим принципом інтерпретаційної моделі є принцип «встановлення відповідності між запасом соціальних спогадів і життєвим світом людини». Відповідно до такого підходу вважається, що суспільство створюється завдяки діяльності індивідів, які мають знання у вигляді суб'єктивних значень або колективних уявлень. За цих обставин соціальна реальність конструюється конкретними суб'єктивними уявленнями людей у процесі їхньої діяльності. Створений в процесі соціалізації інтерсуб'єктивний світ продовжує існувати, але його життєдіяльність необхідно підтримувати. Найважливішими засобами підтримки соціальної реальності є спілкування і вживання однієї мови. Безпосередня взаємодія індивіда з іншими людьми що здійснюється у процесі комунікації з використанням спільної мови,

формує загальні спогади, які мають соціальний характер. Завдяки цим чинникам реальність відтворюється і утримується у свідомості людей. Через спілкування і мову індивіди зберігають в пам'яті реальність. У разі ослаблення/ припинення контактів з тими, хто розділяє відповідну реальність, тобто є носіями певної пам'яті, виникає реальний ризик зміни/ деформації суб'єктивної реальності. Суттєво трансформувати первинну суб'єктивну реальність можуть також і контакти з альтернативною реальністю.

Представниками цього напрямку введено поняття символічного універсуму, що трактується як «матриця усіх значень, що соціально об'єктивувалися і суб'єктивно реальних». Його роль полягає в тому, що він «зв'яже колективні події в єдине ціле, що включає минуле, сьогодення і майбутнє», в результаті чого «створюється “пам'ять”», що об'єднує усіх тих, хто соціалізований у цій спільноті» [32, с. 157, 167]. У другій половині ХХ сторіччя Г. Гарфінкель започаткував один з новітніх варіантів феноменологічної соціології – етнометодологію, яка досліджує процеси становлення і функціонування нормативних моделей і структур в ході соціальної взаємодії, і яка продовжує та розвиває ідеї конструктивізму, стверджуючи, що соціальна реальність не має об'єктивних характеристик, а конструюється в ході мовної комунікації.

Психологічні підходи до трактування природи та механізму пам'яті [33, с. 14–29; 34, с. 19–38; 35, с. 162–167; 36, с. 217–243; 37, с. 330–335; 38, с. 27–39; 39, с. 7–24.]

Асоціативний підхід. (В. Вундт [40–42], Г. Еббінгауз [43, 44], Г. Мюллер, А. Пільцекер, Ф. Шуман [37, с. 330–331]). Суть підходу: ключовим елементом розуміння та трактування пам'яті є асоціація, тобто така форма зв'язку між двома психічними елементами, що виникає у результаті досвіду і обумовлює при актуалізації одного елементу появу/ прояв іншого; компонент образного мислення, що спонтанно виникає між окремими відчуттями, сприйняттями, уявленнями, ідеями на основі асонансу – часткового збігу, схожості якихось сторін, якостей, форм різних, не пов'язаних у повсякденному житті предметів.

Пояснення дії механізму пам'яті: якщо певні психічні утворення виникли у свідомості одночасно або безпосередньо одне за одним то між ними обов'язково утворюється асоціативний зв'язок, і повторна поява котрогось з елементів цього зв'язку з необхідністю викликає у свідомості уявлення/ демонстрацію усіх інших її елементів. На думку І. Павлова, фізіологічною основою асоціативного запам'ятовування і відтворення є тимчасові струк-

тури кори головного мозку, що виникають при одночасній або послідовній дії двох або більше подразників. Виділяють асоціації трьох типів: а) за суміжністю (просторово-часова суміжність відповідних об'єктів); б) за схожістю/ подібністю; в) за контрастом (відмінність або протилежність). Окремі елементи інформації, відповідно до асоціативного підходу, запам'ятовуються, зберігаються та відтворюються не ізольовано, а в певних логічних, структурно-функціональних і смислових асоціаціях з іншими.

Деяку слабкість асоціативного підходу фахівці вбачають у механіцизмі, недооцінці чинника усвідомленості та цілеспрямованості у процесі сприйняття зв'язків між образами реального світу.

Біхевіориський підхід. (Е. Торндайк [45], Е. Толмен [46, 47], Д. Уотсон [48], Д. Міллер [49, 50], Ю. Галантер [51], К. Прібрам [51]). Суть підходу: розуміння природи пам'яті на основі «психології без психіки», тобто дослідження не свідомості, а поведінки, різних форм тілесних реакцій. Погляди біхевіористів також базуються на асоціативному принципі, але з тією особливістю, що тут більше уваги фокусується на механізмі та процесах підкріплення пам'яті відповідними стимулами. Представниками цієї теорії було введено поняття когнітивної карти, тобто суб'єктивного уявлення про просторову організацію зовнішнього світу, про просторові стосунки між об'єктами, про їхнє місцезнаходження у середовищі, що служить основою орієнтації людини у просторі.

Пояснення дії механізму пам'яті: процеси запам'ятовування та відтворення інформації базуються на формулі «стимул – реакція» (S – R). При цьому в якості одиниці аналізу поведінки є зв'язок стимулу (S) і реакції (R) у відповідь. Усі реакції, що здійснюються у відповідь, поділяють на: а) спадкові (рефлекси, фізіологічні реакції, емоції); б) набуті (звички, мислення, мова, соціальна поведінка), які утворюються при зв'язуванні (обумовленні) спадкових реакцій, що запускаються безумовними стимулами, з новими (умовними) стимулами. Результати та напрацювання прихильників цього підходу до дослідження та інтерпретації пам'яті сприяли становленню програмованого навчання, інженерної психології.

Психоаналітичний підхід (З. Фрейд [4, 52–55], К. Юнг [56–60], А. Адлер [61–64], Э. Фромм [65–67]). Суть підходу: природа пам'яті значною мірою визначається взаємодією свідомості окремої людини/ колективу та сфери індивідуального (З. Фрейд) й колективного (К. Юнг) безсвідомого. В основі такої інтерпретації лежить психоаналіз, що являє собою розроблений З. Фрейдом комплекс психодіагностичних та психотерапевтичних методів, теоре-

тичним напрямом в психології, орієнтованим на вивчення і пояснення несвідомих психічних процесів і явищ.

Пояснення дії механізму пам'яті: на процеси формування й функціонування пам'яті суттєво впливають афективні переживання, які відбивають внутрішні психічні конфлікти між інстинктивними потягами людини та соціальними (моральними і етичними) нормами. Вирішення конфліктів здійснюється шляхом витіснення уявлень про ці потяги зі свідомості в сферу безсвідомого. Витіснені зі свідомості, ці бажання та потяги не зникають безслідно, а продовжують впливати на поведінку людини, функціонування її пам'яті, лише іноді заявляючи про себе у завуальованій формі (в обмовках, описках, помилках пам'яті, сновидіннях, нещасних випадках, неврозах, асоціаціях тощо). З. Фрейд виділив три основні елементи (структури психіки), що виконують ключові ролі у внутрішньому психологічному конфлікті: «Воно» (чи «Ід»), що включає основні потяги, похідні від сексуальних або агресивних імпульсів; «Я» (чи «Его»), яке виконує функцію орієнтації людини у зовнішньому світі та здійснює взаємодію між нею та зовнішнім світом обмеження потягів, що співвідносить їх спрямованість з відповідними вимогами совісті та реальності; «Зверх-Я» (чи «Супер-Его»), що відповідає за «видалення» небажаного.

Значна частина послідовників психоаналітичного підходу вважала, що фрейдівський психоаналіз певною мірою недооцінює роль соціальних чинників, підкреслюючи первинність сексуальних потягів, і тому пов'язувала існування внутрішніх психічних конфліктів людини з іншими факторами, наприклад, з протистоянням архетипних (первинних) образів, що зберігаються людством із покоління в покоління (К. Юнг), або з чинниками, що лежать практично на поверхні, в першу чергу, з почуттям неповноцінності і відчуттям невизначеності свого соціального статусу, фізичних здібностей або сексуальних можливостей (А. Адлер).

Психоаналіз – практично перша теорія, що намагалася пояснити динаміку особи. Опорними точками психоаналітичного підходу та елементами його механізму є визнання: а) існування безсвідомого; б) суттєвого впливу на поведінку людини дитячого досвіду; в) проблеми внутрішніх психологічних конфліктів, що визначають поведінку людини; г) інтерпретації процесу формування психологічного захисту, як реакції на дискомфорт, викликаний конфліктами цього виду. Психоаналіз показує, як несвідомий конфлікт діє на емоційне життя і самооцінку індивіда, на його взаємовідносини з іншими людьми і соціальними інститутами і,

зрештою, як це відбувається на розвитку та функціонуванні його пам'яті.

Функціональний підхід [33, с. 16–18] (Ф. Brentano [68], У. Джемс [69], К. Штумпф [70, 71]). Суть підходу: свідомість загалом та пам'ять зокрема трактується як система психічних операцій, що забезпечують пристосування організму до нових ситуацій з метою задоволення його потреб. Акцент робиться на виділенні окремих психічних функцій, що є відносно самостійними елементами. У цьому контексті основним предметом психологічного дослідження стають функції, різні форми активності свідомості, а не вивчення її структурних елементів та змісту.

Пояснення дії механізму пам'яті: кожній психічній функції як феномену активності свідомості суб'єкта відведено свою специфічну роль у моделі управління окремими актами поведінки: сприймання виконує функцію формування образів об'єктів, пам'ять – зберігання цих образів у формі уявлень, мислення забезпечує реалізацію функції встановлення семантичних зв'язків тощо. Механізм пам'яті включає два структурні елементи: а) запам'ятовування відомого факту; б) пригадування або відтворення, того ж факту. Акти запам'ятовування та пригадування здійснюються на основі «закону привчання нервової системи», суть якого полягає в тому, що запам'ятовування певного явища це не що інше як «можливість знову думати» про минуле, а «підставою для цієї можливості служать шляхи у нервовій тканині, через які зовнішнє подразнення викликає пригадуване явище, минулі асоціації...» [69, с. 188, 189, 190]

Попри всі протиріччя та певну недосконалість функціонального підходу, важливим результатом його практичного застосування стало створення класифікації психічних явищ, яка з незначними змінами існує донині.

Гештальт підхід (М. Вертгеймер [72], В. Келер [73–75], К. Коффка [76], Г. Ресторф [77], Б. Зейгарнік [78–80], К. Левін [81–82]). Суть підходу: застосування системного погляду на психічні явища загалом та на пам'ять зокрема: інформація запам'ятовується і відтворюється в цілісності, а не як асоціативний зв'язок окремих фрагментів.

Пояснення дії механізму пам'яті: актуальна для людини на даний момент часу потреба/ мотивація створює у неї певну установку на запам'ятовування або відтворення. Ця установка а) поживає у свідомості індивіда деякі цілісні структури, на базі яких своєю чергою запам'ятовується або відтворюється матеріал; б) контролює хід запам'ятовування та відтворення, визначає відбір

потрібних відомостей. В основі цієї моделі для пояснення лежить поняття гештальту (нім. *Gestalt* – форма, образ, структура), який є просторово-наочною формою предметів сприйняття, чий істотні властивості не можна зрозуміти шляхом з'ясування простої суми властивостей їх частин. У результаті сприймання, що фіксуються пам'яттю, не зводяться до суми відчуттів, а властивості об'єкту не описуються через властивості його частин.

Представники цього напряму звернули увагу на залежність успішності запам'ятовування від структури матеріалу. Особливо яскраво це знайшло свій вияв у дослідіх учениці В. Келера Г. фон Ресторф. В її дослідіх було використано п'ять видів матеріалу: склади, геометричні фігури, числа, літери, кольори. Ці види матеріалу були організовані в ряди, кожен з яких включав чотири однорідні і чотири різнорідні пари. Результати дослідів показали, що різнорідні елементи, включені у ряд з помітним переважанням однорідних елементів, зберігаються краще, ніж однорідні незалежно від характеру матеріалу. Цей факт, дістав назву «Ефект фон Ресторф» [див. докладніше: 77, 83, 84, с. 254–255]. Гештальт підхід кардинально змінив погляд на свідомість та пам'ять зосередивши їх аналіз не на окремих елементах, а на цілісних психічних образах. Разом з тим цей підхід є дещо однобоким, оскільки не враховує детермінації потреб суб'єкта об'єктивними, передусім соціальними умовами; не дає змогу розкрити залежності розвитку пам'яті від практичної діяльності людини.

Діяльнісний підхід (П. Жане [85–90], Л. Виготський [91–93], А. Лурія [94–96], А. Леонтьєв [97–99], П. Піаже [100–103], Т. Рібо [104–106], Ф. Барлетт [107–110], С. Рубінштейн [37, 111]). Суть підходу: пам'ять (особливо її вищі, свідомі форми) інтерпретується, як складна форма психічної діяльності, що не лише веде свій родовід з соціальної сфери життя людини, а й сама є формою соціальної поведінки, специфічною соціально керованою дією.

Пояснення дії механізму пам'яті: діяльність визначається ключовим системоутворюючим фактором процесу розвитку та функціонування пам'яті. В основі моделі для пояснення лежить принцип єдності психіки та діяльності. Утворення зв'язку між різними уявленнями детермінується не стільки змістом матеріалу, що запам'ятовується, скільки тим, що з ним людина робить. Ця діяльність суб'єкта і визначає характер та специфіку процесу запам'ятовування, збереження та відтворення інформації. При цьому вирішальними чинниками, які визначають продуктивність запам'ятовування, є предметний зміст діяльності і такі її структурні

компоненти, як цілі, мотиви, способи тощо. Представникам цього напрямку вдалося експериментально довести, що процес запам'ятовування є не репродуктивним, а конструктивним, і він ґрунтується на створенні внутрішнього образу (схеми) доквілля (Ф. Бартлетт).

Особливістю цього підходу є тривале протиставлення в рамках теорії мимовільної і довільної пам'яті (першу розглядати як пасивне збереження, а другу зв'язували з активними вольовими і розумовими процесами). Мимовільну пам'ять вважали «пам'яттю духу», а довільну – «пам'яттю тіла».

Смисловий підхід [37, с. 331–332.] (А. Біне [112, 113], К. Бюлер [114, 115]). Суть підходу: базову основу процесів пам'яті складають смислові зв'язки між фрагментами сприйнятої інформації, завдяки яким у свідомості людини формується система смислових структур; запам'ятовування смислового змісту не співпадає механічно із запам'ятовуванням мовної форми, в якій воно артикулюється.

Пояснення дії механізму пам'яті: Ключова роль у процесі формування пам'яті відводиться своєрідному «смисловому відбору», тобто осмисленому запам'ятовуванню, яке функціонує на базі інших закономірностей ніж механічне асоціативне відтворення. Основними операціями смислового відбору є: а) виділення головного/ суттєвого (при відтворенні осмисленого тексту його основні, найбільш суттєві за значенням частини відтворюються значно краще); б) відсіювання несуттєвої інформації (забувається здебільшого другорядне); в) конструювання/ реконструкція важливого змісту (істотні для розуміння сенсу інформації її частини виокремлюються із загального контексту та об'єднуються в пам'яті з тими, з якими їх зв'язує смисловий контекст).

Характерно, що при відтворенні осмислених текстів слова тексту (передусім незвичні) та граматичні конструкції, особливо складні, замінюються при відтворенні іншими, легшими і звичнішими, але так, що сенс при цьому зберігається. Отже, запам'ятовуються не стільки самі слова і речення, скільки ті думки, які ними позначаються. На цій підставі А. Біне і К. Бюлер зробили висновок про те, що хоча запам'ятовування думок здійснюється в мовній формі, проте не можна зводити смислову пам'ять (запам'ятовування думок) до мовної пам'яті. Висуваючи ідею про «чисту» думку, ці вчені фактично не лише розривають, а й певною мірою протиставляють один одному запам'ятовування думок і запам'ятовування слів, тобто мислення і мови в процесі запам'ятовування [див.: докладніше: 37, С. 331].

Системний підхід (Р. Аткінсон [116, 117], Р. Шифрін [118–120], У. Найсер [121, 122], Р. Клацкі [123], В. Зінченко [124–127], Б. Ломов [128–130], Р. Солсо [131, 132]). Суть підходу: пам'ять трактується як система організації досвіду. У цьому контексті здійснюється перехід від мікроструктурного аналізу операційної структури пам'яті до рівня її макроструктурного аналізу на рівні цілісної системи діяльності.

Пояснення дії механізму пам'яті: інтерпретаційна модель базується на макроструктурному аналізі пам'яті на рівні цілісної діяльності як саморегульованої функціональної системи, що дає змогу з'ясувати реальне місце і роль усіх рівнів пам'яті (сенсорної, короткочасної та довготривалої) у межах мнемічної системи, розкрити характер та специфіку взаємозв'язку цієї системи з усіма іншими структурними компонентами діяльності (перцептивними, інтелектуальними та моторними), віддзеркалити особливості регулюючих функцій пам'яті на усіх етапах протікання кожної дії і діяльності загалом. Як системна взаємодія мнемічних здібностей людини, його знань та досвіду, пам'ять, на думку представників системного підходу, має такі особливі властивості: багаторівневність, динамічність, ієрархічність, здатність до розвитку, відкритість стосовно утворення нових зв'язків.

Генетичний (стадіальний) підхід. (П. Блонський [133]) Суть підходу: різні види пам'яті (моторна, афективна, образна, вербальна) відповідають певним етапам розвитку людини, її мови, мислення і діяльності, вони є різними щаблями її історичної еволюції, і їх, відповідно, можна вважати філогенетичними щаблями вдосконалення пам'яті.

Пояснення дії механізму пам'яті: всі основні види пам'яті а) з'являються і функціонують у процесі розвитку далеко неодноразово; б) вони розвиваються у певній послідовності («у онтогенетичному розвитку раніше виступає моторна пам'ять і, можливо, потім, але невдовзі – афективна пам'ять, дещо пізніше – образна пам'ять і набагато пізніше – логічна пам'ять» [133, с. 34]); в) знаходяться на різних рівнях свідомості, відносяться до різних ступенів розвитку свідомості; г) між різними видами пам'яті існує зв'язок і взаємоперехід.

Філософські підходи до трактування природи та механізму пам'яті.

Інформаційний підхід. (Е. Тоффлер [134], М. Маклюен [135–138], М. Кастельс [139, 140], В.Ж. Бодріяр [141–146], Н. Луман [147–151], В. Афанасьєв [152–154], В. Колеватов [155], Я. Ребане

[156], В. Устьянцев [157, 158], А. Уйбо [159, 160]). Суть підходу: соціальна пам'ять розглядається як накопичений в ході соціально-історичного розвитку ретроспективний тип соціальної інформації, який: а) зафіксований у результатах практичної і пізнавальної діяльності; б) передається з покоління в покоління за допомогою соціально-культурних засобів; в) є основою індивідуального і громадського пізнання на кожному конкретному етапі історичного розвитку. Представники цього підходу виділяють три історичні форми соціальної пам'яті – репродуктивну, реконструктивну і конструктивну [161, с. 62–65].

В основі концепції фундатора інформаційного підходу Е. Тоффлера лежить ідея хвиль-типів суспільства, що змінюють одна одну. Перша хвиля – це результат аграрної революції, яка змінила культуру мисливців та збирачів. Друга хвиля – результат індустріальної революції, яка характеризується масовою продукцією, масовим розподілом, масовою торгівлею, масовою культурою, масовою освітою, нуклеарним типом сім'ї та корпоративізмом. Третя хвиля – результат інтелектуальної революції, тобто постіндустріальне суспільство, в якому спостерігається величезна різноманітність субкультур і стилів життя. У цьому контексті акцентується, що людство, створюючи нові варіанти інформаційної сфери, вже декілька разів упродовж своєї історії «круто ламало свою соціальну пам'ять».

Спочатку соціальні групи були вимушені накопичувати свою загальну пам'ять у формі історії, міфу, традиційного практичного знання, легенди тощо там само, де вони зберігали приватну пам'ять, тобто у головах людей. При цьому реальний обсяг соціальної пам'яті був жорстко обмежений. У той час, коли соціальна пам'ять накопичувалася в людських умах, вона постійно піддавалася поступовому руйнуванню, поповненню, змішуванню, комбінуванню по-новому. Вона була «діяльною, енергійною і в найпрямішому сенсі живою».

Цивілізація Другої хвилі через розповсюдження масової грамотності, введення систематичних ділових записів, побудову тисяч бібліотек і музеїв фактично «знищила бар'єр пам'яті». Тобто по суті «витягнула соціальну пам'ять з-під “черепної коробки”», знайшла нові способи її зберігання і тим самим вивела її за рамки колишніх обмежень. Шляхом збільшення запасу кумулятивного знання вона прискорила усі процеси нововведень і соціальних змін. Хоча цивілізація Другої хвилі радикальним чином розширила соціальну пам'ять, вона ж її і заморозила: пам'ять стала «об'єктивованою» – втіленою в артефактах, книгах, газетах,

фотографіях та фільмах. Тиражовані новим варіантом інформаційної сфери символи на тривалий час ставали пасивними/ нерухомими і оживали лише тоді, коли «знову вводилися в людський мозок» і «їх по-новому обробляли і перебудовували».

Третя хвиля трансформації інформаційної сфери, в основі якої лежить винахід радикально нових засобів масової інформації, наблизила впритул процес формування соціальної пам'яті до цивілізації «фотографічної пам'яті». Різкий стрибок суспільства в інфосферу Третьої хвилі є історично безпрецедентним, оскільки він робить соціальну пам'ять не лише кількісно значною за обсягами, але й активною. Адаже комп'ютер не тільки допомагає організувати або синтезувати інформацію про реальність, тобто виконує функцію зберігання, а й відкриває нові можливості: на відміну від бібліотеки або каталогу він може ще мислити незвично, творчо та оригінально, стимулюючи цим появу нових теорій, ідей та ідеологій. Отже, він фактично прискорює процес історичних змін і підтримує різке зрушення у бік соціального різноманіття Третьої хвилі [134, с. 295–299].

Пояснення дії механізму пам'яті: процес формування соціальної пам'яті трактується як своєрідне інформаційне програмування, у якому ключову роль відіграють носії інформації та їх взаємодія. Головним носієм соціальної пам'яті є реальна людина як соціально і культурно програмована істота. Проте існують і такі носії соціальної пам'яті, які порівняно самостійно (щодо людини) існують та функціонують: а) знаряддя виробництва та матеріалізовані результати праці, що часто узагальнюються та позначаються поняттями «матеріальна культура» і «друга природа»; б) об'єктивні соціальні відносини, які базуються по-суті на виробничих; в) мова в широкому сенсі, тобто «природні» мови, їх різні технічні видозміни, а також позамовні семіотичні засоби. «Програмування» кожної людини, а також реалізація процесу громадського пізнання здійснюється на основі цих матеріальних носіїв інформації [156, с. 47].

Герменевтичний підхід (Г.–Х. Гадамер [162–165], К.–О. Апель [166, 167], П. Рікер [168–172]) Суть підходу: в основі трактування пам'яті лежать принципи та методи герменевтики (грец. ερμηνευτική, від ερμηνεύω – роз'яснюю, тлумачу), що являє собою а) мистецтво тлумачення текстів класичної старовини; б) вчення про принципи їх інтерпретації.

Пояснення дії механізму пам'яті: в основі інтерпретації мнемічних процесів лежить певна послідовність/ сума «операцій розуміння» націлених на послідовне здійснення інтерпретації текстів. Під «розумінням» мається на увазі «мистецтво досягнен-

ня значення законів, що передаються однією свідомістю і сприймаються іншою свідомістю через їх зовнішнє вираження (жести, пози, мова)». Мета розуміння – здійснити перехід від певного виразу до того, що є основною суттю знаку. Перехід від розуміння до інтерпретації зумовлений тим, що знаки мають матеріальну основу, моделлю якої є писемність. Будь-який слід або відбиток, будь-який документ або пам'ятник, будь-який архів як фактори формування пам'яті можуть бути письмово зафіксовані, і очікують інтерпретації. Представники герменевтичного підходу проводять різке розмежування між термінами «розуміння» та «інтерпретація». На їхню думку, суть першої категорії полягає у проникненні в іншу свідомість за допомогою трактування зовнішніх ознак її вираження, а другої – у з'ясуванні прихованих смислів, що зафіксовані у письмовій формі знаками [163, с. 453–454; 173]. Прихильники цієї теорії вважають, що «герменевтика перекидає місток у вигляді семіотики репрезентацій минулого між феноменом історії та феноменом пам'яті» [171, с. 543].

Гуманітарно-антропологічний підхід (А. Бергсон [174–178]). Суть підходу: в основі трактування лежить теза про те, що будь-яке сприймання людиною реальності, яким би воно не було миттєвим, вже є пам'яттю: «Практично ми сприймаємо лише минуле, оскільки чисте сьогодні є невлівомою поступальною ходою минулого, яке підточує майбутнє». Суб'єктивний аспект сприймання полягає в тому, що стискується інформація, що «здійснюється пам'яттю, а об'єктивна реальність матерії зводиться до численних і послідовних збуджень, на які це сприймання внутрішньо розкладається». Пам'ять трактується не як «регресивний рух від сьогодні до минулого, а навпаки, прогресивний рух від минулого до сьогодні». Основна її функція полягає в тому, щоб викликати сукупність минулих сприймань, аналогічних актуальному сприйманню, нагадати причинно-наслідкові зв'язки і підказати у такий спосіб оптимальне рішення/ лінію поведінки [176, с. 202, 255, 304, 311.].

Пояснення дії механізму пам'яті: основна функція цього механізму вбачається у ущільненні інформації про минуле, що реалізовується за такою схемою: коли актуальне та миттєве сприймання індивіда здійснює поділ матерії на незалежні предмети, «пам'ять ущільнює в чуттєві якості безперервний потік речей», вона «продовжує минуле у сьогодні», оскільки майбутнє людства значною мірою залежатиме від того, наскільки «наше сприймання, що розширюється завдяки пам'яті, спресує минуле».

Пам'ять, що практично є невід'ємною від сприймання, включає в себе минуле і сьогодення, стискає в собі безліч моментів різної тривалості, і завдяки цьому, «через свою подвійну дію, є причиною того, що ми de facto сприймаємо як матерію в нас, натомість de jure ми сприймаємо її в ній самій» [176, с. 203, 293].

Минуле, за А.Бергсоном, накопичується у пам'яті у двох формах: «з одного боку, у вигляді рушійних механізмів, які отримують з нього користь, з іншого – у вигляді особистих образів-спогадів, що реєструють усі його події, з їхніми контуром, забарвленням і місцем в часі». На цій підставі у межах гуманітарно-антропологічного підходу було виділено два види пам'яті: а) рухову (у формі рухових механізмів), що трактується як звичка; б) образну (у вигляді незалежних спогадів), що вважається «дійсною пам'яттю». Особливістю цих видів пам'яті, з яких «одна уявляє, а інша повторює», було визнано те, що рухова пам'ять інколи може замінювати образну і часто навіть створювати її ілюзію [176, с. 206, 209, 210, 213].

Культурологічні підходи до трактування природи та механізму пам'яті [10, 179–181]

Культурно-семіотичний підхід. (Я. Ассман [182–184], Ю. Лотман [185–187], О. Ексле [188, 189], Й. Рюзен [190, 191], М. Бахтин [192–195], Е. Кассіпер [196–198]). Суть підходу: культура трактується як колективний інтелект та колективна пам'ять, тобто надіндивідуальний механізм зберігання і передачі актуальної для суспільства інформації.

Пояснення дії механізму пам'яті: стосунки пам'яті культури та її саморефлексії розглядаються як постійний діалог: певна інформація (тексти) з хронологічно більш ранніх пластів вносяться в культуру і, взаємодіючи з її з сучасними механізмами, генерують образ історичного минулого, який переноситься культурою у минуле і вже як рівноправний учасник діалогу впливає на дійсність/ реальний стан. Пам'ять розглядається, не як «склад інформації, а механізм її регенерації». Відповідно до такого підходу, з одного боку, символи, що зберігаються в культурі, несуть в собі інформацію про контексти, з іншого – для того, щоб ця інформація «прокинулася», символ має бути поміщений у певний сучасний контекст, що неминуче трансформує його значення. Отже, інформація, що реконструюється, завжди реалізується в контексті гри між мовами минулого і сьогодення. Крім того, «механізми пам'яті культури мають виняткову реконструюючу силу. Це призводить до парадоксальної ситуації: «з пам'яті культури можна витягнути більше, ніж до неї внесено» [187, с. 567, 618].

Культурно-семіотичний підхід став своєрідним фундаментом, концептуальною базою для розвитку структуралістського підходу.

Структуралістський підхід (К. Леві-Стросс [199–200], М. Фуко [201–203], Ж. Лакан [204–207], Р. Барт [208–211], Ж. Дерріда [212–215]). Суть підходу: процес формування пам'яті розглядається як результат дії позачасових психічних структур, що впливають на процес формування уявлень про соціальну реальність. Базовими принципами цього підходу є комплекс уявлень а) про культуру як сукупність знакових систем і культурних текстів і про культурну творчість як про символотворчість; б) про наявність універсальних інваріантних психічних структур, прихованих від свідомості, але таких, які визначають механізм реакції людини на увесь комплекс дій зовнішнього середовища (як природного, так і культурного); в) про культурну динаміку як наслідок постійної верифікації людиною уявлень про навколишній світ і про зміни в результаті цієї верифікації принципів комбінаторики всередині підсвідомих структур його психіки, але не самих структур; г) про можливість виявлення і наукового пізнання цих структур шляхом порівняльного структурного аналізу знакових систем і культурних текстів [180, с. 447].

Пояснення дії механізму пам'яті: текст трактується як пам'ять («Витканий з безлічі рівноправних кодів, немов з ниток, текст своєю чергою сам виявляється вплетеним у нескінченну тканину культури; він є її «пам'яттю», причому «пам'ятає» не лише культуру минулого і сьогодення, але і культуру майбутнього») (Р. Барт) [210, с. 38], яку можна відновити шляхом реконструкції/ конструювання: «Метою будь-якої структуралістської діяльності – байдуже, рефлексивної чи поетичної – є відтворення “об'єкту” так, щоб в подібній реконструкції виявилися правила функціонування (“функції”) цього об'єкту» (Р. Барт) [210, с. 254].

Підходи історичної науки до трактування природи та механізму пам'яті.

Спадкоємнісний / естафетний підхід (М. Блок [216, 217], М. Розов [218–220]). Суть підходу: інтерпретація колективної пам'яті як певного сталого загальнолюдського інформаційного фонду, для виявлення та тлумачення компонентів якого недостатньо володіти даними одиничного досвіду [217, с. 27]. Окремі соціальні процеси мають надіндивідуальний характер, у ході їх розгортання через спадкоємнісний/ естафетний підхід відбувається передача спогадів (М. Блок), зразків (М. Розов), що обумовлюють зберігання та відтворення/ реконструкцію у суспільстві моделей діяльності та поведінки.

Пояснення дії механізму пам'яті: в основі тлумачення специфіки процесу формування та функціонування колективної пам'яті лежить теза про передачу «спогадів через естафету поколінь» [217, с. 42]. Суть пояснювальної моделі полягає в тому, що трансляція та збереження інформації у пам'яті відбувається завдяки комунікативному контакту, який здійснюється у суспільстві між представниками різних вікових категорій. Соціальна естафета – це початковий, базовий механізм існування соціальних програм – це відтворення тих або інших форм, норм та моделей поведінки чи діяльності за безпосередніми зразками: «Відтворення діяльності за зразками – це початковий, базовий механізм соціальної пам'яті» [218, с. 238].

Основними носіями інформації колективної пам'яті у давні часи були епічні оповідання, романтичні та героїчні романи. Суттєві зміни в колективній пам'яті відбуваються у критичні моменти історії, коли вона особливо активізується та деформується. Механізм деформації пам'яті/ спогадів зумовлений тим, що завжди є небезпека, що до первинних помилок сприймання додадуться помилки пам'яті [217, с. 42, 44, 58, 59, 62, 100, 142, 154, 167, 175]. Частина дослідників, що є прихильниками цього напряму, вважає, що теорія соціальних естафет певною мірою нагадує генетику або молекулярну біологію, і за цих обставин може претендувати на аналогічну роль і в складі соціогуманітарного знання.

Менталітетний / ментальнісний підхід [221] (М. Блок [217, 222], Л. Февр [223, 224], Ф. Бродель [225–227], Ф. Ар'єс [228–231], Ж. Дюбі [232–234], Е. Ле Руа Ладюрі [235, 236], М. Ферро [237] , П. Нора [238–241]). Суть підходу: в основі трактування пам'яті лежить поняття ментальності/ менталітету (від лат. *mens* – розум, мислення, душевний склад), яке характеризується як глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, що включає і несвідоме; відносно стійка сукупність установок і схильностей індивіда або соціальної групи сприймати світ певним чином. Частина вчених прямо отожднює поняття «менталітет» і «пам'ять». Наприклад, філософ І. Пантін вважає, що ментальність –це «своєрідна пам'ять народу про минуле, психологічна детермінанта поведінки мільйонів людей» [242, с. 30]. Інша частина фахівців у сфері менталістики найчастіше описує менталітет шляхом використання споріднених з пам'яттю понять, що є або її структурними елементами (система образів; уявлення; коди; установки; психічний склад; сукупність символів; система цінностей; глибинні підвалини світосприйняття, світогляду; система знань, сенсів), або ж частковими результатами прояву функціональної діяльності пам'яті (основа способу життя,

рівень суспільної свідомості, способи бачення світу, стереотипи поведінки; система мотивів тощо).

Пояснення дії механізму пам'яті: ментальність, як і колективна пам'ять, формується під впливом традицій культури, соціальних структур і усього середовища життєдіяльності людини, і сама своєю чергою їх формує, суттєво впливаючи при цьому на перебіг культурно-історичної динаміки. Особливістю менталітету є його певна консервативність, значна стійкість до зовнішніх впливів, як правило, він змінюється набагато повільніше, ніж матеріальне виробництво або суспільно-політичні умови. Менталітет, що значною мірою базується на колективній пам'яті, формує відповідну культурну картину світу і багато в чому визначає спосіб життя, поведінку особи і форму стосунків між людьми.

Введення поняття менталітету/ментальності стало свідченням переміщення центру тяжіння в історичних дослідженнях ніби згори вниз – від історії героїв, правителів, державних діячів, мислителів до історії повсякденного життя різних соціальних шарів і груп, пересічних людей, суспільства загалом. В епіцентрі уваги представників цього напрямку знаходиться дослідження не мінливих та кон'юнктурних суспільних настроїв, а соціально-культурних уявлень, закладених в свідомість культурою, мовою, релігією, вихованням, соціальним спілкуванням, що значною мірою базуються на колективній пам'яті. Спектр цих суспільних уявлень досить широкий, до нього, зокрема, відносяться сприймання простору і часу; установки, що стосуються дитинства, старості, хвороб, сім'ї, сексу, жінки; оцінка суспільства і його компонентів; розуміння співвідношення частини і цілого, індивіда і колективу; установки на нове або на традицію; оцінки права і звичаю та їхньої ролі в житті суспільства; розуміння влади, панування і підпорядкування, інтерпретація свободи; доступ до різних видів джерел та засобів зберігання і поширення інформації, зокрема проблеми співвідношення культури письмової і культури усної, тощо.

При всій різноманітності та різновекторності саме ключові/базові суспільні уявлення, що зберігаються у колективній пам'яті певної соціально-культурної спільності людей і утворюють в сумі своєрідну пояснюючу/орієнтуючу світоспоглядальну систему (картину світу), яка визначає погляди та поведінку цієї спільності і тим самим накладає відбиток як на пануючий соціальний лад, так і на специфіку та динаміку культури [243, с. 85–86]. За цих обставин колективна пам'ять виступає в ролі своєрідного фундаменту, кар-

каса і водночас – одного з ключових факторів формування і розвитку менталітету/ ментальності, а відтак – важливою умовою функціонування та розвитку суспільства. У цьому контексті й слід сприймати слова Ф. Ар'єса про те, що «сучасний інтерес до історії ментальностей, можливо, вказує на бажання суспільства вивести на поверхню свідомості почуття та уявлення, що приховані у глибинах колективної пам'яті» [221, с. 30].

Історико-антропологічний підхід [221, 244–246]. (А. Бюргер [247, 248], К. Томас [249], Е. Ле Руа Ладюрі [235, 236], К. Гінзбург [250, 251], Н. Земон Девис [252, 254], П. Берк [255], Ж. Ле Гофф [256–259], А. Гуревич [243, 260 – 262], К. Вульф [263, 264]). Суть підходу: колективна пам'ять трактується як один з ключових елементів та інструментів: а) моделювання соціальних реалій минулого; реконструкції способу сприймання реальності у різні історичні періоди; б) аналізу соціально-психологічних установок та мотивів; в) дослідження природи соціокультурних автоматизмів; г) вивчення процесу формування колективних уявлень, моделей та культурних норм поведінки.

На стартовому етапі розвитку цього напрямку вважалося, що окрім археологічних матеріалів, лише антропологічні особливості доносять до нас пам'ять про ті історичні події, що відбувалися [265, с. 184]. З часом поняття антропологічних особливостей розширилося, і в ході свого розвитку антропологічна історія поступово включила у свій предмет поведінку, звичаї, цінності, уявлення, вірування усіх соціальних груп, незалежно від їхнього становища у громадській ієрархії, перетворивши «історію низу» в «історію зсередини» і поставивши перед собою завдання синтезу усієї історичної дійсності у фокусі людської свідомості (у «суб'єктивній реальності») [244, с. 167–181].

Історико-антропологічний підхід – це один з напрямів пізнання соціокультурної історії людства, що знаходиться на стику а) емпіричних досліджень історії культури, які ведуться у руслі описових методологій; б) методів історичної науки; в) системно-моделюючих, типологічних та кроскультурних досліджень, що базуються на методологіях культурологічної науки. Цей підхід, що став логічним продовженням підходу ментальнісного, дедалі поглибив процес своєрідної зміни акцентів, в основі якого лежала переорієнтація уваги дослідника «згори – до низу», тобто з опису інституціональних механізмів соціальної регуляції – політичної та військової історії, персоналій правлячих еліт, історії церкви, історії мистецтва тощо на вивчення історії повсякденності: способів жит-

тя, картин світу, звичаїв, звичок та інших стереотипів свідомості і поведінки пересічної людини епохи [180, с. 42].

Характерними рисами історико-антропологічного підходу є: а) междисциплінарність, активний діалог як з іншими науками (антропологією, соціологією), так і між різними галузями історичного знання (соціальна, економічна, політична історія об'єднуються навколо поняття «культура»); б) зосередження уваги дослідників на міжособовій та міжгруповій взаємодії, погляд на процеси, що відбуваються, з позиції їх учасників; в) вивчення усіх видів соціальних практик, рутини і повсякденності на усіх рівнях і в усіх проявах – від культури поведінки до культури політичної [245].

Своєрідний стрижень історико-антропологічного підходу складає усна історія, яка відбиває досвід та переживання, що збереглися у спогадах та уявленнях «маленької» людини. Процес відновлення/ реконструкції цього формату пам'яті отримав назву історії повсякденності.

Історична антропологія досліджує культурне буття людей на рівні, наближеному до їх повсякденної соціальної практики, нормативні зразки поведінки та свідомості, безпосередні психологічні мотивації та інші прояви «життя знизу» та «життя зсередини», у яких колективна пам'ять відіграє ключову роль. Характерно, що на відміну від фундаментальної теорії, антропологія (історична, соціальна, культурна та психологічна) тяжіє в цілому більше до емпіричного, вимірюваного рівня пізнання. Її концепції нерідко формують основу розробки практичних технологій управління актуальними соціокультурними процесами [266, с. 10].

Пояснення дії механізму пам'яті: Не зафіксована письмово колективна пам'ять про минуле піддається постійному корегуванню/ зміні залежно від динаміки історичної кон'юнктури. («Повідомлення та знання, що зберігалися однією лише людською пам'яттю і не зафіксовані письмово, не були відокремлені від свідомості, яка продовжувала піддавати їх постійній переробці» [262, с. 101]. «Етногенетичні перекази не зберігаються незмінними упродовж історії народу, люди не лише зберігають в них пам'ять про своє походження, але і вносять в них корективи залежно від того, яким вони хочуть бачити своє походження» [265, с. 173]). Особливо радикальна реконструкція колективної пам'яті, зокрема, стереотипів свідомості та поведінки, глибинної програми людської діяльності відбувається у переломні/ критичні історичні періоди.

Антропологічно орієнтована історія вивчає «тілесність» («Тіло стає пам'яттю культури. У ньому інкорпуються норми і цінності,

схеми і стратегії» [264, с. 91]) і свідомість людей в усіх її формах, поведінку і зв'язки людей (з середовищем, один з одним і з соціумом загалом) в конкретному часі-просторі. При такому підході тематичне поле історичної антропології складають історія ментальностей, історія повсякденності, нова політична історія, нова соціальна історія, нова біографія, гендерні дослідження, нова інтелектуальна історія, нова культурна історія. Усі ці модифікації антропологічно орієнтованих досліджень так чи інакше перетинаються з мікроісторією як особливою дослідницькою практикою [246, с. 49–50].

Біологічні підходи до трактування природи та механізму пам'яті.

Біохімічний підхід [267, с. 78–123; 268, с. 372–414; 269, с. 233–261] (К. Лешлі [270, 271], Ф. Крік, Дж. Уотсон [272, 273], Х. Хіден [274, 275], К. Прібрам [51, 276]). Суть підходу: в основі трактування природи пам'яті лежить відкриття Дж. Уотсоном і Ф. Криком ДНК (дезоксирибонуклеїнової кислоти) і РНК (рибонуклеїнової кислоти), які визначають генетичний код, що є основою спадковості. У цьому контексті процес формування та функціонування пам'яті відбувається під впливом складних структурно-хімічних перетворень на системному та клітинному рівнях головного мозку, що зумовлені дією зовнішніх подразників. Цей процес базується на періодичному перегрупуванні/ зміні нуклеотидної послідовності білкових молекул нейронів і передусім молекул так званих нуклеїнових кислот. Більшою мірою ця трансформація зачіпає рибонуклеїнову кислоту (РНК), яка вважається основою онтогенетичної, індивідуальної пам'яті, значно менші, на думку фахівців, зміни відбуваються в структурі дезоксирибонуклеїнової кислоти (ДНК), що є носієм генетичної, спадкової пам'яті.

Пояснення дії механізму пам'яті: кожне подразнення нервової клітини викликає збільшення змісту РНК, а тривала відсутність подразнення нервової клітини навпаки веде до зниження змісту РНК. Біохімічна модель пам'яті ґрунтується на гіпотезі про двоступеневий характер запам'ятовування. На першому етапі, у мозку відбувається короткочасна (близько декількох секунд) реакція, яка викликає фізіологічні зміни. Ці зміни можуть мати зворотній характер і є механізмом короткочасного запам'ятовування. На другому етапі (по суті – біохімічному) відбувається утворення нових білкових речовин (протеїнів), що зумовлює безповоротність змін у нервових клітинах. РНК може утримати величезну кількість кодів інформації. Здатність РНК реагувати/ резонувати на знайомі подразники і складає біохімічний механізм пам'яті.

Нейрофізіологічний підхід [267, с. 132–221] (Д. Хебб [277, 278], С. Роуз [279], Г. Лінч, М. Бодрі, П. Анохін [280, 281], Р. Галамбос). Суть підходу: фізіологічний акт запам'ятовування базується на умовному рефлексі, тобто на процесі утворення зв'язку між новим і раніше закріпленим змістом. Ключові ідеї цього підходу ґрунтуються на вченні І. Павлова про закономірності вищої нервової діяльності.

Пояснення дії механізму пам'яті: в основі інтерпретаційної моделі лежить поділ пам'яті людини на короткочасну і довготривалу, кожна з яких має свою специфічну нейрофізіологічну природу. Короткочасна пам'ять – це процес, обумовлений повторним збудженням імпульсної активності в замкнених ланцюгах нейронів, який не супроводжується морфологічними змінами. Довготривала пам'ять, навпаки, базується на структурних змінах, що виникають у результаті модифікації міжклітинних контактів – синапсів. Ці структурні зміни пов'язані з повторною активацією (за визначенням Д. Хебба «реверберацією збудження, що повторюється») замкнених нейронних ланцюгів. Таке повторне збудження нейронів, які утворюють один ланцюг, призводить до виникнення довготривалих змін, що пов'язані зі зростанням синапсичних з'єднань і збільшенням площі їх контакту. Після встановлення таких зв'язків ці нейрони утворюють своєрідний клітинний ансамбль, і будь-яке збудження хоч б одного з цих нейронів зумовлює збудження усього ансамблю. Саме на цій схемі і базується механізм зберігання і відтворення інформації у пам'яті.

Отже, протягом другої половини XIX–XX ст. у суспільній науковій думці (соціології, психології, філософії, культурології, філології, історії, біохімії, нейрофізіології та інших науках) було сформовано та теоретично обґрунтовано цілу низку концептуальних підходів щодо інтерпретації природи та механізму пам'яті загалом та соціальної пам'яті зокрема. На перший погляд може здатись, що ми маємо справу з суцільною какофонією підходів, теорій, оцінок та суджень, які не лише не пов'язані та не узгоджуються між собою, а навіть суперечать одне одному. Чи є вихід з цього глухого кута? Чи можна гармонізувати цю дивовижну різновекторну поліфонію трактування феномену пам'яті?

На нашу думку, ключ до цієї проблеми існує, і його віднайшов відомий філософ, педагог та психолог П. Блонський. «Розбіжності між дослідниками пам'яті, – писав він ще у 1935 р., – можна, звичайно, пояснити суб'єктивними причинами: теорії різних дослідників з різною мірою досконалості, відповідно до кваліфікації дослідників,

відображають одне і те ж явище – пам'ять. Але розбіжності настільки великі і водночас настільки велика кваліфікація багатьох з цих дослідників, що, мабуть, закрадається підозра, чи лише в суб'єктивній недосконалості дослідників причина їхніх розбіжностей» [133, с. 29]. Суть проблеми вчений резонно вбачав у тому, «що, вивчаючи абсолютно різні види пам'яті, дослідники приходили до різних результатів, вважаючи однак, при цьому, що всі вони вивчають одне й те ж. Ще більша плутанина виходила, коли один дослідник або компілятор (найчастіше так робила сама автори підручників або узагальнюючих робіт про пам'ять) в одній же роботі змішував до купи подібні різні, деколи навіть протилежні результати, при цьому не усвідомлюючи це» [133, с. 30–31].

Хоча ці слова написані ще у 1935 р., на превеликий жаль, вони й досі зберігають свою актуальність, правда з невеличкою поправкою – різні дослідники справді «вивчають одне й те ж», але проблема полягає в тому, що досліджуються не лише «різні види пам'яті» з різних сторін, а й увага вчених фокусується на різних фазах розвитку пам'яті: одних цікавив процес сприймання та початкової фіксації інформації, інші досліджували механізм її обробки та запам'ятовування, треті зосереджувалися на специфіці процесу відтворення.

Разом з тим, на нашу думку, більшість різних точок зору на процес формування та функціонування пам'яті загалом та соціальної пам'яті зокрема варто розглядати не як конкуруючі, а як взаємодоповнюючі. За цих обставин спроба об'єднати в єдине ціле сутнісні елементи згаданих та охарактеризованих у статті підходів щодо трактування природи та механізму соціальної пам'яті – це зовсім не догматична еклектика, адже остання є поєднанням в одному вченні різнорідних, органічно несумісних елементів, безпринципне запозичення і змішування суперечливих ідей, оцінок, теорій [282, с. 405], а цілком обґрунтований органічний синтез, в основі якого лежить метод наукового дослідження предметів, явищ дійсності в цілісності, єдності та взаємозв'язку їх частин [283, с. 1318].

У цьому контексті ретельний аналіз та синтез сутнісних елементів різних підходів до проблеми формування й функціонування пам'яті загалом та соціальної пам'яті зокрема дає змогу визначити наступні характерні риси та особливості суспільного мнемічного процесу:

Глибинний фундамент соціальної колективної пам'яті становить біологічна основа, ключовим структурним елементом якої є генетичний код (біохімічний, нейрофізіологічний підходи).

Різні види пам'яті (моторна, емоційна, образна, вербальна) відповідають певним етапам розвитку людини, її мови, мислення і діяльності, вони є різними щаблями її історичної еволюції, і їх, відповідно, можна вважати філогенетичними щаблями вдосконалення пам'яті (генетичний (стадіальний), гуманітарно-антропологічний підходи).

Колективна пам'ять є системою психічних операцій, що забезпечує стабільний та поступальний розвиток (приспособлення до нових ситуацій та умов, виживання в екстремальних умовах, задоволення нагальних потреб, забезпечення перспектив подальшого прогресу тощо) певної людської спільноти (функціональний підхід).

Основним системоутворюючим фактором процесу розвитку і функціонування колективної пам'яті є діяльність (діяльнісний підхід.)

Процеси запам'ятовування та відтворення інформації в межах пам'яті ґрунтуються на формулі «стимул – реакція» (S – R) (біхевіористський, біохімічний, нейрофізіологічний підходи).

Базову основу процесів пам'яті становлять смислові зв'язки між фрагментами сприйнятої інформації, завдяки яким у свідомості людини формується система смислових структур. У цьому контексті колективна пам'ять трактується як система організації досвіду, і в цьому контексті здійснюється перехід від мікроструктурного аналізу операційної структури пам'яті до макроструктурного аналізу на рівні цілісної системи діяльності (смисловий, системний підходи).

Колективна пам'ять є сукупністю знакових систем, що є соціально значимими (герменевтичний, культурно-семіотичний, структуралістський підходи).

Одним з ключових механізмів формування та функціонування пам'яті є механізм асоціації, суть якого полягає в тому, що якщо певні психічні утворення виникли у свідомості одночасно або безпосередньо одне за одним, то між ними обов'язково утворюється асоціативний зв'язок, і повторна поява котрогось з елементів цього зв'язку з необхідністю викликає у свідомості уявлення / демонстрацію всіх інших її елементів (асоціативний, біхевіористський підходи).

Колективна пам'ять формується у процесі комунікативних контактів / спілкування та детермінується груповим контекстом. (структурно-функціональний, феноменологічний, спадкоємнісний / естафетний підходи).

Природа та особливості колективної пам'яті значною мірою визначаються специфікою взаємодії колективної свідомості та

колективного безсвідомого (психоаналітичний, ментальнісний підходи).

У процесі формування колективної пам'яті відбувається репродукція / реконструкція / конструювання минулого, що зберігається в результаті інформаційного «програмування», у якому ключову роль відіграють носії інформації (людина, знярядя виробництва та матеріалізовані результати праці, об'єктивні соціальні стосунки, мова) та їх взаємодія. (феноменологічний, інформаційний, культурно-семіотичний, структуралістський, історико-антропологічний підходи).

У ході різновекторних суспільних комунікацій стихійно / організовано практично щомиті виникають тисячі, мільйони, мільярди «мислительних колективів» (за Л. Флеком), які, на нашу думку, точніше було б назвати «колективами переосмислення та інтерпретації»*. Ці маленькі (більше однієї людини – вже колектив) та гігантські, планетарного масштабу «колективи переосмислення та інтерпретації» і є тією загадковою лабораторією, своєрідним інформаційним магнітним полем, у рамках якого формується/ трансформується/ передається колективна пам'ять загалом та соціальна пам'ять зокрема. Саме у цих рамках і відбуваються ключові мнемічні процеси: а) обмін актуальною інформацією; б) взаємодоповнення/ взаємопроникнення інформації; в) конкурентне переосмислення та трансформація первинних уявлень; г) редагування та формування загальноприйнятих/ суспільновизнаних/ узгоджених трактувань; д) утворення каналів, форм та методів інтенсивного поширення узагальноної інформації про минуле. Особливістю життєдіяльності колективів переосмислення та інтерпретації є створення в їх межах специфічної комунікативної атмосфери, певного стилю мислення, тобто формування умов, за яких отримана інформація не механічно кількісно підсумовується, а якісно трансформовується та набуває якостей надіндивідуальної, соціально значимої, у якій синтезовано та зафіксовано певний суспільний досвід, тобто де-факто вона перетворюється на колективну пам'ять. (структурно-функціональний підхід).

Образи колективної пам'яті сприймаються системно/ цілісно, а не як сума окремих відчуттів (гештальт підхід).

* Справді, Л. Флек терміном «мислительні колективи» позначав, головним чином, наукові об'єднання та співтовариства, коли ж мова йде про сприйняття та фіксацію у колективній пам'яті певної інформації широким загалом, то ймовірніш за все у ланцюжку «осмислення – переосмислення – трактування» індивідуальне осмислення під тиском іншої/колективної думки може піддаватися кон'юнктурному переосмисленню, а інтерпретація/трактування може стати абсолютно домінуючим фактором і фіксуватися у пам'яті без належного критичного осмислення/переосмислення.

Колективна пам'ять є надіндивідуальним механізмом зберігання і передачі актуальної для суспільства інформації (структурно-функціональний, культурно-семіотичний підходи).

Як бачимо, хоч це до певної міри і парадоксально, але практично всі проаналізовані підходи до дослідження і трактування мнемічних процесів попри окремі взаємні неузгодженості та суперечності, у сукупності надзвичайно корисні для глибокого розуміння/ пояснення характерних рис і особливостей природи й механізму колективної пам'яті. На нашу думку, такий синтезний підхід є своєрідною вакциною від «синдрому притчі про слона та трьох сліпих». Суть цього синдрому полягає в тому, що при ізольованому вивченні одного і того ж феномену з різних сторін та у різний спосіб, без взаємного обміну інформацією, органічного інтегрування ключових результатів цих досліджень та використання цієї інформації як спільної бази даних, виникає цілком реальна загроза втрати цілісної уяви про сам об'єкт дослідження.

Отже, глибинне вивчення природи та механізму соціальної пам'яті як виду пам'яті колективної можливе лише на міждисциплінарній основі, на ґрунті органічного синтезу результатів природничих та гуманітарних дисциплін. У цьому контексті, якщо узагальнити ключові ідеї розглянутих у статті основних концептуальних підходів до аналізу та інтерпретації феномену пам'яті загалом та соціальної пам'яті зокрема, то можна дійти висновку про те, що в основі формування меморацийного механізму лежить наступна інтегральна схема / специфічний логічний ланцюжок, що має таку структуру: відчуття – сприймання – слід – знак – код – образ – уявлення. Саме уявлення, які є формою/ ступенем переходу від відчуттів до думки, від конкретного до абстрактного, від відчуттів до понять, і складають основу колективної пам'яті. За своєю природою вони бувають двох типів: а) уявлення, що виникають на основі реконструкції і базуються на результатах відчуттів та сприймань, що зберігаються у пам'яті; б) уявлення, що формуються шляхом конструювання на основі уяви та мислення. Основною умовою формування та функціонування колективної пам'яті є комунікативний контакт, у ході якого виникають «колективи переосмислення та інтерпретації», що створюють специфічну атмосферу та мають свій своєрідний стиль мислення, і які суттєво впливають на процес трансформації та фіксації інформації у суспільній свідомості. Потужним каталізатором меморацийних процесів є ритуал.

Список використаних джерел

1. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
2. Аристотель. Протрептик. О чувственном восприятии. О памяти / Аристотель: [пер. на рус. Е.В.Альмовой]. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2004. – 183 с.
3. Плотин. О чувственном восприятии и памяти. Четвертая эннеада / Плотин: [пер. с древнегреч. и послесл. Т.Г. Сидаша]. – СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2004. – С. 303–311.
4. Фрейд З. Психология бессознательного: Сб. произведений // З. Фрейд: [сост. науч. ред. М.Г. Ярошевский]. – М.: Просвещение, 1990. – 448с.
5. Хаттон П.Х. История как искусство памяти / П.Х. Хаттон: [пер. с англ. В.Ю. Быстрова]. – СПб: Изд-во «Владимир Даль», 2003. – 424 с.
6. Кравченко С.А. Социология: парадигмы через призму социологического воображения / С.А. Кравченко. – М., 2002. – 310 с.
7. История теоретической социологии. Социология XIX века: от появления новой науки до предвестников ее первого кризиса: Учебное пособие для вузов. Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: Академический Проект; Гаудеамус, 2010. – 370 с.
8. История теоретической социологии. XX век. Стабилизационное сознание и социологическая теория в век кризиса: Учебное пособие для вузов. Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: Академический Проект; Гаудеамус, 2010. – 308 с.
9. История теоретической социологии. Социология второй половины XX – начала XXI века: Учебное пособие для вузов. Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: Академический Проект; Гаудеамус, 2010. – 526 с.
10. Социальная эпистемология: идеи, методы, программы // Под редакцией И.Т. Касавина. – М.: «Канон+», РООИ «Реабилитация», 2010. – 712с.
11. Арнаутова Ю.А. Культура воспоминания и история памяти / Ю.А. Арнаутова //История и память: Историческая культура Европы до начала Нового времени / [под ред. Л.П. Репиной]. – М.: Кругъ, 2006. – С. 47–55.
12. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм: [пер. с фр. и послесловие Л.Б. Гофмана]. – М.: Наука, 1990. – 575 с.
13. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм: [пер. с фр., составление, послесловие и примечания А.Б. Гофмана]. – М.: Канон, 1995. – 352 с.

14. Тард Г. Социальная логика: / Г. Тард: [пер. с фр. Габриэль Тард]. – СПб. : Социально-психологический центр, 1996. – 553 с.
15. Тард Г. Мнение и толпа / Г. Тард // Психология толп. – М.: Институт психологии РАН, Издательство «КСП+», 1998. – С. 257–408.
16. Тард Г. Законы подражания / Г. Тард: [пер. с фр.]. – М.: Академический Проект, 2011. – 304 с.
17. Halbwachs M. La mémoire collective. – Paris, Presses Universitaires de France, 1950. – 204 p.
18. Halbwachs M. Les cadres sociaux de la mémoire. – Paris : Les Presses universitaires de France, Nouvelle édition, 1952. – 299 p.
19. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. – 2005. – №2–3(40–41). – С. 8–27.
20. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс: [пер. с фр. и вступ. статья С.Н. Зенкин]. – М. : Новое изд-во, 2007. – 348 с.
21. Мосс М. Общества, обмен, личность. Труды по социальной антропологии / М. Мосс: [пер. с фр.]. – М.: Восточная литература РАН, 1996. – 369 с.
22. Warburg A. Kunst und soziales Gedachtnis Spurensicherungen. Uber verborgenc Geschichte, Kunst und soziales Gedachtnis, Berlin 1983. – 262 s.
23. Варбург А. Великое переселение образов. Исследование по истории и психологии возрождения античности / А. Варбург. – СПб.: Азбука-Классика, 2008. – 382 с.
24. Флек Л. Возникновение и развитие научного факта: Введение в теорию стиля мышления и мыслительного коллектива / Л. Флек: [составл., предисл., перевод с англ., нем., польского яз., общая ред. Поруса В.Н.]. – М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 1999. – 220 с.
25. Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / Б. Шацька. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2011. – 248 с.
26. Гуссерль Э. Избранные работы / Э. Гуссерль: [сост. В.А. Куренной]. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2005. – 464 с.
27. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Книга первая / Э. Гуссерль: [пер. с нем.]. – М.: Академический Проект, 2009. – 489 с.
28. Шютц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии / А. Шютц: [сост. А.Я. Алхасов; пер. с англ.]. – М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2003. – 336 с.
29. Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / А. Шютц: [пер. с нем. и англ.]. – М.: «Российская политическая энциклопедия»(РОССПЭН), 2004. – 1056с.

30. Бергер П. Приглашение в социологию: гуманистическая перспектива / П. Бергер. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 168 с.
31. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: «Медиум», 1995. – 323 с.
32. Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии. – СПб.: Питер, 2007. – 335 с.
33. Бочарова С.П. Психология и память. Теория и практика обучения и работы / Г. Гарфинкель. – Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2007. – 378 с.
34. Зинченко Т.П. Память в экспериментальной и когнитивной психологии / Т.П. Зинченко. – СПб.: Питер, 2002. – 320 с.
35. Козубовский, В.М. Общая психология: познавательные процессы: учебное пособие / В.М. Козубовский. – 3-е изд. – Минск: Амалфея, 2008. – 368 с.
36. Немов Р.С. Психология: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: В 3 кн. – 4-е изд. / Р.С. Немов. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – Кн. 1: Общие основы психологии. – 688 с.
37. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2002. – 720 с.
38. Черемошкина Л.В. Психология памяти: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Л.В. Черемошкина. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 368 с.
39. Ляудис В.Я. Память в процессе развития / В.Я. Ляудис. – 2-е изд. – М.: МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2011. – 288 с
40. Вундт В. Очерк психологии / В. Вундт. – СПб., 1896. – 223 с.
41. Вундт В. Психология народов / В. Вундт. – М.: Эксмо, СПб.: Terra Fantastica, 2002. – 864 с.
42. Вундт В. Этика: Принципы нравственности. Области нравственной жизни / В. Вундт. – Изд.2. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 264 с.
43. Эббингауз Г. Основы психологии. – Т. 1. / Г. Эббингауз. – СПб., 1912. – 391 с.
44. Эббингауз Г. Психология / Г. Эббингауз // Философия в систематическом изложении. – М.:Издательский дом «Территория будущего», 2006. – С. 185–261.
45. Торндайк Э. Процесс учения у человека / Э. Торндайк: [пер. с англ. под ред. проф. С.Е.Гайсиновича]. – М.: Учпедгиз, 1935. – 159 с.
46. Толмен Э. Бихевиоризм и необихевиоризм / Э. Толмен // Хрестоматия по истории психологии: [под ред. П.Я.Гальперина, А.Н.Ждан]. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – С. 47–54.

47. Толмен Э. Когнитивные карты у крыс и у человека / Э. Толмен // Хрестоматия по истории психологии: [под ред. П.Я.Гальперина, А.Н.Ждан]. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – С. 63–69.

48. Торндайк Э. Бихевиоризм. Принципы обучения, основанные на психологии. Психология как наука о поведении / Э. Торндайк, Дж. Уотсон. – М.: АСТ-ЛТД, 1998. – 704 с.

49. Миллер Дж. Магическое число семь, плюс или минус два. О некоторых пределах нашей способности перерабатывать информацию / Дж. Миллер // Инженерная психология. – М.: Прогресс, 1964. – С. 308–324.

50. Миллер Дж. Информация и память / Дж. Миллер // Восприятие. Механизмы и модели. – М.: Мир, 1974. – С. 205–247.

51. Миллер Дж., Галантер Ю., Прибрам К. Планы и структура поведения / Дж. Миллер, Ю. Галантер, К. Прибрам. – М.: Прогресс, 1964. – 239 с.

52. Фрейд З. «Я» и «Оно». Труды разных лет. Книга 1 / З. Фрейд. – Тбилиси: Мерани, 1991. – 400 с.

53. Фрейд З. «Я» и «Оно». Труды разных лет. Книга 2 / З. Фрейд. – Тбилиси: Мерани, 1991. – 426 с.

54. Фрейд З. Толкование сновидений / З. Фрейд. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2005. – 480 с.

55. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции / З. Фрейд. – СПб.: Издательская Группа «Азбука-классика», 2009. – 416 с.

56. Юнг К.Г. Психоаналитические типы / К.Г. Юнг. – М.: Наука, 1967. – 242 с.

57. Юнг К. Проблемы души нашего времени / К. Юнг. – М.: Прогресс, 1994. – 336 с.

58. Аналитическая психология: Прошлое и настоящее / К.Г. Юнг, Э.Сэмюэлс, В. Одайник, Дж. Хаббэкс; Сост. В.В. Зеленский, А.М. Руткевич. – М.: Мартис, 1995. – 320 с.

59. Юнг К.Г. Человек и его символы / К.Г. Юнг, М.-Л. Франц, Д. Хендерсен, И. Якоби, А. Яффе: [под. общ. редакцией С.Н.Сиренко]. – М.: Серебряные нити, 1997. – 368 с.

60. Юнг К.Г. Психология бессознательного / К.Г. Юнг: [пер. с нем.]. – М.: ООО «Издательство АСТ»; «Канон +», 2001. – 400 с.

61. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер: [пер. с нем.; вступ. ст. А.М. Боковинова]. – М.: Фонд «За экономическую грамотность», 1995. – 296 с.

62. Адлер А. Понять природу человека / А. Адлер: [пер. Е.А. Цыпина]. – СПб.: «Академический проект», 1997 – 256 с.

63. Адлер А. Наука жить / А. Адлер: [пер. с англ. и нем.]. – К.: PortRoyal, 1997. – 288 с.

64. Адлер А. Воспитание детей. Взаимодействие полов / А. Адлер: [пер. с англ. А.А. Валеева, Р.А. Валеевой]. – Ростов н/Д.: Феникс, 1998. – 448 с.
65. Фромм Э. Величие и ограниченность теории Фрейда / Э. Фромм. – М.: АСТ 2000. – 446 с.
66. Фромм Э. Гуманистический психоанализ / Э. Фромм: [сост. и общ. ред. В.М. Лейбина]. – СПб. : Питер, 2002. – 272 с.
67. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм: [пер. с нем. Э. Телятниковой]. – М. : ООО “Издательство АСТ”, 2004. – 635 с.
68. Брентано Ф. Избранные работы / Ф. Брентано. – М.: Дом интеллектуальной книги, РФО, 1996. – 176 с.
69. Джеймс У. Психология / У. Джеймс: [под ред. Л.А. Петровской]. – М.: Педагогика, 1991.–368 с.
70. Штумпф К. Явления и психические функции / К. Штумпф // Новые идеи в философии. – СПб., 1913. – Сб. 4. – С. 50–101.
71. Штумпф К. Душа и тело / К. Штумпф // Новые идеи в философии – СПб., 1913. – Сб. 8. – С. 91–107.
72. Вертгеймер М. Продуктивное мышление / М. Вертгеймер: [пер. с англ.; общ. ред. С.Ф. Горбова и В.П. Зинченко; вступ. ст. В.П. Зинченко]. – М.: Прогресс, 1987. – 336 с.
73. Кёлер В. Исследование интеллекта человекоподобных обезьян / В. Кёлер // Келер В., Коффка К. Гештальт-психология. – М.: АСТ, 1998. – С. 5–280.
74. Кёлер В. Об изоморфизме / В. Кёлер // История психологии. XX Век. [под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан] – 5-е изд. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – С. 210 – 214.
75. Кёлер В. Некоторые задачи гештальтпсихологии / В. Кёлер // История психологии. XX Век. [под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан – 5-е изд. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – С. 214–246.
76. Коффка К. Основы психического развития / К. Коффка // Келер В., Коффка К. Гештальт-психология. – М.: АСТ, 1998. – С. 281–669.
77. Флорес Ц. Память / Ц. Флорес // Хрестоматия по общей психологии. Психология памяти. [под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова]. 2-е изд. – ЧеРо, 2002. – С. 583–615.
78. Зейгарник Б.В. Очерки по психологии аномального развития личности / Б.В. Зейгарник, Б.С. Братусь. – М., Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 169 с.
79. Зейгарник Б.В. Теория личности К. Левина / Б.В. Зейгарник. – М., Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 118 с.
80. Зейгарник Б.В. Патопсихология / Б.В. Зейгарник. – М.: Издательство Московского университета, 1986. – 287 с.

81. Левин К. Теория поля в социальных науках / К. Левин: [пер. с англ.]. – СПб.: «Сенсор», 2000. – 368 с.
82. Левин К. Динамическая психология : Избранные труды / К. Левин. – М.: Смысл, 2001. – 572 с.
83. Серeda Г.К. Изучение психологической природы специфических эффектов памяти / Г.К. Серeda // Психология деятельности и познавательных процессов: Вестн. Харьк. ун-та, 1986. – № 287. – С. 38–45.
84. Лидвелл У. Универсальные принципы дизайна / У. Лидвелл, К. Холден, Д. Батлер: [пер. А. Мороз]. – СПб.: Питер, 2012. – 272 с.
85. Janet P. L'évolution de la mémoire et de la notion du temps. Paris: Chahine, 1928. – 619 p.
86. Janet P. L'évolution psychologique de la personnalité. Paris: Chahine, 1929. – 581 p.
87. Жане П. Психический автоматизм. Экспериментальное исследование низших форм психической деятельности человека / П. Жане: [пер. с франц. А. Вольцгефер]. – М.: Начало, 1913. – 456 с.
88. Жане П. Подсознательное // Новые идеи в философии / П. Жане: [ред. Н.О. Лосского и Э.Л. Радлова]. – СПб., 1914. сб.15. – С. 70–82.
89. Жане П. Эволюция памяти и понятие времени // Психология памяти / П. Жане: [под редакцией Ю.Б. Гиппенрейтер и В.Я. Романова]. – М.: ЧеРо, 2000. – С. 371–379.
90. Жане П. Психологическая эволюция личности / П. Жане. – М.: Акад. Проект, 2010. – 399 с.
91. Выготский Л.С. Мышление и речь: психологические исследования / Л.С. Выготский. – Москва; Ленинград: Гос. учеб.-пед. изд-во, 1934. – 324 с.
92. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т. / Л.С. Выготский: [под ред. М.Г. Ярошевского]. – М.: Педагогика, 1984.
93. Выготский Л.С. Культурное развитие специальных функций: память / Л.С. Выготский, А.Р. Лурия // Психология памяти: Хрестоматия / Ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романов. – М.: ЧеРо, 2000. – С. 406–419.
94. Лурия А.Р. Нейропсихология памяти. (Нарушения памяти при глубинных поражениях мозга) / А.Р. Лурия. – М., «Педагогика», 1976. – 192 с.
95. Лурия А.Р. Маленькая книжка о большой памяти / А.Р. Лурия. – М.: Эйдос, 1994 – 96 с.
96. Лурия А.Р. Лекции по общей психологии / А.Р. Лурия. – СПб.: Питер, 2009. – 320 с.
97. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: В 2-х т. / А.Н. Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983.

98. Леонтьев А.А. Деятельный ум (Деятельность, Знак, Личность) / А.Н. Леонтьев. – М.: Смысл, 2001. – 392 с.
99. Леонтьев А.Н. Лекции по общей психологии: Учеб. пособие для вузов по спец. «Психология» / А.Н. Леонтьев: [под ред. Д.А. Леонтьева, Е.Е. Соколовой]. – М.: Смысл, 2000. – 509 с.
100. Piaget J. La psychologie de l'enfant. Paris, Presses Universitaires de France, 1966. – 160 p.
101. Пиаже Ж. Психология интеллекта / Ж. Пиаже. – СПб.: Питер, 2003. – 192 с.
102. Пиаже Ж. Генетическая эпистемология / Ж. Пиаже. – СПб.: Питер, 2004. – 160 с.
103. Фресс П., Пиаже Ж. Экспериментальная психология / П. Фресс, Ж. Пиаже. Выпуск IV. – М.: Прогресс, 1973 – 344 с.
104. Рибо Т. Психология внимания / Т. Рибо: [пер. с фр. А. Цомакион]. – 2-е изд. – СПб.: Обществ. польза, 1897. – 95 с.
105. Рибо Т. Память в ее нормальном и болезненном состояниях / Т. Рибо: [пер. с фр. под ред. Аболенского]. – 2-е изд. – СПб.: Изд. В.И. Губинского, 1900. – 168 с.
106. Рибо Т. Творческое воображение / Т. Рибо: [пер. с фр. Е. Предтеченского и В. Ранцева]. – СПб.: Тип. Ю.Н. Эрлих, 1901. – 318 с.
107. Bartlett F.C. Thinking. An Experimental and Social Study. – L; Allen &Unwin, 1958. – 203 p.
108. Bartlett F.C. Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology. Cambridge University Press, 1995. – 317 p.
109. Бартлетт Ф. Психика человека в труде и игре / Ф. Бартлетт [пер. с англ.]. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1959. – 144 с.
110. Бартлетт Ф. Человек запоминает / Ф. Бартлетт // Психология памяти: Хрестоматия / [ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романов]. – М.: ЧеРо, 2000. – С. 292–303.
111. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1973. – 424 с.
112. Бине А. Механизм мышления / А. Бине: [пер. с англ.]. – Одесса, 1984. – 32 с.
113. Бине, А. Измерение умственных способностей / А. Бине: [пер. с англ.]. – М.: Союз, 1998. – 432 с.
114. Бюлер К. Духовное развитие ребенка / К. Бюлер: [пер. с нем., под ред. и с предисл. А.Е. Смирнова]. – М.: Новая Москва, 1924. – 556 с.
115. Бюлер К. Теория языка / К. Бюлер. – М.: Прогресс, 1993. – 502 с.
116. Atkinson R.C. Search and decision processes in recognition memory / In: D.H.Krantz, R.C.Atkinson, R.D.Luce, P.Suppes (Eds.). Contempo-

rary developments in mathematical psychology (Vol.1) San Francisco: Freeman, 1974. – P. 242–293.

117. Аткинсон Р. Человеческая память и процесс обучения / Р. Аткинсон: [пер. с англ.]. – М.: Прогресс, 1980. – 528 с.

118. Atkinson R.C., Shiffrin R.M. Human memory: A proposed system and its control processes // The psychology of learning and motivation: Advances in research and theory (Vol.2) N.Y.: Acad. Press, 1968. – P. 89–195.

119. Atkinson R.C, Shiffrin R.M. The control of short-term memory. – Sci. Amer., 1971, v. 225.

120. Аткинсон Р. Человеческая память: система памяти и процессы управления // Психология памяти: Хрестоматия / Р. Аткинсон, Р. Шифрин: [ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романов]. – М.: ЧеРо, 2000. – С. 517–546.

121. Найсер У. Познание и реальность: Смысл и принципы когнитивной психологии / У. Найсер. – М.: Прогресс, 1981. – 230 с.

122. Найссер У. Когнитивная психология памяти. 2-е международное издание / У. Найсер, А. Хаймен: [под ред. У. Найссера, А. Хаймен]. – СПб.: ПРАЙМ – ЕВРОЗНАК, 2005. – 640 с.

123. Клацки Р. Структуры и процессы / Р. Клацки. – М.: Мир, 1978. – 320 с.

124. Зинченко В.П. Функциональная структура зрительной памяти / В.П. Зинченко, Б.М. Величковский, Г.Г. Вучетич. – М.: МГУ, 1980. – 271 с.

125. Зинченко В.П., Смирнов С.Д. Методологические вопросы психологии / В.П. Зинченко, С.Д. Смирнов. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 165 с.

126. Зинченко В.П. Человек развивающийся. Очерки российской психологии / В.П. Зинченко. – М.: Тривола, 1994. – 304 с.

127. Зинченко В.П. Образ и деятельность / В.П. Зинченко. – М.: Издательство «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1997. – 608 с.

128. Ломов Б.Ф. О структуре процесса опознания сигнала / Б.Ф. Ломов // Материалы XVIII Междунар. конгр. по психологии. Обнаружение и опознание сигнала. Симп. 16. М.: Изд-во МГУ, 1966. С. 135–142.

129. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. – М.: Наука, 1984. – 444 с.

130. Завалова Н.Д. Образ в системе психической регуляции деятельности / Н.Д. Завалова, Б.Ф. Ломов, В.А. Пономаренко. – М.: Наука, 1986. – 172 с.

131. Солсо Р.Л. Экспериментальная психология: практический курс / Р.Л. Солсо, Х.Х. Джонсон, М.К. Бил. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 480 с.
132. Солсо Р. Когнитивная психология / Р. Солсо. – 6-е изд. – СПб.: Питер, 2011. – 589 с: ил.
133. Блонский П.П. Память и мышление / П.П. Блонский. – СПб.: Питер, 2001. – 288 с.
134. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М.: 000 «Фирма «Издательство АСТ», 1999. – 784 с.
135. McLuhan M. Understanding Media: The Extensions of Man. – N.Y.: McGraw Hill, 1964. – 378 p.
136. Мак-Люэн М. Галактика Гутенберга: Сотворение человека печатной культуры / М. Мак-Люэн. – К: Ника-Центр, 2004. – 432 с.
137. Маклюэн М. Понимание Медиа: внешние расширения человека / М. Маклюэн: [пер. с англ. В.Г. Николаева]. – М.: Гиперборея; Кучково поле, 2007. – 464 с.
138. Маклюэн М. Война и мир в глобальной деревне/ М. Маклюэн, К. Фиоре. – М.: АСТ, 2012. – 224 с.
139. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс: [пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана]. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
140. Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / М. Кастельс: [пер. с англ. А. Матвеева; под ред. В. Харитоновой]. – Екатеринбург: У-Фактория (при участии Гуманитарного ун-та), 2004. – 328 с.
141. Baudrillard J. L'échange symbolique et la mort. – Paris, Gallimard, 1976. – 370 p.
142. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийяр. – М.: «Добросвет». – 2000. – 387 с.
143. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального. / Ж. Бодрийяр: [пер. Н.В.Суслова]. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2000. – 96 с.
144. Бодрийяр Ж. Забыть Фуко / Ж. Бодрийяр: [пер. Д. Калугина]. – СПб.: Издательство «Владимир Даль», 2000. – 89 с.
145. Бодрийяр Ж. К критике политической экономии знака / Ж. Бодрийяр: [пер. и послесл. Д. Кралечкина]. – М.: Библион – Русская кн., 2003. – 272 с.
146. Бодрийяр Ж. Система вещей / Ж. Бодрийяр: [пер. С. Зенкина]. – М.: Рудомино, 1995. – 224 с.
147. Luhmann N. Soziale Systeme: Grundriss einer allgemeinen Theorie. Frankfurt / Main: Suhrkamp, 1994. – 675 s.

148. Луман Н. Власть / Н. Луман: [пер. с нем. А.Ю. Антоновского]. – М.: Практис, 2001. – 256 с.

149. Луман Н. Реальность массмедиа / Н. Луман: [пер. с нем. А.Ю. Антоновского]. – М.: Практис, 2005. – 256 с.

150. Луман Н. Эволюция./ Н. Луман: [пер. с нем. А. Антоновский]. – М.: Издательство «Логос». 2005. – 256 с.

151. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Н. Луман: [пер. с нем. И.Д.Газиева / под ред. Н.А.Головина]. – СПб.: «Наука», 2007. – 641с.

152. Афанасьев В.Г. Социальная информация и управление обществом / В.Г. Афанасьев. – М.: Политиздат, 1975. – 408 с.

153. Афанасьев В.Г. О сущности, видах, свойствах и функции социальной информации / В.Г. Афанасьев // Научное управление обществом. – Вып. 11. М.: Мысль, 1977. – С. 89–112.

154. Афанасьев В.Г. Социальная информация (некоторые методологические аспекты) / В.Г. Афанасьев, А.Д. Урсул // Вопросы философии. – 1974. – № 10. – С. 61–74.

155. Колеватов В.А. Социальная память / В.А. Колеватов . – М.: Мысль, 1984. – 190 с.

156. Ребане Я.К. Информация и социальная память: к проблеме социальной детерминации познания / Я.К. Ребане // Вопросы философии. – 1982. – № 8. – С. 44–54.

157. Устьянцев В.Б. Социальная память и начало исторического познания / В.Б. Устьянцев // Философские вопросы социального познания. Саратов: Изд.-во СГУ, 1980. – С. 12–19.

158. Устьянцев В.Б. Социальные аспекты становления исторического сознания / В.Б. Устьянцев // Некоторые вопросы отечественной и всеобщей истории. – Саратов: Изд. во СГУ, 1983. – С. 39–49.

159. Уйбо А.С. Информационный подход к проблеме субъективной реконструкции исторического прошлого / А.С. Уйбо // Философские науки. – 1982. – № 1. – С. 30–39.

160. Уйбо А. Реконструкция исторического прошлого как междисциплинарная задача / А.С. Уйбо // Учёные записки Тартуского университета. «Смысловые концепты историко-философского знания». Труды по философии. XXXV, 1990. – С. 76 – 92.

161. Илизаров Б.С. Роль ретроспективной социальной информации в формировании общественного сознания: в свете представлений о социальной памяти / Б.С. Илизаров// Вопросы философии. – 1985. – № 8. – С. 60–69.

162. Gadamer H.–G. Wahrheit und Methode: Grundzuge einer philosophischen Hermeneutik. – Tubingen: Mohr, 1965. XXIV. – 524 s.

163. Гадамер Х.–Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики / Х.–Г. Гадамер: [пер. с нем.; общ. ред. и вступ. ст. Б.Н. Бессонова]. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с.
164. Гадамер Х.Г. Актуальность прекрасного / Х.Г. Гадамер. – М.: Искусство, 1991. – 367 с.
165. Гадамер Х.–Г. Что есть истина? / Х.–Г. Гадамер // Логос. – 1991. – № 1. – С. 30–37.
166. Apel K.–O. Transformation der Philosophie. Frankfurt a. – М.: Suhrkamp, 1973. Bd. 1. Sprachanalytik, Semiotik, Hermeneutik. – 379 s.
167. Апель К.О. Трансформация философии / К.О. Апель: [пер. с нем. В. Куренной, Б. Скуратов] – М.: Логос, 2001. – 344 с.
168. Ricoeur P. Memory, History, Forgetting. – Chicago, University of Chicago Press, 2004 – 642 s.
169. Рикёр П. Время и рассказ. Т. 1. Интрига и исторический рассказ / П. Рикёр. – М.; СПб.: Университетская книга, 1998. – 313 с.
170. Рикёр П. История и истина / П. Рикёр: [пер. с фр.]. – СПб.: Алетейя, 2002. – 400 с.
171. Рикёр П. Память, история, забвение / П. Рикёр: [пер. с франц.]. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 728 с.
172. Рикёр П. Я-сам как другой / П. Рикёр: [пер. с франц.]. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 2008. – 416 с.
173. Рикёр П. Герменевтика и метод социальных наук / П. Рикёр // Рикёр П. Герменевтика. Этика. Политика: Московские лекции и интервью / [пер. с фр.]. – М.: АО “Kam1”; Academia, 1995. – С. 3–18.
174. Bergson H. Matière et mémoire. Essai sur la relation du corps à l'esprit Paris: Les Presses universitaires de France, 1965. – 282 p.
175. Bergson H. Les deux sources de la morale et de la religion. – Paris : Les Presses universitaires de France, 1948. – 340 p.
176. Бергсон А. Материя и память / А. Бергсон // Бергсон А. Собрание сочинений в 4-х тт. Т. 1. – М.: Московский Клуб, 1992. – С. 160–317.
177. Бергсон А. Творческая эволюция. Материя и память / А. Бергсон: [пер. с фр.]. – Мн.: Харвест, 1999. – 1408 с.
178. Бергсон А. Избранное: Сознание и жизнь / А. Бергсон: [пер. с фр.]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 399 с.
179. Гаспаров Б.М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования / Б.М. Гаспаров. – М.: «Новое литературное обозрение», 1996. – 352 с.
180. Культурология. XX век. – Словарь. – СПб.: Университетская книга, 1997, – 640 с.
181. Брагина Н.Г. Память в языке и культуре / Н.Г. Брагина. – М.: Языки славянских культур, 2007. – 520 с.

182. Assmann J. Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. München: Verlag C.H. Beck, 2000. – 344 s.

183. Ассман Й. Монотеизм и память. Моисей Фрейда и библейская традиция / Ассман Й. // *Анналы на рубеже веков: Антология*. – М.: XXI век: Согласие. – 2002. – С. 130–146.

184. Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом, политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман. – М.: Языки славянской культуры. – 2004. – 368 с.

185. Лотман Ю.М. Память в культурологическом освещении / Ю.М. Лотман // *Лотман Ю.М. Чему учатся люди. Статьи и заметки*. – М.: Центр книги ВГБИЛ им. М.И. Рудомино, 2010. – С. 249–255.

186. Лотман Ю.М. Память культуры / Ю.М. Лотман // *Лотман Ю.М. Чему учатся люди. Статьи и заметки*. – М.: Центр книги ВГБИЛ им. М.И. Рудомино, 2010. – С. 256–269.

187. Лотман Ю.М. Семиосфера / Ю.М. Лотман. – С.-Петербург: «Искусство-СПБ», 2000. – 704 с.

188. Эксле О.Г. Культурная память под воздействием историзма / О.Г. Эксле // *Одиссей*. – 2001. – М., 2001. – С. 176–198.

189. Эксле О.Г. Действительность и знание: очерки социальной истории Средневековья / О.Г. Эксле. – М.: Новое лит. обозрение, 2007. – 360 с.

190. Рюзен Й. Утрачивая последовательность истории (некоторые аспекты исторической науки на перекрестке модернизма, постмодернизма и дискуссии о памяти) / Й. Рюзен // *Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории*. Вып. 7. – М.: Едиториал УРСС, 2001. – С. 8–26.

191. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Й. Рюзен: [пер.з нім.]. – Львів: Літопис, 2010. – 358 с.

192. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса / М. Бахтин. – М.: Художественная литература, 1965. – 528 с.

193. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / М. Бахтин. – М.: «Худож. лит.», 1975. – 504 с.

194. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин: [сост. С.Г. Бочаров; Текст подгот. Г.С. Бернштейн и Л.В. Дерюгина; Примеч. С.С. Аверинцева и С.Г. Бочарова]. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.

195. Бахтин М.М. Философия как живой опыт. Избранные статьи / М.М. Бахтин. – М.: Лабиринт, 2008. – 240 с.

196. Кассирер Э. Избранное. Опыт о человеке / Э. Кассирер. – М.: Гардарики, 1998. – 784 с.

197. Кассирер Э. Философия символических форм. Том 1. Язык / Э. Кассирер. – М.; СПб.: Университетская книга, 2001. – 271 с.

198. Кассирер Эрнст. Философия символических форм. Том 2. Мифологическое мышление / Э. Кассирер. – М.; СПб.: Университетская книга, 2001. – 280 с.

199. Леви-Строс К. Первобытное мышление / К. Леви-Строс: [пер., вступ. ст., примеч. А. Островского]. – М.: ТЕРРА–Книжный клуб; Республика, 1999. – 392 с.

200. Леви-Строс К. Структурная антропология / К. Леви-Строс [пер. с фр. Вяч. Вс. Иванова]. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 512 с.

201. Foucault M. Nietzsche, Genealogy, History // Language, Counter, Memory, Practice: Selected Essays and Inter, views. – Ithaca, 1977. – P.139–164.

202. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко: [пер. с фр. В.П. Визгина и Н.С. Автономовой]. – СПб.: А-сad, 1994. – 408 с.

203. Фуко М. Археология знания / М. Фуко: [пер. с фр. Общ. ред. Бр. Левченко]. – К.: Ника-Центр, 1996. – 208 с.

204. Лакан Ж. Семинары, Книга I: Работы Фрейда по технике психоанализа (1953/54) / Ж. Лакан: [перевод с фр. М. Титовой, А. Черноглазова (Приложения)]. – М.: ИТДГК «Гнозис», Издательство «Логос», 1998. – 432 с.

205. Лакан Ж. «Я» в теории Фрейда и в технике психоанализа (1954/55) / Ж. Лакан: [пер с фр. А. Черноглазова]. – М.: Издательство «Гнозис», Издательство «Логос». 1999. – 520 с.

206. Лакан Ж. Четыре основные понятия психоанализа (Семинары: Книга XI (1964) / Ж. Лакан: [пер с фр. А. Черноглазова]. – М.: Издательство «Гнозис», Издательство «Логос», 2004. – 304 с.

207. Лакан Ж. Этика психоанализа (Семинары: Книга VII (1959–60) / Ж. Лакан: [пер с фр. А. Черноглазова]. – М.: Издательство «Гнозис», Издательство «Логос», 2006. – 416 с.

208. Barthes R. Mythologies. – P.: Seuil, 1957 – 252 p.

209. Barthes R. L'Aventure semiologique. – P.: Seuil, 1985. – 368 p.

210. Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика / Р. Барт: [пер. с фр. / Сост., общ. ред. и вступ. ст. Г.К. Косикова]. – М.: Прогресс, 1989. – 616 с.

211. Барт Р. Мифология / Р. Барт: [пер. с фр. В.В. Зенкина]. – М.: Издательство имени Сабашниковых, 1996. – 314 с.

212. Деррида Ж. Голос и феномен и другие работы по теории знака Гуссерля / Ж. Деррида [пер. с фр. С.Г. Калининой и Н.В. Суслова]. – СПб.: Алетейя, 1999. – 208 с.

213. Деррида Ж. О почтовой открытке от Сократа до Фрейда и не только / Ж. Деррида [пер. с фр. Г.А. Михалкович]. – Мн.: Современный литератор, 1999. – 832 с.

214. Гурко Е. Деконструкция: тексты и интерпретация. Деррида Ж. / Е. Гурко . – Минск: Экономпресс, 2001. – 320 с.

215. Деррида, Ж. Письмо и различие Ж. Деррида [пер. с фр. Д. Краlechкина]. – М.: Академический проект, 2007. – 495 с.
216. Bloch M. Apologie pour l'histoire, ou Métier d'historien. – Paris, Colin, 1997. – 160 p.
217. Блок М. Апология истории или ремесло историка / М. Блок: [пер. с фр. Е.М.Лысенко]. – М.: Наука, 1986. – 256 с.
218. Розов М.А. История науки и проблема ее рациональной реконструкции / М.А. Розов // Философия науки. Вып. 1: Проблемы рациональности. – М.: ИФ РАН, 1995. – С. 216 – 241.
219. Розов М.А. Социум как волна (Основы концепции социальных эстафет) / М.А. Розов // Феномен социальных эстафет: Сборник статей. – Смоленск: СГПУ, 2004. – С. 5–35.
220. Розов М.А. Что такое теория социальных эстафет / М.А. Розов // На теневой стороне. Материалы к истории семинара М.А. Розова по эпистемологии и философии науки в Новосибирском академгородке. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2004. – С. 167–178.
221. История ментальностей, историческая антропология: зарубежные исследования в обзорах и рефератах / Российский государственный гуманитарный университет. – М., 1996. – 255 с.
222. Блок М. Короли-чудотворцы. Очерк представлений о сверхъестественном характере королевской власти, распространенных преимущественно во Франции и Англии / М. Блок. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 710 с.
223. Febvre L. Combats pour l'histoire. – Paris, Armand Colin, 1953. – 456 p.
224. Февр Л. Бои за историю / Л. Февр: [пер. с фр.]. – М.: Наука, 1991. – 629 с.
225. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв 3 тт. Том 1. Структуры повседневности. 2-е изд. / Ф. Бродель: [пер. с фр. Л.Е. Куббеля; вступ. ст. Ю.Н. Афанасьева]. – М.: Изд-во «Весь мир», 2006. – 592с.
226. Бродель Ф. История и общественные науки / Ф. Бродель // Философия и методология истории. – М.: Прогресс, 1977. – С. 115–142.
227. Бродель Ф. Динамика капитализма / Ф. Бродель. – Смоленск: Полиграмма, 1993. – 123 с.
228. Aries P. L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime. Paris, Seuil, 1973. – 501 p.
229. Aries P. Histoire des populations françaises et de leurs attitudes devant la vie depuis le 18e siècle Paris, Seuil, 1979. – 412 p.
230. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти / Ф Арьес.: [пер. с фр.; общ. ред. Оболенской Св.; Предисл. Гуревича А.Я.]. – М.: Издательская группа «Прогресс» – «Прогресс – Академия», 1992. – 528 с.

231. Арьес Ф. Время истории / Ф Арьес: [пер. с франц. М. Неклюдовой]. – М.: ОГИ, 2011. – 304 с.
232. Duby G. Hommes et structures du Moyen Âge: Recueil d'articles / G. Duby P.; La Haye: Mouton, 1973. – 424 p.
233. Duby G. Les trois ordres ou l'imaginaire du feodalisme. Paris: Gallimard, 1978. – 428 p.
234. Дюби Ж. История Франции. Средние века. От Гуго Капета до Жанны д'Арк. 987–1460 / Ж. Дюби: [пер. с фр. Г.А. Абрамова, В.А. Павлова]. – М.: Междунар. отношения, 2000. – 416 с.
235. Ле Руа Ладюри Э. Монгаю, окситанская деревня (1294–1324) / Э. Ле Руа Ладюри. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2001. – 536 с.
236. Ле Руа Ладюри Э. Королевская Франция (1460–1610): от Людовика XI до Генриха IV / Э. Ле Руа Ладюри. – М.: Международные отношения, 2004. – 416 с.
237. Ферро М. Как рассказывают историю детям в разных странах мира / М. Ферро: [пер. с фр. Е.И. Лебедевой]. – М.: Книжный Клуб, 2010. – 480 с.
238. Nora P. Entre Mémoire et Histoire: La problématique des lieux // Les lieux des mémoire/Sous la dir. De Pierre Nora. – P., 1984. V. I. La République. – P. XV-XLII.
239. Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. – 328 с.
240. Нора П. Всемирное торжество памяти / П. Нора // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41). – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22-pr.html>
241. Нора П. Глобальный «взбук пам'яті» / П. Нора // День. – 2001. – №111. – 23 червня.
242. Пантин И.К. Национальный менталитет и история России / И.К. Пантин // Вопросы философии. – 1994. – № 1. – С. 29–33.
243. Гуревич А.Я. Проблема ментальностей в современной историографии / А.Я. Гуревич // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. – Вып. 1. – М., 1989. – С. 75–89.
244. Репина Л.П. Социальная история и историческая антропология: новейшие тенденции в современной британской и американской медиэвистике / Л.П. Репина // Одиссей. Человек в истории. – М., 1990. – С. 167–181.
245. Кром М.М. Историческая антропология: Учебное пособие / М.М. Кром. – 3-е изд. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, Квадрига 2010 – 214 с.
246. Чеканцева З.А. Европейская история XIX века в свете исторической антропологии / З.А. Чеканцева // Политическая культура XIX века: Россия и Европа. – М.: ИВИ РАН, 2005. – С. 39–50.

247. Burgière A. L'anthropologie historique / A. Burgière // La nouvelle histoire [Sous la dir. de J. Le Goff, R. Chartier et J. Revel]. – Paris: Retz, 1978. – P. 37–61.

248. Burgière A. Anthropologie historique / A. Burgière // Dictionnaire des sciences historiques; [Pub. sous la dir. de A. Burgière]. – Paris: Gallimard, 1986. – P. 52–60.

249. Thomas K. History and Anthropology // Past and Present. – 1963. – N 24. – P. 3–24.

250. Гинзбург К. Мифы-эмблемы-приметы: Морфология и история. Сборник статей. / К. Гинзбург: [пер. с ит. и послесл. С.Л. Козлова]. – М.: Новое издательство, 2004. – 348 с.

251. Гинзбург К. Моя микроистория // Казус: Индивидуальное и уникальное в истории М.: Наука, 2006. – С. 343–353.

252. Davis Natalie Zemon. Ghosts, Kin, and Progeny: Some Features of Family Life in Early Modern France // *Dædalus*, Spring 1977, v.106, no.2, p.87–114.

253. Земон Девис Н. Дамы на обочине. Три женских портрета XVII века/ Н. Земон Дэвис. – М.: Новое литературное обозрение, 1999. – 400 с.

254. Земон Дэвис Н. Обряды насилия / Н. Земон Дэвис // История и антропология. Междисциплинарные исследования на рубеже XX-XXI веков. – СПб.: Алетейя, 2006. – С. 111–162.

255. Burke P. The Historical Anthropology of Early Modern Italy: Essays on Perception and Communication / Peter Burke. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 288 p.

256. Le Goff J. Histoire et memoire – P.: Gallimard, 1988. – 409 p.

257. Le Goff J. Héros et merveilles du Moyen-âge. – Paris, Seuil, 2005. – 180 p.

258. Ле Гофф Ж. Другое Средневековье: Время, труд и культура Запада / Ж. Ле Гофф: [пер. с фр. С.В. Чистяковой и Н.В. Шевченко под ред. В.А. Бабинцева]. 2-е изд., испр. – Екатеринбург: Изд-во Урал, ун-та, 2002. – 328 с.

259. Ле Гофф Ж. Средневековый мир воображаемого/ Ж. Ле Гофф: [пер. с фр. / Общ. ред. С.К. Цатуровой. – М.: Изд. группа «Прогресс», 2001. – 440 с.

260. Гуревич А.Я. Историческая наука и историческая антропология / А.Я. Гуревич // Вопросы философии. – 1988. – № 1. – С. 56–70.

261. Гуревич А.Я. Исторический синтез и Школа «Анналов» / А.Я. Гуревич / – М.: Индрик, 1993. – 328 с.

262. Гуревич А.Я. «Территория историка» / А.Я. Гуревич // Одиссей: Человек в истории. – М., 1996. – С. 83–111.

263. Вульф К. Антропология История, культура, философия / К. Вульф: [пер. с нем. Г. Хайдаровой]. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. Ун-та, 2008. – 280 с.

264. Вульф К.К. Генезису соціального. Мимезис, перформативність, ритуал / К. Вульф: [пер. с нем. Г. Хайдаровой]. СПб.: Интерсоцис, 2009. – 164 с.

265. Алексеев В.П. Историческая антропология и этногенез / В.П. Алексеев. – М., Наука, 1989. – 446 с.

266. Флиер А.Я. Культурология для культурологов: Учебное пособие для магистрантов и аспирантов, докторантов и соискателей, а также преподавателей культурологи / А.Я. Флиер. – М.: Академический Проект, 2000. – 496 с.

267. Механизмы памяти / И.П. Ашмарин, Ю.С. Воронкин, П.В. Бундзен и др., отв. ред. Г.А. Варганян. – Л.: Наука, 1987. – 432 с.

268. Нейрохимия / Под ред. Ашмарина И.П., Стукалова П.В. – М.: Изд-во Института биомед. химии РАМН, 1996. – 470 с.

269. Нейрохимия / Под ред. Прохоровой М.И., Ещенко Н.Д., Л.: Изд-во Лен. ун-та., 1979. – 472 с.

270. Лешли К.С. Основные нервные механизмы поведения / К.С. Лешли // Психология. Т. III. Вып. 3. – М.: Госиздат. – 1930 – с. 293–315.

271. Лешли К.С. Мозг и интеллект / К.С. Лешли. – М.: Огиз-Соцэкгиз, 1933. – 222 с.

272. Уотсон Дж. Молекулярная биология гена / Дж. Уотсон. – М.: Мир, 1967. – 464 с.

273. Уотсон Дж.Д. Двойная спираль: воспоминания об открытии структуры ДНК / Дж. Уотсон. – М.: Мир, 1969. – 152 с.

274. Хиден Х. Нейрон / Х. Хиден // Функциональная морфология клетки. – М.; Л.: Изд-во иностр. лит., 1963. – С. 185–210.

275. Хиден Х. Клетки-сателлиты в нервной системе / Х. Хиден // Структура и функция клетки. – М.: Мир, 1964. – С. 116–132.

276. Прибрам К. Языки мозга: Эксперименты, парадоксы и принципы нейропсихологии / К. Прибрам; [пер. с англ.]. – М.: Прогресс, 1975. – 464 с.

277. Hebb D.O. A neuropsychological theory // Psychology: A study of science. Vol. 1. Sensory perceptual and physiological formulations. New York: McGraw-Hill, 1959. P. 622–643.

278. Hebb D.O. Textbook of psychology. Philadelphia: Saunders, 1972. P. 77–39.

279. Роуз С. Устройство памяти. От молекул к сознанию / С. Роуз: [пер. с англ.]. – М.: Мир, 1995. – 384 с.

280. Анохин П.К. Биология и нейрофизиология условного рефлекса / П.К. Анохин. – М.: Медицина, 1968. – 540 с.

281. Анохин П.К. Системный анализ интегративной деятельности нейрона / П.К. Анохин // Успехи физиол. наук. – 1974. – Т. 5. – № 2. – С. 5–92.

282. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л.О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.

283. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.

Boyko O.D. Phenomenon of social memory: main conceptual approaches to analysis and interpretation.

Main conceptual approaches to analysis and interpretation of memory phenomenon as a whole and social memory in particular were examined and analyzed; specificity of different interpretations of functioning of memory mechanism was examined: typical features and peculiarities of collective memory were distinguished.

Keywords: social memory, collective memory, conceptual approaches, memory mechanism, designing, reconstruction.

Бойко А.Д. Феномен социальной памяти: основные концептуальные подходы к анализу и интерпретации.

Рассмотрены и проанализированы основные концептуальные подходы к анализу и интерпретации феномена памяти в целом и социальной памяти в частности; исследована специфика различных трактовок действия механизма памяти, выделены характерные черты и особенности коллективной памяти.

Ключевые слова: социальная память, коллективная память, концептуальные подходы, механизм памяти, конструирование, реконструкция.

КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ У ДІЯЛЬНОСТІ ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

У контексті дискурсу пам'яті розглядається комеморативна складова у діяльності Історичної секції ВУАН, провідним органом якої виступав часопис «Україна». Аналізується зміст, конструкції, механізми творення мнемонічних образів Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, котрі за висловом М. Грушевського персоніфікували «велику всеукраїнську трійцю».

Ключові слова: *комеморація, національна пам'ять, Історична секція ВУАН, часопис «Україна», наративно-візуальний образ, Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш.*

Поняття «ера комеморацій», застосоване П'єром Нора для характеристики сучасного суспільства з огляду на особливу гостроту проблем самоідентифікації, останнім часом набуло значення універсальності і хрестоматійності. За своїм сутнісним наповненням це поняття виявилось не менш актуальним у контексті інших відрізків часу, позначених радикальними політичними та соціокультурними зламами, ідеологічними трансформаціями, змінами ціннісних орієнтирів.

Комеморативні практики є одним з найбільш задіяних і випробуваних прийомів у процесі формування нової ідентичності, необхідність якої неодмінно постає на переломних етапах історії. Покликані творити мнемонічний канон, представлений подіями, постатями, місцями, традиції вшанування пам'яті окреслюють підґрунтя ідейних моделей, які умовно в історичній літературі називаються «масками пам'яті»*. За своєю природою вони не залишаються незмінними, адже історія в цілому, як і підходи до неї, мають тенденцію переглядатися, особливо в умовах кардинальних суспільних змін. Як правило, «...це відбувається з метою зміцнення нової влади (політичного режиму тощо), консолідації суспільства, а також з метою зміни геополітичного вектору або ж вибору іншого полюсу зовнішньої політики» [11, с. 166].

* До цього вдалого метафоричного терміну вдається А. Киридон у статті «Маски пам'яті в умовах суспільних зламів», аналізуючи проблеми конструювання пам'яті в умовах суспільних трансформацій.

Друга половина 1920-х років відзначається складною конфігурацією соціокультурних і політичних трансформацій в Україні. Попередній офіційний канон після розпаду імперії втратив свою актуальність, а той, що намагалися запровадити більшовики одразу після приходу до влади із своїми символами та героями, виявився надто віддаленим від національних реалій і очікувань українського суспільства. Утвердження радянської влади, яке відбувалось за допомогою та на хвилі розгортання українізації, визначили характер вибору об'єктів для вшанування пам'яті. Нова епоха потребувала конструювання власної системи символів. Її особливістю стало органічне поєднання культурних надбань минулого із завданнями побудови суспільного ладу, що мав прийти на зміну попередньому. Іншими словами, система національних символів періоду українізації повинна була вибудовуватися на ґрунті національно-культурної спадщини, але з урахуванням ідей та стратегічних планів сучасності.

У межах діяльності Історичної секції ВУАН було витворено комеморативний конструкт, який є яскравим і переконливим підтвердженням мінливості «масок пам'яті». Створений за концепцією М. Грушевського, він був представлений постатями – образами, науково-творча спадщина яких актуалізувалась та розглядалась у контексті тогочасних потреб революційного будівництва. Проте, вже на початку наступного десятиріччя для радянської влади, що вирішила відмовитися від політики українізації та розпочала переслідування української інтелігенції, цей конструкт втратив свою актуальність. Більшість діячів, пам'ять про яких пропонувалась М. Грушевським для вшанування в українському просторі, були або загавровані та викреслені як «буржуазні націоналісти», і сам вчений у тому числі, або суттєво відретушовані «революційними фарбами».

Вивчення багатогранного комплексу проблем, пов'язаних з формуванням традиції вшанування пам'яті у діяльності Історичної секції ВУАН являє беззаперечний науковий інтерес. Попри свою очевидну актуальність, комеморативна складова, її зміст, конструкції, а також закономірності та механізми творення мнемонічних образів, все ще не виступали предметом спеціальних наукових розвідок, що стало поштовхом для їхнього осмислення у даній публікації.

Звернення до проблем теорії пам'яті надає наукове підтвердження і обґрунтування тому, що особлива роль у цьому стратегічно важливому і надзвичайно непростому процесі відводилась представникам інтелектуальної еліти, історикам зокрема, як людям найкраще обізнаним з минулим і здатними

ретроспективно оцінити мнемонічні піки історії та побачити посправжньому харизматичних дійових осіб. Слід пригадати, що акумуляція колективної пам'яті відбувається, як правило, однією із соціальних груп. Співтовариство істориків, як і окремі угруповання, що його утворюють (наукові товариства, редакційні колегії часописів, університетські кафедри тощо), по суті своїй відповідають соціальним структурам, які впливають на колективну свідомість, а отже і на формування колективної пам'яті [12, с. 304]. Цілком закономірним у цьому контексті виглядає те, що влада всіляко ініціювала і сприяла поверненню М. Грушевського у 1924 р. в Україну як знаного та авторитетного історика, потужного інтелектуала і геніального організатора історичної науки, розраховуючи максимально використати його потенціал, у тому числі й у розробці офіційної політики комеморації.

Після повернення М. Грушевського з еміграції часопис «Україна» був перетворений на провідний орган Історичної секції Української Академії наук, у якому була запроваджена практика підготовки спеціальних випусків, присвячених вшануванню пам'яті видатних діячів національно-культурного відродження XIX–початку XX ст. Образи, які конструювалися на сторінках «України», претендували на те, аби бути вкарбованими у колективну свідомість, формуючи нову ідентичність. За ініціативою та безпосередньою участю М. Грушевського з 1924 р. по 1930 р. було підготовлено декілька таких випусків. Наслідком актуалізованої комеморативної складової часопису стала галерея постатей, що репрезентували духовно-культурний пантеон української нації та претендували на те, аби залишатися «вічно пам'ятними» в українській історії*. Ювілейні дати зазвичай виступали тим приводом, який надавав можливість загострили увагу на кожному з діячів, започатковуючи традиції вшанування пам'яті. Пам'ять про них мала вигляд контекстуального феномена, своєрідного ескізу, значення якого викристалізовувалось у ритуалі комеморації.

В умовах українізації до кінця 1920-х років стратегія історичної секції ВУАН не суперечила офіційному курсу радянської влади. Більш того, вона сприяла успішному проведенню українізації, формуючи пантеон лідерів нації, які виступали уособленням її багатого культурного потенціалу та мусили надихати на нові звершення. Водночас присутність образів відомих діячів українського

* Термін «вічно пам'ятний» М. Грушевський застосував по відношенню до М. Костомарова з приводу відзначення сорокової річниці від дня смерті історика у статті «Костомаров і Нова Україна».

відродження у наративному просторі формувала довіру до влади, підкреслювала національний характер її політики.

Окрім персоніфікації мнемонічного ряду національного простору, були окреслені основні принципи та підходи, за якими формувалася комемораційна концепція Історичної секції ВУАН. Погляди, дії, вчинки видатних людей, на переконання М. Грушевського, не потребували ретушування, навіть якщо вони ілюстрували їхні слабкі сторони. «Ми не іконописці, а історики, – писав М. Грушевський з цього приводу. – Ставимо не іконостас, а галерею типових представників нашого громадського руху, в плоті і крові, в сильних і слабких формах їх діяльності» [2, с. 20]. Одне з головних правил, яких необхідно було дотримуватися при конструюванні наративних образів ідейних провідників українства, полягало у наступному: «не утворення легенди, не вироблення іконного ліку мусить бути завданням, а вірне, історичне пізнання дійсної, живої, реальної одиниці, що відбила в собі свою епоху і вплинула на її розвій» [2, с. 20].

За традицією, вкоріненою у християнській свідомості та практиці, днями вшанування пам'яті, які було прийнято відзначати, вважалось закінчення земного життя людини. «Україна» у другій половині 1920-х років, попри поширення комуністичної ідеології, продовжувала все ще дотримуватися діючих християнських канонів. Тому спеціальні числа часопису – ювілейні, присвячувались роковинам смерті видатних українських діячів, котрі мали персоніфікувати пам'ятний національний простір. Серед них були Володимир Антонович, Михайло Драгоманов, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Олександр Лазаревський, Іван Франко, Тарас Шевченко. Таким чином, були витворені своєрідні меморіальні наративно-візуалізовані комплекси з відповідними назвами «В шістдесят четверті Шевченкові роковини», «В сорокові роковини смерті» (М. Костомарова), «Тридцять літ з дня смерті Михайла Петровича Драгоманова», «В тридцять роковини Куліша», «В десятиліття смерті Франка», «В двадцять п'ять роковини смерті О.М. Лазаревського», «Дорогій пам'яті Володимира Боніфатієвича в двадцятиліття смерті». До цього ж мнемонічного ряду було зараховано Михайла Максимовича, перш за все, як автора відомого збірника «Малороссийских песен», століття виходу якого урочисто відзначалось у 1928 р.

Вибудовані за усталеною схемою, але різні за жанром, публікації надавали можливість скласти максимально багатогранний образ людини. Ювілейні збірники відкривалися зазвичай статтями

М. Грушевського, покликаними відігравати роль системоутворюючих у моделях пам'яті про кожну з постатей української історії, котра вшановувалась. Інші публікації – аналітичні статті, спогади, епістолярії, фотографії, репродукції, що входили до складу історіографічного комплексу, доповнювали загальну конструкцію образу.

«Велика всеукраїнська трійця» – так метафорично окреслив М. Грушевський тріо інтелектуальних провідників нації, зокрема Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, які, представляючи покоління кирило-мефодіївців, вважалися творцями українського месіанізму [1, с. 9].

Ювілейний збірник, присвячений Т. Шевченку, вийшов у 1925 р., хоча сама по собі Шевченкова дата – шістдесят четверта річниця від дня смерті Кобзаря, що відзначалася у тому році, була скоріш за все ординарною. Проте, оскільки вшануванню пам'яті Т. Шевченка в академічній традиції надавалось особливе значення, це зобов'язувало редакцію «України» підготувати спеціальний випуск, присвячений цій даті.

Звеличений, вшанований Т. Шевченко вже посідав найперше місце серед ідейно-культурних провідників нації*. Поставало цілком закономірне питання з приводу того, чи варто було щось додавати або корегувати у поширених на той час модифікаціях образу Т. Шевченка. Щоправда, перебуваючи у площині традиції його народницького культу, вони принципово мало чим відрізнялись одна від одної. Жодна з них, з огляду на запити та виклики часу, не видавалась у повній мірі актуальною в нових суспільно-політичних умовах**. Процес конструювання образу «Великого Кобзаря» тривав і

* Примітно, що надалі Т. Шевченко залишиться єдиною постаттю в пантеоні діячів українського відродження, які були визначені комеморативною стратегією ВУАН. Решту постатей радянська влада скоро затаврувала як буржуазних націоналістів. Упродовж тривалого часу вони перебуватимуть у стані забуття і будуть повернуті у мнемонічний простір української історії тільки після проголошення незалежності України.

** У свій час народницький культ «Апостола й пророка Божого Тараса» критикував М. Драгоманов. Попри це, С. Єфремов у 1911 р. пише статтю до п'ятидесятої річниці смерті Т. Шевченка з не менш культурною назвою «Апостол правди», створюючи образ радикального демократа і водночас «мужицького поета». У 1923 р. з'явилося перше видання, у 1925 р. – друге книги А. Річицького «Тарас Шевченко в світлі епохи», яка позиціонувалась як «перша марксистська монографія про Шевченка» (Дорошевич О. Сучасний стан шевченкознавства // Етюди з шевченкознавства. – Х.; К. – 1930. – С. 84). Тим не менш, вона тільки дещо модернізувала концепцію «мужицтва» Т. Шевченка. А. Річицький запропонував до розгляду «мужицьку кріпацько-наймитівську, *передпролетарську* (курсив – Л.Б.)» модель суспільної ідеології Т. Шевченка, який фігурував як «борець за визволення соціальної верстви – матері сучасного робітничого класу, тієї верстви, що визволення своє здобуває лише в боротьбі цього класу проти капіталізму» (Річицький А. Т. Шевченко в світлі епохи. – Х., 1925. – С. 225).

публікації ювілейного збірника відображали академічну рецепцію основних принципів, що мали виступати його підґрунтям.

Відповідно до меморіального ескізу часопису, синтезований образ Т. Шевченка відображав щонайменше чотири його іпостасі, а саме поета, художника, революціонера, людину*. Органічність і цілісність образу мали збалансований характер, хоча вже намітились певні тенденції щодо спроб абсолютизації Кобзаря-революціонера. Особливо відчутними вони виявилися у вступній статті М. Грушевського. Незвично коротка за обсягом, вона позначалась надзвичайним пафосом і патетикою. Її лапідарність, на відміну від інших статей М. Грушевського у ювілейних збірниках, звертала на себе увагу.

Використовуючи талант публіциста з притаманною йому вишуканою метафоричністю, М. Грушевський проголошував Т. Шевченка «пророком» і «вождем», котрий доклав максимум зусиль задля того, аби настало «свято розбудження нового колективу – Робочого Народу України» [3, с. 3]. Натхненно називаючи Т. Шевченка «наш Революційний Вістун», всліяко оминаючи образ «мужицького поета», поширений у інтелектуально-науковому середовищі, М. Грушевський створював дещо інший портретний ескіз для широкого громадського простору, а саме для формування колективної пам'яті класу, проголошеного «гегемоном революції». У фокусі статті опинилась нерозривна єдність двох знакових подій – річниці революції і вшанування пам'яті Кобзаря. Ода Т. Шевченку водночас прозвучала закликом М. Грушевського до визнання революції, порив якої, на його переконання, «дійсно скропив землю ворожою кров'ю, – виорав глибокі борозни в ній і вивернув нові родючі верстви (курсив – Л.Б.)» [3, с. 4]. Наслідки революції у реаліях політики українізації середини 1920-х років ще надавали вченому наснагу щиро вірити у її світлі ідеали.

Образ Т. Шевченка у відповідності до обраного М. Грушевським публіцистичного стилю досягав апогею глорифікації. Засвідчуючи та підкреслюючи власну глибоку пошану до Т. Шевченка, М. Грушевський писав з великої літери «Слова Поетові», «Він/Його», «Його Слово», «Великий Кобзар», як і слова «Революція», «Народ» тощо. Прийом був розрахований на те, щоби масовий читач мав неодмінно відчутти той пієтет, що й автор тексту.

Механізм, який застосував М. Грушевський, аби намітити контури нового образу Т. Шевченка як символу революційних перетворень, був

* У майбутньому образ Т. Шевченка став одним із ідеологічних символів радянської влади, яка доклала максимум зусиль для його канонізації. Домінантою виступала революційна складова образу, якій підпорядковувалась решта.

випробуванним попередньою історіографічною практикою. Антитеза, або протиставлення, являлись перевіреними прийомами історіописання доби українського відродження, підпорядкованими більш широким національним та соціальним стратегіям. Образ Т. Шевченка дореволюційної доби, за версією М. Грушевського, виглядав повною протилежністю тому, що мав бути викарбуваним у пам'яті покоління, яке розбудовувало новий лад. «Співець нездійснених мрій, розбитих надій, безповоротно упущених можливостей – Єремія над руїнами найкращих народних поривань, проповідник братання з ворогами, ідеолог всепробачення» мав відійти у небуття і поступитися місцем іншому, який виступав «суворим пророком безоглядного визволення, руйнування насильства і неправди, вождем поневоленого люду проти класового гніту» [3, с. 5].

Підґрунтям для радикальних образних трансформацій мав бути еволюційний характер творчості Т. Шевченка, її невичерпна багатоманітність. «Його слово, незмінне в своїй буквальній формі, неустанно еволюціонує в своїм змісті... – писав М. Грушевський. – Верстви і покоління, як скрізь, так і у нас, зі змінами соціальних умов життя, еволюціонують в своїй національній ідеології і в соціально-політичних завданнях, як у всім іншим, і відповідно до того інакше підходили і підходять до Поетового Слова. По іншому його розуміють, знаходять у нім наказ собі і науку, і його рокове свято дає їм все нові гасла, все нові провідні гадки» [3, с. 3].

На тлі революційного образу Т. Шевченка, ескіз якого накреслив М. Грушевський, контрастом сприймалися міркування І. Франка у його статті, надрукованій серед ювілейних матеріалів часопису*. Часопис «Україна» надрукував її, зважаючи на раритетність та унікальність образу Кобзаря – ексклюзивного у своєму роді. Хоча, на переконання М. Грушевського, саме від такого образу слід було відмовитися через те, що він втратив свою актуальність, не відповідав загальним настроям суспільства на новому етапі його розвитку, а головне – завданням влади, яка воліла би бачити у Т. Шевченку передусім революціонера, а не заглибленого у сум чоловіка. Тим не менш, зважаючи на поліваріативність тогочасної гуманітарної палітри, М. Грушевський, надрукував у часопису «Україна» матеріали, які вважав цінними, попри те що вони відхилялися і навіть суперечили ідеологічній стратегії.

* Стаття мала незвичну історію, про що повідомлялось у короткому інформаційному супроводі, підготовленому К. Грушевською. Це була остання стаття І. Франка. Вона була підготовлена на замовлення одного з англійських професорів у 1914 р. з нагоди столітнього ювілею Кобзаря, проте виявилась надрукованою у часопису «The Slavonic Review» лише через десять років, а саме у 1924 р.

У І. Франка суть поезії Т. Шевченка зводилась до єдиної формули, окресленої як «туга за життям». Її основними елементами були вільне життя, особиста та суспільна свобода. Так, поетично-філософською вершиною творчості Т. Шевченка І. Франко вважав поему «Марія», на чому він неодноразово наголошував*. А символічним уособленням екзистенційної несправедливості існуючого світу та страждань людства у творчості Т. Шевченка, на думку І. Франка, поставала жінка. «Я не знаю в світовій літературі поета, який би став таким послідовним, таким гарячим, таким свідомим оборонцем права жінки на повне і людське життя! – писав І. Франко. – ... Не диво ж, що понад усе він бачив в ділі Марії, матері Ісусової, найвище моральне осягнення людства, – тую велику ідею людської любови, що являється основою християнства» [4, с. 9].

Образ Т. Шевченка – поета у ювілейному числі «України» доповнювався рисами, окресленими у статтях відомих літературознавців С. Єфремова, П. Филиповича, М. Новицького, які на той час вже були авторами численних критичних розвідок, присвячених поетичній творчості Кобзаря. За їхньою редакцією упродовж 1921–1926 рр. були надруковані Шевченківські збірники, вийшло двотомне видання «Шевченко і його доба» і готувалось «Повне зібрання творів Т. Шевченка».

Т. Шевченко – художник репрезентувався у розвідках В. Щавинського «Шевченко як маляр» та О. Новицького «Шевченко та Рембрандт». Примітно, що на момент подання статей до редакції обидві вони мали однакову назву «Шевченко та Рембрандт», що свідчило про поширення певного образного канону Т. Шевченка, котрий асоціювався з Рембрандтом. Хоча подібність художньої манери двох митців була очевидною, О. Новицький віддавав пріоритет соціальним ознакам, що підкреслювали їх схожість. З огляду на нові підходи до творчості Т. Шевченка в цілому і художньої зокрема, О. Новицький наголошував: «Головна спільність між

* На цю поему, написану поетом у 1859 р., як на визначне явище у його творчості, звернув свого часу увагу М. Драгоманов. З його ініціативи у видавництві «Громада» у Женеві її було перевидано з коментарями історика («Mariya maty Isusowa: Wirszi Szewczenka z uwahamy M. Dragomanowa». Geneve, 1882). І. Франко у листі до М. Драгоманова у грудні 1883 р. підкреслював: «На людей простих враженіє робить Ваша передмова до «Марії» і примітка, ніж сама поема, котрої, впрочім, і образовані у нас не вміють оцінити, а котра мені видається найгеніальнішим з усього, що написав Тарас» (Листування І. Франка і М. Драгоманова. Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. Видає комісія Західної України Всеукраїнської академії наук. – К., 1928. – Т. 1. – С. 58). Підходи Т. Шевченка до її біблійного змісту, як вважав М. Драгоманов, не можна назвати екзегетикою: «Шевченко в Марії показавсь зовсім не екзегетом (і звісно!), а, сказати би, вільним євангелістом, котрий од себе розказав казку про Марію і Ісуса» (Драгоманов М. Уваги впорядника / М. Драгоманов // Громада. Українська збірка. – Женева, 1879. – № 4. – С. 98)

Шевченком і Рембрандтом полягає у соціальних умовах: Рембрандт є виразник у мистецтві ідеалів робітничого голландського народу за того часу, коли той тільки що одержав перевагу над своїми ворогами; Шевченко є виразник такого ж українського народу за тих часів, коли почався його національний рух» [5, с. 125].

Не відступаючи від задекларованих принципів щодо творення пам'ятних образів видатних постатей, які повинні мати різностороннє висвітлення, М. Грушевський сприяв опублікуванню матеріалів, що дозволяли скласти багатогранний портрет Т. Шевченка, який при всій своїй величності не був винятком у списку видатних постатей. Зокрема його приватне життя продовжувало привертати увагу, як науковців, так і широкої громадськості. Розвідка П. Руліна «Шевченко і К.Б. Піунова», у якій йшлося про жіноче оточення Кобзаря, демонструвала інтерес до теми, розпочатої вченими значно раніше*.

Меморіальний ескіз, присвячений М. Костомарову, як ще одній постаті у «великій всеукраїнській трійці», складався зі статті М. Грушевського «Костомаров і Новітня Україна», розвідок І. Айзенштока «Перша дисертація Костомарова», В. Міяковського «Костомаров у Рівному», О. Гермайзе «М. Костомаров в світлі автобіографії», спогадів В. Менчица «Костомаров в петербурзькій громаді 1860–х р.», епістолярного блоку, представленого листуванням М. Костомарова з сучасниками, та візуального, що складався з фотографічних зображень.

Конструюючи образ М. Костомарова, М. Грушевський прагнув максимально повно відобразити та передати риси людини, яка «найбільше скидалася на українського Бога», «була дійсним, заслуженим авторитетом українського громадянства» [2, с. 3]. Не менш важливим поставало бажання відтворити загадковість цієї постаті, котра мала неабиякий вплив на своє покоління і сприймалася «незмірно цікавою, многогранною натурою» [2, с. 20]. Використовуючи численні характеристики – маркери у процесі творення нарративного образу М. Костомарова, М. Грушевський намагався

* Праця відомого шевченкознавця П. Зайцева «Перше кохання Шевченка» була вперше надрукована у 1914 р. у столичному часопису «Вестник Европы». Через деякий час вона з'явилась окремим виданням (Зайцев П. Перше кохання Шевченка – К.: Друкар, 1918. – 31 с.). Автор розглядав маловідомий твір Т. Шевченка – поему «Черниця-Мар'яна» у контексті нових епізодів біографії поета. Після трагедії, що сталася з Оксаною – першим коханням Т. Шевченка, доля кожної дівчини, як вважав П. Зайцев, лякала поета, і це відбилося на всьому подальшому його житті і творчості. Пізніше тема приватного життя знайшла не менш цікаве звучання у талановитих працях М. Могилянського (Чубський П. [Могилянський М.] Кохання в житті Шевченка та Куліша / Петро Чубський // Записки історико-філологічного відділу. – 1928. – Кн. XXI – XXII. – С.101 – 118).

підкреслити його значущість та величність. На першому плані поставав М. Костомаров – «ідеолог українського відродження і визволення», один «з найбільш заслужених борців проти феодального, бюрократично-самодержавного режиму старої Росії» [2, с. 3] та водночас один з «попередників і творців великого перелому», що відбувся в Україні на революційній хвилі початку ХХ ст. [2, с. 20]. При цьому М. Грушевський зізнався, що розуміння постаті М. Костомарова прийшло до нього не одразу. «Не один з попередніх ювілейних років його не дав змоги розгорнути вповні його образу як *політичного діяча й ідеолога (курсив – Л.Б.)*; я сам, пишучи його характеристику з нагоди 25-ліття його смерті не міг з'ясувати вповні одверто і повно найбільш інтересні сторони його діяльності – мусив говорити про нього як про історика» [2, с. 3].

До якої міри відвертим і щирим було це зізнання важко судити, адже наративні форми пам'яті та їхня еволюція мають складні конфігурації, зумовлені чинниками, серед яких політичні, як вже зазначалось раніше, відіграють чи не найголовнішу роль. У процесі становлення конструкції пам'яті зустрічаються різні періоди, що можуть ідентифікуватися як сплески, згасання, забування, викреслювання. Щодо конструювання пам'яті про М. Костомарова, як, до речі й про самого М. Грушевського, то це спостереження є особливо актуальним.

Коли у 1925 р. М. Грушевський писав про М. Костомарова як про непримиренного ворога самодержавства, аристократії і соціальних привілеїв, він не міг не враховувати, що принципово змінилась політична ситуація порівняно з 1910 р., коли робився наголос на М. Костомарові – історика. Розставляючи нові акценти, М. Грушевський переслідував мету вписати його у нову політичну ситуацію, в ідеологічні межі вже іншої, радянської влади, радикально не порушуючи попередньо усталених конструкцій образу. З огляду на це, на довершення образу М. Костомарова додавалось, що «проповідь ненависті до царизму», «старої російської державності», «до поневолення народу» складало зміст його життя і діяльності та ставило його в ряду безпосередніх «батьків і творців революції української і російської» [2, с. 20].

Водночас М. Грушевський максимально вдався до розлогого цитування публіцистичних праць М. Костомарова з тим, аби ще раз загострити увагу на його провідних ідеях, зокрема тих, що торкались відмінностей між українцями та великоросами. Солідаризуючись з поглядами М. Костомарова, М. Грушевський поділяв його переконання щодо «свободолюбності», «егалітарності»,

«толеранції», «безпанськості» українського соціуму [2, с. 10] та критично ставився до «формалізму», «бюрократизму», «зарозумілості», «нетолерантності», «схильності до насильства, грубости й некультурности в поведженні, особливо з залежними і підвласними» московського ладу [2, с. 11].

Водночас у непростому процесі конструювання величного образу М. Костомарова М. Грушевський не вважав за потрібне уникати малопривабливих рис його характеру, зауважуючи з цього приводу: «се було, і закривати його нема чого» [2, с. 20]. Проте, найкращим пам'ятником великому «історику і громадянину», на думку М. Грушевського, мали стати видання його публіцистичних творів та послідовна підготовка до відзначення «піввікового ювілею смерті»*.

Епістолярії, включені до меморіального ескізу, були зібрані та прокоментовані І. Житецьким, М. Возняком, С. Єфремовим і представляли листування М. Костомарова з різними адресатами, у тому числі О. Кониським та В. Антоновичем. Листи, як і решта публікацій ювілейного випуску «України», вносили окремі штрихи до загального образу історика, політичного і громадського діяча, доповнювали його концептуально важливими деталями.

Коментуючи листи М. Костомарова до В. Антоновича, С. Єфремов, перш за все, визначив місце цих діячів в історії України. Наголошуючи на тому, що це центральні постаті двох поколінь, які проводили «громадсько-політичну роботу на українському ґрунті», він називав їх не інакше, як «найвизначніші заступники початкового періоду нашої історичної думки» [6, с. 77]. Стосунки між ними, на думку С. Єфремова, виходили за межі особистого життя, мали велике суспільне значення і являлись важливим підтвердженням спадковості поколінь та тягlosti української громадсько-політичної думки.

Листування, навіть ділове, як особливий наративний жанр, який відбиває відносини між людьми, підтверджувало наявність теплих стосунків, між вченими. Воно, як зауважував С. Єфремов, переконливо демонструвало, «як високо ставив Костомаров свого молодшого товариша в науковій роботі, як дорожив його думкою» [6, с. 77]. Достатньо промовистими були епітети, що використовував М. Костомаров, звертаючись до В. Антоновича, – «достоюваемаый», «многоуважаемаый», «бесценный», підписуючись при цьому

* До піввікового ювілею пам'яті М. Костомарова М. Грушевському не судилося дожити. Проте, у 1928 р. у відповідності до намічених планів щодо вивчення публіцистичної спадщини М. Костомарова все ж таки вийшла збірка «Науково-публіцистичні та полемічні писання М.І. Костомарова», до якої М. Грушевський підготував розлогу статтю, що стала продовженням його міркувань, висловлених у ювілейному збірнику.

«Вам искренно преданный и глубоко Вас уважающий». «Вы – единственный на Руси человек, имеющий полную возможность и подготовку быть судьей исторических сочинений, касающихся Южной Руси», – писав М. Костомаров в одному з листів В. Антоновичу, сподіваючись почути його думку з приводу своїх монографій «Руина» і «Мазепа», відісланих до Києва спеціально з цією метою [6, с. 78].

Ретельно продуманою виглядала візуальна складова наративно-меморіального комплексу, присвяченого М. Костомарову, що репрезентувала чотири портретних зображення. Портретна галерея мала на меті підтвердити і водночас доповнити наративний образ, підкреслюючи його основні риси. Два портрети М. Костомарова, навіть без заглибленого художньо-психологічного аналізу, відображали його природний потужний інтелект, несамовиту відданість історіописанню, яка інколи, за свідченнями сучасників, межувала з фанатизмом. Жіночі портрети (з колекції академіка О. П. Новицького) – матері Тетяни Петрівни та дружини Аліни Леонтіївни Крагельської – не лише персоніфікували найближче оточення М. Костомарова, але й розширювали уявлення щодо самого образу. Ставало зрозумілим, що з усього кола численних знайомих саме ці жінки відіграли у житті і долі М. Костомарова найважливішу роль*. Їхні портрети були покликані підтвердити тезу про те, що без них, особливо без матері, яка упродовж усього життя опікувалася ним, неможливо осягнути феномен цієї геніальної постаті.

Своєрідною кодою наративно-візуального комплексу не випадково виступала стаття О. Гермайзе «М. Костомаров в світлі автобіографії». М. Костомаров позиціонувався як «визначний учений і діяч, що такий глибокий слід полишив і в нашій науці, і в нашому громадянстві» [7, с.79]. Проте ставало зрозумілим, що вже намітилися дещо інші тенденції до інтерпретації меморіального образу М. Костомарова та його спадщини. Величність постаті, яка задавалася нарисом М. Грушевського, поступалася місцем стриманим і критичним оцінкам, відповідно до яких М. Костомаров представлявся кабінетним «ученим-мрійником», «подвижником «чистої» науки», «безпорадною, нежиттєвою постаттю» [7, с. 87]. Класовий підхід в осмисленні історичних процесів, необхідність якого намагався обґрунтувати О. Гермайзе у відповідності до

* Тетяна Петрівна була неодмінною супутницею життя М. Костомарова, користувалася великим авторитетом, шаную та повагою сина. З Аліною Крагельською М. Костомаров одружився майже через тридцять років після заручення, після смерті матері та власної тяжкої хвороби.

вимог часу, підштовхували його до висновків, що відрізнялись від висловлювань М. Грушевського. О. Гермайзе наголошував на «роздвоєності Костомаровської діяльності», «невитриманості лінії його переконань», пояснюючи це декласованістю інтелігенції, з рядів якої він вийшов [7, с. 87].

Ювілейний збірник часопису «Україна», що вийшов у 1927 р. під номером 1-2, ще раз підтвердив що його головний редактор – великий і неперевершений майстер розробки і втілення комеморативної стратегії. Це число друкованого органу Історичної секції ВУАН фактично було присвячено двом ювілеям, одним з яких були «десяті роковини визволення України від царського панування», а другим – тридцята річниця смерті П. Куліша. При цьому обсяг публікацій, присвячених П. Кулішу, був незрівнянно більшими (близько ста сторінок) по відношенню до блоку, який презентував безпосередньо революційний дискурс у форматі спогадів на восьми сторінках часопису. Проте, піднесена риторика та пафос цих декількох сторінок визначали подальший загальний тон, за допомогою якого вибудовувався ескіз образу П. Куліша. Гасла «Слава всім учасникам великої визвольної боротьби», «Вічна пам'ять усім, що померли в ній», епіграф П. Тичини «На майдані коло церкви Революція іде...», якими відкривався часопис, налаштовували на відповідне сприйняття наступного наративно-візуального блоку, присвяченого «глашатаю революційних змін», яким поставав П. Куліш.

Метою М. Грушевського, перш за все, було зруйнувати поширене стереотипне сприйняття П. Куліша як людини гіпертрофованих амбіцій, невинуватого самозакоханості, відвертого егоцентризму. Натомість, не приховуючи, що це одна з найбільш суперечливих і неоднозначних постатей національного відродження, слід було показати, що П. Куліш по праву заслуговує на місце у «великій всеукраїнській трійці», а його творчість – «результат великого таланту і глибокого розуміння українського життя» [1, с. 11].

Осягнути феномен П. Куліша було справою хоча й складною, проте з огляду на необхідність конструювання мнемонічного простору національної пам'яті, край важливою. Усвідомлення відповідальності, з огляду на перспективу і стратегічну мету, надали М. Грушевському можливість вибудувати комплекс матеріалів, які в цілому накресливали ескіз необхідного образу П. Куліша.

Широко відома фотографія П. Куліша у модерному костюмі, стилізованому під народний (шаровари, чоботи, шапка) з аристократичними елементами (біла сорочка, піджак), слугувала підтвердженням нестільки його поведінкової неординарності, скільки

позірної претензії на імпазантність як данину моді другої половини XIX ст. Ця мода, як вважалось, була виразно панською, «яка у зв'язку з пізнім слов'янофільством та раннім народництвом, запанувала була по петербурзьких салонах та на Невськім проспекті кінця 50-х років» [8, с. 13]. Власноручний підпис П. Куліша під фото «Панько Хуторський» мав доповнити його портретну самоідентифікацію. Щодо незвичного зовнішнього вигляду П. Куліша на фотографії, то пояснення частково можна віднайти у його листі до дружини. «Маркевич ходить по Петербурзі у жупані, в шароварах, в кучмі й кобеняку... Макаров теж замовляє такий костюм» – писав П. Куліш Ганні Барвінок у 1857 р. до Мотронівки [8, с. 13].

До комплексу статей, які мали слугувати досягненню визначеної мети, тобто показати величність П. Куліша, не уникаючи суперечностей його характеру й поглядів, належали ґрунтовні статті І. Житецького «Куліш і Костомаров (недруковане листування 1860–70 рр.)», О. Грушевського «Повісті Куліша з середини 1850-х років». Публікація представника львівського академічного кола академіка К. Студинського розкривала ще один актуалізований у тодішньому мнемонічному контексті напрям, а саме зв'язки П. Куліша з галичанами*.

Аби зрозуміти велич і складність постаті П. Куліша, оцінити його роль в історії українського відродження, потребувалась тривала, прискіплива, неупереджена робота, звернення до широко спектру різних джерел – його листування, спогадів, творів. І. Житецький зокрема вважав за необхідне обережно нагадати, що поки ще не на часі складати остаточний портрет П. Куліша, оскільки багато матеріалів про нього ще залишались незібраними і неопублікованими. Попереджаючи про це, І. Житецький писав: «Вдача, характер і доля П.О. Куліша зіткані з таких надзвичайних, виразно протилежних, суперечних рис, що з'ясувати докладно істоту його особи чи дуже легко, чи дуже важко: легко, коли обмежитися грубими мазками та рішучими присудами, важко – коли звернутися до різноманітних матеріалів його власних

* Публікація К. Студинського була своєрідним уособленням єднання різних українських наукових центрів – львівського та київського. Вона відповідала ідеології і стратегії історичних досліджень, що здійснювались під керівництвом М. Грушевського. Їхньою метою було укріплення персональних контактів між українськими вченими, розділеними кордонами, об'єднання їхніх зусиль для вивчення національної історії. Саме тоді у ВУАН була утворена Комісія Західної України, метою якої було «організувати тісніший науковий і культурний зв'язок з Західною Україною, утворити планове вивчення і дослідження історії, соціального, економічного і політичного розвитку всіх українських земель по іншій бік кордону» (ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 4611. Арк. 1). Проте, вже від початку 1930-х років подібна співпраця стане практично неможливою, а зв'язок із західноукраїнськими вченими буде інкримінований як «контакти з буржуазними націоналістами».

писань, листування, споминів, критики творчості і діяльності Куліша, до всього того в найширших рамках, що висловлював сам Пант. Ол—ч і що писалось про нього, до всього, що завокліло, закрило своєрідну особистість його постати» [9, с. 40].

Серед матеріалів ювілейного збірника, присвячених по-новому репрезентованому образу П. Куліша, М. Грушевський вважав за потребу надрукувати один літературний документ «преінтересний не тільки в творчості Куліша, але і в загальній еволюції української ідеології» [10, с. 94]. Йшлося про маловідому широкою громадськістю першу редакцію вертепної містерії П. Куліша «Иродова морока». М. Грушевський надав твору вичерпну характеристику, влучно визначивши його як один з найбільш яскравих і талановитих виявів «традиціоналістичного козакофільства» [10, с. 95]. Вважалося, що у вертепну сцену з надзвичайною силою гротескного таланту П. Куліш вклав алегоричний зміст боротьби Правди з Кривдою, які уособлювали боротьбу України з Московією та актуалізували українофільський характер твору водночас з його антимосковською спрямованістю. Друкуючи цей твір у ювілейному збірнику, М. Грушевський ідентифікував П. Куліша як переконаного «козакофіла» всього за декілька років перед тим, коли він розпочав ганьбити козаків як примітивних розбійників. «Українське громадянство мусить знати сей твір», – закликав М. Грушевський, апелюючи до широкої аудиторії з приводу розміщення в «Україні» «Иродової мороки» [10, с. 96]. Попри всі різкі закиди та звинувачення українських інтелектуалів на адресу П. Куліша, М. Грушевський був послідовним у своєму прагненні розставити усі крапки над «і», залишивши останнє слово за його неперевершеним талантом, що по праву належав українському народу і був невід’ємною та органічною складовою національної культурної спадщини. Якщо у пам’яті обмеженої корпорації професіоналів-дослідників П. Куліш і надалі залишався екстремальною постаттю егоцентричного спрямування*, то у колективну свідомість він мав увійти як геній, карколомні зміни у поглядах якого були «продиктовані» виключно полемічним азартом і «не означали у нього дійсного відречення від

* Праця С. Єфремова «Без синтезу», написана у 1923 р., присвячувалась осмисленню феномена П. Куліша крізь призму його стосунків з жіночим оточенням, передусім із Марком Вовчком та Ганною Барвінок. Не виключаючи, що П. Кулішу «довелось пережити величезне зворушення душевне» відносно Марка Вовчка, С. Єфремов наводив докази нещирості цих почуттів та нешляхетності подальшої поведінки стосовно колись коханої жінки. Ставлення до жінки, як вважав С. Єфремов, – «це найкраще і найпевніше, може, мірило духовної вартості чоловіка, а разом і його культурності: ні на чому не позначається так виразно вдача людини – і як рідко хто з нас, чоловіків, видержує іскус на цьому делікатному ґрунті» (Єфремов С. Без синтезу. До життєвої драми Куліша / Сергій Єфремов // ЗІФВ. – 1923. – Кн. IV. – С. 66). І надалі тема бурхливого приватного життя П. Куліша перебувала ще певний час,

класової козацької ідеології, що лежала підосновою його творчості з усіма її зігзагами» [10, с. 96]. Отже, образ П. Куліша у колективній свідомості мусив асоціюватися з передвісником революційних подій, котрий піднімався у своїх очікуваннях, пророцтвах та передбаченнях на один рівень з іншими українськими геніями – Т. Шевченком та М. Костомаровим.

Комеморативна концепція ВУАН, з одного боку, була позначена актуалізацією національної парадигми як домінанти, з іншого – адаптована до реалій нового суспільного устрою. Концепція вшанування пам'яті видатних постатей української історії, що втілювалась у діяльності історичної секції ВУАН у другій половині 1920-х, була органічно вписана у соціокультурний і політичний контекст українізації. Однією з її особливостей було те, що багатомірність та розмаїття українізації дозволяли експериментувати з творенням образів, представляючи українських геніїв живими людьми, котрі, окрім феноменальних науково-творчих здібностей, які забезпечили їм місце у пантеоні української історії, мали і звичайні людські недоліки. Ці недоліки, як філософські розмірковував М. Грушевський, за принципом «світла-тіні» ще у більшій мірі повинні були відобразити велич постатей, водночас акцентуючи їхню наближеність до народу.

Визначення персоналій, структуризація за ustalеними позиціями наративно-візуальних комплексів (аналітичні статті, спогади, листування, фотопортрети тощо), залучення відомих вчених для написання статей, запровадження відповідної лексики – все це було переконливим підтвердженням концептуального підходу до вироблення стратегії вшанування пам'яті у діяльності Історичної секції ВУАН. У відповідності до історичної місії, відведеної «Україні», на її сторінках відбулась актуалізація ключових постатей, що уособлювали культурно-національне відродження XIX–початку XX ст. Матеріали ювілейних збірників часопису, позначені амбівалентністю, визначають феномен тогочасного мнемонічного простору у його персоніфікованій репрезентації. Виступаючи символічними пам'ятниками ідейним провідникам нації, ці матеріали водночас конструювали образи, які мусили увійти у колективну свідомість українського соціуму та впливати на його подальшу самоідентифікацію.

а саме до кінця 1920-х–початку 1930 х рр. у полі наукових студій. Вона знайшла своє яскраве висвітлення у дослідженнях вчених – демістифікаторів, серед яких була вже згадана стаття П. Чубського [М. Могилянского] «Кохання в житті Шевченка та Куліша», а також змістовна монографія В. Петрова «Романи Куліша» (К., 1930. – 211 с.)

Список використаних джерел

1. Грушевський М. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості / М. Грушевський // Україна. – 1927. – Кн. 1–2 (21). – С. 9–38.
2. Грушевський М. Костомаров і Новітня Україна // Україна. – 1925. – Кн. 3 (12). – С. 3–20.
3. Грушевський М. В шістдесят четверті Шевченкові роковини / М. Грушевський // Україна. – 1925. – Кн. 1–2 (11). – С. 3–5.
4. Франко І. Остання стаття про Шевченка, подала Катерина Грушевська / І. Франко // Україна. – 1925. – Кн. 1–2 (11). – С. 5–9.
5. Новицький О. Шевченко та Рембрандт (з ілюстраціями) / О. Новицький // Україна. – 1925. – Кн. 1–2 (11). – С. 122–125.
6. Єфремов С. З листів Костомарова до Антоновича / С. Єфремов // Україна. – 1925. – Кн. 3 (12). – С. 77–78.
7. Гермайзе О. М. Костомаров і світлі біографії / О. Гермайзе // Україна. – 1925. – Кн. 3 (12). – С. 79–87.
8. Маланюк Є. Шлях до Шевченка / Євген Маланюк // Хроніка 2000. – 2011. – № 3 (85). ч. 1: Зарубіжне шевченкознавство (з матеріалів УВАН). – С. 8–22.
9. Житецький І. Куліш і Костомаров (недруковане листування 1860–70 рр.) / І. Житецький // Україна. – 1927. – Кн. 1–2 (21). – С. 40–75.
10. Грушевський М. Перша редакція «Иродової мороки» Куліша / М. Грушевський // Україна. – 1927. – Кн. 1–2 (21). – С. 94–96.
11. Киридон А. «Маски пам'яті» в умовах суспільних зламів / Алла Киридон // Київська старовина. – 2011. – № 2. – С. 161–170.
12. Богомазова О.В., В.О. Ключевский: актуалізація пам'яті об історике в комеморативних практиках научного союзу ХХ века (к постановке проблемы) / О.В. Богомазов // История и историки в пространстве национальной и мировой культуры XVIII–XXI веков. Сборник статей. – Челябинск: Энциклопедия, 2011. – С. 303–314.

Буряк Л.И. Коммеморативные практики в деятельности Исторической секции Всеукраинской Академии наук

В контексте дискурса памяти рассматривается коммеморативная составляющая в деятельности Исторической секции Всеукраинской Академии наук, центральным органом которой являлся журнал «Україна». Анализируется содержание, конструкции, механизмы создания мнемонических образов Т. Шевченко, М. Костомарова, П. Куліша, которые, по выражению М. Грушевского, персонифицировали «великую всеукраинскую трою».

Ключевые слова: коммеморация, национальная память, Историческая секция Всеукраинской Академии наук, журнал «Україна», наративно-визуальный образ, Т. Шевченко, Н. Костомаров, П. Кулиш.

Buryak L.I. Commemorative practices in the activity of the Historical section of the Ukrainian Academy of Science

The article considers the commemorative component in the work of the Historical section of Ukrainian Academy of Science and its main magazine «Ukraina» in the context of memory studies. The content, structure and mechanism of creating mnemonic images of T. Shevchenko, M. Kostomarov and P. Kulish, who according to M. Grushevsky, personified the «The Great Ukrainian Trinity» are analyzed.

Keywords: commemorative practices, national memory, Historical section of Ukrainian Academy of Science, magazine «Ukraina», narrative-visual image, T. Shevchenko, M. Kostomarov, P. Kulish.

ДУХОВНІСТЬ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Розмірковується про можливості впливу духовності і розвитку мислення на пізнання минулого і формування історичної свідомості.

Ключові слова: історичне мислення, історична свідомість, ієрархія цінностей, розвиток мислення.

Потік переживань і духовних почуттів, спрямований у цілісну єдність, замикає смисловий обрій історичного світу людини. Цей світ для неї є органічним поєднанням іманентності (внутрішньої притаманного особистості) та трансцендентності (зовнішнього відносно неї). У цьому й полягає парадоксальність феномену духовного, в якому кожна людина стверджується як особистість, знаходить сенс свого життя. Тому марними виявляються спроби відшукати в об'єктивній дійсності такий аспект, який дозволив би здійснити відсторонений аналіз граничних основ людського зв'язку зі світом.

Своєрідною призмою, за допомогою якої цей процес може бути здійснений, є духовність. Саме в духовності людина має можливість вийти за свої межі і зробити факт єдності зі світом вихідним пунктом саморозвитку. Можливо, саме тут криється один з найсуттєвіших резонів на користь того, що духовність може претендувати на абсолютність власної позиції у світі. Цей модус людського буття, по суті, виступає проявом структур універсуму в бутті людини. Через них світ рефлектує в себе. Відповідно цей рівень зв'язку людини зі світом не може бути позбавлений своєї єдності з людською тілесністю і об'єктивований у формі якихось предметних фактів. Про нього можна лише повідомляти як про існуюче переживання, чим, власне, і займається вся людська культура, але його принципово неможливо застосувати окремо від людини.

В наявному полі духовного життя суспільства відбувається соціалізація людини. Стати особистістю для кожної людини означає не просто усвідомити себе людиною, але й увібрати в себе неминущі цінності духовної культури, створеної багатовіковим народним досвідом. Однак вивчати історію – це зовсім не означає запам'ятовувати минуле й переказувати зміст історичного матеріалу.

Вивчати історію – це усвідомлювати минуле, пізнавати закони суспільного буття, мислити.

Тому для активізації розвитку творчих здібностей людини в процесі формування її історичної свідомості необхідно стимулювати самостійність мислення, плекати нестандартність підходів до розв'язання пізнавальних проблем. Виявляється, що якими б здібними не приходили у вищі випускники сучасної загальноосвітньої школи, зростання їхнього інтелектуального потенціалу жодною мірою не забезпечує підвищення рівня їхнього духовно-морального розвитку. Соціологи з'ясували, що значній частині молоді притаманні егоїзм, пихатість, гордощі, прагнення досягнути успіху за будь-яку ціну, зневага до фізичної праці тощо [1, с. 44–45]. Загалом усе це слід кваліфікувати як споживацьке ставлення до мислення, пізнання та інтелекту. Відбувається не що інше, як підміна основних, істинних людських цінностей і цілей життя другорядними, такими, які є лише засобами життя й діяльності.

Звичайно, історичні факти самі по собі, в ізоляції від інших складових системи виховання, не зроблять людину добропорядним громадянином, патріотом. Але й применшувати щодо цього значення історії також не варто. Без знання минулого свого народу і людства загалом не можна собі уявити людину культурною. Чим ширшим є історичний обрій людини, тим легше орієнтуватися їй в оточуючому світі. Вивчення історії сприяє глибокому з'ясуванню еволюційного характеру суспільного розвитку і чіткому визначенню свого місця в цьому процесі. Розуміння історії дозволяє усвідомити свій обов'язок перед минулими і майбутніми поколіннями, шанувати і оцінювати накопичені культурні блага, з повагою ставитися до інших культурних систем, інших релігій і конфесій.

Водночас ніхто не заперечує, що після закінчення вищих навчальних закладів країна прагне отримати не тільки освічених, але й високоморальних, добропорядних, благородних громадян, які з гідністю могли би продовжувати кращі традиції достойників українського народу.

На жаль, наша система освіти ще недостатньо формує високі духовні запати і естетичні уподобання молоді. Вивчення історичного минулого, правдиве висвітлення складних і суперечливих етапів вітчизняної історії недостатньо поєднуються у неї із самостійним пошуком власних відповідей на запитання, які ставить саме життя. Та, безумовно, історична свідомість в поєднанні з національною самосвідомістю відіграють вирішальну роль в громадянській поведінці молоді. Єдино правильним шляхом роз-

витку сучасної вищої школи є плекання інтелекту та вдосконалення духовно-моральних якостей молоді, поза якими вона втрачає своє призначення. Духовність та інтелект молоді завжди необхідно розглядати в нерозривній єдності, цілісній і гармонійній.

Водночас треба мати на увазі, що духовність є властивістю кожної людини осмислювати минуле й сучасне у певних раціональних формах, насамперед понятійних. Тому аналіз історичного мислення в структурі духовного світу сучасної людини передбачає оволодіння певним понятійно-категоріальним апаратом теорії і практики історичного пізнання, зокрема такими категоріями:

історичний процес – рух суспільства в часі та просторі;

історичний час – частина тривалості, яка має точку відліку;

історичний простір – частина нескінченності, безмежності, яка освоєна або пізнана людиною;

історична пам'ять – здатність суспільства зберігати і відтворювати минуле;

історична свідомість – здатність усвідомлювати себе або народ на різних етапах історичного процесу;

історичний досвід – забезпечення збереження, вивчення, розуміння і використання людством можливостей розвитку і вдосконалення людини та суспільства;

історизм – принцип наукового пізнання, який розглядає всі процеси суспільного життя у закономірному логічному розвитку, фіксовано в історичному часі та просторі;

історичне мислення – спосіб інтелектуальної діяльності та здатність розуміти історичний процес та його перспективи.

Освоєння людиною історії відбувається в межах цих та інших раціональних форм, притаманних сучасному історичному пізнанню. Водночас треба мати на увазі, що історичні типи розумової діяльності людства протягом його історичного розвитку змінювалися. Оскільки сприйняття і осмислення минулого й сьогодення залежить від домінуючого в суспільстві типу мислення – міфологічного чи науково-логічного, саме він і визначає, якою бути історичній свідомості тієї чи іншої соціальної групи. Адже тип мислення загалом визначає історичне мислення зокрема, яке, на думку Р.Дж. Колінгууда, є особливою формою думки, спрямованої на специфічний об'єкт – на минуле. Оскільки історичне мислення в цілому виявляється особливим типом мислення, наявність двох його типів – міфологічного і науково-логічного – дозволяє припустити існування двох різних за якістю, але рівноцінних, рівночасових, проте не лінійно послідовних типів історичної думки – міфологічної

та науково-логічної. Звичайно, кожна з них дозволяє по-різному сприймати й осмислювати світ і його історію.

З огляду на викладене вище, історичну свідомість сучасної людини можна зобразити такою схемою: мислення – історичне мислення – історична думка – історична свідомість. Зазвичай в педагогічній практиці доцільним вважається вплив саме на другий елемент побудованої схеми – на історичне мислення. Його метою є зміцнення науково-логічного типу мислення для продукування людиною історичної свідомості, здатної осмислити всю складність процесів, притаманних сучасному світові. Водночас не слід недооцінювати небезпеку, яку спричиняють міфологічний тип мислення і тип свідомості, що йому відповідає. Адже вони здатні сформувати у людини відповідні орієнтири в навколишній дійсності. Міфологічна свідомість ще не стала виключно надбанням минулого, оскільки не вичерпала власних потенцій. Сьогодні є можливість відзначити всеосяжну роль міфологічної свідомості в різних прошарках культурного процесу. І варто підкреслити, що розвиток науки жодною мірою не відмінив міфу.

Як зазначав В. Горський, «результативність переорієнтації історико-філософського українознавства на вимір культури значною мірою залежатиме від здатності подолати досить поширену в колі гуманітаріїв хворобу, що таїть у собі серйозну небезпеку для української культури загалом. Хвороба ця пов'язана з надмірною міфологізацією не лише політичного, а й духовного життя нашого суспільства в цілому». Він наголошує на потребі обмеження міфологічних уявлень у зв'язку із вкрай заниженим рівнем когнітивної складності інтелекту суспільства, тяжіння до максимальної примітивності світу, його чорно-білого зображення. «За таких умов надзвичайно актуальною стає власне критика міфу в ім'я не знищення його, але створення підстав для розвитку поряд із ним, здатності до критичного мислення» [2, с. 37–41].

У сучасному світі нові інформаційні технології полегшують утвердження науково-логічного мислення, серед іншого – й формування історичного мислення. Однак перед суспільством постають нові проблеми, пов'язані з можливістю вміти вчитися на підставі використання історичного досвіду за допомогою комп'ютерної техніки. Важливо, однак, щоб інформаційні потоки не «затоплювали» і не «оглуплювали» мислячих, здібних людей, а допомагали розвивати їхній інтелект. Сучасні комп'ютерні та педагогічні технології можуть бути використані для аналізу синтезованих матеріалів з царини не лише історії, але й інших наук. Підготовка

нових програм може стати основою стимулювання історичного мислення, моделювання і прогнозування майбутніх подій.

Вже в сьогоднішніх програмах мають бути закладені такі елементи функціонування, які б сприяли розвитку історичного мислення суспільства, а також зміцненню державності й процвітанню національної культури на підставі забезпечення національно-культурного відродження регіонів з позицій розуміння і впровадження загальнолюдських ідеалів і цінностей.

Саме загальнолюдські ідеали та цінності формують у сучасної людини уявлення про те, якими повинні бути люди, суспільство, суспільні відносини тощо. В самому понятті ідеалу міститься уявлення про найкраще. Ідеал – це заклик до майбутнього, це той стан суспільних відносин, до якого необхідно прагнути. Звернений до особистості, ідеал виконує роль заклику, надає соціального змісту всій її діяльності. Через це в суспільстві ідеал проявляється у формі певної норми взаємин між індивідами. А для тих серед них, хто поділяє цей ідеал, істотним виявляється питання про те, якою мірою його власна діяльність сприяє реалізації ідеалу. З огляду на це ідеал виконує функцію критерію їхньої поведінки і є ціннісним критерієм їхніх взаємин. Виявляється, що ідеал існує не тільки як сума теоретичних знань, але і як образ іншої особистості в свідомості людини, як приклад вчинку, що викликає бажання наслідувати його, оскільки саме через цей приклад або через образ цієї особистості відкривається перспектива розвитку власної особистості в більш широкому аспекті.

Отже, ідеали і загальнолюдські цінності є такими особливими продуктами духовної діяльності людини, які породжують ціннісне сприйняття дійсності та відповідну мотивацію дій і вчинків індивідів. В суспільстві таке сприйняття і мотивація поведінки можуть наповнюватися специфічним змістом, який проявляється в особливій концентрації відчуттів, думок, ідей тощо. Своєю чергою вони можуть втілюватися в зразках прекрасного, істинного, доброго, благородного. Саме у співставленні з цими нормами, які одержали суспільне визнання, й утверджує себе сучасна людина. Адже саме у сфері духовного життя нею здійснюється осмислення і вибір ідеалів та цінностей. Проблема формування власної духовності – це не тільки окреслення найвищого рівня освоєння кожним індивідом світу, в якому він існує, але, насамперед, ставлення до інших і до самого себе. Це проблема його виходу за межі вузькоемпіричного, побутового буття, подолання себе «вчорашнього» у процесі оновлення і вдосконалення, сходження до своїх ідеалів, цінностей і реалізації

їх на власному життєвому шляху. Усе це виявляється для сучасної людини проблемою життєтворчості.

Ознакою духовної культури особистості, внутрішньою основою її самовизначення є совість – категорія моралі, одна із форм самосвідомості людини, яка реалізує функції контролю і критичного осмислення її моральних настанов. Совість є внутрішнім духовним осмисленням людиною цілісності своєї життєвої реалізації під кутом зору її принципової моральної оцінки, що задає міру і якість свободи самореалізації людини «не на шкоду собі і людям».

Такий підхід передбачає побудову ієрархії ціннісних структур за шкалою від найвищих форм духовності до бездуховності як найнижчого ціннісного щабля. Логічним висновком із цього є діяльна установка на духовне формування людини шляхом залучення її до тих духовних цінностей, які посідають у цій ієрархії найвище місце. Духовне життя постає тут як постійне сходження до вершин духовності.

Молодій частині суспільства завжди були притаманні максималізм і нігілізм як її характерні риси. Останній завжди визначав критичне ставлення молоді до досягнень минулого, а отже, й стимулював подальший позитивний розвиток. Проте сьогодні в умовах майже тотального відчуження молоді від гуманітарної культури минулого і незатребуваності основних досягнень духовної культури, коли сама молодь як соціально-демографічна група дезінтегрується, втрачаючи власне обличчя, зберігаючи водночас свій максималізм, виникає небезпека відриву від коренів, які живлять її духовність. В таких умовах для молоді (як і для іншої частини людства) зберігає своє фундаментальне значення християнський Декалог (*десять старозавітних релігійно-моральних заповідей* – В.В.), і насамперед трійця: Віра – Надія – Любов.

Для нашого часу близьким є сприйняття феномену віри Оленою Телігою. Дмитро Донцов у статті «Поетка вогнених меж» пише: «Її віра, її любов – не мають нічого спільного із змістом, що його вкладають у ті поняття офіційні проповідники тих чеснот нашої цивілізації, від яких відлетів уже Дух Божий. Що таке віра? Це – “здійснення очіжаного, певність невидимого” – дефініція Ап. Павла. Бо з невидимого вийшло видиме. Віра – це нестримне бажання перетворити мрію в реальне життя. Вона не тільки зцілює хворих людей, але й цілі народи, які вірять у можливість свого зцілення. Чому дає віра таку міць тим, хто її має? Бо удесятерює непевний і хитливий людський розум, його силу. Хто вірить – того не збити, не захитати в його вірі жодними людськими “доказами”».

Той піде по воді і не переконати його, що сила тягара тіла потягне його на дно. Такого, як сновиду, не переконати, що небезпечно для життя лазити по даху на краю високого будинку. Такий, хоч прикутий до ліжка невиліковною – як на людський розум – хворобою, візьме одяг свій і піде. Віруючий є певний, що молитвою і вірою осягаються тілесні, матеріальні наслідки. Вірить, що з п'яти хлібів можна зробити тисячі, з води вино, з маленької іскри роздмухати пожежу. Вірить, що невидиме кермує видимим і формує його. Цю віру мала Теліга...» [3, с. 272–273].

Додамо, що життя Олени Теліги (1906–1942) – поетеси, публіциста, громадської і політичної діячки, є прикладом, який вибір цінностей треба зробити, а її смерть від нацистської кулі – промовисте свідчення здатності українців не лише плакати над власною долею, а й намагатися, наскільки дозволяють обставини, творити собі крашу долю.

Екзистенційний статус притаманний і феномену надії, що сприяє баченню себе в дзеркалі майбутнього. Надія була і залишається рятувальним символом у наш час. Єдиним способом побачити Абсолютний центр в іншій особистості є кохання. Віра і надія потребують дій, перетворення існуючого світу з метою реалізації того, у що молода людина вірить і на що сподівається. У такому розумінні і віра, і надія тісно пов'язані зі світовідчуттям людини. Тому їх відсутність викликає песимізм, невпевненість у власних силах, відчуття загубленості тощо.

Своєрідним смисловим центром свідомості є самосвідомість. Рано чи пізно людина мусить звернути погляд на себе, зробити предметом рефлексії власну свідомість. Кожен повинен зробити це, принаймні для того, щоб скорегувати власні цілі й ціннісні орієнтації, власні способи досягнення світу.

Список використаних джерел

1. Балакірева О. Ціннісні орієнтації молодого покоління / О. Балакірева, Н. Дудар // Молодь України у дзеркалі соціології. – К. : УІСД, 2001.
2. Горський В.С. Філософія в українській культурі: (методологія та історія). – Філософські нариси / В.С. Горський. – К.: Центр практичної філософії, 2001.
3. Донцов Д. Поетка вогненних меж // Теліга О. Вибрані твори [упоряд. О. Зінкевич; передм. Є. Сверстюка] / Д. Донцов. – К. : Смолоскип, 2006.

Вашкевич В.Н. Духовность и интеллектуальный потенциал в процессе формирования исторического сознания

Размышления о возможностях влияния духовности и развития мышления на познание прошлого и формирование исторического сознания.

Ключевые слова: историческое мышление, историческое сознание, иерархия ценностей, развитие мышления.

Vashkevych V.M. Spirituality and intellectual potential in the process of a historical consciousness formation.

It is reasoned about an opportunity of influence of both the spirituality and the development of thinking on cognition of the past and historical consciousness formation.

Key words: historical thinking, historical consciousness, hierarchy of values, the development of thinking.

ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ДИСИДЕНТІВ У РАДЯНСЬКІЙ ПРЕСІ (КІНЕЦЬ 60-х – 70-ті РОКИ ХХ СТ.)

У статті на матеріалах республіканської преси проаналізовано формування у радянських людей думки стосовно такого суспільно-політичного явища як «дисидентство». Розглядається офіційна позиція влади стосовно дисидентського руху та ідеологічне обґрунтування шкідливого впливу цього явища на свідомість радянських людей, пов'язуючи його із проявами «українського буржуазного націоналізму».

Ключові слова: «дисидентство», інакомислення, «український буржуазний націоналізм», буржуазна пропаганда, цензура, марксизм-ленінізм, ідеологія, пропаганда, «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

У дослідженні та вивченні різних аспектів життя суспільства цінним і доволі інформативним джерелом є періодична преса, зокрема газети та журнали. Оскільки на її сторінках публікуються і матеріали офіційного характеру, пресу можна вважати свого роду «скарбницею джерел епохи, які різнопланово висвітлюють події» [10]. Проте, працюючи з таким різновидом джерел, необхідно пам'ятати, що досить часто на достовірність і об'єктивність поданої в них інформації впливає цілий ряд суб'єктивних факторів. Це, зокрема, погляди і професійний рівень самих авторів, редакторська політика. Не можна забувати також і про умови, в яких друкувалося те чи інше видання. На території ж колишнього Радянського Союзу, і зокрема Української РСР, видавнича діяльність контролювалася за допомогою жорсткої цензури. На сторінках Великої Радянської Енциклопедії цензура тлумачиться як контроль офіційної влади за друкованою продукцією, мистецькими творами, телевізійними та радіо-передачами, приватним листуванням з метою не допущення чи обмеження поширення ідей та інформації, які, на думку влади, є шкідливими [24, с. 489]. Після коротких оглядів про цензуру за кордоном та в царській Росії зазначається наступне: «Конституція СРСР у відповідності до інтересів народу і з метою укріплення і розвитку соціалістичного устрою гарантує громадянам свободу друку. Державний контроль установлений з метою не допустити появи у відкритому друці

і поширення засобами масової інформації відомостей, які є державною таємницею, та ін. відомостей, які можуть завдати шкоду інтересам трудящих [24, с. 489–490].

Контроль за дотриманням цензури було покладено на Головне управління у справах літератури та видавництва, скорочено Головліт*, та його філії на місцях.

Тож, працюючи з таким джерелом як періодична преса, слід враховувати зазначені вище особливості інформаційної політики цих видань в радянський період. Тим паче, що окремі теми для висвітлення були заборонені, або ж вони подавалися і трактувалися однобоко під тим кутом зору, який був вигідним з ідеологічних міркувань.

У даній статті ми спробуємо дослідити, як на сторінках республіканської періодичної преси кінця 1960-х – 1970-х років, зокрема газет, репрезентувалося дисидентство та формувався сам образ дисидентства.

Протягом десятиріч питання, пов'язані з виникненням та діяльністю опозиції в Україні другої половини ХХ століття, зокрема і дисидентство, залишалися забороненою темою для дослідження істориків. Та це й не дивно, адже радянська пропаганда десятиріччями переконувала співвітчизників та іноземців у відсутності будь-якої опозиції в країні. Її ж учасників офіційні органи влади називали не інакше як «буржуазними націоналістами», «агентами іноземних розвідок», «кримінальними злочинцями». Але не варто забувати про те, що опозиція як явище існує в кожній країні світу з будь-яким суспільно-політичним устроєм. Різниця полягає лише в тому, що в демократичних країнах опозиція існує відкрито, а в тоталітарних – перебуває поза законом. Саме так було на території колишнього Радянського Союзу, в тому числі й в Україні.

Дисидентський рух та дисидентство як явище виникли і набули поширення на території СРСР протягом 60-х – 80-х років ХХ століття. Їх поява пов'язана зі згортанням процесу десталінізації суспільно-політичного життя, наступом на українську культуру і духовне життя, порушенням конституційних прав та свобод громадян.

* Головліт було створено 11 серпня 1922 р. згідно з постановою РНК УСРР під назвою Головне (згодом – Центральне) управління у справах преси, на місцях відразу виникали його підрозділи. Його діяльність була тісно пов'язана з діяльністю вищих партійних органів республіки та всього СРСР. Установа проіснувала до серпня 1991 р., неодноразово реформувалася та видозмінювала назви. Самі ж дисиденти часто називали Головліт «міністерством правди», по аналогії з твором Дж. Оруела «1984», маючи на увазі, що діяльність цієї установи спрямовувалася на спотворення дійсності з метою догодити владі.

Перші дослідження, присвячені вивченню опозиційного руху в Радянському Союзі та, зокрема, в Україні були підготовлені західними дослідниками [1, р. 168–185; 2–5; 28]. Автором однієї з подібних праць є російська дослідниця, активна учасниця опозиційного руху – Л. Алексеева. Змушена емігрувати у 1977 р. до США вона, використовуючи власні зв'язки з дисидентами, політичними в'язнями, самвидавні архіви радіо «Свобода», Нью-Йоркського видавництва «Хроніка», вперше здійснила систематизований опис дисидентства у СРСР. Перша глава книги присвячена українському національному руху. Вперше видання було опубліковано на Заході 1983 р. [7].

На початку 1990-х років в Україні з'являються перші публікації з дослідження опозиційного руху другої половини 50-х – середини 80-х рр. ХХ ст. [12; 22, с. 195–235]. Суттєвий внесок у дослідження даного питання зробили О. Бажан, Ю. Данилюк, Ю. Зайцев, Ю. Курносів, Г. Касьянов, А. Русначенко та ін. [8–11; 15; 27; 29; 30; 33; 37; 38]. Їх праці написані на основі широкого кола джерел, основна маса з яких була вперше введена в науковий обіг. Автори проаналізували опозицію за її соціальним складом, визначили питому вагу інакомислячих в суспільстві, критично охарактеризували та оцінили «самвидав», програмні документи окремих рухів і течій, громадсько-політичну діяльність окремих учасників опозиційного руху на тлі тогочасної епохи, форми і методи репресивної політики щодо учасників дисидентського руху. Водночас, сучасні вітчизняні науковці частково зверталися до аналізу офіційної періодичної преси в контексті дослідження культурно-мистецьких процесів, які виходили за рамки дозволеного владою, діяльності неконформістської української інтелігенції, її участі в офіційному та альтернативному дискурсі 60-х – 80-х років ХХ століття в Українській РСР [23; 24; 25, с. 168–176].

Проте, на сьогодні немає досліджень, які б розглядали проблему формування образу дисидентів крізь призму аналізу інформації, яка була розміщена на сторінках офіційних засобів масової інформації з метою формування суспільної думки стосовно зазначеного явища.

У житті будь-якого суспільства засоби масової інформації, в даному випадку мова йтиметься про один з різновидів періодичної преси – газети, відіграють важливу роль і впливають на формування громадської думки. Зазвичай люди ставляться з довірою до подібних джерел інформації. Однак, доволі часто інформація або більша її частина потрапляє до читача у дещо зміненому вигляді, оскільки містить певну оцінку подій, подану автором, таким чином, що та чи інша точка зору суспільству нав'язується.

Одним із основних завдань засобів масової інформації у СРСР була пропаганда переваг «соціалістичного» ладу над «капіталістичним». Таким чином, на пресу було покладено виконання ідеологічних завдань партійного керівництва, в числі яких серед найбільш важливих значилася «боротьба проти ідеології буржуазного націоналізму» [21, с. 5]. Зауважимо, що використання засобів масової інформації, зокрема газет та журналів, з метою «виховання радянських людей» та «інтернаціоналістичної свідомості мас», утвердження «всеперемагаючого вчення марксизму-ленінізму», формування «потрібної» громадської думки та «комуністичного світогляду» [6] мало успіх.

Та і в самому Радянському Союзі не заперечували того, що пресі, телебаченню і радіо «належить важлива роль у формуванні і розвитку ідеологічних гарантій» [16], засоби масової інформації в країні Рад були «покликані всебічно інформувати трудящих про все, що відбувається в країні і за рубежом, виховувати в них свідоме ставлення до всіх проблем суспільного життя» [16]. Населення постійно переконували, що за умов соціалізму «усне і друковане слово служить інтересам народу, пропаганді передових наукових поглядів, які сприяють успіхові соціалістичного і комуністичного будівництва» [16].

На ідеологічному фронті велася активна, наступальна і непримиренна боротьба з викриттям буржуазного націоналізму та крайнім його проявом – антикомунізмом [13; 20]. Партійне керівництво вважало, що ідеологічна боротьба між капіталізмом і соціалізмом «є складовою частиною класової боротьби» [17], яка «глибоко проникає в життя народів, ... охоплює всі галузі духовної і матеріальної діяльності людей. Її фронт не має кордонів» [17].

У липні 1967 р. за ініціативи тодішнього голови КДБ Ю. Андропова Політбюро ЦК КПРС прийняло рішення про створення у структурі КДБ самостійного 5-го управління. Воно займалося боротьбою з ідеологічними диверсіями іноземних держав.

У СРСР проголошувалася «ідейна єдність суспільства» [6], завдяки якій імперіалізм на його території був просто приречений. Проте, союзне і республіканське партійно-державне керівництво виявляло певну стурбованість політичною незрілістю та моральною нестійкістю окремих громадян, які можуть підпасти під вплив буржуазної пропаганди [6; 17]. Тим паче, що за межами республіки «ще є люди, які ... перетворилися на злісних ... ворогів» [21, с. 9].

У радянській державі проголошувалася «ідейна єдність суспільства» [6], а в «єдиному» суспільстві, зрозуміло, не могло

існувати жодного інакомислення. Радянське керівництво заперечувало сам факт існування опозиції, як і можливість діалогу з нею. Проте заперечення не означає її відсутність.

Радянська пропаганда намагалася протиставити дисидентів решті суспільства, формуючи з них образ ворога. Говорячи сучасною мовою, їм була відведена роль так званих «інших». До цієї касты потрапили в радянські часи чимало політичних, громадських та культурних діячів тогочасної Української республіки, зокрема І. Дзюба, В. Стус, І. Світличний, Л. Лук'яненко, Н. Світлична, В. Чорновіл та ін.

Літературний критик І. Дзюба – один з активних учасників дисидентського руху, автор праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яку офіційна влада вважала пасквілем на радянську дійсність. У 1965 р. у кінотеатрі «Україна» на прем'єрному показі стрічки С. Параджанова «Тіні забутих предків» він виступив проти арештів української інтелігенції. В кінці того ж року І. Дзюба надіслав листа до ЦК КПУ з протестом проти арештів української інтелігенції та додаток, який згодом став відомий широкому загалу під назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?». У 1966 р. рукопис нелегально було передано за кордон, де через два роки його було видано у Мюнхені. Це призвело до «виховної роботи», а згодом до активного цькування автора, звільнення з роботи та ув'язнення. Не стояли осторонь цього процесу й періодичні видання.

Так, влітку 1969 р. у пресі з'явилося дві статті: «Місце в бою. Про літератора, який опинився по той бік барикади» Л. Дмитерка [19] та колективний лист дніпропетровської молоді «У духовній еміграції» [41]. Не будемо вдаватися до детального аналізу статті Л. Дмитерка. Зазначимо, що він змалював непривабливі картини життя українців за кордоном та сповнене щастям життя в УРСР. Автор піддав гострій критиці працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», назвавши її «фальсифікацією марксизму-ленінізму», а І. Дзюбу звинуватив у «ревізунанні лінії партії», «препаруванні думок класиків марксизму-ленінізму, як йому заманеться» та дезертирстві з лав чесних громадян [19]. Схожих висновків щодо даної роботи дійшли і молоді дніпропетровські літератори, назвавши її автора «дезертиром», а його діяльність охарактеризували як «моральний занепад, дезертирство й облуду» [41].

Щоб крамольний вчинок І. Дзюби набув розголосу серед якомога ширшого кола пересічних громадян, у сатиричному журналі «Перець» було надруковано памфлет «Про містера Стецька і великомученицьке жабеня» за підписом Василя Осадчого [35]. Використання

автором алегоричного прийому – порівняння І. Дзюби з «капосним жабеням» мало б сприяти формуванню певного негативного образу літератора. У професійній діяльності літератора також було протиставлено в образі Панька Колоди решті суспільства: «... народові ... треба й Панька годувати і одягати, бо Панько ж – жрець науки, окрім пера, нічого не бере в руки» [35]. Так формувався образ людини, який веде ледве не паразитичний спосіб життя, простіше кажучи, «дармоїда». Згадування імені І. Дзюби у контексті антирадянської кампанії буржуазних націоналістів теж мало сприяти формуванню негативного сприйняття його суспільством. Такі слова та словосполучення як «бандерівці», «махрові націоналісти» [35] сприймалися радянськими людьми як лайка. А прізвища націоналістичних діячів: Петлюри, Бандери, Стецька асоціювалися виключно зі зрадництвом. Зауважимо, хоч як це не прикро, що в частини населення сучасної України все ще залишилося радянське мислення і ставлення до певних подій та діячів минулого. Крім того, як зазначає О. Зарецький, автор памфлету буквально наситив свій «твір» лайкою [25, с. 172]: «недоумок», «сучий ти сину» і т.д., пов'язавши її безпосередньо з постаттю І. Дзюби, що мало б додатково посилити негативне ставлення до літератора, його праці і сприяти ще більш активній боротьбі з «українським буржуазним націоналізмом».

У контексті кампанії проти І. Дзюби вважаємо за доцільне побіжно згадати про ще одну працю, завдання якої полягало у критиці його твору «Інтернаціоналізм чи русифікація?» як антирадянського та націоналістичного.

У 1969 р. вийшла друком брошура «Що і як обстоє І. Дзюба. (Ще раз про книгу «Інтернаціоналізм чи русифікація?»)» Богдана Стенчука [40]. Зрозуміло, що це не справжнє прізвище автора, а псевдонім цілого колективу, якому було поставлено завдання надати оцінку праці І. Дзюби, про що, між іншим, зазначає у своїх спогадах тодішній секретар ЦК КПУ Ф. Овчаренко [34, с. 255]. Б. Стенчук називав працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?» «коштовною» знахідкою для буржуазної пропаганди» [40, с. 153], яка «невірно відображає і тлумачить дійсність, спотворює ідеї пролетарського інтернаціоналізму і має на меті прищепити читачеві дрібнобуржуазний, націоналістичний світогляд» [40, с. 164].

У лютому 1970 р. одразу дві газети Дніпропетровщини розмістили на своїх сторінках статті з доволі промовистими назвами: «Так, це зрада!» за підписом Л. Виблої [14] та «Маска і обличчя наклепників» В. Цуканова [46]. Автори обох статей вирішили зосередити свою увагу на ознайомленні радянських громадян з діяльністю

групи молоді: І. Сокульського, В. Савченка та М. Кульчицького, які займалися розповсюдженням документів, що розкривали державну національну політику у «тенденційно перекрученому вигляді» [14]. У статтях піддається критиці один тогочасних самвидавчих документів – «Лист творчої молоді Дніпропетровська», який був надрукований у ряді закордонних газет і журналів та зачитувався в радіоефірі. Заперечуючи факт русифікації на Дніпропетровщині, про який говориться у ньому, Л. Вибляя та В. Цуканов звинувачують авторів документу у «злісному оббріхуванні національної політики» [14; 46], оскільки «російська мова стала другою рідною мовою для всіх народів Країни Рад» [14] та наводять статистичні дані щодо кількості на території області україномовних газет, журналів, закладів освіти і культури. «Русифікацію» В. Цуканов вважає «найхитрішою вигадкою ... ідеологічних диверсантів» [46], яку використовують, щоб «оживити націоналістичні пережитки на Україні» [46].

Автори статей також закидають юнакам неповагу до представників російської культури, та звинувачують їх у розпалюванні національної ворожнечі. Щоб підсилити останнє твердження і довести, що вони хотіли «поглумитися над ... святим» [14] автори статей протиставляють їх учасникам Великої Вітчизняної війни-представникам різних національностей, які визволяли Українську РСР і безпосередньо Дніпропетровщину, від фашистів [14; 46]. Зрозуміло, що для народу, який пережив лихоліття війни, таке протиставлення викликало б ненависне ставлення.

Полум'яний стиль викладу матеріалу, характерний для комуністичної риторики, відверто зневажливе ставлення до осіб про яких йдеться у статтях, мав сприяти укріпленню ідейної та моральної єдності радянських громадян, об'єднати їх навколо боротьби з проявами «буржуазного націоналізму». Для формування образу ворога автори використовували войовничу лексику: «відщепенці», «пасквілянти», «борзописці», «лицарі підлоти» [46] «націоналістичне охвістя», «злісні наклепники», «злісно оббріхує», «поливаючи брехнею», «наклепники» [14] та ін.

У 1971 р. на шпальтах газети «Радянська освіта» з'явилася стаття Я. Радченка «Апостол» і його штандарти» [36], яка розповідала громадянам УРСР про «апостола зради» – В. Мороза*. Поява цього

* Валентин Мороз – учасник національного руху, який репрезентував його радикальне крило, автор самвидавчих статей: «Репортаж із заповідника імені Берія», «Серед снігів», «Хроніка опору» та ін. У листопаді 1970 р. закритим судовим процесом його було засуджено за статтею 62 КК УРСР ч. 2 як «особливо небезпечного рецидивіста» [32, с. 966] на 14 років позбавлення волі.

матеріалу у пресі була спричинена тим, що деякі закордонні засоби масової інформації, зокрема радіостанція «Свобода» та журнали «Мета», «Український голос», «Українське слово» і «Визвольний шлях» подали інформацію про судовий процес над В. Морозом. Адже подібна інформація, яка, хоч і нелегально доходила до окремих слухачів та читачів колишнього Радянського Союзу, вимагала відповідної реакції з боку офіційної влади, яка, зрозуміло, висвітлювала все відповідно до офіційної лінії партії.

Так, автор звинувачує В. Мороза у «пропаганді ідей буржуазного націоналізму», «політичному дворушництві», «зраді Вітчизні», прагненні насадити уніатство. Своїми «антирадянськими писаннями», які він нелегально розповсюджував на території республіки і передавав за кордон домагався одного – «спаплюжити соціалістичний лад, його великі завоювання». При цьому Я. Радченко не забув нагадати читачам про те, що соціалістична держава дала змогу В. Морозу безплатно вчитися, отримувати державну стипендію, забезпечила роботою. Натомість, В. Мороз «жив подвійним життям і, зрештою, пішов шляхом зради інтересів радянського народу». Як бачимо, автор вказує на нехтування благами соціалістичної держави, що, неодмінно мало би викликати суспільний осуд.

У січні 1972 р. республікою прокотилася друга хвиля арештів серед учасників дисидентського руху. Офіційним приводом для цього стало затримання 4 січня на прикордонній станції м. Чоп на Закарпатті бельгійського студента українського походження Я. Добоша, якого було звинувачено в антирадянській діяльності на території УРСР. У зв'язку зі «справою Добоша» було заарештовано цілий ряд українських дисидентів.

Через 5 місяців після арешту Я. Добоша у Києві було проведено прес-конференцію за участі представників засобів масової інформації, творчих та громадських організацій, виробничих колективів. На ній говорилося про продовження «гострої ідеологічної боротьби між соціалізмом і капіталізмом» та акцентувалася увага на тому, що іноземні розвідки «у своїй підривної діяльності намагаються використати навіть... туризм, щоб заслати під виглядом туристів своїх емісарів – шпигунів, антирадянських наклепників» [42].

Після короткої розповіді про себе Я. Добош визнав, що «виховувався в душі ненависті до комуністів і комуністичної ідеології» [42]. Вступивши до однієї з націоналістичних організацій Бельгії – «Спілки української молоді», яка бореться «проти Радянського Союзу, за створення «самостійної України, тобто України без комуністів і комуністичної влади», якою керували «Закордонні ча-

стини організації українських націоналістів», а сам він приїхав в Україну за дорученням одного з ЗЧ ОУН.

Я. Добош назвав прізвища людей, з якими зустрічався у Києві та Львові, щоб «одержати від них політичну та іншу інформацію з метою використання її проти Радянського Союзу на Заході» [42]. Серед прізвищ, названих бельгійцем на прес-конференції, були І. Світличний, А. Коцурова, С. Гулик, З. Франко, Л. Селезенко. Зазначимо, що двоє останніх виступили в пресі з відкритими листами, в яких визнали свою провину у поширенні наклепницьких вигадок на радянський лад. Я. Добош вказав і на той факт, що за отриману інформацію і матеріали він передавав декому з вищеназваних осіб гроші «для підтримки» [42]. Такий факт офіційна пропаганда намагалася використати для представлення дисидентів в якості агентів іноземних спецслужб, робота яких щедро оплачувалася з-за кордону. Я. Добош «усвідомив свою провину» і визнав «тяжкий злочин проти Радянської держави» [42]. Автоматично в очах громадськості «спільники» бельгійця, прізвища яких він озвучив на прес-конференції, також ставали «винними».

На сторінках «Літературної України» у січні 1972 р. з'явилася стаття під назвою «Про біле та чорне, або «інформацію» для дезінформації» [31], у якій звинувачуються закордонні радіостанції «Свобода» та «Вільна Європа» у поширенні неправдивої інформації про одного з учасників дисидентського руху – С. Караванського, якого радіоцентри «намагаються видати за «справжнього патріота», «борця» за свободу». Автор безапеляційно стверджує, що С. Караванський – «колишній агент сигуранци» (сигуранца – румунська розвідка – Л.В.), «зрадник батьківщини», «людина, яка заплямувала себе ворожою нашому народові антирадянською діяльністю».

Значний вплив на громадськість, сприйняття нею дисидентів і формування їх образу в масовій свідомості радянських громадян справляли й публікації в пресі самих учасників дисидентського руху. Окремі з них під жорстким морально-психологічним тиском змушені були визнати свою «провину» в «антирадянській діяльності і пропаганді». У даному випадку мова йде про З. Франко [43], Л. Селезенку [39], М. Холодного [44] та І. Дзюбу [18]. Вони звернулися до редакцій окремих газет з відкритими листами, в яких визнали факт розповсюдження «антирадянських документів» та своє помилкове розуміння і трактування деяких сторін радянської політики.

Прізвища З. Франко та Л. Селезенка були згадані Я. Добошем на прес-конференції у Києві як осіб, які займаються антирадянською діяльністю. Л. Селезенка було заарештовано у справі бельгійського

студента «як співучасника В. Стуса, І. Світличного, Д. Шумука за розповсюдження літератури ворожого, наклепницького характеру» [39]. З першими двома він був знайомий особисто. Вони і вплинули на те, що Л. Селезенко «з часом почав поділяти їх ворожі погляди з національного питання», не дивлячись на те, що вони «зводили наклеп на національну політику в нашій країні» [39]. Л. Селезенко розповів, що допомагав В. Стусу розповсюджувати його «ідейно-порочні, ворожі вірші і статті» [39]. У своїх розмовах, зокрема з автором листа, В. Стус «допускав ворожі та наклепницькі вирази на адресу соціалістичного ладу». Визнав Л. Селезенко і факт зустрічі зі студентами Чеської РСР Г. Коцуровою та Я. Добишем і передачу їм матеріалів й інформації, які «можна було б використати в ідеологічній боротьбі проти СРСР». Саме через Г. Коцурову потрапила одна зі збірок поета за кордон, де й була надрукована у Лондоні. Підтвердив Л. Селезенко, який не один раз в річницю перепоховання Т. Шевченка в Україні, особисто був біля його пам'ятника, і твердження працівників КДБ, що цього дня там збиралися також «люди з буржуазно-націоналістичними поглядами» [39].

Інша літераторка, чие ім'я згадував Я. Добош – З. Франко визнала, що за допомогою друзів і родичів змогла встановити зв'язки з представниками української діаспори, які приїздили в Україну, і передавала їм інформацію політичного змісту, хоча «допускала, що ... інформація може бути використана за кордоном з метою антирадянської пропаганди, але свідомо закривала на це очі» [43].

Поет та літературознавець М. Холодний, поезія якого ширилася за допомогою самвидаву, каявся у створенні віршів «ідейно шкідливого змісту з наклепами на радянську дійсність» та звертався до «колишніх однодумців», серед яких він назвав І. Світличного, Є. Сверстюка, Б. Антоненка-Давидовича. О. Мешко, О. Сергієнка із закликком «усвідомити шкідливість і згубність буржуазно-націоналістичних ідей» [44].

І Л. Селезенко, і З. Франко, М. Холодний повністю визнавали свою провину у зв'язках з ворожими елементами і «засуджували свої дії» [39; 43; 44]. Визнання своєї провини особами, яких звинувачували у «антирадянській діяльності і пропаганді», «поширенні наклепницьких вигадок на державний лад» було для суспільства додатковим свідченням їхньої провини.

Проаналізувавши республіканську пресу кінця 60-х – 70-х рр. ХХ ст., можна виділити деякі найбільш часто використані епітети, які вживалися для означення дисидентів. Їх часто називали «дармодами», «відщепенцями», «антисоціальними елементами»,

«агентами іноземних розвідок», що підкреслювало їх протиставлення суспільству.

Таким чином, радянське керівництво заперечувало факт існування опозиції в СРСР, як і можливість діалогу з нею, також проголошувалася «ідейна єдність суспільства», дисидентів, натомість, називали не інакше як «відщепенцями».

Радянська пропаганда намагалася протиставити дисидентів решті суспільства. Говорячи сучасною мовою, дисидентам була відведена роль так званих «чужих», «інших». Саме цей образ доволі часто використовувався владою для консолідації народу: держава обирає певну групу за якимось критерієм (вірою, національністю, мовою, кольором шкіри тощо), у даному випадку групу людей, які не поділяли погляди офіційної влади, наголошує на недоліках її представників і закликає громадян об'єднатися проти неї. Зауважимо, що радянська влада протягом всього часу свого існування досить активно використовувала у своїй риторичній образ ворога. Вороги у СРСР були як зовнішні, так і внутрішні. У якості внутрішніх ворогів і виступали люди, які не розділяли погляди офіційної влади.

Офіційна пропаганда намагалася представити дисидентів в якості агентів іноземних спецслужб, робота яких щедро оплачувалася з-за кордону. Образи, сформовані офіційною пропагандою, доволі часто насаджувалися в суспільстві за допомогою засобів масової інформації.

Войовнича і полум'яна риторика окремих статей, витримана в дусі ідеологічних кампаній та пропаганди. Досить часто зневажливий, зверхній, часом, лайливий тон публікацій у ставленні до осіб про яких йдеться у вищезазначених матеріалах, були покликані формувати вороже ставлення до людей, які наважилися виступити проти системи, вказати на її недоліки.

Таким чином, аналіз офіційної інформації, вміщеної в радянських друкованих органах засвідчує формування негативного образу людей, які підпадали під визначення «дисидент», що було складовою частиною ідеологічної системи радянської влади, яка в процесі боротьби з проявами інакомислення використовувала не лише карально-репресивні заходи, але й ідеологічний тиск по відношенню до громадян, які чинили будь-який опір радянському партійно-державному апарату. Засоби масової інформації в даному випадку радянською владою використовувалися як інструмент для корегування масової свідомості у потрібному напрямку, про що яскраво свідчить аналіз друкованих видань, які стосувалися діяльності дисидентів в Українській РСР.

Порушена проблема потребує подальшого вивчення, оскільки ідеологічна боротьба в Радянському Союзі носила всеохоплюючий характер та проявлялася в багатьох аспектах суспільного життя радянської людини. Саме ці аспекти необхідно проаналізувати з позицій сьогодення, враховуючи історичні обставини життєдіяльності українського соціуму в досліджуваний період.

Список використаних джерел

1. Bilinsky Y. Politics, purge, and dissent in Ukraine since the falloff Shelest / Y. Bilinsky. // *Nationalism and Human Rights. Processes of Modernization in the USSR*. Edited by Ihor Kamenetsky. – Littleton, Colo. – 1977. – P. 168–185.
2. Bilocercowich Ja. *Soviet Ukrainian Dissent. A Study of Political Alienation* / Ja. Bilocercowich. – Boulder and London, 1988. – 242 p.
3. Birch J. *The Ukrainian Nationalist Movement in the USSR since 1956* / J. Birch. – London, 1971. – 48 p.
4. Farmer Kenneth C. *Ukrainian Nationalism in the Post – Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalites Policy. (Studies in Contemporary History)* / Kenneth C. Farmer. – The Hague; Boston: Martinus Nijhoff Publishers; Hingham, MA: distributors of the U.S. and Canada, Kluwer Boston, 1980. – 241 p.
5. *Ukraine after Shelest* / edited by Bohdan Krawchenko. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta; Downsview, Ont., Canada: Distributed by the University of Toronto Press, 1983. – Edmonton, 1984. – 119 p.
6. Актуальні завдання ідеологічної роботи // Радянська Україна. – 1972. – 9 липня.
7. Алексеева Л. *История инакомыслия в СССР. Новейший период / Людмила Алексеева. – Вильнюс–Москва, 1992. – 352 с.*
8. Бажан О.Г. «Самвидав» як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну в 60–80-х роках / О.Г. Бажан // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 357–364.
9. Бажан О.Г. *Формування ідеології та правової бази для переслідування інакодумців в Україні в другій половині 1950-х – 70-х рр.* / О.Г. Бажан // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей.* – К., 1998. – Вип. 3. – С. 144–158;
10. Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. *Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр.)* / О.Г. Бажан, Ю.З. Данилюк / НАН України. Інститут історії України. – К.: Рідний край, – 2000. – 616 с.
11. Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. *Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.)* / О.Г. Бажан, Ю.З. Данилюк / НАН України. Інститут історії України. – К.: Рідний край, 2000. – 232 с.

12. Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 років. / В. Баран. – Львів: МП «Свобода», 1992. – 123 с.
13. Боротьба проти антикомунізму – основне завдання антиімперіалістичних сил // Радянська Україна. – 1970. – 21 січня.
14. Виблая Л. Так, це зрада! / Л. Виблая // Прапор юності. – 1970. – 7 лютого.
15. Деревінський Василь. В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика: Монографія / Василь Деревінський. – Тернопіль: Джура, 2011. – 224 с.
16. Десятников В. Соціалізм і політичні свободи / В. Десятников // Радянська Україна. – 1970. – 24 травня.
17. Десятников В. Сучасна битва ідей і виховання нової людини. На допомогу пропагандистам і слухачам теоретичного семінару «Комуністичне виховання і боротьба проти дрібнобуржуазних пережитків минулого в свідомості і поведінці людей» / В. Десятников // Радянська Україна. – 1970. – 26 вересня.
18. Дзюба І. До редакції газети «Літературна Україна» / Іван Дзюба // Літературна Україна. – 1973. – 9 листопада.
19. Дмитерко Любомир. Місце в бою. Про літератора, який опинився по той бік барикади / Любомир Дмитерко // Літературна Україна. – 1969. – 5 серпня.
20. Духовна зброя робітничого класу // Радянська Україна. – 1970. – 20 січня.
21. Євдокименко В.Ю. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму / Володимир Юхимович Євдокименко. – К.: Наукова думка, 1968. – 296 с.
22. Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60-80-х років / Ю. Зайцев // Сторінки історії України ХХ століття: Посібник для вчителя. / За ред. С.В. Кульчицького – К., 1992. – С. 195–235.
23. Заплотинська О.О. «Формалізм чи новаторство?»: інтелектуальний нонконформізм в офіційному дискурсі 1960 – 1970-х рр. в Україні / Олена Олександрівна Заплотинська // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 145–157.
24. Заплотинська О.О. Нонконформістська інтелігенція в офіційному дискурсі 1960-х рр.: механізм формування громадської думки / Олена Олександрівна Заплотинська // Інтелігенція і влада: Збірник наукових праць. Серія: Історія / Одеський нац. політехнічний університет; Г.І. Гончарук (ред.). – Одеса: Астропринт. – 2006. – Вип. 6. – С. 58–66.
25. Зарецький Олексій. Офіційний та альтернативний дискурси 1950 – 80-ті роки в УРСР / Олексій Зарецький. – К., Інститут української мови НАН України, 2008. – 440 с.
26. Історичне джерелознавство: Підручник / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – 448 с.

27. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х рр. – К.: Либідь, 1994. – 221 с.
28. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні у XX столітті. – К., 1997. – 432 с.
29. Кривдіна І.Б. Репресивна політика радянського влади щодо учасників правозахисного руху в Україні / І.Б. Кривдіна // Історичні та політологічні дослідження. – 2000. – № 1. – С. 20–23.
30. Курносів Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років XX століття) / НАН України; Інститут історії України. – К., 1994. – 221 с.
31. Лівенцев Володимир. Про біле та чорне, або «інформацію» для дезінформації / Володимир Лівенцев // Літературна Україна. – 1972. – 21 січня.
32. Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Частина II. – Харків: Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006. – 517–1020 с.
33. Обертас Олександр. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років). / О. Обертас – К.: Смолоскип, 2010. – 300 с.
34. Овчаренко Ф.Д. Спогади / Упоряд. В.Г. Буткевич, Н.Ф. Овчаренко. – К.: Оріяни, 2000. – 456 с.
35. Осадчий Василь. Про містера Стецька і великомученицьке жабеня / Василь Осадчий // Перець. – 1969. – № 17.
36. Радченко Я. «Апостол» і його штандарти» / Я. Радченко // Радянська освіта. – 1971. – 14 серпня.
37. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х рр. / А. Русначенко – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.
38. Секо Я. Ідея соборності України в діяльності шістдесятників / Я. Секо // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во НТПУ ім. В. Гнатюка. – 2009. – Вип. 2. – С. 211–217.
39. Селезенко Леонід. Відкритий лист / Леонід Селезенко // Робітничка газета. – 1972. – 8 липня.
40. Стенчук Богдан. Що і як обстоєє І. Дзюба (ще раз про книгу «Інтернаціоналізм чи русифікація?») / Богдан Стенчук. – К., Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном. – 1969. – 180 с.
41. У духовній еміграції // Молодь України. – 1969. – 9 вересня
42. Українські буржуазні націоналісти – найманці імперіалістичних розвідок. Прес-конференція в Києві // Літературна Україна. – 1972. – 6 червня.

43. Франко Зінаїда. Відкритий лист / Зінаїда Франко // Радянська Україна. – 1972. – 2 березня.

44. Холодний Микола. На терези совісті / М. Холодний. // Літературна Україна. – 1972. – 7 липня.

45. Цензура // Большая Советская Энциклопедия. В 30-ти томах. / Глав. ред. – А.М. Прохоров. – Третье издание. М.: Изд-во «Сов. энциклоп.», 1978. Т. 28. – Франкфур-ЧАГА. – С. 489.

46. Цуканов В. Маска і обличчя наклепників / В. Цуканов // Зоря. – 1970. – 7 лютого.

Ведмидь Л.А. Формирование образа диссидентов в советской прессе (конец 60-х – 70-е годы XX века)

В статье на материалах республиканской прессы анализируется формирование в сознании советских граждан отношение к такому общественно-политическому явлению как «диссидентство». Рассматривается официальная позиция власти относительно диссидентского движения и идеологическое обоснование вредного влияния этого явления на сознание советских людей, связывая его с проявлениями «украинского буржуазного национализма».

Ключевые слова: «диссидентство», инакомыслие, «украинский буржуазный национализм», буржуазная пропаганда, цензура, марксизм-ленинизм, идеология, пропаганда, «Интернационализм или русификация?»

Vedmid' L.A. Formation dissidents image in the Soviet press (end of 60-th – 70-th of the XX century)

On materialsof the republican press it is analysed the formation of the Soviet people's attitude to such a social and politics phenomenon as a «dissidence». An official position of authority concerning dissident movement and ideological grounding of harmful influence of this phenomenon on Soviet people's consciousness are examined. Author points out representations of «Ukrainian bourgeois nationalism» in official discourses.

Keywords: dissidence, «Ukrainian bourgeois nationalism», bourgeois propaganda, censorship, marxism-leninism, ideology, propaganda, «Internationalism or russification?»

ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНОГО РОЗУМІННЯ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ МІЖ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ ТА НАЦІОНАЛ- САМОСТІЙНИЦЬКИМ РУХОМ

У статті всебічно розглядаються історичні витоки та складові гострого конфлікту між радянською владою та націонал-самостійницьким озброєним рухом у Західній Україні у 1940–1950-х рр., особливості конфронтаційного відображення згаданих подій у свідомості сучасного українського суспільства. Висловлюються міркування щодо формування неупередженого сприйняття спадщини цього складного конфлікту в інтересах гармонійного розвитку національної пам'яті як інструменту консолідації сучасної української політичної нації.

Ключові слова: *суспільна свідомість, національна пам'ять, політика пам'яті, ОУН, УПА, радянське будівництво, «холодна війна», регіональні фактори*

Розвиток досліджень з історії українського національно-визвольного руху, на жаль, і донині має здебільшого екстенсивний характер. Дійсно, археографічна робота, введення до наукового й громадського обігу великого масиву емпіричного матеріалу (включаючи раніш закриті документи радянських органів держбезпеки та компартії) заклала фундамент для поглибленого вивчення минулого державно-самостійницького руху, перебігу його протиставлення з радянським режимом та іншими історичними противниками. Водночас кількісний доробок вчених та публіцистів повільно переростає у новий якісний рівень серйозних історико-аналітичних досліджень минулого національно-визвольного руху – при тому, що саме такі дослідження мають становити науково-теоретичний фундамент законодавчих та просвітницьких кроків Української держави у напрямку досягнення національного примирення як складової консолідації української політичної нації.

Думається, що причини цьому слід шукати не тільки в соціально-психологічних особливостях авторів, але й у обмеженості методологічного рівня вітчизняної історичної науки. Важко не по-

годитися із професором О. Зинов'євим: «У сучасній науці про суспільство (мається на увазі пострадянське суспільствознавство – *Авт.*) немає не тільки пристойної загальносоціологічної теорії, але й навіть теорій, що відносяться до окремих типів суспільства» [6].

Все більше дає взнаки й ураження самого механізму раціонального мислення пострадянських народів, у першу чергу – їх інтелігенції. «В результаті економічних та інформаційно-психологічних війн, – зазначає сучасний вчений С. Кара-Мурза, – була розмтована «центральна матриця» світогляду, населення втратило цілісну систему ціннісних координат... До 1991 р. радянський народ був великою мірою «розсіпаний» – залишилася маса людей, які не мають надособистісної свідомості й колективної волі. Ця маса людей втратила узгоджену картину світу й *здатність до логічного мислення, виявлення причинно-наслідкових зв'язків*» (курсив наш – *Авт.*) [10].

Нерідко залишаються без відповіді наріжні питання, без яких сучасники не можуть скласти цілісної, раціонально зрозумілої картини перебігу збройного конфлікту в Західній Україні у 1939–1950-х рр. У свою чергу, це підживлює конфронтаційні погляди. Не тільки у суспільній свідомості, але і у багатьох працях, які претендують на статус наукових, панують поверхові, упереджені, політизовані оцінки причин і характеру згаданого протиборства. Нерідко вони являють механічний переспів штампів радянської історіографії та пропаганди, або підходів певних політичних об'єднань української діаспори, породжених глобальним протистоянням доби «холодної війни».

Зокрема, складний комплекс причин тієї масштабної історичної драми, яка спіткала український народ, зачепила інші етноси, які мешкають в Україні, вихідців з інших регіонів тодішнього СРСР, нерідко тлумачать за допомогою пласких підходів: «комуністичні агресори проти націоналістів», «заміна однієї окупації іншою», «радянські патріоти проти жменьки запродавців гітлерівських спецслужб та спантеличених націоналістичної пропагандою куркульських синків» тощо.

Пантеон «чільних героїв» національної історії настирливо пропонувалося заповнити фігурами вельми локального масштабу (окремі функціонери ОУН (Б), воєначальники УПА) для яких були властиві органічні для ідеології інтегрального націоналізму (як гострої реакції частини населення Західної України на драматичну долю національної державності 1917–1920 рр. й територіальне розчленування України) радикальний націоналізм й відразу до демократії, ксенофобія, відсутність позитивної програми перетво-

рень, екстремальна діяльність, залежність від агресивних зовнішніх сил та «історичний провінціалізм». Вони, у кращому разі, могли бути сприйняті як «всеукраїнські» культові фігури під масованим адміністративним та інформаційно-маніпулятивним тиском лише певною частиною населення окремого регіону України, або особами з відповідним політизованими поглядами. Зрозуміло, що такі постулати гуманітарної політики навряд чи виконали б інтегративну функцію по відношенню до формування сучасної української політичної нації.

Що ж стосується відображення порушеної проблеми у навчальній літературі (особливо – створеній у 1990-ті рр.), то йому повною мірою властиві виявлені фахівцями провідні вади дидактичного матеріалу з історії: творення політизованих стереотипів; схематизм у поясненні причинено-наслідкового зв'язку складних історичних подій; педалювання зовнішнього чинника у невдачах національно-державницьких процесів; надмірний етноцентризм; неувага до цивілізаційних надбань українського народу [14].

Прикро констатувати, але поширеним залишається старий прийом – якщо факти не вкладаються у «концептуальне» (насправді – «коридорне») мислення, тим гірше для фактів. Поза увагою (нерідко – в силу сумлінного небажання зрікатися звичних й психологічно комфортних підходів) залишаються визначальні аспекти проблеми. Серед них можна назвати:

- вплив світових геополітичних та військово-політичних чинників на зародження й особливості перебігу конфлікту;

- співвідношення у ньому національно-визвольних та соціально-економічних чинників, діалектика військово-політичних, соціально-економічних та цивілізаційних міжрегіональних відмінностей;

- особливості участі в конфлікті різних груп населення Західної України, еволюція настроїв населення регіону під впливом соціально-економічних заходів влади;

- вплив післявоєнного міжблокового протистояння у світі на хід протиборства в Західній Україні;

- стосунки між різними течіями всередині націоналістичного руху, між націоналістичними підпіллям та закордонними націоналістичними центрами;

- багатоманіття довгострокових наслідків результатів Другої світової війни та поразки національно-визвольних змагань, їх вплив на позицію населення регіону щодо перспективи існування СРСР та розвитку посткомуністичної України;

– виявлення можливих історичних альтернатив розвитку подій в Західній Україні.

Характерно, що це стосується не тільки подій у Західній Україні, і притаманно не тільки українській пострадянській історіографії. Наведемо, як приклад, особливості висвітлення подій 1940–1950-х рр. у Прибалтиці. Як справедливо зазначає російський історик О. Зубкова, «тема збройного опору політиці радянзації в Прибалтиці – одна із самих заплутаних і складних. У ній... відчувається і нечіткість меж самого предмету, і різниця термінологічної мови, і політична пристрастність тих, хто пише. Чорно-біле бачення, притаманне сучасному висвітленню проблем... тут виступає в образі класичної дихотомії, яка розводять сторони на героїв та антигероїв, жертв і катів, правих і винних... Між тим, повстанський рух в Прибалтиці – явище багатшарове, понять яке неможливо, якщо завдаватися тільки одним параметром його виміру – зовнішнім або внутрішнім» [8].

Землі Західної України у 1939–1950-х рр. стали ареною запеклого протиборства між радянським режимом та повстанськими формуваннями й озброєним підпіллям, які діяли під політичним керівництвом Організації українських націоналістів. Події в Західній Україні являли собою складне переплетення національно-визвольних змагань із громадянською війною, причому глибинними причинами цієї «неоголошеної війни» були небажання правлячих кіл СРСР давати реальний суверенітет суб'єктам федерації та ініційований керівництвом тоталітарного режиму радикальний, форсований характер зміни суспільно-економічного, політичного, духовно-культурного устрою вельми специфічного, в силу особливостей історичного розвитку, західного регіону України.

Заради справедливості варто визнати, що трагедії й ексцеси, якими супроводжувалася радянзація Західної України, принципово нічим не відрізнялися від аналогічних «силових модернізацій» в історії людства, а жорстокість формування Заходом колоніальних імперій та придушення антиколоніальних рухів значно перевищувала «вітчизняні зразки».

Безсумнівно, це був і конфлікт на грані цивілізаційних анклавів, що формувалися століттями, і конфлікт між традиційним укладом господарювання, духовно-культурного життя та новою моделлю розвитку, яка виникла після перемоги радянської влади, та енергійно запроваджувалася на нових приєднаних територіях.

Одночасно протистояння в Західній Україні у післявоєнний період доцільно розглядати в контексті боротьби між двома гло-

бальними цивілізаційними векторами – капіталістичним та комуністичним світом, кожен з яких мав свої вади й докорінні переваги, і намагався виграти змагання на арені історії. «Ця боротьба утворила основний зміст соціального життя людства в ХХ столітті, особливо у другій його половині...» [7].

Особливого драматизму додавало і те, що збройний конфлікт в Західній Україні хронологічно співпав та потрапив у орбіту впливів катаклізмів світової історії ХХ ст., які безпосередньо охопили територію України або мали до неї безпосереднє відношення як до суб'єкту радянської федерації: Другої світової війни 1939–1945 рр. та «холодної війни» 1945–1991 рр.

Необхідно враховувати геополітичні фактори, котрі охопили своєю дією приєднані до СРСР у 1939–1940 рр. території та загострилися у зв'язку із нарощуванням конфронтації між капіталістичною та комуністичною системами (США та СРСР як наддержавами, їх союзниками) у післявоєнний період. З середини 1930-х рр., коли в цілому були побудовані основні конструкції нового типу суспільно-економічного ладу в СРСР, усунуто можливість внутрішнього опору та політичної опозиції всередині суспільства, сталінське керівництво здійснює глибокий перехід до великодержавної стратегії у сфері зовнішньої політики, закономірним проявом якої став переділ сфер впливу у Східній Європі й домовленості щодо територіальних питань між СРСР та Німеччиною в 1939 р.

Як зазначає сучасний російський історик М. Горінов, з 1930-х рр. в СРСР відбувається «болісна, страдницька трансформація більшовизму в щось інше... В області національно-державного будівництва реабілітується сама ідея державності... По всіх лініях відбувається... процес реставрації, відродження тканин російського імперського соціуму. Технологічна модернізація все більше здійснюється на основі не руйнації, а збереження і розвитку базових структур традиційного суспільства» [9].

Доктрина геополітичної експансії «до дідичних кордонів» у вищих керівників СРСР оформилася ще до того, як СРСР перетворився у велику державу після перемоги над нацизмом. Про це промовисто свідчать слова глави НКЗС СРСР В. Молотова, записані 30 червня 1940 р. його литовським колегою В. Кревсом-Мицкевичюсом: «Він, Молотов, повинен сказати те, що завтра буде ясно всім. Якщо вже російські царі, починаючи з Івана Грозного, прагнули до того, щоб вийти до Балтійського моря, то це відбувалося не з їх особистої примхи, а тому, що цього вимагав хід розвитку російської держави і російської нації» [22].

Як зауважив один із творців теоретичних основ зовнішньої політики США та її геополітичних підвалин Г. Кіссинджер, «Сталін, великий ідеолог, насправді поставив свою ідеологію на службу реальній політиці» [11]. Ялтинська й Потсдамська конференції закріпили прагматичний великодержавний курс «збирання земель», що входили до складу Київської Русі («імперії Рюриковичей») та Російської імперії, створення геополітичного щита або ланцюгу з так званих «країн народної демократії» на Сході Європи та Балканах, закріплення радянського впливу на ці країни, в тому числі – методами військової присутності й таємної дипломатії. Марксистсько-ленінська ідеологія та риторика в даному випадку виступала лише флером для зовнішньої політики, притаманної великій державі, яка демонструє готовність утверджувати свої територіальні претензії або забезпечувати власні інтереси, не рахуючись із локальними інтересами місцевої людності (як це і сталося в Західній Україні).

Більше того, окремі сучасні російські вчені, як от проф. І. Панарін, вважають, що концептуально зовнішня політика Й. Сталіна являла «синтезовану історичну російську геополітичну ідею..., почавши процес відтворення доктрини Русі «Москва–Третій Рим» за нових історичних умов...» [19].

Проте неупереджені зарубіжні історики неодноразово відзначали історичну справедливість вилучення земель Західної України зі складу іноземних держав, в тому числі – розцінюючи це як ліквідацію наслідків агресії Польщі та інших країн за умов розпаду і переподілу земель Російської та Австро-Угорської імперій. Британський історик А. Тейлор у 1975 р. писав, що уряд Великобританії, визначаючи в 1920 р. лінію Керзона, вважав цю територію «такою, що по праву належить росіянам, ту територію, яку в 1939 р. зайняли радянські війська». Цю ж думку поділяє російський історик й мислитель В. Кожин: «...В 1939–1940 рр. був відновлений той геополітичний кордон між Європою і Росією, котрий існував вже тисячоліття тому... і був порушений в результаті катаклізму Революції...» [13].

Інакше кажучи, за критикою сталінської політики та цілком справедливим засудженням методів інтеграції Західної України в радянську систему не можна не помічати глибинної історичної справедливості припинення іноземного володарювання на етнічних українських землях. «В XIV столітті... – писав видатний англійський історик Арнольд Тойнбі, –... майже вся Білорусія й Україна були відірвані від православного християнства і приєднані до західного християнства... Польські загарбання споконвічно руської

території...були повернуті Росії лише в останній фазі світової війни 1939–1945 років...» [24].

Водночас, прискорене поглинення Західної України радянською державою й системою, неможливе без жорсткого придушення руху опору під політичним проводом самостійницькі орієнтованої ОУН, з геополітичного погляду диктувалося міркуваннями закріплення СРСР своїх здобутків як держави-переможниці, утримання стратегічно важливого регіону. Регіон цей мав безпосередній вихід до території нових прокремлівських східноєвропейських країн, був наближений до Балкан і розглядався на Заході як один із плацдармів у можливій війні з СРСР, а також мав значні нафтогазові ресурси. Початок «холодної війни» з ядерними шантажем СРСР, котрий поки що не мав атомної зброї (натомість США до 1949 р. розробили 8 планів її масованого застосування проти нещодавнього союзника) актуалізував для Й. Сталіна завдання усунення вогнища збройного опору як потенційної п'ятої колони зовнішніх противників на випадок глобальної війни з Заходом.

Поряд з цим обстановка «холодної війни» та неминучого (як вважали до певного часу провідники ОУН) глобального збройного конфлікту змушували антирадянський рух опору до пошуку нових союзників. Ними, за зрозумілою логікою протиборства, виступили такі само прагматично, своєкорисливо геополітичне налаштовані великі держави Заходу (з 1949 р. – блока НАТО), які реальне ставлення до національно-визвольних рухів у своїх колоніальних та залежних територіях демонстрували масштабними військово-поліцейськими кампаніями з їх придушення.

Поглибленої й всебічної наукової оцінки потребує явище (процес) радянзації західного регіону. Під *радянзацією* слід розуміти цілеспрямований процес зламу існуючого (традиційного) суспільно-економічного, культурного та етноконфесійного укладу життя приєднаного регіону з одночасною його форсованою інкорпорацією до радянської моделі господарювання й буття в цілому, з уніфікацією всіх сфер життя відповідно до усталених стандартів, який здійснювався переважно адміністративним шляхом, у супроводі карально-репресивних акцій.

До Західної України перенесли вже апробовану на решті населення СРСР модель модернізації. По суті, форсованими методами здійснювалася уніфікація життя регіону відповідно до стандартів всього СРСР. Головними рисами такої уніфікації виступали усунення плюралізму громадсько-політичних форм життя (ліквідація багатопартійності, широкого кола некомуністичних громадсь-

ких організацій тощо), націоналізація промисловості й природних багатств, ліквідація приватновласницького сектору як тако-го й суцільна колективізація як найбільш масова форма одержавлення продуктивних сил, насадження єдиної офіційної ідеології та пов'язана з цим політика державного атеїзму, директивне втручання держави у сферу освіти та культури.

Водночас, в процесі стабілізації обстановки, все більше і більше мешканців регіону – за власним усвідомленим бажанням, в силу конформізму або примусу – інтегрувалися у нову політичну й соціально-економічну систему, користувалися багатьма її безперечними благами. За таких умов рух опору був приречений на втрату масової бази підтримки (яка завжди виступала неодмінною умовою успіху будь-яких антиурядових рухів), а ескалація оперативно-військових заходів поступово звела нанівець активні форми супротиву компартійному режиму, зруйнувала систему нелегального опору й поставила його на межу переходу до суто кримінальних проявів (в той час, коли фінал протиборотства вже безповоротно визначився на користь радянської сторони). Давалася взнаки втома населення від безперервного насильства з 1939 р.

Прикметно, що лідери повстансько-підпільного руху не включали можливості досягнення замирення з радянською владою, що викликало зацікавленість у республіканського партійно-радянського керівництва, але було заблоковано вищим політичним керівництвом СРСР. Пошуки миротворчих контактів з ініціативи Р. Шухевича відбувалися у 1944–1948 рр. [2; 3].

Більш відчутні позитивні наслідки (за рахунок певного збільшення прав республік, корегування національної політики, усунення силового волонтаризму в економічних перетвореннях, миротворчих ініціатив тощо) міг мати ініційований в 1953 р. своєрідний «новий курс» Л. Берія, який за обсягом запропонованих перетворень суттєво перевищував «хрущовську відлигу». Однак ця історична альтернатива не була реалізована [4].

Трагедія західноукраїнських земель ще раз засвідчила, що у протиборотстві між владою та антиурядовими рухами опору головним заручником стають широкі маси населення. Саме від того, хто встановить контроль над людністю і залежить кінцевий результат протиборотств такого типу. Відтак мільйони мешканців регіону та особи, що прибули сюди в рамках планових заходів влади опинилися між жорнами безкомпромісної боротьби, однією із властивих рис якої (з обох сторін) була система залякування населення: або з метою паралізування опору та його бази підтримки, або з метою

відвернення людної від співробітництва з владою. Жорстокий характер обопільного протистояння, сотні тисяч безповоротних жертв й постраждалих (більшість яких були етнічними українцями, громадянами однієї держави) і обумовив, поряд із масованою пропагандистською обробкою населення СРСР, стійкість у національній пам'яті стереотипів та сучасних полярних оцінок руху українських націоналістів та протиборства в Західній Україні в цілому.

Для розуміння сутності конфлікту в Західній Україні має значення співставлення програмних засад ОУН та перетворень радянської влади в регіоні. У «Програмових постановках» ІІІ-го Надзвичайного великого збору ОУН (21–23 серпня 1943 р.) достатньо детально визначалися наріжні підвалини суспільно-економічного ладу. В аграрній сфері декларувалося, що земля є власністю народу і державна влада не буде нав'язувати селянству певної форми користування нею. У майбутній Українській державі допускатиметься як індивідуальне, так і колективне землеволодіння. Аграрні ресурси (поміщицькі, монастирські й церковні землі) мали безкоштовно перейти селянам. Передбачалася націоналізація державою великої промисловості й «кооперативно-громадська» форма власності для дрібної. Йшлося про участь робітників в управлінні виробництвом та отриманні ними частки прибутків. Гарантувалися вільний вибір професій та місця праці, свобода профспілок, 8-годинний робочий день. Заборонялося залучати жінок до важких і шкідливих виробництв. Мала впроваджуватися державна система захисту материнства, пенсійне забезпечення та підтримка інвалідів праці [23, с. 10-11].

Проголошувалося обов'язкова середня освіта, вільний доступ молоді до вищих закладів освіти, забезпечення її стипендіями, гуртожитками й навчальними засобами, створення умов всебічного розумового, культурного і фізичного розвитку нової генерації. В Українській державі повинна була творитися мережа безкоштовних закладів охорони здоров'я та відпочинку. Гарантувалися свобода друку, слова, переконань, віросповідання, відокремлення церкви від держави [23, с. 12-13]. Збір закріпив у програмних настановах визнання прав національних меншин та їх рівноправність в Українській державі [23, с. 13].

Отже, радянська влада спромоглася повно втілити у життя більшість із соціально-економічних вимог самої ОУН. Це особливо рельєфно виглядає на фоні низького, пригніченого рівня розвитку земель Західної України у складі довоєнних Польщі, Румунії та Чехословаччини. Як довели праці знаного дослідника економічної історії України Г. Ковальчака, сільське господарство Галичини

відзначалося архаїчністю агрокультури, дрібноземеллям, поголів'я більшості основних видів худоби було меншим за показники 1910–1927 рр. В 1920–1927 рр. з-під польських земель регіону емігрувало 227 тис. осіб, у 1930–1938 рр. з трьох воєводств Західної України – 127 тис., з Волині – 103 тис. осіб. Переважав вивіз сировини, найбільші 2-3 підприємства нараховували 150-200 працівників, 78,8% працюючих зосереджувалося у сільському та лісовому господарствах. Іноземний капітал, який становив до 70% у нафтодобувній галузі свідомо гальмував її розвиток (20% свердловин взагалі не давали нафти, 40% працювало нерегулярно). «Економіка не зробила практично жодного кроку вперед, у багатьох відношення навіть деградувала», зробив висновок вчений [див. докладніше: 12]. Доцільно згадати і наслідки політики насильницької колонізації та румунізації, поширення інфекційних хвороб, інші ганебні явища, котрі ускладнювали життя української більшості населення регіону.

Не можна нігілістично ставитися до об'єктивно-прогресивних плодів політики радянської влади для західноукраїнських земель. Тільки за воєнний 1944 р. на відбудову продуктивних сил регіону витратили 100 млн. крб., до ладу ввели 1700 промислових підприємств [18]. Вже у серпні 1944 р. визволений від гітлерівців Львів отримав воду, газ та електроенергію. Прискорено розвивалися традиційні галузі виробництва (видобуток нафти і газу, лісообробка), поставали нові передові ділянки промисловості – нафтохімічна, електроенергетична, машино- і приладобудівна, будівельних матеріалів, легка. До 1949 р. місцевий промисловий потенціал становив 2,5 тис. великих і середніх підприємств. Значну допомогу коштами і кадрами надали інші регіони СРСР та УРСР. Тільки у 1946–1948 р. на західноукраїнські землі (ЗУЗ) прибуло 2 тис. інженерів і техніків, 14 тис. кваліфікованих робітників [21]. До 1964 р. імпортерами продукції галицьких підприємств стали понад 60 країни світу.

Не менш рельєфними виглядали здобутки у культурно-освітній сфері. До 1950 р. у 24 вищих закладах освіти (до 1939 р. – чотири) навчалося 33 тис. студентів. До регіону прибуло понад 35 тис. вчителів зі Сходу України, до 1947 р. 93 % шкіл були українськими. Тільки у Львівській області працювало 790 районних та сільських клубів, 388 бібліотек, 217 кіноустановок [25, ф. 1 оп. 106, спр. 181, арк. 1-36; 1]. Відкривалися науково-дослідні установи. Розгорталися програми охорони здоров'я та соціального забезпечення. Неухильно зростала частка істеблiшменту й інтелігенції місцевого походження, ступінь соціальної мобільності місцевої людності нічим не відрізнялася від загальносоюзної.

Зауважимо, що при розгляді подій в Західній Україні нерідко відсутнє врахування фактору динаміки їх розвитку, в тому числі – поступової зміни настроїв населення на користь визнання нової влади в процесі її утвердження та появи соціально-економічних плодів (або свідомого, або вимушеного, конформістського, але визнання). З часом, у ході оперативного-військового придушення руху опору, його учасники все більше входили у конфлікт із об'єктивним прагненням основної маси населення до особистої безпеки, стабільності й добробуту (такі ж цінності сповідує більшість будь-якого етносу, залишаючи «борців-пасіонарів» у меншості).

Документи підпілля кінця 1940-х рр. все частіше наголошували на неприпустимості терору проти співробітників медичних, освітніх, кооперативних закладів, які користуються повагою населення (їх рекомендувалося лише «брати під контроль») [25, ф. 1, оп. 23, спр. 2968, арк. 7]. «Роз'яснення» від квітня 1950 р. стверджували, що підпілля не проти роботи торгівельно-господарських та освітніх закладів [5, ф. 13, спр. 376, т. 4, арк. 140]. У 1952 р. В. Кук віддав розпорядження про мінімізацію бойових акцій (у 1953 р. сталося лише 9 терактів, першому півріччі 1954 р. – 4) [5, ф. 2, оп. 111, спр. 1, т. 1, арк. 22, 57; оп. 26, спр. 12, арк. 5]. Промовистою ознакою зростання толерантності до нової влади стало те, що з 1952 р., за рішенням ЦК КП (б)У та МДБ СРСР, почався цільовий набір місцевих мешканців на службу до органів державної безпеки – в цей рік лише до Рівненського УМДБ прийняли 26 уродженців Західної України [23, ф. 1, оп. 24, спр. 2091, арк. 88].

Науково хибним є спрощений підхід щодо ставлення населення як до радянського режиму, так і до націоналістичного руху. Людність Західної України була диференційована за соціально-економічними та ідейними ознаками, та й саме її ставлення до згаданих політичних сил зазнавало змін у процесі зміни ситуації в регіоні, зростання втоми від кровопролиття й протистояння, вкорінення соціально-економічних заходів нової влади.

Безглуздо заперечувати, що радянський лад приніс в Західну Україну індустріалізацію, соціальні програми та загальну освіту, такі можливості для зростання добробуту й соціального статусу для багатьох галичан і волиняків, буковинців й мешканців Закарпаття, про які вони не могли мріяти за часи панування Польщі та інших іноземних держав. Швидкий (за історичними мірками) перехід СРСР від етапу «мобілізаційного соціалізму» до соціально орієнтованого типу господарювання й соціальної політики радикально змінив і ситуацію на землях Західної України.

Визнання цього дозволяє конкретизувати і зрозуміти *справжні основні причини тривалого протиборства між націоналістичним рухом та радянським режимом*. Вони, думається, полягали:

- у протесті проти позбавлення України реальної державної самостійності та насильницьких;
- форсованих методах і темпах радянзації, які супроводжувалися репресивними кампаніями;
- ігноруванні владою цивілізаційної специфіки Західної України.

Дійсно, під час Великої Вітчизняної війни український народ був врятований від знищення або поневолення III рейхом, ставши водночас одним із головних творців Перемоги. У 1945 р. із входженням Закарпаття до УРСР в цілому завершилося об'єднання етнічних українських земель у складі одного державного утворення. Радянська Україна стала членом ООН з моменту її створення 24 жовтня 1945 р.

Утиски ж населення, репресивне супроводження «соціалістичних перетворень», духовний шок від брутального втручання у своєрідний духовний світ місцевих мешканців стимулювали відчайдушну, тривалу боротьбу. Сутність та методи політичного курсу компартійного керівництва, раніш апробовані на решті населення Радянського Союзу, не зазнали істотних змін і поширилися на звільнені землі Західної України. При цьому слід враховувати, що населення регіону відчувало страшний тягар наслідків окупації, втрат від масштабних бойових дій між радянськими силовими структурами та повстанським рухом, афективну історичну пам'ять про репресії 1939–1941 рр.

Попри твердження офіційної пропаганди про боротьбу з «буржуазно-націоналістичним охвістям», яку підтримала незначна кількість «спантелечених націоналістичною пропагандою» громадян, «агентів іноземних спецслужб» та «решток експлуататорських класів» вкупі з «реакційними клерикалами», насправді йшлося про боротьбу із масовими озброєними рухами, котрі спиралися на підтримку значної частини населення.

Ставлення населення до режиму промовисто характеризує участь у виборах. Виборчі кампанії, за визнанням влади, проводилися «під великим тиском агітації», «населення налаштоване антирадянські». До охорони виборчих дільниць залучалися тисячі військовослужбовців та бійців винищувальних батальйонів («яструбків»). Так, під час виборів до Верховної Ради СРСР (лютий 1946 р.) у с. Ременів Львівської області з 819 виборців на дільницю з'явилося 547 [5, ф. 2, оп. 56, спр. 1, т. 2, арк. 9].

Драматизму протиборству додавало те, що в лавах правоохоронних органів та спеціальних військ перебувало чимало етнічних українців, а місцеві уродженці становили левову частку учасників радянських парамілітарних формувань.

По-друге, що стосується методів здійснення перетворень новою владою. Прибулі управлінські кадри вирізнялися низьким освітнім рівнем, незнанням та неповагою до регіональних особливостей, брутальним адмініструванням. У 1946 р. ЦК КП(б)У змушений був звернути увагу на численні порушення кадрової політики в регіоні, надуживання адміністративними засобами, невірне ставлення до кадрів місцевого походження, їх штучне протиставлення місцевим. Однак навіть у 1953 р. з 742 секретарів органів компартії на західноукраїнських землях (ЗУЗ) тільки 62 були місцевими, в нижчій владній ланці вони становили 44%, в прокуратурі – 12% працівників [23, ф. 1, оп. 20, спр. 61, арк. 1; спр. 117, арк. 8; 20].

Насильницький характер перетворень яскраво виявився у колгоспному будівництві. Тут упродовж століть на фоні складних аграрно-технічних умов склався одноосібний, хутірський тип господарювання, а приватна власність на землю плекалася селянином як найвища матеріальна цінність. Якщо раніше так звані «куркулі» мали понад 15 га землі, то до 1946 р. частка господарств з наділами у 2–5 га становила 2,4 % одноосібників. З 1947 р. норми здачі видів сільгосппродукції для «міцних» господарств збільшили на 25 % – 300%. До цього додалося примусове виселення одноосібників. У 1945 р., наприклад, у списки виселення по Волинській області внесли 2175 осіб з 426 хуторів [15].

У духовній сфері насаджувалася монополія марксистсько-ленінської офіційної ідеології. Наприкінці 1940-х–на початку 50-х рр. починається русифікація освітньої сфери. Станом на 1953 р. з 1718 викладачів вищих закладів освіти Львова місцевими були 320 (з поміж 42 деканів – два, 25 проректорів – один, ректорів – жоден). Там же у лісотехнічному інституті лише 4 дисципліни з 41 велися українською мовою, у політехнічному з 412 викладачів 15 вели предмети українською, у торгівельно-економічному викладання українською взагалі не велося [23, ф. 1, оп. 1, спр. 1117, арк. 9].

У 1944–1952 рр. з регіону виселили 203 тис. осіб [26]. Застосовувалися затримання заручників при проведенні господарсько-адміністративних кампаній, кругова відповідальність населення. Так, після загибелі у засідці боївки ОУН підполковника МДБ О. Колодяжного виселили мешканців трьох сіл, за вбивство чотирьох партійних працівників та активістів (вересень–жовтень

1949 р.) із чотирьох сіл тієї ж області виселили 91 родину (385 осіб) [23, ф. 1, оп. 23, спр. 5944, арк. 96–97].

Необхідно зазначити, що водночас вживалися і кроки з розрядки протистояння. Верховна Рада та уряд республіки неодноразово виступали зі зверненнями до учасників ОУН та УПА скласти зброю в обмін на амністію. Такі ж пропозиції містилися і у наказі МДБ УРСР № 312 від 30 грудня 1949 р. (в лютому 1944 – травні 1949 рр. влада сім разів надавала шанс учасникам ОУН та УПА зберегти волю та життя). Загалом з повинною вийшло до 77 тис. учасників руху опору та їх активних помічників [5, ф. 2, оп. 26, спр. 2, т. 2, арк. 5–9], що зайвого разу підкреслює значний ступінь втягнення населення ЗУЗ у конфлікт з режимом.

Принципово оцінено наслідки десятиліття «радянського будівництва» на Пленумі ЦК КПУ 2–4 червня 1953 р. (йому передувало ініційоване Л. Берією рішення ЦК КПРС від 26 травня «Питання західних областей Української РСР»). Справедливо констатувалося, що «серед значної частини населення західних областей існує незадоволення господарськими, політичними і культурними заходами, які проводяться на місцях» [23, ф. 1, оп. 1, спр. 1117, арк. 7–10].

Важко не погодитися зі словами з листа до Президії Верховної Ради СРСР (10 липня 1971 р.) колишнього керівника підпільного «Українського червоного хреста» Г. Дідик: без підтримки населення, «при насиченні Західної України регулярними і спеціальними військами кількарічний спротив був би неможливий. Це не був виступ проти радянської влади і соціалізму, а насамперед всенародна боротьба проти... окупації і терору» [16].

Для розуміння причин і перебігу конфлікту на Західній Україні доцільно глибше вдаватися до методів історичної антропології, соціальної психології (адже і в радянській, і в діаспорній літературі, мемуарах противник подається як свого роду аморфна, наділена виключно негативними рисами маса). Щодо настроїв та ставлення до місцевого населення з боку радянських віськовослужбовців та прибулих цивільних працівників, то вони визначалися не лише масованою пропагандистською обробкою, суттєвою різницею в цивілізаційному ареалі буття, а й докорінними відмінностями суспільно-політичного ладу регіону.

Вже з 1940 р. партійні функціонери змушені були на публічних заходах дорікати активу за пихате, зневажливе ставлення до місцевої людності та укладу життя, намагання поставити себе у привілейоване становище [17]. Документи для службового користу-

вання констатували негативне ставлення значної частини населення до політики режиму. Як зазначалося у довідці Станіславського обкому КП(б)У (кінець 1949 р.), рідні підтримують учасників підпілля, молодь поповнює «банди», ухиляючись від призову до армії, «більшість мешканців..., що втратили рідних при збройних зіткненнях з військовими групами МДБ, активно підтримують рештки оунівських банд і вороже ставляться до радянської влади» [23, ф. 1, оп. 23, спр. 5681, арк. 306].

Імовірно, і в цивілізаційних регіональних відмінностях слід шукати пояснення очевидному парадоксу: радянська влада справді підняла розвиток Західної України на вищий якісний щабель, сформувала тут такий прошарок освічених й соціально захищених людей, якого не існувало за всю історію регіону. Однак в глибинах регіональної ментальності, суспільної психології ця влада не стала (не встигла стати?) «своєю».

Відгомін афективної пам'яті (яка цілеспрямовано підживлюється інспіруванням зацікавленими політичними силами «пригадування фантомних болей» минулого) є однією з провідних причин, яка ускладнює формування у суспільстві виваженої оцінки тодішніх подій й атмосфери взаємного прощення, примирення. Вважаємо, що для формування неупередженого сприйняття спадщини цього складного конфлікту в інтересах гармонійного розвитку національної пам'яті як інструменту консолідації сучасної української політичної нації:

- доцільно, по можливості, визначати зміст політики національної пам'яті нанеконфронтаційних явищах (подіях) спільної історії, не вдаватися до спроб нав'язування усьому українському суспільству специфічних регіональних або політизованих «моделей пам'яті», афективно забарвлених полядів на минуле;

- намагатися усунути з поля формування національної пам'яті як важливого чиника самоідентифікації політичної нації свідоме, своєкорисливе для певних політичних сил, віртуальне перенесення вже пережитих конфліктів у площину існування сучасного українського суспільства та державотворення;

- керуватися гуманістичними (християнськими для віруючих) стандартами по відношенню до жертв і постраждалих того конфлікту (розглядаючи їх як спільних предків сучасного українського громадянства) на противагу схемі «наші завжди праві», або штучному плеканню мотивів «історичної помсти», «війн з минулим»;

- прагнути забезпечувати наукову сферу, відповідні історичні дослідження від деградації, від впливу політичної кон'юнктури;

– зосередитися на не виконаній за 20 років існування суверенної України ідеології загальнонаціонального поступу, або перспективного розвитку країни.

Перед сучасною Україною стоїть справді цивілізаційний виклик: за рахунок визнання помилок майбутнього, на шляхах досягнення злагоди й гармонізації стосунків між соціальними групами, етносами, конфесіями, спільнотами історичних земель утвердити стабільну, самодостатню державу з внутрішніми джерелами розвитку на перспективу. Тому потреба переходу до якісно більш глибокого, багатоглибкого сприйняття проблеми збройного конфлікту в Західній Україні 1939–1950-х років давно вже назріла. Звісно, для цього потрібне як застосування всіх кращих методологічних надбань історичної науки, так і добра громадянська воля тих, хто береться за цю невдячну, загострену (переважно не з вини істориків), проблему.

Список використаних джерел

1. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-ті рр.) / В. Баран. – К.: Альтернативи, 1999. – С. 44–45.
2. Веденеев Д., Шевченко С. «Сова» призывала к примирению // Зеркало недели. – 2000. – 15 июля.
3. Веденеев Д., Шевченко С. Миротворцы тайной войны // Киевский Телеграф. – 2001. – 3 сентября.
4. Веденеев Д. 1953 год: Берия и Украина // Секретные материалы. – 2006. – № 21. – С. 8–9; № 22. – С. 8–9.
5. Галузевий державний архів Служби безпеки України.
6. Зиновьев А. Русская трагедия / А. Зиновьев. – М.: Алгоритм, 2007. – С. 203.
7. Зиновьев А. Фактор понимания / А. Зиновьев. – М.: Алгоритм, 2006. – С. 324.
8. Зубкова Е.Ю. Прибалтика и Кремль. 1940–1953 / Е.Ю. Зубкова. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 192–193, 195.
9. История России. XX век. – М., 1996. – С. 393–394.
10. Кара-Мурза С. Демонтаж народа / С. Кара-Мурза. – М.: Алгоритм, 2007. – С. 9; Про проблеми руйнації раціональності мислення пострадянської інтелігенції див. докладніше: Кара-Мурза С. Потерянный разум / С. Кара-Мурза. – М.: Алгоритм, 2007. – 736 с.
11. Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер. – М., 1997. – С. 289.
12. Ковальчак Г.І. Розвиток промисловості в західних областях України за 20 років радянської влади. Історико-економічний нарис / Г.І.

Ковальчак. – К.: Наукова думка, 1965; Його ж Економічний розвиток західноукраїнських земель / Г.І. Ковальчак. – К.: Наукова думка, 1988.

13. Кожинів В. Россия. Век XX / В. Кожинів. – Краматорськ, 2002. – Кн. 2. – С. 39–41, 45.

14. Коляструк О.П. Історична освіта та формування світоглядних цінностей учнів // Історична освіта у полікультурному суспільстві: виклики та перспективи для України: науково-аналітична доповідь Інституту історії України НАН України. Реєстр. № 123/124 від 2 лютого 2012 р. – С. 9–10.

15. Ленартович О. Репресивний характер реформ у західноукраїнському селі (1944–1949) / О. Ленартович // Пам'ять століть. – 1997. – № 5. – С.117, 119.

16. Літопис УПА. – Торонто: Видавництво Літопису УПА, 1989. – Т. 12. – С. 137.

17. Луцький О. Львів під радянською окупацією 1939–1941 рр. / О. Луцький // Український визвольний рух. Науковий збірник. – Львів, 2006. – № 7. – С. 102.

18. Материали научно-практической конференции, посвященной 70-летию ВУЧК-КГБ УССР (2–3 декабря 1988). – К., 1988. – С. 83–84.

19. Панарин И.Н. Информационная война и геополитика / И.Н. Панарин. – М.: Поколение, 2006. – С. 114.

20. Першина Т.С. Утвердження тоталітарної адміністративної системи в Західноукраїнському регіоні (1944–1950 рр.) / Т.С. Першина // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових праць. – К., 1997. – Вип.1. – С. 93 – 94, 99, 106.

21. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 744.

22. Полпреды сообщают... Сборник документов. – М., 1990. – С. 76.

23. Постанови III Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів. – Б.м., 1948. – С. 10–11.

24. Тойнби А.-Дж. Цивилизация перед судом истории / А.-Дж. Тойнби. – М., 1996. – С. 106–107.

25. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

26. Шаповал Ю. Україна XX століття: особи та події в контексті важкої історії / Ю. Шаповал. – К.: Генеза, 2001. – С. 48.

Веденеев Д.В. Формирования непредубежденного общественного понимания вооруженного конфликта в Западной Украине между советской властью и национальным движением за национальную государственность

В статье всесторонне рассматриваются исторические истоки и составляющие острого конфликта между советской вла-

стью и движением за национальную самостоятельность в Западной Украине в 1940–1950-х гг., особенности конфронтационного отображения упомянутых событий в сознании современного украинского общества. Высказываются соображения относительно формирования непредубежденного восприятия наследия этого сложного конфликта в интересах гармоничного развития национальной памяти как инструмента гармоничного развития национальной памяти как инструмента консолидации современной украинской политической нации.

Ключевые слова: общественное сознание, национальная память, политика памяти, ОУН, УПА, советское строительство, «холодная война», региональные факторы.

Vyedyenyeyev, D.V. Formation of public understanding of armed conflict in Western Ukraine between the Soviets and movement for national statehood

This article thoroughly examines the historical origins and components of the acute conflict between the Soviets and the national armed movement of independence in Western Ukraine in 1940-1950-s, features of confrontational display of these events in the minds of modern Ukrainian society. It is also expressed concerns regarding the formation of an unbiased perception of inheritance of this complex conflict in the interests of the harmonious development of the national memory as a tool for consolidation of the modern Ukrainian political nation.

Keywords: social consciousness, national memory, OUN, UPA, Soviet construction, «Cold War», regional factors.

СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СТАВЛЕННЯ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ДО ІСТОРИЧНИХ ПОСТАТЕЙ

У статті проаналізовано особливості ставлення громадян України до видатних та суперечливих постатей української історії, її різних періодів – від Б. Хмельницького до Л. Кучми. Виявлено залежність ставлення громадян до історичних діячів від регіону України та специфіку ставлення до цих діячів представників різних поколінь. Автор з'ясовує, які історичні постаті об'єднують, а які роз'єднують різні регіони України.

Ключові слова: історичні постаті, політичні регіони України, фактори формування масової історичної свідомості.

За двадцять років незалежності України системні соціологічні дослідження масової історичної свідомості, ставлення громадян країни до визначних та суперечливих постатей української історії та пріоритетних подій української історії практично відсутні. Мало розробленою залишається методологія і система показників таких досліджень, не говорячи вже про проблеми розробки регіональних, етнокультурних чи вікових «моделей» масової історичної свідомості сучасних українців.

Єдиним масштабним загальнонаціональним дослідженням переважені громадян України щодо історичних постатей залишається дослідження «Стратегії України», що було проведено в грудні 2006 року фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» та центром «Українське демократичне коло» за великою вибіркою в 5000 респондентів.

Інструментарій цього дослідження був розроблений політологом М. Томенко. Питання формулювалось так: «Я буду називати історичних і політичних діячів, а Ви скажіть, якою мірою, негативно чи позитивно, ставитесь до кожного з них?» З варіантами відповіді: дуже позитивно, скоріше позитивно, скоріше негативно, дуже негативно, не знаю такого, важко сказати.

У цьому дослідженні вивчалось ставлення громадян України до п'ятнадцяти історичних постатей, пов'язаних з історією України, а саме:

а) трьох постатей першого регіону боротьби за незалежність України (Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Петро І);

б) трьох постатей часів Української Народної Республіки (Михайло Грушевський, Павло Скоропадський, Симон Петлюра);

в) п'ятьох постатей керівників Радянського Союзу (Володимир Ленін, Йосип Сталін, Микита Хрущов, Леонід Брежнєв, Михайло Горбачов);

г) однієї постаті керівників ОУН (Степан Бандера);

3) трьох постатей часів незалежності (Леонід Кравчук, В'ячеслав Чорновіл, Леонід Кучма).

І хоча список відібраних постатей не є достатньо представницьким (відсутні постаті часів Київської Русі, Литовсько-руської доби, нема в списку Тараса Шевченка тощо), до списку включені російський цар та керівники КПРС в Москві (а не Києві), а шкала оцінок (дуже позитивне ставлення – дуже негативне ставлення) не прив'язана до ролі історичних діячів у житті саме народу України, однак певне уявлення про історичну персоніфіковану свідомість

Таблиця 1

Оцінки громадян України історичних постатей України, у % (2006 р.)

Історичні діячі	Оцінки						
	Дуже позитивно	Скоріше позитивно	Скоріше негативно	Дуже негативно	Не знаю такого	Важко сказати	Баланс позитивних негативних оцінок
I. Перший період							
1.1. Богдан Хмельницький	23,1	47,1	5,8	2,8	2,5	18,7	+61,6
1.2. Петро I	25,3	34,9	9,0	8,1	3,2	19,5	+43,1
1.3. Іван Мазепа	9,8	25,8	15,0	11,1	9,6	28,8	+9,5
II. Другий період							
2.1. Михайло Грушевський	16,1	33,2	7,1	4,0	14,5	25,1	+37,2
2.2. Павло Скоропадський	6,4	22,4	9,6	5,6	25,0	30,9	+13,6
2.3. Симон Петлюра	6,9	14,2	19,4	22,5	9,7	27,3	-20,8
III. Радянський Період							
3.1. Володимир Ленін	10,6	27,5	18,9	20,8	1,1	21,0	-1,6
3.2. Йосип Сталін	6,5	16,4	22,7	36,0	1,5	16,8	-35,8
3.3. Микита Хрущов	6,8	37,5	19,6	9,2	1,9	25,1	+15,5
3.4. Леонід Брежнєв	11,4	40,6	18,8	8,4	1,2	19,4	+24,8
3.5. Михайло Горбачов	3,3	25,7	32,1	20,6	1,2	17,1	-23,7
IV. ОУН-УПА							
4.1. Степан Бандера	7,9	16,0	20,1	23,7	7,6	24,8	-19,9
V. Період незалежності України							
5.1. Леонід Кравчук	3,1	23,4	35,5	21,6	0,8	15,5	-30,6
5.2. В'ячеслав Чорновіл	15,5	31,1	10,9	6,6	4,8	31,1	+29,1
5.3. Леонід Кучма	2,1	13,8	35,9	34,6	0,8	12,8	-54,6

громадян України в сучасних умовах це дослідження все ж дає. І розкриває суперечливий характер цієї історичної свідомості.

Адже результати цього дослідження засвідчили, що з п'ятнадцяти історичних постатей, які були включені в опитування

Таблиця 2

Ставлення громадян різних регіонів України до історичних постатей (у %)

Історичні постаті	Регіони України та оцінки						Південний Схід			Донбас та Крим		
	Західна Україна		Центральна Україна		Південний Схід		Донбас та Крим			Донбас та Крим		
	позитивно та дуже позитивно	негативно та дуже негативно	позитивно та дуже позитивно	негативно та дуже негативно	позитивно та дуже позитивно	негативно та дуже негативно	позитивно та дуже позитивно	негативно та дуже негативно	позитивно та дуже позитивно	негативно та дуже негативно	позитивно та дуже позитивно	негативно та дуже негативно
1. Богдан Хмельницький	73,1	6,7	+66,4	61,6	11,8	+49,8	76,5	8,2	+68,3	72,8	5,8	+67,0
2. Петро I	24,6	40,8	-16,2	56,8	16,9	+39,9	74,3	10,0	+64,3	79,9	4,9	+75,0
3. Іван Мазепа	59,4	10,0	+49,4	38,9	25,0	+13,9	31,3	28,2	+3,1	13,7	39,9	-26,2
4. Михайло Грушевський	67,0	6,6	+60,4	54,0	11,4	+42,6	44,6	14,1	+0,5	31,1	10,9	+20,2
5. Павло Скоропадський	39,0	8,4	+30,6	32,6	18,2	+14,4	26,0	19,1	+6,9	16,8	11,9	+4,9
6. Симон Петлюра	46,7	15,0	+31,7	21,6	38,8	-17,2	14,1	53,7	-36,6	5,4	56,3	-50,9
7. Володимир Ленін	11,0	65,2	-54,2	36,9	38,4	-1,5	51,7	29,8	+21,9	47,3	31,4	+15,9
8. Йосип Сталін	6,4	77,7	-71,3	19,9	57,6	-37,7	32,3	50,3	-17,0	27,7	53,8	-26,1
9. Микита Хрущов	29,9	41,0	-11,1	44,3	26,0	+18,3	53,9	23,2	+30,7	44,6	29,2	+15,4
10. Леонід Брежнев	27,2	46,3	-19,1	50,2	25,7	+24,5	62,9	21,6	+40,3	63,6	19,5	+44,1
11. Михайло Горбачов	37,8	37,1	+0,7	26,7	50,3	-23,6	30,3	56,4	-26,1	22,4	66,5	-44,1
12. Степан Бандера	56,6	14,5	+42,1	24,1	37,8	-13,7	14,8	56,7	-41,9	4,8	63,6	-58,8
13. Леонід Кравчук	13,7	68,9	-55,2	23,6	56,0	-32,4	33,2	53,3	-20,1	34,3	53,3	-19,0
14. В'ячеслав Чорновіл	63,9	9,4	+54,5	48,2	15,8	+32,4	44,3	20,5	+23,8	30,3	23,7	+6,6
15. Леонід Кучма	8,1	77,2	-69,1	11,7	70,5	-58,8	22,1	67,7	-45,6	21,8	68,0	-46,2

8 постатей громадяни оцінили переважно позитивно, а 7 – негативно (див. табл. 1).

Найбільш позитивно громадян України оцінили «об'єднувача» УкраїнитоРосіїгетьманаБогданаХмельницького. Разомзросійським царем Петро I, який фактично знищував навіть автономію України у складі Російської імперії, Богдана Хмельницького позитивно чи дуже позитивно оцінили більше половини громадян України. Близько половини громадян (49%) позитивно оцінили діяльність і одного з провідних діячів Української Народної республіки – Михайла Грушевського, тоді як негативно до його постаті ставляться тільки 11%. Досить сильно позитивні оцінки (47%) над негативними (17%) переважають у ставленні до нашого сучасника – визначного діяча відродження незалежності України В'ячеслава Чорновола, але одночасно і до Генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва (52% позитивних і 27% негативних оцінок). Дещо менш позитивні оцінки переважають у характеристиці таких історичних постатей як Микита Хрущов, Павло Скоропадський та Іван Мазепа. До того ж гетьман Павло Скоропадський став лідером за часткою тих хто не знає такого історичного діяча (25%).

Лідером по негативним оцінкам в 2006 р. був другий Президент України Леонід Кучма (його діяльність негативно оцінили 71% громадян, а позитивно всього 16%) та радянський вождь Йосип Сталін (його діяльність негативно оцінили 59% громадян, а позитивно 23%). Але слід звернути увагу, що і в сучасній Україні близько чверті всіх громадян позитивно оцінюють роль диктатора Йосипа Сталіна. Досить сильно негативні оцінки переважають і в характеристиках таких різних історичних постатей як Першій Президент незалежної України Леонід Кравчук, творець перебудови і демократизації Михайло Горбачов, борці за незалежність України Симон Петлюра та Степан Бандера. В оцінці вождя революції Володимира Леніна позитивні оцінки та негативні майже врівноважені при незначній перевазі негативних.

Таким чином, виявилось, що ставлення громадян України до історичних постатей є вкрай суперечливим, бо і серед позитивних, і серед негативних історичних постатей є представники борців за національну незалежність, і імперсько-радянські діячі, і представники комуністичного режиму, і антикомуністи.

При цьому дослідження показало дуже значні відмінності у ставленні до історичних постатей України громадян різних політичних регіонів країни (див. табл. 2).

Єдиною історичною постаттю, ставлення до якої є дуже позитивним серед громадян всіх регіонів України є гетьман Богдана Хмельницького, який і є безперечним лідером серед історичних постатей, що були предметом дослідження, за позитивними оцінками громадян. Позитивне ставлення серед громадян всіх регіонів України переважає над негативними і до таких різних діячів відродження української держави як Михайло Грушевський, Павло

Скоропадський та В'ячеслав Чорновіл (див. табл. 2). Але, на відміну від ставлення до Богдана Хмельницького, у ставленні до цих історичних діячів перевага позитивних оцінок над негативними в кілька разів більша в Західній Україні, ніж в областях Південного Сходу, та, особливо в Донбасі та Криму. Однак, і ці історичні постаті нині не роз'єднують різні регіони України.

У 2006 році негативне ставлення серед громадян всіх регіонів України переважало над позитивним відносно таких історичних діячів як Йосип Сталін, Леонід Кучма та Леонід Кравчук (див. табл. 2). І, знову ж таки, в Західній Україні це ставлення було більш суттєво негативним, ніж на Південному Сході. Однак у відношенні наших сучасників (Леонід Кравчук, Леонід Кучма) з того часу це ставлення могло змінитись під впливом політичної кон'юнктури.

Найбільшою мірою крайні політичні регіони України відрізняються у ставленні до таких історичних постатей як лідер ОУН-УПА Степан Бандера (до якого дуже позитивне ставлення в Західній Україні та дуже негативне в Донбасі й Криму), російський цар Петро I (який є майже героєм в Донбасі та Криму і негативна персона в Західній Україні) та гетьман Іван Мазепа, який воював з Петром I (до нього дуже позитивно ставляться громадяни Західної України і переважно негативно – Донбасу та Криму). Дещо меншою мірою, але все ж суттєво відрізняється ставлення громадян різних регіонів України до Володимира Леніна, Леоніда Брежнєва та інших історичних постатей (М. Хрущова, М. Горбачова).

Тобто, обмеженому в даному дослідженні числі історичних постатей вимальовуються такі «моделі» регіонального ставлення до них:

– в Західній Україні дуже позитивно оцінюються Богдан Хмельницький, Михайло Грушевський, В'ячеслав Чорновіл, Іван Мазепа та Степан Бандера, а дуже негативно – Йосип Сталін, Леонід Кучма, Леонід Кравчук та Володимир Ленін.

– в Центральній Україні дуже позитивні оцінки громадяни дали Богдану Хмельницькому, Михайлу Грушевському, Петру I та

В'ячеславу Чорноволу, а дуже негативні – Леоніду Кучмі, Йосипу Сталіну та Леоніду Кравчуку.

– на Південному Сході (Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська та Харківська області) дуже позитивне ставлення до Богдана Хмельницького, Петра І, Леоніда Брежнєва, Микити Хрущова та Михайла Грушевського, а дуже негативне – Леоніда Кучми, Степана Бандери, Симона Петлюри та Михайла Горбачова.

– в Донбасі та Криму дуже позитивними виявилось ставлення до Петра І, Богдана Хмельницького, Леоніда Брежнєва, а дуже негативним – до Степана Бандери, Симона Петлюри, Леоніда Кучми та Михайла Горбачова.

Таблиця 3

Оцінки різних вікових груп громадян України історичних постатей (у %)

Історичні постаті	Вікові групи та оцінки								
	18–29 років			30–54 роки			55 і старші		
	позитивно та дуже позитивно	негативно та дуже негативно	баланс оцінок	позитивно та дуже позитивно	негативно та дуже негативно	баланс оцінок	позитивно та дуже позитивно	негативно та дуже негативно	баланс оцінок
1. Богдан Хмельницький	70,7	8,7	+62,0	71,3	8,6	+62,7	68,4	8,6	+59,8
2. Петро І	58,1	17,4	+40,7	61,5	17,5	+44,0	59,8	16,6	+43,2
3. Іван Мазепа	41,3	19,9	+21,4	35,7	27,0	+8,7	31,4	29,2	+2,2
4. Михайло Грушевський	54,7	8,9	+45,8	49,1	11,6	+37,5	45,6	12,0	+33,6
5. Павло Скоропадський	30,5	11,9	+18,6	29,0	15,1	+13,9	27,2	17,4	+9,8
6. Симон Петлюра	24,6	33,4	-8,8	21,4	43,7	-22,3	17,9	45,8	-27,9
7. Володимир Ленін	29,6	44,9	-15,3	35,3	42,5	-7,2	49,5	31,4	+18,1
8. Йосип Сталін	16,6	64,3	-47,7	20,6	61,0	-40,4	31,6	51,0	-19,4
9. Микита Хрущов	36,3	28,7	+7,6	43,4	29,4	+14,0	51,8	27,7	+24,1
10. Леонід Брежнєв	37,0	31,6	+5,4	53,9	27,3	+26,6	61,1	23,7	+37,4
11. Михайло Горбачов	27,8	46,7	-18,9	30,1	53,5	-23,4	28,2	56,3	-28,1
12. Степан Бандера	26,4	31,7	-5,3	24,5	44,4	-19,9	20,9	52,1	-30,2
13. Леонід Кравчук	24,9	55,4	-30,5	26,8	57,4	-30,6	27,4	58,3	-30,9
14. В'ячеслав Чорновіл	43,8	15,0	+28,8	47,7	17,7	+30,0	46,9	19,2	+27,7
15. Леонід Кучма	14,9	71,6	-56,7	16,2	70,2	-54,0	16,2	70,3	-54,1

Таким чином, в Західній Україні переважає власне національно-демократична модель ставлення до історичних постатей, в Центральній Україні – суперечлива національно-проросійська, на Південному Сході – радянсько-проросійська, в Донбасі та Криму – російсько-радянська.

При цьому ставлення до перших Президентів незалежної України є негативним у всіх регіонах України.

Значно меншими виявились відмінності у ставленні до історичних постатей різних вікових та етнічних груп громадян України (див. табл. 3, 4).

Масова історична свідомість різних поколінь громадян України змінюється дуже поступово, не зважаючи на те, що молодь отримувала освіту вже за часів незалежності, а старше покоління в різні періоди радянської епохи. Але різниця у сприйнятті різних історичних постатей кардинально не змінилась:

– для молоді (18–29 років) найбільш позитивними посталями історії є Богдан Хмельницький, М. Грушевський, Петро I (!) та

Таблиця 4

Оцінки українців та росіян України історичних постатей (у %)

Історичні постаті	Етнічні групи та оцінки					
	українці			росіяни		
	позитивно та дуже позитивно	негативно та дуже негативно	баланс оцінок	позитивно та дуже позитивно	негативно та дуже негативно	баланс оцінок
1. Богдан Хмельницький	70,2	8,5	+61,7	72,2	9,1	+63,1
2. Петро I	56,7	19,1	+37,6	77,5	8,8	+69,7
3. Іван Мазепа	39,4	22,6	+16,8	17,3	43,1	-15,8
4. Михайло Грушевський	52,5	10,9	+41,6	35,1	12,7	+22,4
5. Павло Скоропадський	30,6	15,0	+15,6	21,2	17,4	+3,8
6. Симон Петлюра	24,1	37,9	-13,8	7,6	63,0	-55,4
7. Володимир Ленін	36,5	40,9	-4,4	45,6	35,6	+10,0
8. Йосип Сталін	21,7	59,7	-38,0	28,4	56,2	-27,8
9. Микита Хрушов	43,4	28,7	+14,7	48,2	29,6	+18,6
10. Леонід Брежнев	50,1	28,0	+21,9	60,9	24,4	+36,5
11. Михайло Горбачов	29,7	50,4	-20,7	24,5	65,3	-40,8
12. Степан Бандера	27,3	39,4	-12,1	7,8	66,4	-58,6
13. Леонід Кравчук	25,4	58,1	-32,7	31,6	54,5	-22,9
14. В'ячеслав Чорновіл	50,7	15,1	+35,6	28,6	29,6	-1,0
15. Леонід Кучма	14,4	71,5	-57,1	22,8	67,2	-44,4

В'ячеслав Чорновіл, а найбільш негативними – Л. Кучма, Й. Сталін та Л. Кравчук;

– для середнього покоління (30–54 роки) найбільш позитивно оцінюються Б. Хмельницький, Петро І, М. Грушевський, В. Чорновіл та Л. Брежнєв, а найбільш негативно – ті ж Л. Кучма, Й. Сталін та Л. Кравчук;

– для старшого покоління (55 і старші) найбільш позитивними персонажами історії є Б. Хмельницький, Петро І, Л. Брежнєв, а найбільш негативними – Л. Кучма, С. Бандера, Л. Кравчук, М. Горбачов та С. Петлюра.

Тобто, відмінності у ставленні до історичних діячів між молодим та середнім поколінням є мінімальними. А старше покоління українців однозначно є радянсько-антинаціональним у сприйнятті історичних постатей. Хоча серед молоді та середнього покоління є суттєво кращим, ніж у старшого, ставлення до таких діячів українських визвольних змагань як І. Мазепа, С. Петлюра, М. Грушевський, і гіршим до радянських діячів – Й. Сталіна, В. Леніна, Л. Брежнєва та М. Хрущова, однак, не можна не бачити, що і серед молоді України ставлення до С. Петлюри та С. Бандери залишається (хоч і не дуже значно) переважно негативним, а ставлення до Л. Брежнєва та М. Хрущова – переважно позитивним.

Отже, можна констатувати, що, не зважаючи на суттєві зміни у викладанні історії України в школах та вузах за роки незалежності, ставлення молодого покоління до історичних постатей принципово не змінилось, що свідчить про те, що історична свідомість обумовлюється не тільки курсами історії в школах та вузах, але й історичною спадковістю поколінь в сім'ях та соціокультурному середовищі.

Про роль середовища та сім'ї говорять і відмінності у ставленні до історичних постатей громадян української та російської національності (див. табл. 4).

Фактично єдиною історичною постаттю, ставлення до якої етнічних українців та росіян є однаковим – гетьман Богдан Хмельницький, бо до Петра І, В. Леніна, Й. Сталіна, Л. Брежнєва Л. Кравчука (2006 року) та Л. Кучми етнічні росіяни ставляться більш позитивно, ніж етнічні українці, а до І. Мазепи, М. Грушевського, П. Скоропадського, С. Петлюри, М. Горбачова, С. Бандери та В. Чорновила – значно більш негативно. Тобто, етнічні росіяни України і досі дотримуються радянсько-російського погляду на історію, де героями є Петро І, Л. Брежнєв, М. Хрущов, а «зłodіями» – С. Петлюра та С. Бандера разом з М. Горбачовим (який розвалив Радянський Союз),

а серед етнічних українців відбувається певна зміна преференцій, бо окрім Петра I і Л. Брежнєва дуже позитивно оцінюються і М. Грушевський та В. Чорновіл, а головними історичним антигероєм є Й. Сталін. Відбулась серед українців і переоцінка гетьмана І. Мазепи, однак навіть серед українців С. Петлюра та С. Бандера оцінюються переважно як негативні постаті.

І хоча етнічні українці та росіяни навчались практично за одними і тими ж підручниками, погляди їх на історичні постаті суттєво різні. Як і темпи змін у ставленні до цих постатей за роки незалежності.

Отже, можна констатувати, що масова історична свідомість громадян є досить консервативною, змінюється дуже повільно і не однаковою мірою в різних регіонах України та етнокультурних групах. І цього не можна не враховувати в державній соціокультурній політиці, особливо інформаційно-просвітницькій.

Вышняк А.И. Социологический анализ отношения граждан Украины к историческим фигурам

В статье проанализирована особенность отношения граждан Украины к выдающимся и противоречивым фигурам украинской истории различных периодов – от Б. Хмельницкого до Л. Кучмы. Обозначено отношение граждан к историческим деятелям в зависимости от региона Украины и специфика отношения к этим деятелям представителей разных поколений. Автор выясняет, какие исторические фигуры объединяют, а какие разъединяют регионы Украины.

Ключевые слова: исторические фигуры, политические регионы Украины, факторы формирования массового исторического сознания.

Vyshnyak, O.I. Sociological analysis of Ukrainian citizens attitudes toward historical figures

Specific feature of Ukrainian citizens attitudes towards prominent and ambivalence figures of Ukrainian history, its different periods, from B. Hkmelnychky to L. Kuchma, are analyzed. The dependency in citizens attitudes toward historical actor relating to regions of Ukraine and different cohorts are defined. The author designates historical figures who unite and divide different regions of Ukraine.

Keywords: historical figures, political regions of Ukraine, factors of formation of public consciousness.

НОВІТНІ ВІЗІЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ: ДЕРЖАВНИЦЬКИЙ МОНОЛОГ VS ДЕМОКРАТИЧНИЙ ПОЛІЛОГ

Проаналізовано новітні візії та теоретичні підходи до сутності політики пам'яті. Уявлення про демократичний полілог дозволили сформулювати актуальні завдання розвитку консенсусної моделі політики пам'яті в Україні. Ця модель передбачає складний процес взаємодії ряду суб'єктів, покликаний до погодження та взаємного прийняття різних інтересів.

Ключові слова: *суспільна пам'ять, політика пам'яті, суб'єкти політики пам'яті, державницький монолог, демократичний полілог.*

Відносно нове та гостро актуальне для сучасного наукового, освітнього і громадсько-політичного простору поняття «політика пам'яті» впевнено заповнює модерні дискусійні майданчики. Недоліки перекладу, невизначеність термінології, міждисциплінарні розходження не вичерпують предмету цієї дискусії. У політиці пам'яті відображаються досвід і структура множинного суспільства, стан його базових інститутів, переконання та оцінки державних діячів. Все більшого значення набуває вибір методів соціально-політичної інженерії у цій галузі, що коливається між монологічним нав'язуванням, маніпулятивним популізмом та діалогічним спілкуванням. Відтак сформувались різні, часом протилежні бачення мети і перспектив політики пам'яті, що ґрунтуються на взаємно несумісних механізмах та принципах її реалізації. Згадані візії лише на перший погляд стосуються виключно інтерпретацій минулого. В дійсності вони значною мірою визначають політичний клімат сьогодні, а також можливості подальшого суспільного розвитку.

Короткий бібліографічний огляд з даної проблематики дозволяє зробити висновок про постійні наукові пошуки оптимальної моделі політики пам'яті, які втім видаються невичерпними. Особливості політики пам'яті у сучасних США, Канаді, Франції, Німеччині, Іспанії, Бельгії, Польщі та інших країнах Заходу розкриті у дослідженнях А.Ассман, Е.Вест, Ж.Мінка, А.Міхніка, Г.Біндера, Дж.Боднара, М.Лавабре, Л.Леві, Б.Косс-Євсевіцького, О.Мартинес-Малер, Б.Стори, Р.Траба, Ш.Требста, Й.Файхтингера, У.Унгюра, Б.Шацької, та багатьох інших вчених. Зростає й коло

вітчизняних науковців, що представляють різні напрямки соціально-гуманітарного знання, та професійно займаються вивченням проблем конструювання спільної пам'яті в Україні. Однак саме в умовах перехідного суспільства найбільш відчутний незаповнений вакуум між протилежними полюсами візії політики пам'яті: між потребою зобов'язати пам'ятати відповідним чином та прагненнями утвердити право пам'ятати у свій власний, неповторний спосіб.

Передусім відмітимо, що полеміка відносно ролі та значення держави, а також інших громадсько-політичних акторів у конструюванні спільної пам'яті знайшла своє відображення у розроблених теоретичних підходах. Розмаїття існуючих тлумачень поняття «політика пам'яті» можна умовно розподілити на дві групи. Представники ціннісного підходу (Ж.Мінк, О.Міллер та ін.) політику пам'яті визначають як різноманітні суспільні практики і норми, пов'язані з регулюванням колективної пам'яті; як свідому стратегію проектування образів минулого заради майбутнього; як публічний простір діалогу суспільних сил та істориків[2;7]. В межах такого розуміння стверджується необхідність погодження конкуруючих інтересів у системі конструювання образів минулого, що постають з певної конфігурації політико-владних та суспільних відносин. Демократичний полілог (діалог) виступає значимою цінністю, основою відповідної *консенсусної моделі політики пам'яті*, де кожен має можливість вільно презентувати власні візії минулого у публічному просторі.

На протигагу таким міркуванням, поширення набуло також інструменталістське трактування політики виключно як перманентної боротьби за владу, де політика пам'яті – це система заходів по уніфікації індивідуальних уявлень про історичне минуле єдиній логіці. Прихильники конструктивістського підходу(С.Кара-Мурза, Ю.Шаповал та ін.) політику пам'яті тлумачать як нав'язану пам'ять і дозволена історію; як «створення критеріїв для відбору тих історичних подій, які варто зберігати у пам'яті, і тих, які потрібно з неї "стерти"; програму та дії по впровадженню цих критеріїв у масову свідомість з ціллю перетворення їх у неусвідомлені стереотипи; розробку та пропаганду контексту, у якому відібрані для відновлення у масовій свідомості події поєднуються з актуальною реальністю і задають політично доцільні установки та вподобання»; як символічний ресурс, який цілком допустимо використовувати, у тому числі і в процесі політичного й культурного суперництва еліт[3;12]. Неминуchoю у реалізації відповідної *централізованої моделі політики пам'яті* є монологічність державних рішень,

особистість та однозначність у трактуваннях минулого, усунення альтернативних історичних оцінок.

Окремі дослідники (А.Киридон, О.Міллер) сходяться на думці, що більш продуктивним є вирізнення двох категорій. Політика правлячих державних еліт, націлена на інтенсивне переписування історії, а відтак і деформацію суспільної пам'яті, відповідає поняттю «історична політика» (цілеспрямований політичний вплив на історичну науку). Коли ж ідеться про сучасні завдання політики, які полягають не в тому, щоб нав'язати єдине прочитання історії, а у тому, щоб осмислювати умови співіснування різних пластів суспільної пам'яті та відповідних досвідів – більш доречним є формулювання «політика пам'яті»[4;7].

Полеміка відносно сутності політики пам'яті, на наш погляд, є частиною більш глибокої дискусії про новітню філософію політики в цілому. Тут особливо співзвучними будуть міркування О.Бабкіної про те, що численні підходи до визначення політики, попри їхню несхожість і різноманіття, мають дещо спільне – усі вони, в тій або іншій мірі, обертаються довкола суперечності: чи є політика свідомою, вільною, вольовою активністю індивідів, прагненням домогтися чийось окремої користі, чи все ж таки в політиці здійснюється об'єктивна необхідність? Що в ній має переважати – ворожнеча розшарованих верств, чи інтегрована єдність, цілісне співіснування? Амбівалентність ества політики як суспільного явища виявляє себе зокрема у таких протиріччях: сфера наукового знання – інтуїтивне мистецтво; досягнення власного успіху, прагматична корисливість – альтруїстичне служіння спільній справі; суб'єктивно-свавільне, свідоме – об'єктивно-закономірне, наперед задане; патетика, піднесеність, сакральне ставлення до своєї справи – готовність використовувати будь-які засоби, вдаватися до усяких дій для досягнення своєї цілі. Антиномія «холізм – корпоративізм», будучи сутнісною основою політики, є водночас й наріжним протиріччям феномену легітимації[1, с. 7].

На наш погляд, перелік вище зазначених антиномій цілком доречно доповнити парою протилежних понять «державницький монолог – демократичний полілог», що мають особливе значення у контексті конструювання спільних спогадів. Їх конкретизують та доповнюють категорії «об'єкт – суб'єкт», «передання – взаємобмін», «поширення – спілкування», «формування – сприяння», «впровадження – залучення», «директива – дискусія». Саме навколо цих значень розгортаються сучасні візії та стратегії політики пам'яті.

Дійсно тонка грань пролягла у сучасному науковому дискурсі між згаданими поняттями. Так на початку XXI ст. М. Михальченко у своїй монографії подає доволі песимістичну оцінку дійсності: Суспільна свідомість опинилася в стані соціального стресу, втратила чіткі орієнтири для оцінки минулого України і конструювання її майбутнього. Вирішення зазначених проблем вчений вбачає у вихованні як *передачі* досвіду. Суспільна свідомість, на його думку, є механізмом *передавання* духовної і матеріальної спадщини від покоління до покоління. При цьому зв'язок «суспільна свідомість – система виховання» є способом *передавання* накопиченого досвіду індивідам і соціальним групам, *формування* історичної пам'яті. Саме ж існування індивіда можливе тільки в спадкоємній пам'яті історії, через яку він отримує і зміст, і спосіб мислити та жити[8, с. 199]. В цілому продуктивні висновки дослідника, сповнені глибокої шани до набутків попередніх поколінь, все ж мають бути доповнені виявленням можливості та необхідності не лише одностороннього передавання, але й *взаємного обміну* важливим досвідом між різними поколіннями. Щорічні моніторинги Інституту соціології НАНУ вказують: більше 80% громадян України згодні, що багато з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах[10, с. 515]. Перегляд і обговорення історії не зводиться лише до збору документальних свідчень та розробки нових теоретичних концепцій. Він *залучає* індивідів до перегляду власного життя у минулому і майбутньому, до осмислення своєї ідентичності, та нерідко до конфронтацій з попередніми або прийдешніми ціннісними установками, носіями яких були самі ці суб'єкти, або ж їх діти, батьки, чи далекі предки. На фоні міжгенераційних непорозумінь проблема політики пам'яті набуває морального звучання, де односторонні процеси передавання мусять бути доповнені принципами взаємозбагачення досвіду у спілкуванні між різними поколіннями.

Схожі міркування викликають положення, висунуті у «Малій енциклопедії етносторонності», де вітчизняні політологи зауважують, що діяльність і благородні зусилля інтелігенції спрямовані на *розвиток* історичних знань та *донесення* їх до мільйонів людей, сприяють консолідації українського народу. Адже для того, щоб історична пам'ять стала справді масовою, вона має бути достатньою мірою *поширеною* серед усіх соціальних верств[6, с. 516]. У логічному ланцюгу «розвиток – донесення – поширення» відсутня надважлива для сьогочасного суспільства категорія «*обговорення*» (полеміки, дискусії, спілкування і т.д.). Очевидно, що результати історичного наукового пошуку не одразу стають суспільним надбанням, але му-

сять бути переосмисленні з часом, та лише тоді зрозумілі і прийняті громадськістю. Як переконливо доводить П.Фрейре, освіта – це спілкування й діалог. Це не передача знань, а зіткнення суб'єктів у діалозі в пошуку значення об'єкта пізнання і мислення[11, с. 147].

В епоху прирівнювання цінності індивідуальних пам'ятей до історичної науки, в часі стрімких наукових відкриттів спільне минуле та його інтерпретації сповнені несподіванок. Умови інформаційного суспільства достатні для сприйняття та переосмислення людьми таких несподіванок і перманентних змін у сфері трактувань минулого. Втім ці завдання складно реалізувати без докладавання у цій справі взаємних зусиль різними суб'єктами політичного процесу. Сьогодні у сфері політики пам'яті вимога зрощування спільних ціннісних пріоритетів, духовних та інтелектуальних прерогатив, моральних регуляторів поведінки однаково актуальна як для представників вищих щаблів державного управління, так і для пересічних громадян. Нові духовні стимули об'єктивності, відкритості, толерантності, відповідальності, взаємодовіри, освіченості мусять стати невід'ємною частиною полілогу у процесі пригадування, збереження і передачі суспільно-значимих смислів.

Сьогодні важко переоцінити значення науково-дослідницького, експертного, профорієнтованого потенціалу у структурі консенсусної моделі політики пам'яті. Зокрема від істориків у роботі над творенням «пам'яті», як слушно вказує А.Киридон, очікують продукування не просто наукового знання, але й масового «знання про минуле» або ж, іншими словами, своєрідного конструювання національної пам'яті. Творення наукового продукту, зазначає дослідниця, завжди неоднозначне, непередбачуване, багатомірне, альтернативне. Історик має корелювати свої дії й погляди з реаліями свого часу, суспільного простору, системи притаманних соціальному оточенню вартостей, які впливають на власне позиціонування й формують «розщеплену ідентичність»[4, с. 120]. Однак нерідко соціальні інженери, у своїх прагненнях «нав'язати, прищепити, поширити історичну правду», є більш небезпечними за радикальні політичні сили з їх одновимірним баченням історії. Останніх легко відрізнити за ознакою політичного кар'єризму, в той час як перші претендують на суспільно-політичний арбітраж, наукову об'єктивність та істинність.

Маємо віддати належне вже існуючим сьогодні цільовим програмам, концепціям, науковим розробкам, котрі частково відповідають прагненням розробити державну стратегію у сфері політики пам'яті. Поряд зі здобутками цих документів, слід відмітити, що у них не завжди враховується гетерогенна сутність, закономірності

розвитку, особливості суспільної пам'яті у сучасній Україні. Наприклад, у розроблених Національним Інститутом стратегічних досліджень при Президентові України «Концептуальних засадах державної політики пам'яті» зустрічаються досить спірні твердження: про необхідність «*формування у громадян націоцентричного розуміння вітчизняної історії; досягнення остаточної декомунізації та деколонізації історичної пам'яті громадян України*»[5]. Очевидно, що розробка рекомендацій та їх впровадження цілком доцільні. Втім однією із найскладніших перешкод на цьому шляху вважаємо брак здорового полілогу, обговорення спірних сторінок історії, їх публічного висвітлення тощо. Розуміємо також, що практичні рекомендації відносно політики пам'яті мають бути комплексними і міждисциплінарними – зважені ґрунтовними соціологічними, психологічними, політологічними, історичними, кльтурологічними дослідженнями. Прикладом тут може слугувати досвід Польщі, де у 2012 р. для того, щоб зрозуміти, як поляки переосмислили досвід останньої великої війни, ініційовано дослідницький проект «Друга світова війна у пам'яті сучасного польського суспільства». В основу такого дослідження були покладені збір статистичних даних, аналіз змісту політичних рішень, методи інтерв'ювання, письмові опитування тощо. Звичайно, подібні проекти є масштабними як за часом їх проведення, так і за ресурсним витратами, котрих найбільше бракує науково-дослідним установам і науковцям України. Крім того, така робота передбачає системну співпрацю вчених, освітян, громадських активістів, політиків, державних діячів та інших суб'єктів політики пам'яті.

Директивні заяви державного та міждержавного рівня з питань трактування спільного минулого викликають значно менше довіри та підтримки у суспільстві, аніж висновки міжнародних наукових конференцій, творчих семінарів, відкритих історичних дискусій. Демократичні політичні відносини передбачають особливу відповідальність державної влади за опіку над суспільною пам'яттю, і водночас недопущення догматичного трактування історії. Слушним є застереження авторів «Політології посткомунізму»: політика не зводиться до прояву того, що замислюється, готується та розраховується наодинці; вона перестала бути прерогативою пророків; не є реалізацією монологічно витвореного політичного ідеалу раціональними чи екстравагантними засобами. Політика головним чином існує ззовні, в світі, у політичному дискурсі, бо це спосіб її буття[9, с. 36]. Вдало доповнюють такі застереження міркування О.Бабкіної: істотною рисою політичної духовності

сучасного політичного діяча є відмова від монологічного стилю спілкування на користь діалогічного та полілогічного (політичний та моральний плюралізм), від претензій на монополне володіння істиною, встановлення і збереження суспільного миру і злагоди [1, с. 8]. Тож чи не найбільш затребуваними у царині політики пам'яті вважаємо мистецтво підтримки цивілізованого полілогу між її суб'єктами, відкритість до публічної критики, вміння вести перемовини, домовлятися відносно оцінок минулого, дотримання «діалогічної етики», спрямованої на взаєморозуміння та повагу до попередніх, теперішніх і прийдешніх поколінь.

Поряд з тим, культивування вузько етнічного світобачення, перевага локальної лояльності над загальнонаціональною, дефіцит моральних регуляторів поведінки, регіональний партикуляризм, ситуаційність державних рішень у галузі політики пам'яті – все це далеко не повний перелік тенденцій, характерних для українських суспільно-політичних реалій. Більшість конфліктів навколо інтерпретацій минулого у сучасній Україні загострюється не стільки через наявність в політичному просторі різних за спрямуванням акторів, скільки через невміння вести цивілізований діалог/полілог з історичних питань. Динаміка суспільно-політичних процесів в Україні, темпи демократизації у значній мірі залежать від того, наскільки полілог щодо інтерпретацій історичного минулого сприятиме пошуку соціально-політичних компромісів у дійсному часі.

Строкатий зміст суспільної пам'яті, її складна і динамічна структура ставить перед сучасниками нові завдання – готовність приймати та визнавати «інакші» історичні оповіді, поважати «чужу» пам'ять, вчасно і помірковано реагувати на нові виклики і відкриття у раніше відомих і усталених наративах минулого. Знаковою вимогою сучасної епохи стає культура порозуміння як основна цінність політичного, культурного, наукового, релігійного досвідів. Односторонній монолог держави у сфері політики пам'яті вже не в змозі обмежувати самоорганізовані громадські ініціативи у цій сфері. Натомість колективне, відкрите переосмислення минулого сприятиме міжкультурному порозумінню, допоможе групам усунути негативні стереотипи і прийняти інших. Культура історичних дискусій, відмічає М.Сміт, передбачає створення умов для пошуків історичної правди навіть тоді, коли всі члени спільноти усвідомлюють і визнають ряд труднощів на шляху до відкриття такої правди. Вона наближує ймовірність виявлення і засудження несправедливостей, скоєних у минулому, має важливе значення для зцілення і руху вперед особистості і суспільства в цілому [13].

Слід позбутися ілюзій про те, що невинна динаміка політики пам'яті може здобути завершених форм чи моделей разом зі встановленням демократичних політичних інститутів у суспільстві. Щоразу вона набуває нових векторів розвитку із розширенням кола суб'єктів творення суспільної пам'яті, усвідомленням колективної та індивідуальної відповідальності за минуле. Аналізуючи протилежні візії політики пам'яті, не варто також ідеалізувати жодну з них. Стратегія одностороннього державницького монологу неминуче зроще всередині суспільства не лише звичку до мовчання, але й страх перед повним забуттям. Тому ретельно приховані контр-версії історії рано чи пізно знаходять своє відображення у цілеспрямованих діях зацікавлених політичних суб'єктів, а отже, й у творенні альтернативних політик пам'яті. Натомість стратегія демократичного полілогу зобов'язує до постійного самовдосконалення та напруженої співпраці (до чого не завжди готові суб'єкти політики пам'яті), в іншому ж разі приречена на циклічне заміщення монологічними формами політико-владної діяльності.

Водночас слід зауважити, що описані стратегії більше нагадують «ідеальні типи» М. Вебера, які складно окреслити на практиці. Як специфічна сфера політичної діяльності зацікавлених акторів, політика пам'яті набуває різноманітних форм, відтінків, смислових навантажень, що характерні для окремо взятого її суб'єкта та стосуються конкретно визначеного предмету історичної дискусії. Зокрема можна вести мову про агресивну (етнократичну, централізовану), збайдужілу (нульову), висміювальну, мовчазно-вичікувальну, примирливу, інтеграційну та інші моделі політики пам'яті. Коли вона мислиться як самостійний вид внутрішньої та зовнішньої політики держави, як важливий сегмент освітньої, культурної, молодіжної, безпекової, регіональної політик, цілком доречним є заснування та діяльність спеціалізованих органів державної влади у цій сфері, що також викликають комплекс нових запитань. Такі моделі, що постійно варіюються, потребують подальших теоретико-методологічних досліджень та практичних рекомендацій.

Отже, проблематика монологічної або полілогічної політики пам'яті залишає для науковців відкритим ряд актуальних завдань. Однак, на протигагу поширеним у сучасній соціогуманітаристиці концепціям зіткнення та боротьби за владу, замість поширення та нав'язування політично-доцільних смислів, більш адекватною потребою демократизації суспільно-політичного життя вважаємо ідею збереження гуманної загальнолюдської перспективи – формування нового консенсусу на основі неперервного полілогу, обговорення,

взаємообміну думками. Ця перспектива однаково актуальна як для розвитку демократичного суспільства в цілому, так і для досягнення у ньому консенсусу пам'ятей.

Список використаних джерел:

1. Бабкіна О.В. Нова філософія політики в множинності сучасного світу / О.В.Бабкіна // Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2011. – Випуск 6. – С. 5–11.

2. Європа та її болісні минувшини / Авт.-упоряд. Ж. Мінк і Л. Неймайер у співпраці з П. Боннаром; [Пер. з фр. Є. Марічева]. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 272с.

3. Кара-Мурза С.Г. Важность политики памяти / С.Г. Кара-Мурза [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.russ.ru/Mirovaya-rovestka/Vazhnost-politiki-pamyati>.

4. Киридон А.М. Історик та політика пам'яті: «розщеплена ідентичність» / А.М. Киридон // Чорноморський літопис. – 2010. – Випуск 2. – С. 116–121.

5. Концептуальні засади державної політики пам'яті: Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/269>.

6. Мала енциклопедія етносторонознавства / [Упор. Ю.І. Римаренко]. – К.: Довіра, Генеза, 1996. – 942 с. Миллер А. Историческая политика и ее особенности в Польше, Украине и России (Интервью) // Отечественные записки. – 2008. – № 5(44). – С. 66–75.

7. Миллер А. Историческая политика и ее особенности в Польше, Украине и России (Интервью) // Отечественные записки. – 2008. – № 5(44). – С. 66–75.

8. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М.І. Михальченко. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.

9. Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В.Полохало (керівник авт. колективу); [Заг. ред-ція.: Є. Бистрицький, В. Полохало, С. Макеєв, О. Дергачов]. – К.: Політична думка, 1995. – 368 с.

10. Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – 656 с.

11. Фрейре П. Формування критичної свідомості / Пауло Фрейре; [З англ. пер. О. Дем'янчук]. – К.: Юніверс, 2003. – 176 с.

12. Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні / Ю. Шаповал // Міжнародна наукова конференція «Геополітика, примирення та пам'ять»: Матеріали доповідей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khp.org/index.php?id=1230112797>

13. Smith M. The many functions of historical memory / Margaret Smith // The International Studies Association; Montreal, Quebec, Canada, Mar 17, 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.allacademic.com/meta/p74198_index.html

Волянюк О.Я. Новые видения политики памяти: государственный монолог vs демократический полилог

Проанализированы новые видения и теоретические подходы к сущности политики памяти. Представления о демократическом полилоге позволили сформулировать актуальные задачи развития консенсусной модели политики памяти в Украине. Эта модель предполагает сложный процесс взаимодействия ряда субъектов, призванным к согласованию и взаимному принятию разных интересов.

Ключевые слова: общественная память, политика памяти, субъекты политики памяти, государственный монолог, демократический полилог.

Volyanyuk O. New visions of the politics of memory: nation building monologue vs democracy polylogue

The modern visions and different theoretical approaches to the politics of memory are analyzed. Based on ideas about democratic polylogue, the urgent tasks for the development of consensual model of the politics of memory in Ukraine are formulated. It is difficult interaction process of some subjects, called for the coordination and mutual acceptance of different interests.

Key words: public memory, the politics of memory, subjects of the memory policy, monologue nation building, democracy polylogue.

НАЦІОНАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ В КОНТЕКСТІ ЗАКОНОТВОРЕННЯ: ПОШУКИ ДИСКУРСИВНИХ МОТИВАЦІЙ

Розкриваються основні інформаційні передумови структуризації законотворчого дискурсу на основі ресурсів національної пам'яті. Аналізується контекст мотивацій парламентської риторики в соціальній комунікації як основи діалогу влади і суспільства.

Ключові слова: парламентський дискурс, національна пам'ять, законотворення, депутатське мовлення.

Поняття «національна пам'ять» з позиції дії відомого закону формальної логіки щодо єдиної основи поділу понять має колосальний ресурс класифікацій. Можливо, саме в цьому й полягає перспектива збагачення тезаурусу суспільної науки категоріями, що народжуватимуться в процесі інтерпретацій родо-видових чинників багатим змістом категоріального апарату, що його створює еволюція поняття «національна пам'ять» в науково-інформаційному просторі суспільства.

Те, що ми називаємо новітніми технологіями в інформаційній сфері, стає помітною рушійною силою у галузі формування уявлень, а згодом й знань у такій важливій галузі людського буття як роль і місце національної пам'яті в суспільно-політичних відносинах в Україні.

Дійсно, «історія розпадається на окремі сюжети, соціум індивідуалізується. Цей процес відбувається у контексті комунікативного суспільства, що глобалізується». Тому наш громадянин самоідентифікується вже не в конкретному моменті на шкалі історичного часу, а у всьому соціокультурному просторі», – як зазначають В. Смолій та Ю. Левенець [20, с. 14]. Природно, що для ресурсів історичної хронології наш двадцятирічний досвід державотворення може розглядатися переважно в контексті історичних аналогій за допомогою методу порівняльного аналізу, оскільки сам перебіг подій у політичному житті сучасної України набув ознак формації, котра має ґрунтуватися на звичаєвих традиціях права як основи закону, що живиться психологічними засадами національної пам'яті. А це в свою чергу структурує соціально-психологічну мотивацію громадян України.

На даному історичному етапі мусимо визнати, що в кращому разі перспектива звичаєво-правової гармонії очікує нас в недалекому майбутньому. Проте до неї треба дістатися. Для цього важливо передовсім усвідомити надумані (штучні) та реальні (життєздатні) засади української державності, що відклалися в національній пам'яті, а точніше – комунікацію процесу державотворення. Потреба аналізу та систематизації політичних складових української державності та зміцнення історичних засад сучасної політичної нації стала вже настільки злободенною, що практично будь-який виступ серйозних аналітиків чи державних діячів порушує відповідне коло проблем. Водночас той відрив чи, можливо, повільне подолання інформаційно-аналітичних прогалів між теорією державотворення, політикою пам'яті, історичним досвідом і сучасною практикою призвів до того, що рекомендації політичної науки в цьому напрямі залишилися академічно-теоретичною категорією.

Це в свою чергу призводить до зберігання старих та утворення нових складних парканів на шляху державотворення України. Прикладом неадекватного сприйняття теоретичних напрацювань за останні кілька років стало доволі поширене використання терміну «національна безпека» в контексті поняття національної пам'яті, котрий часто-густо недоречно почав з'являтися і в аналітичних довідках, і в нормативних документах. Значення цього терміну залишається у переважних випадках настільки розпливчастим, що не дозволяє доводити його до прогнозних оцінок чи практичних рекомендацій. Водночас, як з'ясувалося, це свого часу аж ніяк не заважало вищим державним посадовцям України «помаранчевої» доби звинувачувати, причому в ганебно-публічних формах, одне одного у «зраді держави та загрозі національній безпеці». Вочевидь в черговий раз дається взнаки та сама ментальність. І її спадковість є такою усталеною, що говорити про архаїзми минулого не доводиться. Не врахування зазначеної обставини, до речі, навряд чи буде мати сенс. Ми маємо враховувати те, що називається спадковістю поколінь, яка може й повинна бути різною. Нині робляться спроби покласти історичну пам'ять в основу формування політичної нації. В свою чергу протиставлення такої нації інститутам громадянського суспільства суттєво зменшує можливості творчого пошуку та призводить до використання догматичної теорії державного будівництва. Має рацію О. Дергачов, чий слова, на нашу думку, повністю кореспондуються із потребами еволюціонування державотворчої теорії: «Прагнення до демократичного національного консенсусу не може мати нічого спільного з уніфікацією, обмеженням політичного і культурного

плуралізму. Навпаки, міцний консенсус можливий лише на основі гармонійної взаємодії різних сил і течій, балансу того спільного, що їх поєднує і становить основу загальнонаціонального, державного і особистого, що відображає специфічні інтереси окремих верств громадян. Така складна соціально-політична конструкція в Україні поки що не може бути створена» [6, с. 132].

А на якій, власне, підставі зроблений такий невтішний для перспектив українського державотворення висновок? Вбачається доречним з-поміж численних «пояснень» виокремити роль і місце історичної пам'яті в процесі українського законодавства, спрямованого на національне державотворення. Відлуння національної пам'яті ми охоче називаємо українською ментальністю і охоче перекладаємо на неї наші історичні негаразди. На нашу думку, ця обставина все ж таки значною мірою є категорією емоційною, а також доволі енергійною, що час від часу бере в облогу наш законодавчий орган.

У зв'язку із цим мусимо згадати експресивні слова видатного українця С. Єфремова до своїх братів: «“Така нація” – тільки й лишається проказати улюблені слова Є. Х. Чикаленка... Так, не доросли ми ще до того, щоб шанувати і берегти свої установи» [9, с. 341]. Ясно, що готовність до самокритики це не ознака слабкості, а навпаки й передовсім – сили та здатності до оцінок, адекватних конкретно-історичній ситуації. Однак й узагальнення тут видаються художньо-образними, доволі умовними. Проте й питання, звичайно, залишаються. Вони мають свої відповіді, пояснення, що складають зміст відповідних дискусій навколо державотворчих потенцій національної пам'яті.

Проблема інтерпретації її змісту також багато у чому полягає у геополітичному розташуванні українських земель. Адже сакральний шлях «із варягів у греки» заклав історичні підвалини різноманітних модифікацій політичного устрою на українських теренах – їх перелік є в будь-якому підручнику з історії України. І в даному разі кількість владарювань в Україні залишила в історичній свідомості певну невизначеність, державотворчу імпровізацію, ідеологічні суперечності та запозичені, привнесені ментальності, що часом мають конфліктний характер.

Нині в принципі ця проблема цінностей сфокусована на сході та заході. Відповідаючи на питання, що на даний момент заважає розвиткові співробітництва між Україною та РФ, М. Попович зауважив, що «цьому заважає позиція Російської Федерації, оскільки позиція РФ полягає в тому, що вона розглядає Україну як сферу

свого впливу... Доти, доки така позиція домінуватиме в стратегії Російської Федерації, звичайно, будуть можливі різні зіткнення» [23, с. 14–15]. Звичайно, такі оцінки не поодинокі, вони мають своїх прихильників та однодумців. Проте це не ускладнює правомірність, а головне – перспективи руху України в напрямі, що дістав назву євроінтеграції. Але чи є такі перспективи реальними?

Що нині відбувається в ЄС: «Заговорити проблему не вдасться. Борги-то залишаються. А разом із ними увесь набір трагічної ситуації в країні – неконкурентна економіка, відсутність реальних реформ, непомірно роздуханий держапарат. Але головне – корумпована політична еліта» [11].

Звичайно, йдеться не про Україну. Адже вона не входить до економічного європейського співтовариства. Такий діагноз поставлений Греції. А чи є ще якась принципова різниця між такими країнами? І чи потрібна ЄС ще одна подібна Греція? Відповідь, гадаю, однозначна. Можливо, сама доля окреслює для України статус позаблокової держави. Вочевидь, в плані визначення оптимальної моделі державотворчого розвитку це ліпше, ніж будь-які пристосування, болісні законотворчі імплементації, що неминучі і в разі інтеграційних процесів.

Отже, коли обговорювати проблему блоковості – позаблоковості як суто теоретичну, не беручи до уваги весь спектр суміжних з нею питань, зокрема стан міжнародної ситуації, тенденції її розвитку, історичний досвід країни тощо, то з огляду на імперативи новітньої доби з характерним для неї акцентом на відмову від ліній поділу європейського та світового простору, партнерство, кооперативність, позаблоковість виглядатиме, мабуть, привабливіше. Так вважає Л. Губерський, підкреслюючи водночас, що елементарно простого й однозначного рішення проблеми блоковості – позаблоковості для сучасної України не передбачає [23, с. 81].

Водночас для перспектив створення сприятливих умов для реалізації та наповнення актуальним змістом канали звичаєво-традиційної комунікації Україна має дистанціюватися від зовнішніх впливів настільки, наскільки їй це необхідно для відновлення самодостатньої та національно свідомої еліти, котра матиме свої цінності, що кореспондуватимуться із інтересами держави. Адже сьогодні наші елітарні прошарки заангажовані різновекторністю настільки, що їхнє політичне мовлення дедалі частіше поглинається неукраїнською артикуляцією. Нашій державі нині конче потрібне самозастереження, своєрідне занурення в сакральні-асоціативні підвалини історії нашої держави задля формування інформаційного

ресурсу національної пам'яті та скерування його в напрямі законотворення. У зазначеному контексті доволі символічними вбачаються слова Голови Верховної Ради України шостого скликання В. Литвина, який підкреслив, що «ми повинні мати історичну пам'ять і думати, як організувати життя далі, щоб в Україні та її народу було майбутнє» [3].

Таким чином вимальовується зміст подальшої роботи над формуванням основи правової комунікації – неодмінної умови державотворення. Звичайне право заклало традиції нормотворення. Саме право є спільним знаменником, а також рушійною силою влади: законодавчої, виконавчої, судової. Комунікативний контроль і захист права одночасно складає філософію дій преси як четвертої гілки влади. Виголошене в хрестоматійних «Законах» правило загальної істини передвіщає неминучу загибель тієї держави, де закон не має сили і перебуває під будь-якою владою. «Там, де закон – господар над господарями, де вони його раби, мають бути усі блага, що може дарувати таким державам Бог» [13, с. 102–103]. У гармонійному суспільстві закон ототожнюється із благом. Інструментарій подолання недосконалості суспільства та держави покладається на систему законодавства, яка створюється зазвичай не народом як джерелом влади і носієм національної пам'яті, а опосередковано, через представницькі інституції.

Таким чином органічна держава може підмінятися інструментально-фіктивною формацією, де соціальні ієрархії поглинаються правовими, і починає панувати бюрократія, котра захищена прийнятими та довільно інтерпретованими законами та системою пропаганди. Саме тому, коли більшість політичних партій заявляє про своє бажання внести чергові зміни до Основного Закону, ми начебто знову повертаємося в наше недалеке і сумне минуле [8, с. 141]. Скажімо, в котрий раз Україна має жити в міжконституційному просторі. Адже визнання Конституційним Судом України процедури внесення змін до Конституції України (процедура – грудень 2004 р., рішення КС – вересень 2010 р.) такою, що суперечить Основному Закону, дало підстави стверджувати про відновлення дії Конституції України, прийнятої 1996 р. Проте чи є в практиці правотворчої діяльності поняття «відновлення дії закону», тим більше, коли таке відновлення не здійснюється законодавцем? Має рацію О. Теплюк, який пише: «Очевидно, в такому разі вказівка органу конституційної юрисдикції стосовно того, що повинна діяти норма в редакції, яка існувала до внесення змін, є втручанням у компетенцію законодавчого органу, котрий самостійно має

вирішити, яка саме редакція норми закону повинна діяти після того, як втратили чинність внесені ним зміни до цієї норми» [22, с. 27].

У цьому контексті доречним є приклад застосування на практиці принципу «дозволено все, що не заборонено законом». З одного боку, цей принцип спрощується, поширена формула «дозволено все, що не заборонено» відкидає одвічні істини про те, що не закон має всеохоплюючу силу заборони, а створена багатьма поколіннями система суспільної моралі. Саме вона заклала вкарбовані в пам'ять засади людського буття. З іншого боку, вищезазначена примітивна формула безкарності починає поширюватися і в апараті управління, котрий також знаходить для себе «незаборонені зони» та чинить наругу над суспільством. За таких умов правова складова українського державотворення не може бути продуктивною. Щоправда, в суперечливих процесах вибіркового правосуддя, як це не дивно, може з'явитися шанс на надання праву статусу реальної державотворчої сили, якщо не сподіватися на історичну амнезію громадян. Має рацію В. Каспрук: «Власне, йдеться не лише про суд над Леонідом Кучмою [...] Йдеться про осудження всієї системи такої влади [...] Очевидно, що після “чорного десятиліття кучмізму” мільйони людей, “перемелені” морально і психологічно, вже не піддаються соціальній реалізації» [12, с. 41]. До певної міри можна погодитись з автором цитати щодо руйнівної системи суспільних відносин, закладеної «кучмізмом», для процесів цивілізаційного державотворення в Україні. У цьому контексті симптоматичною вбачається думка П. Розенка, який констатує: «Парадокс, уряд рапортує про рекордно низькі показники інфляції, а дев'ять з десяти українців кажуть про протилежний стан справ» [18].

Отже, йдеться про усталену складову комунікативних деформацій між державною владою й суспільством. Різне бачення й розуміння однакових соціально-економічних явищ й процесів утворює інформаційний хаос, в якому панує диференційоване право, котре в кінцевому рахунку призводить до зухвалого цинізму безкарності «мажорів» та відповідного соціального обурення та найближчої перспективи протестної агресії. Щоправда порівняльний аналіз різновекторних рефлексій у правовому полі України дозволяє зробити прогноз щодо позитивних тенденцій в бік утворення та еволюції прецедентного права на тлі зовні однозначних конструкцій в площині політичної боротьби. Йдеться, зокрема, про резонансну справу колишнього керівника уряду Ю. Тимошенко. Ця історія має для України інші перспективи, відмінні від ситуації, коли «Європарламент та ряд інших міжнародних організацій вважають це політичним переслідуванням» [4].

Справа в тім, що застосування норм кримінального законодавства до колишніх високопосадовців створює для України та її громадян конче потрібне розуміння невідворотності покарання та усвідомлення неминучості відповідальності, коли діє закон та, згадаймо, право владарює над господарями, а не навпаки. Важливо, що викладені концепти, на нашу думку, набули активний інформаційний супровід у політичній комунікації, зокрема у діалогічних відносинах між владою, суспільством і політичною наукою.

Саме тому вбачається доцільним розглядати парламент як механізм матеріалізації носіїв національної пам'яті у нормативно-правових актах, який регулює соціальне життя на законодавчій основі. Сучасна модель теорії та практики парламентаризму передбачає активізацію усіх складових громадянського суспільства в контексті публічних комунікацій парламентського дискурсу. Під публічним статусом мається на увазі статус, пов'язаний із відкритістю та орієнтацією на суспільні інтереси. Власне процес становлення єдиного законодавчого органу нашої держави прийшов під знаком публічності та прозорості його діяльності як неодмінної умови функціонування інституту представницької демократії.

Аналізуючи державотворчу роль Центральної Ради 1917–1918 рр. в контексті її оцінок М. Грушевським, доволі спостережливу думку висловлює В. Солдатенко: «Можна, мабуть, сьогодні по-різному ставитися до спроб втілення в життя соціалістичних проєктів [...]. Проте, безперечно, не можна нехтувати неспростованими висновками історичного досвіду. Один, можливо, найголовніший з них – органічна відповідність курсу керівного державного органу корінним інтересам мас» [21].

Концепція публічно-декларативної природи парламенту як виразника інтересів мас має колосальне значення для розбудови держави соціальної справедливості. Ідеологізовано-тоталітарний законодавчий орган радянської доби був багато у чому детермінований критичною масою соціального обурення. Такі настрої мали потужний інформаційний ресурс, сконцентрований в національній пам'яті українців. Багато у чому цим пояснюється ефективне проходження в парламенті Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні». Цей закон був прийнятий у знаковому для України 1991 році. Характерно, що сам факт прийняття закону, який тотожний потребам національної пам'яті, робить її в подальшому комунікативним засобом тематичного законотворення. Саме тому вбачаються цілком логічними ініціативи щодо внесення змін й доповнень до чинного закону. Зокрема за ініціативою Всеукраїнського товариства політичних

в'язнів та репресованих коло громадян, на яких поширюватиметься дія закону, має збільшитися на 14,5 тис. осіб [5].

Таким чином індивідуально-протестне забарвлення електоральних сподівань політичного дискурсу сприймається як логічний етап соціалізації парламентських комунікацій. У такому контексті українські реалії кореспондуються із ситуацією, що її моделює Ю. Габермас: «Чому, скажімо, депутати обов'язково повинні ставити свої рішення в залежність від правильних, як ми хотіли б вважати, суджень, до формування яких причетний дискурс [...] Та тому, що інститути, як правило, не хочуть бути піддані критиці з боку своїх виборців; депутати можуть бути при найпершій нагоді санкціоновані своїми виборцями. Водночас самі депутати не мають засобів санкціонування їх (виборців) думок і дій. Але чому виборці обов'язково мають ставити своє волевиявлення в залежність від думки громадськості, яка до певної міри сформована дискурсом? Та тому, що виборці, як правило, обирають лише серед своїх цілей, які висунуті у занадто загальній формі, і серед народних партій, контури яких доволі розпливчасті. Це означатиме, що виборці сприйматимуть свої власні інтереси лише в світлі задалегідь узагальнених чи вже висловлених інтересів» [24, с. 75–76]. Таким чином Ю. Габермас визначає константу парламентського дискурсу – декларацію соціальної справедливості, гарантії прав і основних свобод людини, дотримання норм суспільної моралі тощо – вони є базовими категоріями для публічного політика, яким є народний депутат України. Проте чи є зазначені категорії визначальними для парламентського дискурсу в системі комунікативних відносин між депутатами і виборцями, якщо декларації не матимуть інформаційної конкретизації на рівні історичного досвіду, його інтерпретації в залежності від ціннісних орієнтацій дискурсивного суб'єкта? Адже до основних ознак парламентського дискурсу належать ідеологічно релевантні лексеми, які повинні мати асоціативний образ у масовій свідомості. Мовна маніпуляція політичною свідомістю в парламентському дискурсі здійснюється часто-густо шляхом перекручень змісту за рахунок ідеологічності, оцінювання, прагматики та варіативності денотативних значень одних і тих самих мовних знаків під впливом соціальних, культурних та інших традицій. Змістовна сутність боротьби властива усім суб'єктам парламентського дискурсу, проте ступінь її багато у чому залежить від предмету, актуальності повідомлення. У цьому контексті заслуговує на увагу практика парламентської боротьби з метою експлуатації історичної пам'яті на рівні процедурного обговорення та прийняття нормативно-правових актів.

Має рацію Д. Веденєєв: «Загострена навесні 2011 р. ідейно-політична ситуація навколо рішення Верховної Ради України про сферу застосування прапорів перемоги показала, наскільки оперативної й прагматичної історичні аргументи використовуються для посилення розбрату в суспільстві, і наскільки обмеженою є здатність різних суспільно-політичних сил до пошуків елементарного порозуміння» [2].

Конфліктний тип парламентського дискурсу перебуває у прямій залежності від предмета дискурсу, завдань, які стоять перед різними політичними силами в сенсі збільшення кількості прихильників, що зазвичай розв'язуються за допомогою застосування або владних, або комунікативних процедур. При цьому процес соціалізації дискурсу передбачає ситуацію, що дозволяє депутатові встановлювати і підтримувати соціальні стосунки, сигналізувати про свою приналежність до конкретної суспільної групи, утверджувати свою особистісно-політичну ідентичність, яка має відповідати визначальним ідентифікуючим ознакам парламентської партії (депутатської групи, фракції).

Отже структура організації парламентського дискурсу визначається переважно її ієрархічною (вертикальною) організацією, яка відповідає принципам формування, організації та реалізації адміністративної комунікації. Досвід парламентської демократії містить чимало прикладів спротиву такому порядку роботи парламенту, оскільки обговорення питань, що складають порядок денний парламенту, традиційно є предметом корегування з боку депутатських груп і фракцій, що актуалізують і політизують сам процес законотворення в сесійній залі. Якщо ініціювання питання про законодавче забезпечення статусу російської мови як другої державної, з одного боку, перманентно конфліктує із пропозиціями надання воякам УПА пільг учасників бойових дій у Другій світовій війні – з іншого, то це свідчить не лише про кон'юнктуру режисури змісту парламентського дискурсу, а й про наявність механізмів стратифікації дискурсу за усталеними ознаками пріоритетів парламентських партій.

За змістом і за формою парламентський дискурс багато у чому визначається класифікатором депутатської мотивації, що, за спостереженнями дослідника роботи німецьких парламентарів Д. Герцога, розподіляється наступним чином: на першому місці – потреба у владі, на другому – обстоювання інтересів громадян, далі – підвищення професійних знань [10, с. 161]. Переважання першої мотиваційної категорії у парламентському дискурсі доволі промовисте у комунікативному забезпеченні парламентського контролю. Проте

значена схема хибує на дотримання закону визначення понять через те, що, по-перше, суміщення функціональних мотивів у причинно-наслідковому зв'язку лише досить умовно можна розкласти на відмінні риси прагнення до влади, матеріалізоване в парламентському дискурсі, та обстоювання інтересів виборців без стратифікації їхньої мети. Адже в парламентському дискурсі діє принцип переміщення від рівня індивідуального контакту до більш високого рівня складних соціальних відносин. На такому рівні депутатське (кандидатське) мовлення політичного, релігійного, етнічного тощо змісту, що орієнтоване на стратифікацію національної пам'яті, може мати інший, непередбачуваний результат. Обумовлено це наступною залежністю: чим більшою є аудиторія, тим сильнішими є розбіжності у складових національної пам'яті електорату, тим, відповідно, менше шансів у депутата (кандидата) бути почутим і зрозумілим аудиторією. Через це парламентський дискурс має структуруватися за такими компонентами, які Г. Ділігенський розглядає у співвідношенні когнітивних і афективних засад у парламентському дискурсі [7, с. 156]. Він визначає кількість факторних складових, що структурують змістовно-формалізовані ознаки парламентського дискурсу. Вони зводяться до тлумачення принципів, що регулюють соціально-політичні, соціально-економічні відносини, стосунки між особистістю та суспільством, а також до рівня стабільності макроекономічної і соціально-економічної ситуації.

Проте на цьому тлі впадає в око найвразливіша ознака парламентського дискурсу, що впливає з кризи ідентичності. Як слушно зауважує М. Розумний, значно наочніше й яскравіше ця криза «схоплюється» на рівні масової комунікації – «маніпулятор апелює до соціальної пам'яті і соціальної уваги [...], часте застосування подібних технологій (а ними супроводжується практично кожна загальнонаціональна виборча кампанія) призводить до виснаження емоційно-психологічного ґрунту спільноти, на якому збирають одноразовий електоральний урожай» [19, с. 97–98]. Саме через це виникає потреба у комунікативному збагаченні парламентського дискурсу з метою посилення так званої корпоративної функції. Зазначена функція реалізується завдяки так званій тематичній розпорошеності законодавства: про основні засади соціального захисту ветеранів праці, про основи соціальної захищеності інвалідів, про статус та гарантії ветеранам війни, про державну допомогу інвалідам дитинства, про державну допомогу сім'ям з дітьми – цей блок так званих соціальних законів, який дуже близький за змістом, відокремлений саме через прагматичну потребу

використання спорідненої мотивації. Таким чином національна пам'ять виводиться на рівень електоральних нашарувань. Природно, що в парламентському дискурсі завжди присутня комбінаторність констатацій та пропозицій. Інша особливість полягає у неодмінній її езотеричності, оскільки парламентар завжди залежить не лише від обставин, котрі корелюють його передвиборчі та депутатські намагання виконати «накази виборців», а сам представницький, і, головне, колегіальний характер єдиного законодавчого органу моделює парламентський дискурс як процес перманентних стереотипних сполучень. Фахівцями визначено понад 200 слів і словосполучень, що складають усталений шар штампованих, стереотипних одиниць вітчизняного парламентського дискурсу [1, с. 378–390].

Природно, учасники парламентського дискурсу не можуть не враховувати результативність зворотного зв'язку – неодмінного елемента системи комунікації. В такому разі утворюється коло взаємопоглинаючих тез, які можна вважати елементами парламентських дебатів. Проте будь-які дебати на вербальних носіях перманентно шукатимуть невербальної підтримки – паралексичні прийоми диспуту (міміка, жести, нетолерантне поведіння методами фізичних рухів тощо) є вкрай вразливими інструментами впливу на аудиторію. Їхня результативність залежить від багатьох чинників, хоча треба віддати належне слухним спостереженням в частині їхнього комічного субфрейма. І в таких випадках викликає комічну реакцію власне внутрішня невідповідність складових фрейму – у ситуації з конфліктами в сесійній залі впадає в око невідповідність образу депутата як народного обранця тому, чому часто сприяє його власне невербальна репрезентація як неспіввідносна із діями народного обранця в конкретній ситуації. Багато у чому особливості такого ряду фреймів випливають із природи парламентського популізму, який проявляє себе, з одного боку, як політична риторика, а з іншого – як стратегія влади чи опозиції.

Проте, незважаючи на певний революційний пафос, популізм сам по собі не здатний трансформуватися у політичну стратегію саме через те, що популістські декларації зазвичай обходять мовчанням способи реалізації декларованих намірів. Сприйняття парламентського дискурсу на популістських засадах переважає в умовах ще незміцнілих структур народовладдя. Нездатність мас відрізнити демагогічні гасла від реалістичних пропозицій, готовність до сприйняття харизматичності з одночасним цькуванням опонентів предмета обожнення складають симптоми невисокої політичної культури громадян, яка активно експлуатується депутатами,

схильними до таких електоральних ін'єкцій. Проте небезпека популізму для самого політика, котрий віддає перевагу подібній стратегії, полягає у тому, що висунувши низку популярних гасел, він швидко стає їхнім заручником, і будь-яка спроба корегування або зміни курсу сприймаються його електоратом як зрада народних інтересів. Саме тому відбувається так зване післявиборче корегування парламентського дискурсу в бік поміркованості.

Оціночність, так само як і емоційність, входять до арсеналу депутатських методів впливу, і в кінцевому рахунку мають сприяти виконанню ним своїх повноважень. Водночас важливо розрізнити почуття, котрі режисуються заздалегідь, і ті почуття, що є продуктом конкретної ситуації, яка виникає в сесійній залі. При цьому важливо брати до уваги, що відносини між політиками і виборцями базуються на дихотомії: раціональність (правляча еліта) і декларативність (електорат).

У зв'язку із цим доволі влучним вбачається узагальнення, що його робить В. Кривошея: «Об'єктивне, пов'язане з інтересами соціальних груп [...], супроводжується соціальною статурністю, яка для більшості залишається незмінною. Якісь соціальні групи виникають в ході життя покоління. Вони мають свою соціальну пам'ять, відмінну від інших груп. Пам'ять пенсіонерів і "афганців", безхатченків і банкірів фіксує різні події, має різних "героїв". Проблема в тому, що олігархи мають можливість проводити політику пам'яті в своїх інтересах, а багато інших соціальних груп змушені передавати свою пам'ять дідівськими способами» [14].

Дійсно, реалізація потреб, сформованих ціннісними орієнтаціями різних типів пам'яті в законодавчому полі, є очевидною. Причому на тлі прозорих ініціатив щодо перегляду правового статусу об'єктів, що не підлягають приватизації, олігархія формує тенденції згасання соціальної пам'яті «чорнобильців», коли вже настрої зневіри, апатії та приреченості постраждалих констатовані на чергових парламентських слуханнях на «чорнобильську» тематику [16].

Конфлікт соціальних інтересів, закладений в парламенті, віддзеркалює соціальну розпорошеність в суспільстві і, відповідно, закладає моделі формування тематичних фреймів у національній пам'яті за принципом «ситуативних цінностей».

Як відомо, місце сидіння визначає вектор мислення. А це своєю чергою означатиме, що привабливе гасло «настав час відходити від диктату бізнес-інтересів, замінюючи їх інтересами людей» [15] залишається категорією теоретичною. Можна, звичайно, апелювати до традиційних норм суспільної моралі, яка є аргументативною

складовою вербальних носіїв пам'яті. Таке мовлення зазвичай в риторичному виконанні є привабливим і часто-густо використовується в парламентській риторичі. Особливо помітним таке мовлення було в так званому «гуманітарному» блоці нормативно-правових актів, зокрема закони України про національний архівний фонд і архівні установи, про бібліотеки і бібліотечну справу, про музеї та музейну справу та інші споріднені закони, які до другої хвилі приватизації в правовому полі гармонізували з потребами національної пам'яті в частині культурологічної політики держави. Проте у випадках загострення боротьби в напружаних політичних ситуаціях в процесах законотворення набуває ознак конфліктної боротьби інтересів. Саме тут відчутним конструктивним чинником виступає національна пам'ять, артикульована енергетикою громадських ініціатив та пануючим суб'єктом політичної комунікації в особі глави держави. Красномовним прикладом такої результативності в процесі законотворення стало прийняття в 2006 р. Закону України «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні», який відкрив нову сторінку багатоаспектного переосмислення складного періоду історії України. Введення до правового поля таких законів методом політичної комунікації розкриває особливу природу парламентської дискусії, коли не парламент справляє вирішальний вплив на аудиторію, а соціум бажає законодавчої матеріалізації знакових символів національної пам'яті. І цей процес інтенсифікується – лише за перші місяці 2012 р. Верховна Рада України прийняла ряд відповідних постанов, зокрема «Про відзначення 75-річчя з дня народження Героя України В'ячеслава Чорновола», «Про відзначення 125-річчя з дня народження двічі Героя Радянського Союзу Сидора Артемовича Ковпака», «Про відзначення 120-річчя з дня народження Патріарха Йосипа Сліпого», «Про відзначення 135-річчя з дня народження Гната Хоткевича», «Про відзначення 140-річчя з дня народження Богдана Лепкого» [17].

В контексті публічної роботи парламенту ця контактна функція, що виконується у тому числі й на засадах національної пам'яті, простежується в таких вербальних ознаках, як апеляція до консолідованої думки, авторитетів, зокрема до позиції профільного комітету, висновків науково-експертного управління апарату Верховної Ради України, позицій Президента України як суб'єкта права законодавчої ініціативи тощо. Важливим елементом комунікативного висновку в парламентській дискусії є також експресивна функція, що додає дебатам емоційного забарвлення, популяризує виклад, акцентує резюмовану частину доповіді та персоніфікує парламентські стосунки. В кінцевому рахунку

функціональний характер процесу публічної законотворчої діяльності Верховної Ради України має довести виборцям загальнонаціональний зміст діяльності усього депутатського корпусу [25].

Співвідношення форм парламентської комунікації з суспільними традиціями дискурсу залежить від соціальних, економічних, політичних умов, і Верховна Рада України завжди перебуватиме в центрі подій, що відбуватимуться в країні. Звідси випливає висновок про пріоритетність публічного мовлення в системі комунікативних зв'язків між політиками безпосередньо та політиками і електоратом. Ми пересвідчуємося у цьому не лише під час політичної кризи – вона природно загострює проблеми соціального несприйняття згубної для суспільства практики підкилимного адміністрування та агресивного «важакізму». Тому здійснення парламентської практики на засадах прозорості і публічності варто розглядати як важливу умову і ознаку розвитку України у форматі цивілізаційних підвалин національного державотворення, шлях до якого виявився для нашої країни і тривалим, і болісним, сповненим романтичних надій та соціальних розчарувань, що актуалізує проблему використання ресурсів національної пам'яті в українському законотворчому процесі.

Список використаної літератури

1. Веремчук М. Довідник депутата. – К., 2010. – 390 с.
2. Веденєєв Д. Національна пам'ять українського народу в контексті інформаційно-психологічних впливів глобалізованого світу / Д. Веденєєв // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. Вип. 1. – К., 2011. – С. 45.
3. В. Литвин: «Доки у нас є історична пам'ять, буде діалог і взаєморозуміння» // Голос України .– 2012. – 30 березня.
4. Гарань О. Тимошенко Ю.В. / О. Гарань // Політична енциклопедія / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – С. 711.
5. Гончарова О. Пропонуються зміни до Закону про реабілітацію жертв політичних репресій // Права людини в Україні: інформаційний портал Харківської правозахисної групи / О. Гончарова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.khpg.org/index.php?id=1267110925>
6. Дергачов О. «Помаранчева революція»: стан демократичного транзиту? / О. Дергачов // У кольорах «помаранчевої революції» / Заг. ред. та упор. Ю. Шаповала. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2007. – 308 с.
7. Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология: учеб. пособ. для студентов вузов / Г.Г. Дилигенский. – М. : Новая школа, 1996. – 351 с.

8. Еволюція влади / А.Ф. Горлов, В.О. Королюк та ін.: вид. 2-ге, доп. – К.: ВАТ «Видавництво «Київська правда», 2008. – 552 с.

9. Єфремов С.О. Щоденники. 1923-1929 / С. О. Єфремов; [упоряд. О. С. Путро та ін.]. – К.: ЗАТ «Газета «Рада», 1997. – 834 с.

10. Желтухина М.Р. Комическое в политическом дискурсе конца XX века. Русские и немецкие политики / М.Р. Желтухина. – М.: Ин-т языков. РАН; Волгоград: Изд-во ВФ МУПК, 2000. – 264 с.

11. Загоруйко Ю. Жорстка допомога, але за спиною – Греція / Ю. Загоруйко // Дзеркало тижня. – 2012. – № 7.

12. Каспрук В. Постпомаранчеві виклики української дійсності // У кольорах «помаранчевої революції» / Заг. ред. та упор. Ю. Шаповала. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2007. – 308 с.

13. Кольев А.Н. Нация и государство. Теория консервативной реконструкции / А.Н. Кольев. – М.: Логос, 2005. – 799 с.

14. Кривошея В. Моделі пам'яті і державна політика пам'яті / В. Кривошея // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. Вип. 1. – К., 2011. – с. 32.

15. Кузнєцова О. Настав час відходити від диктату бізнес-інтересів, замінюючи їх інтересами людей / О. Кузнєцова // Голос України. – 2012. – 3 квітня.

16. Парламентські слухання на тему: Сучасний стан та актуальні завдання подолання наслідків Чорнобильської катастрофи. – К., 2011.

17. Постанови Верховної Ради України // Голос України. – 2012. – 4 квітня.

18. Розенко П. Процес чи результат: чому ідея проведення реформ в Україні дискредитована // Дзеркало тижня. – 2012. – № 5.

19. Розумний М. Український персоналізм як фактор політичної культури // Політичний менеджмент: укр. наук. журн. / гол. ред. Ю. Шайгородський. – К.: Укр. центр політ. менедж., 2003. – С. 91–99.

20. Смолій В., Левенець Ю. Парадокси історичного пізнання / В. Смолій, Ю. Левенець // Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / За ред. В. Литвина. – К.: Парламентське видавництво, 2007. – 1028 с.

21. Солдатенко В. Михайло Грушевський і Центральна Рада: Парламентські ілюзії і реалії / В. Солдатенко // Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського) / Редкол.: Литвин В. М. (голова) та ін. – К.: Верховна Рада України, Укр. ін-т нац. пам'яті, 2012. – 454 с.

22. Теплюк М. Питання чинності законів України в аспекті конституційної юрисдикції / М. Теплюк // Віче. – К.: Верховна Рада України, 2012. – №4. – С. 25-28.

23. Україна і Росія: момент істини. «Круглий стіл» з провідними вітчизняними суспільствознавцями з приводу взаємин України і Російської Федерації. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса, 2009. – 88 с.

24. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: Московские лекции и интервью / Ю. Хабермас. – М.: АО «КАМІ», 1995. – 245 с.

25. Шведа Ю. Парламент / Ю. Шведа // Політична енциклопедія / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – С. 537 – 538.

Ганжуров Ю.С. Национальная память в контексте законотворчества: поиски дискурсивных мотиваций.

Раскрываются основные информационные предпосылки структуризации законотворческого дискурса на основании ресурсов национальной памяти. Анализируется контекст мотиваций парламентской риторики в социальной коммуникации как основе диалога власти и общества.

Ключевые слова: парламентский дискурс, национальная память, законотворчество, депутатская риторика

Ganzhurov Y.S. National memory in the law making context: search of debatable motivations

The main informational preconditions of law-making discourse structuring on the national memory basis are being disclosed. Parliamentary rhetoric motivation context in the social communication and essentials of the government and society dialogue are being analysed.

Key words: parliamentary discourse, national memory, law-making, deputative speech.

РЕТРОСПЕКЦІЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН: ВІД КОНФЛІКТІВ ДО ПОРОЗУМІННЯ

Подано історичну ретроспективу українсько-польських відносин, проаналізовано причини українсько-польських конфліктів і непорозумінь протягом певних історичних періодів, висвітлено сучасний стан українсько-польських взаємовідносин.

Ключові слова: українсько-польські відносини, конфлікт, взаємні стереотипи, двосторонні відносини.

Питанню українсько-польських відносин у різний період історії присвячено багато праць і студій, проводяться численні конференції, зустрічі на державному рівні, обговорення в колах науковців, в мас-медіа уважно прослідковуються всі заяви урядовців як польських, так і українських, стосовно зовнішньополітичних пріоритетів тощо. Це і не дивно, адже Польща – найближчий сусід України, з якою її поєднує спільна історія, споріднена мова, схожість культурних традицій. Все це звичайно сприяє налагодженню тісних контактів. Більше того, після здобуття незалежності Україною Польща посідає одне з провідних місць у зовнішній політиці України. Укладання договорів про співробітництво та добросусідство, розбудова дружніх і партнерських взаємин у економічній, культурній, соціальній сферах сприяли позитивному розвитку відносин України і Польщі за останні роки. Не даремно посол Польщі в Україні Генрик Литвин нещодавно заявив, що «позиція Польщі відносно європейських перспектив України не змінилась, і це не позиція «адвоката», а щось більше» [1]. Наразі Польща, пов'язана з Україною спільною історією, і надалі виступає потужним каталізатором, який інтенсифікує процес інтеграції України в європейське співтовариство. Тому сьогодні українсько-польські стосунки являються і одним з напрямків стратегічного партнерства.

Проте якщо сьогодні можна говорити про позитивний розвиток добросусідських відносин з Польщею, то в минулому характер цих відносин навряд чи можна назвати таким «безжмарним», адже окрім прикладів добросусідства, спільної боротьби з ворогами, були і трагічні сторінки спільного минулого обох народів, конфлікти і драматичні події, які породили чимало негативних стереотипів,

упереджене ставлення, а подекуди й певну ворожість відносно один одного. Особливо закарбувалися в пам'яті трагічні події останньої світової війни та повоєнних років.

Україну і Польщу пов'язує майже 700-літнє спільне минуле, протягом якого обидва народи пережили періоди як мирного добросусідства, так і багатьох непорозумінь, обопільних звинувачень, конфліктів, відкритої ворожнечі і навіть збройного протистояння. Все це разом узятє в певні історичні періоди як об'єднувало українців і поляків, так і роз'єднувало, віддаляло від порозуміння два сусідні народи. Ця спільна історична спадщина на рівні суспільного сприйняття породила багато обопільних стереотипів і міфів як позитивних, так і негативних, які впливають і на сучасні українсько-польські відносини.

Безперечно, протягом такого тривалого співжиття двох споріднених народів не могло бути все спокійно і мирно, адже існувало кілька таких «каменів спотикання», які і призвели до багатьох непорозумінь. Тож метою даної розвідки є огляд саме тих «каменів» в спільній історії обох народів, які дають змогу зрозуміти витоки деяких складних питань.

На сьогодні дослідники зазначають, що більшість конфліктів на етнічній основі слід кваліфікувати як геополітичні [2, с. 56]. Тому, виходячи з цього положення, розглянемо ту геополітичну ситуацію, яка складалась для українців і поляків, та призвела до виникнення перших суперечок між обома народами.

Отже, коріння геополітичного фактору сягає ще в часи середньовіччя, коли виник перш за все територіальний конфлікт. Йдеться про захоплення Галицько-Волинського князівства польськими королями, зокрема, в 1340 р., коли король Казимир III здійснив похід у Галицько-Волинське князівство, окупував Галицьку частину князівства, призначивши у ній свого намісника [3, с. 71]. Зазначимо також, що після укладеного у 1366 р. договору з Литвою, Холмська, Белзька і Володимирська землі залишилися за Польщею, а Луцька земля і решта Волині – за литовцями. З того часу Казимир III у своїй титулатурі став вживати назви «король Польщі і Русі», «пан і дідич Русі» [3, с. 72].

Таким чином, була закладена перша основа українсько-польських непорозумінь – існування в обмеженому територіальному просторі двох різних за менталітетом, мовно-релігійними, культурними відмінностями народів [2, с. 56]. Проте це було не лише територіальне приєднання українських земель, адже практично відбулось польське проникнення в усі сфери життя українського

народу. Польський коронний уряд намагався перетворити регіон на свою провінцію, нав'язати власне право та адміністративну систему, утвердити католицизм шляхом витіснення православ'я.

Але подальша ситуація ще більш ускладнилась, оскільки українські землі стали предметом територіальних зазіхань не лише Польщі, а й Московської держави. Проте це стосувалось не лише власне українських теренів, адже в XVI ст. Московія становила реальну загрозу для існування і самої польської держави. Нагадаємо, в цей період Московська держава приєднала в 1478 р. Великий Новгород, у 1592 р. – Сибірське ханство, а згодом відбулась колонізація Східного Сибіру та вихід до Тихого океану. Таким чином, завершилось оформлення т.зв. Євразійського хартленду [4, с. 27]. Більше того, тепер Московська держава претендувала на роль «Третього Риму», тому Захід пробує відродити «перший Рим» у вигляді створення загальноєвропейської всехристиянської імперії Габсбургів [4, с. 27].

Звичайно, всі ці глобальні процеси безпосередньо вплинули на долю українських земель, адже в результаті оформлення світового геополітичного простору українські землі стали предметом уваги не лише Польщі, але й Російської імперії. Тобто, значні геополітичні зміни, які відбувались у східному регіоні, призвели до появи нових державних утворень, що прагнули встановити першість в цьому регіоні. Відтак відбувається воєнно-політичне протистояння Польщі, Московської держави і Турецької імперії. А центром цього протистояння стають саме українські землі. Більше того, у другій половині XVI ст. українське Правобережжя стало територією запеклих і кривавих польсько-україно-російсько-турецьких воєн. Відтак територіальний аспект конфлікту у вузькому плані, а в ширшому – геополітичний, заклав ті суперечки між українським і польським народами, що надалі мали місце впродовж кількох століть.

У таких умовах Польща була змушена шукати собі союзника, аби протистояти Російській імперії, уклавши з Литвою Люблінську унію і створивши, таким чином, Річ Посполиту. В результаті унії до Польщі було приєднано ряд українських земель, які перед тим перебували у складі Литви (шість нових воєводств: Руське, Белзьке, Волинське, Київське, Подільське, Брацлавське) [5].

Унія мала своїми наслідками суспільно-політичні, культурно-релігійні зміни в житті українців. Адже після унії відбулось широке господарське освоєння українських земель, які закріплювались разом із селянами за польською шляхтою [6, с. 12]. Крім того, відбулась полонізація й денационалізація української шляхти, а та-

кож – польська католизація. Безперечно, не можна говорити лише про негативні наслідки Люблінської унії. Тут слід звернути увагу на кілька моментів. По-перше, створення Речі Посполитої стало стримуючим чинником татарської експансії на українські землі; по-друге, саме після Люблінської унії відбувся інтенсивний розвиток запорізького козацтва, по-третє, відбувається широке культурне піднесення в Україні.

Тим не менше, унія заклала підґрунтя для ескалації українсько-польських непорозумінь, адже католизація призвела до протистояння між православним українським населенням, що давно проживало на цій території, і прийшлими поляками римо-католицької віри. Це в свою чергу потягло соціальний конфлікт, адже православний люд був переважно селянським, а поляки прийшли сюди як землевласники. Така різниця суспільного становища й етнічного походження двох найбільших груп населення Правобережної України від самого початку створювали передумови для виникнення етносоціального конфлікту, який пізніше набув рис і етнополітичного [7, с. 190]. З такими соціальними і релігійними антагонізмами пов'язане і виникнення козацтва, яке піднялось проти польсько-шляхетського гніту.

Проте появу козацької держави і визвольну війну під проводом Б. Хмельницького поляки розглядали лише як прояв непокори, «селянсько-козацький бунт», який потрібно було придушити. За допомогою Росії вдалось придушити визвольну війну, проте закріпити свої «досягнення» Польща не змогла, адже північний сусід, себто Московія, виявився набагато сильнішим. Наступні три поділи Польщі (1772, 1793, 1795 рр.), в яких активну участь приймали Росія, Німеччина, Австрія, призвели до втрати польської державності.

Наразі починається період бездержавного існування двох народів – українського і польського, які тепер мали спільного поневолювача – Росію. Українські терени, зокрема Лівобережна і Правобережна Україна, знову опиняються в епіцентрі російських і польських інтересів, для першої з яких (Росії), це був стратегічно важливий регіон, а для другої (Польщі) – політично і культурно важливим для польського дворянства, яке не полишало надії на відродження польської державності. І хоча адміністративний і військовий контроль в регіоні російські можновладці залишили за собою, однак в усіх інших сферах незмінним залишалось соціальне і культурне домінування польського дворянства. Відбувається активна колонізація Правобережжя польськими магнатами.

Здавалось би, маючи одного спільного ворога можна було об'єднати зусилля двом народам і виступити спільно задля

національного визволення. Проте на заваді стали саме ті стереотипи, про які ми вже говорили і які негативно вплинули на подальшу долю двох народів. Справа в тому, що в першій половині XIX ст. починають оформлюватись польський і український національні рухи. Проте польський рух був більш сформований й ідеологічно підготовлений, мав чітку мету – звільнення з-під влади Росії і відновлення «історичної Польщі» до поділу 1772 р. Натомість український був на початковій стадії свого формування і мав риси суто національно-культурного відродження. Стереотипи поляків щодо українців були міцно вкорінені, тому провідники польського руху розглядали українців не як повноправного партнера чи сусіда, а лише як додаткову підтримку у боротьбі з Росією. Вони ні на мить не сумнівалися в тому, що майбутня польська держава буде відроджена з кордонами, що «мали проходити по правому березі Дніпра й охоплювати українські, білоруські та литовські землі, т.зв. «історичні» території, загарбані польськими панамі в попередню історичну добу» [8, с. 4]. Українські землі, зокрема, Правобережжя, польська шляхта розглядала як східну провінцію своєї держави, а питання про політичну самостійність – взагалі як «дику фантазію гарячих голів» [9, с. 56]. Тому, коли поляки підняли повстання проти Російської імперії у 1830–1831 рр., українці залишились осторонь, адже, хоча його провідники і проголошували рівність та свободу кожному народові і кожній людині, однак це не стосувалось ані українців, ані білорусів чи литовців, чії потреби зводились лише до терпимості щодо православного віросповідання.

Слід сказати, що після поразки повстання деякі польські громадські діячі децю змінили свої погляди щодо українського питання, але в цілому вони вважали Україну, чи як тоді писали – «Русь», частиною майбутньої Польщі.

Отже, в даному випадку, у польську свідомість був міцно вкорінений стереотип про нібито історичні права на українські землі, а разом з ними і українського люду. Слід сказати, що ці уявлення існували протягом тривалого часу і призвели до важких наслідків, коли питання території і взаємні суперечки призвели до трагедії між обома народами – збройного протистояння в роки Другої світової війни.

Крім того, коли в кінці XIX ст. обидва національні рухи вже остаточно оформились, вони заклали ідеологічне протистояння між українцями і поляками, адже їхні цілі були різними: надихаючою ідеєю українського національного руху стала ідея соборності українських земель, а це, безумовно, суперечило прагненням поляків, що мріяли про відновлення Польщі до її поділів. Відтак це унеможливило

якесь порозуміння, більше того, це заклало ще одну конфліктну цеглину у фундамент українсько-польських суперечностей.

Ще одним важливим фактором зростання напруги між українським і польськими народами був релігійний аспект. Історія українсько-польських взаємин це ще й історія тривалого, інколи дуже жорстокого протистояння українських православних традицій польсько-католицькій експансії. Невдовзі після Люблінської унії в 1596 р. було укладено Берестейську церковну унію, в результаті якої утворювалась Українська Греко-Католицька Церква (уніатська). Ми не будемо зупинятись на її наслідках, це питання окремих досліджень. Нагадаємо, що за допомогою Берестейської унії польські пани й католицьке духовенство сподівались денаціоналізувати й ополячити український і білоруський народи. Таким чином православна релігія опинилась на становищі незаконної. Українські та білоруські селяни, міщани, козаки опиралися нав'язуванню католицизму та унії. Тому визвольна війна під проводом Б. Хмельницького була боротьбою і проти національно-релігійного гніту.

Протягом XVIII ст. посилюється полонізація й уніація православного люду. Рішенням Замойського собору 1720 р. уніатська церква зазнавала дедалі більшого впливу латинського обряду, поглиблювались обрядові та організаційні розходження між православними та греко-католиками, що зблизило останніх з католиками [10]. Греко-католицькому духовенству заборонялося причащатися, молитися в православних церквах, навіть спілкуватися з православним духовенством. Запроваджувалися деякі римо-католицькі свята [10].

Чинники релігійного характеру залишалися головними «катализаторами» українсько-польського напруження протягом тривалого часу. І хоча в XIX ст. під впливом просвітительських ідеалів починають поширюватись ідеї стосовно рівності віросповідань та терпимості до православних, релігійний аспект конфлікту залишився актуальним.

Таким чином, протягом тривалого історичного періоду поступово накопичувався загальний обсяг взаємних українсько-польських образ, суперечностей, певних непорозумінь і неузгодженостей у суспільно-політичній, економічній, релігійній і культурній сферах. Тож, як зазначає Л. Зашкільняк, «у XX століття обидва народи – український і польський – увійшли вже з великим обсягом взаємних претензій і суперечностей, які по-новому позначилися на їхніх взаєминах» [11, с. 3].

Саме XX століття залишило глибокий слід у свідомості поляків і українців. У цей період відбувались трагічні військові протистоян-

ня між обома народами, зокрема, в 1918–1919 рр. під час боротьби за Галичину та Львів, а також в 1943–1944 рр., коли відбулось криваве протистояння на західноукраїнських землях, згодом події на Закерзонні, нарешті – переселенські акції, депортації та деякі інші складні питання, які вимагають об'єктивного погляду на проблему взаємин українців і поляків. Ці драматичні зіткнення залишили в суспільній свідомості обох народів значний обсяг негативних стереотипів, які продовжують функціонувати і сьогодні. Ці стереотипи глибоко вкоринені вже на підсвідомому рівні і їх складно деформувати. Їхня роль в уявленнях і діях окремих осіб і спільнот надзвичайно велика.

Отже, після того, як Рада послів Ліги Націй у 1923 р визнала права Польщі на володіння Східною Галичиною на 25 років, польська еліта нарешті повернула собі «історичні права» на українські землі, вітаючи повернення Східної Галичини до «материнського лона» [12, с. 85]. А для українців це «повернення» мало тяжкі наслідки – протягом 20–30-х років польська влада, хоч би якого спрямування вона не була і яких доктрин не дотримувалась, своїм головним завданням ставила асиміляцію українців і колонізацію усіх ланок життя. Проте це викликало спротив українського населення, який, підготовлений вже пропагандивною діяльністю ОУН, чинить стійкий спротив колонізації. Події міжвоєнного періоду, з його «пацифікацією», «ревіндикацією», ополяченням у галузях освіти, практикою осадництва тощо, показали, що мирне співжиття українського і польського народів в межах однієї держави було неможливим. Загальний настрій і українського і польського населення у міжвоєнний період характеризувався збереженням взаємної ненависті і упередженості, незважаючи на неодноразові спроби представників обох сторін досягти компромісу. Етнонім «Русь», як і «східні креси», стали для польської свідомості сакралізованим втіленням обґрунтованого та неминучого процесу спольщення українських територій, особливо Волині та Поділля [12, с. 80].

Проте подальшим планам і діям Польщі щодо українських земель завадив все той же північний сусід – тепер у вигляді СРСР, який своєю співучастю у планах Гітлера щодо Польщі посприяв її знищенню як держави. Знову Польща втратила свою державність, проте не втратила і не змінила своїх цілей щодо українських територій. Польський екзильний уряд робив значні зусилля у міжнародній сфері, а польське підпілля – у внутрішній задля досягнення своїх цілей – відродити Польщу в кордонах до 1939 р., тобто, включаючи західні українські землі.

Проте на заваді цим планам стає український національний рух, у якого була чітка мета – здобуття Української держави на всій етнографічній території України. Таким чином, знову суперечки ідеологічного плану двох національних рухів, головною рушійною силою яких була ОУН–УПА і Армія Крайова, стали на заваді порозумінню перед лицем сильніших ворогів – Німеччини і СРСР. Проте, такого порозуміння і не могло статись, адже цілі цих рухів були різними і виключали будь-яке порозуміння. Як відомо, це призвело до кривавого конфлікту між українцями і поляками в 1943–1944 рр. на Волині.

Фатальну роль у наростанні конфлікту відіграла непоступлива позиція обох сторін, антипольські та антиукраїнські настрої населення, позиція польових командирів (з обох боків), які схилилися до потреби превентивних ударів та відплатних акцій. Поступово ситуація вийшла з-під контролю і вбивства набрали жорстокого й масового характеру. Протистояння ОУН–УПА і Армії Крайової в роки війни, попри їх неодноразові спроби домовитись, не знайшло іншого виходу, як у збройному конфлікті. Звинувачення і взаємна ненависть залишилися домінантним елементом стосунків між обома народами.

Попри те, що і українська, і польська сторона намагались все ж таки домовитись та припинити взаємну ворожнечу, головним каменем «спотикання», через який не могла переступити жодна зі сторін, залишалась проблема території. Проте ці проблеми дуже «вміло» вирішував Сталін. Споконвічні українсько-польські суперечки стосовно територій він вирішив на свій розсуд, здійснивши в кінці війни масове переселення українців з Холмщини, Надсяння, Лемківщини та Підляшшя до УРСР, а польського населення із західних областей України до Польщі. Москва і Варшава аргументували цю акцію перед Заходом як вияв гуманізму, бажання припинити будь-які українсько-польські протиріччя [13].

Таким чином, Друга світова війна відкрила новий, найбільш трагічний період українсько-польських взаємин, які переросли у відкрите збройне протистояння, а подекуди набули характеру етнічних «зачисток», жертвами чого стали тисячі безневинних людей. Відповідальність за ці жертви лежить на обох сторонах, а на психологічному рівні це ще більше утвердило стереотипи і поглибило образи двох сусідніх народів, які й донині міцно вкорінені у свідомість уже іншого нового покоління.

Проте завершення Другої світової війни в Європі не зупинило подальшого розвитку польсько-українського протистояння. Скоотився її географічний ареал, зокрема, конфлікт остаточно згас на

Волині, проте непоступливість обох сторін залишалась на високому рівні. На теренах Галичини українсько-польські стосунки покращились через антипольські репресії радянської влади. Після масової депортації польського населення з Галичини зменшилися можливості для роботи польського підпілля і незабаром його структури повністю припинили свою діяльність на цих теренах [14, с. 192]. Відтак, припинилась боротьба за «польськість» цих територій й українці вже не були ворогами для поляків. Та й українська сторона не бачила в них загрози, вбачаючи в них союзника у антирадянській боротьбі.

Останніми теренами українсько-польського збройного протистояння стали українські етнічні землі, включені вже до відновленої Польщі, зокрема, Закерзоння, де завзята боротьба тривала з 1945 по 1947 рр. Належність даних територій до Польщі була зумовлена польсько-радянською угодою від 27 липня 1944 р., у вересні цього ж року відбулось переселення українців звідси на територію УРСР, а поляків – із УРСР на польські землі [14, с. 193]. Власне, ці договори визначили подальшу долю Закерзоння та його мешканців, посилюючи українсько-польське протистояння. Своєрідним символом завязаного протистояння стало село Павлокома на Закерзонні, де загинуло від 300 до 500 українців [14, с. 195]. Підтримуючи антиукраїнські акції, польська влада, таким чином, намагалась пришвидшити переселення українців із теренів Закерзоння, що викликало відплатні антипольські виступи з боку українських повстанців. Завдяки зусиллям керівників українського і польського визвольних рухів збройне протистояння вдалось припинити. Після цього українсько-польські відносини переходить у латентну фазу, відбуваються перемир'я і обопільна співпраця. Наразі вони мали спільну мету – антирадянська боротьба. Офіційне завершення репатріації між УРСР і Польщею припинили масштабні насильницькі акції польського війська проти українських сил, відтак збройне протистояння між українським і підпіллям та польською комуністичною владою припинилось.

Після війни проблема післявоєнного устрою в сусідніх слов'янських країнах набула статусу міжнародної. У Ялті керівники «великої трійки» ухвалили, що східний кордон Польщі «повинен проходити вздовж лінії Керзона з відхиленням в окремих районах на 5–8 км на користь Польщі» [15, с. 127]. Коли у липні 1948 р. між радянською і польською сторонами було підписано Договір про режим кордону і Конвенцію про врегулювання прикордонних конфліктів й інцидентів [16, с. 119], тривала і складна історія державно-правового вирішення проблеми українсько-польського кордону завершилася остаточно.

Подальші українсько-польські відносини розвивались виключно у ключі радянської міждержавної політики. Авторитарні наміри керівництва СРСР на чолі з Й. Сталіним переслідували головну мету – встановлення повного диктату на міжнародній арені, зокрема, в регіоні своїх інтересів – Центрально-Східній Європі. Країни Центральної та Південно-Східної Європи стали на шлях будівництва соціалізму, заклавши єдину зовнішньополітичну платформу так званої «соціалістичної співдружності» [16, с. 120].

У повоєнний період на суспільному рівні вдалось зняти напругу у стосунках двох народів, тепер об'єднаних в одному радянському таборі. Поступово у польському суспільстві утверджуються більш врівноважені погляди на проблеми відносин українців і поляків, передусім завдяки діяльності польської інтелектуальної еліти в еміграції, а дещо пізніше – демократичних дисидентських угруповань в самій Польщі. Одним з найбільш відомих речників українсько-польського порозуміння став Єжи Гедройць – видавець і головний редактор журналу «Культура», що виходив у 1947–2000 рр. у Парижі, де україністика посіла досить поважне місце. Саме він висунув концепцію «деколонізації свідомості», яка мала означати повну і остаточну відмову від традиційного польського колоніалізму щодо Литви, Білорусі й України і їх жителів [17].

Проте з досвіду попереднього спілкування Україна і Польща усвідомили один важливий постулат – будівництво цивілізованих стосунків на демократичних засадах можливе лише між незалежними суверенними державами. Тож новий етап українсько-польських відносин почався після здобуття обома країнами незалежності.

Саме Республіка Польща була першою державою, яка визнала самостійність і незалежність України та заявила про бажання встановити з нею повні дипломатичні відносини. Тоді ж польські часописи рясніли повідомленнями, що вперше за декілька століть Польща має східний кордон з потенційно дружньою державою, що незалежність України змінила геополітичне становище Польщі, всієї Європи і навіть світу.

Після підписання у 1992 р. Договору про добросусідські відносини, дружбу і співробітництво між Польщею і Україною, відносини між обома незалежними державами набувають ще більшого динамізму. У вересні 1995 р., саме завдяки рішучій підтримці Польщі, Україну було прийнято до Ради Європи, тоді ж Україна, завдяки підтримці Польщі, стала членом Центральноєвропейської Ініціативи (ЦЕІ).

Проте для створення сприятливого клімату польсько-українських взаємин окремо постало завдання подолання тяжкої спадщини минулого. Важливою подією у стосунках між двома державами став візит президента Польщі О. Квасневського до України 20–22 травня 1997 р., під час якого була прийнята спільна заява «До порозуміння і єднання» [18].

Важливе значення для зближення обох народів мало і вшанування пам'яті тих, хто загинув під час волинських подій 1943–1944 рр. президентами України і Польщі 11 липня 2003 р., які виступили на цвинтарі села Павлівка Волинської області (колишній Порицьк) зі спільною заявою «Про примирення в 60-ту річницю трагічних подій на Волині».

Проте найбільший сплеск українсько-польського порозуміння відбувся після «помаранчевої революції». Як зазначалось в суспільно-політичному місячнику «Політика і час», за результатами опитування, проведеного Інститутом суспільних справ Польщі восени 2005 р., «відразу до українців серед польського суспільства зменшилася з 65 до 34 %, рівень підтримки думки про тривалу співпрацю між обома народами зріс із 61 до 82%, а кількість респондентів, які б хотіли бачити Україну членом НАТО та ЄС, досягла майже 80%» [19, с. 49]. Визначними подіями стали відзначення «Року Польщі в Україні» в 2004 р. та «Рік України в Польщі» (2005).

Нове піднесення міждержавних українсько-польських відносин було пов'язане з такими важливими подіями, як відкриття меморіалу загиблим українцям у селі Павлокома (2006 р.) та відзначення 60-ї річниці операції «Вісла» (2007 р.).

Конструктивним засобом українсько-польського порозуміння стали наукові дискурси, обговорення, проведення численних міжнародних конференцій, що проводились і в Україні, і в Польщі. Частина таких заходів відбувалася під патронатом вищих посадових осіб Польщі й України, що свідчило про важливість і необхідність подібного діалогу. Особливо вагому роль відіграють наукові форуми українських і польських науковців, зокрема, «Україна-Польща: важкі питання», а також реалізація фундаментальних документально-видавничих проектів, зокрема, «Україна і Польща у тридцятих-сорокових роках ХХ ст.», в якому задіяні архівні установи польських та українських спецслужб, що сприяють, завдяки зверненню до історичних фактів, дійти згоди в оцінці певних важких питань і спробувати зрозуміти глибинні чинники і мотиви людей, а не засуджувати безапеляційно і непоступливо. Важливо усвідомити, що спільне минуле має деякі неперисмні сто-

рони, проте про них треба говорити і зуміти «переступити» через це і йти далі до взаємного порозуміння.

Проте у налагодженні добросусідських відносин для обох країн важливими є звичайно ж, зовнішньополітичні напрямки, насамперед Польщі. Тут важливим фактором залишається російський чинник, тобто, відносини Польщі і Росії. Адже Польща, за визначенням публіцистів та журналістів, у своїй підтримці України нашоухується на погіршення відносин із Російською Федерацією, яка вважає Україну зоною винятково власного впливу [20, с. 49]. Проте зі зміною урядів, як польських, так і українських, дещо змінюється і вектор міждержавних відносин. Зокрема, коли в 2007–2010 р. у Польщі домінуючою стала Громадянська платформа Д. Туска і Б. Коморовського, відбулось відхилення польської державної політики в напрямку Росії. Та і сьогоднішнє українське керівництво не надає такого великого значення подоланню «важкого минулого», як це робилось за попереднього уряду В. Ющенка.

На сьогодні у відносинах двох сусідніх держав залишається ще чимало невирішених питань. Наприклад, невирішеною є проблема прав національних меншин, зокрема, української громади в Польщі. Однією з найгостріших проблем української меншини, що потребує свого вирішення на політичному рівні, є і проблема врегулювання наслідків операції «Вісла», а також проблема українських в'язнів Явожно [21]. Крім того, ситуацію ускладнює діяльність у низці регіонів нашої держави «комбатантських» і «кресових» структур Польщі, а також наявність певних суперечок. Інтереси «комбатантів» спрямовуються перш за все на такі болючі питання, як «волинські події», «цвинтар орлят» у Львові та інші поховання іноземних вояків, а «кресов'яків» – на права власності на об'єкти, що перебували у польському володінні до 1939 р. [21]. Зазначені події часто подаються окремими зацікавленими особами у негативному для України світлі, що поглиблює деякі розходження у взаєминах українців і поляків.

Великою активністю вирізняється і польська діяльність у релігійній сфері, яка переважно здійснюється по лінії Римо-Католицької Церкви та шляхом налагодження нею конфесійних культурологічних зв'язків з Українською Греко-Католицькою церквою (УГКЦ). Після проведення 2004 р. «Року Польщі в Україні» почастишали намагання закріплення присутності РКЦ у духовному просторі західних областей України, у тому числі з використанням відповідних дитячих, молодіжних і громадських структур. При цьому в окремих випадках мали місце спроби ініціювати повернення у

власність РКЦ споруд, що належали їй до 1939 р., а в інших (з боку віруючих некатоліцьких конфесій) – навіть виникнення епіцентрів негативної реакції на це [21].

Слушною нагодою для більшого зближення України і Польщі та подальшого українсько-польського порозуміння є проведення «Євро-2012». Усі провідні українські політичні видання наголошують на тому, що це є унікальний шанс здійснити прорив у світове співтовариство та показати менеджерські, економічні й політичні можливості України [19].

Отже, Україна і Польща вступили в XXI століття з історично новою якістю двосторонніх відносин. Зусиллями політичних та інтелектуальних еліт обох країн вдалося досягти певних успіхів у процесі міжнаціонального примирення та порозуміння, визначити напрямки взаємовигідного співробітництва у політичній, військовій та економічній сферах. Подолавши складний еволюційний шлях, польська політична думка минулого століття вийшла на рівень позитивного ставлення до появи незалежної Української держави в кордонах, зафіксованих повоєнним устроєм, та визнання їх непорушності.

Сьогодні Польща зацікавлена в існуванні незалежної України. Вже став крилатим вислів першого Президента Республіки Польща Л. Валенси, що «без незалежної України неможливе існування незалежної Польщі» [22]. Проте перешкодою на шляху до повного примирення, широкого порозуміння і єднання обох народів, що гальмує здійснюване на найвищому державному рівні налагодження українсько-польських зв'язків, є психологічний бар'єр у вигляді синдрому упередженості, негативних стереотипів, а то й проявів ворожості, породжених драматичними подіями минулого. Нині негативний стереотип українця в Польщі набагато міцніший, ніж такий же стереотип поляка в Україні. Очевидно, що проблема співіснування народів, що мали спільну територію проживання, була і залишатиметься найактуальнішою у світовій історії. Проте це не лише стосується українців і поляків, згадаймо німців і французів, сербів і хорватів, турків і вірменів, євреїв і палестинців та багатьох інших народів, перш за все тих, які мають спільний кордон. Потрібно усвідомити це як нашу спільну історію, наше минуле, яке, звичайно ж, мало деякі неприємні сторони. Однак врахувати його необхідно для подальшого розвитку двох незалежних держав, адже це минуле сьогодні набуває зовсім іншого значення в світлі як євроінтеграційних прагнень України, так і зовнішніх пріоритетів Польщі.

Список використаних джерел

1. Інтерв'ю Г. Литвина для УНІАН // Українська правда. – 2011. – 28 серпня.
2. Кривицька О. Вектори етноконфліктного потенціалу України / О.Кривицька // Нова політика. – 2001. – № 1(33). – С. 56–63.
3. Зашкільняк Л. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун – Львів:, 2002. – 752 с.
4. Шепелев М. Геополітична революція кін. XV–кін. XVII ст.: природа, закономірності та світове значення / М. Шепелев // Нова політика. – 1997. – № 6(14). – С. 23–28.
5. Довідник з історії України. За ред. І. Підкови та Р. Шуста. Т. 2.– К., 1993. – С. 187.
6. Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії. / М. Литвин – К., 2002. – 133 с.
7. Гудь Б. Методологічні засади дослідження причин українсько-польських конфліктів XIX - першої половини XX ст. / Б. Гудь // Галичина: Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній часопис. – 2006/2007. – № 12-13. – С. 189–197.
8. Іванова Л. Україна в польському національно-визвольному русі в 30–50 рр. XIX ст. / Л. Іванова – К., 1998. – 22 с.
9. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак – К., 1996. – 249 с.
10. Мицик Ю. Замошський Собор української греко-католицької церкви 1720 /Ю. Мицик. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?l=ENU&verbvar=Zamoysky_sobor&abcvar
11. Зашкільняк Л. Україна і Польща в XX ст.: від конфліктів до порозуміння / Л.О. Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: XX ст. – Львів, 2008. – С. 1–18.
12. Юрчук О. Українське питання в діяльності польських консерваторів (1919-1923) / О. Юрчук // Проблеми слов'янознавства – 2008. – Вип. 57. – С. 73–85.
13. Кондратюк К. Зміни етносоціального складу населення Львова (1944–2000) / К. Кондратюк // Вісник Львівського університету. Серія Історія. Вип. 2. – 2007. – С. 608–615.
14. В'ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942–1947 рр. / В. В'ятрович. – К., 2011. – 287 с.
15. Советский Союз – Народная Польша 1944–1974. Документы и материалы. – М: Политиздат, 1974. – 480 с.
16. Октисюк А. Правові аспекти унормування українсько-польських відносин в умовах тоталітаризму / А.М. Октисюк, О.М. Павлік // Науковий

вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки – №1 – 2007. – С.117–122.

17. Курдина З. Єжи Гедройць – редактор, який передбачив польську і українську незалежність / З. Курдина // Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. – 2008. – № 2. – С. 1–6.

18. Спільна заява Президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і єднання» // Урядовий кур'єр. – 1997. – № 90–91.

19. Гоцур О. Українсько-польські відносини в контексті геостратегічного визначення місця України у ХХІ столітті (за матеріалами сучасної української преси 2000–2009 років) / О.І. Гоцур // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Розділ II. Журналістика. – № 25. – 2009. – С. 47–50.

20. Стоєцький С. Українсько-польське партнерство та сучасні проблеми євроатлантичних відносин / С.В. Стоєцький // Дослідження світової політики: Зб. наук. пр. / Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. – Вип. 24. – 2003. – С. 189–200.

21. Жосан О. Особливості українсько-польських стосунків на сучасному етапі / Олена Жосан. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forumn.kiev.ua/2009-09-88/88-07.htm>

22. Чекаленко Л. Без незалежної України не було б незалежної Польщі / Л.Д. Чекаленко // Науковий вісник Дипломатичної академії. – Вип. 15. – 2009. – С. 139–146.

Герасименко Л.С. Ретроспекція українсько-польських отношений: от конфликтов к примирению

Освещена историческая ретроспектива украинско-польских отношений, проанализированы причины украинско-польских конфликтов и недоразумений, показано современное положение украинско-польских взаимоотношений.

Ключевые слова: украинско-польские отношения, конфликт, взаимные стереотипы, двусторонние отношения.

Gerasymenko L.S. The retrospection of Ukrainian-Polish relations: from conflicts to reconciliation

It is presents the historical retrospection of Ukrainian-Polish relations, gives an analysis of main reasons of Ukrainian-Polish conflicts and misunderstandings, showed the modern state of Ukrainian-Polish relations.

Keywords: Ukrainian-Polish relations, conflict, mutual stereotypes, bilateral relations.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ: МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ

Розмірковується про співвідношення історичної науки та історичної свідомості, визначається можливості впливу історіографії на історичну свідомість суспільства.

Ключові слова: історична свідомість, історична пам'ять, політика пам'яті, історична наука, історіографія.

Проблема історичної пам'яті належить сьогодні до однієї з найбільш актуальних на пострадянському і посттоталітарному просторах. Щодо України вона набуває особливої актуальності внаслідок зафіксованої у реаліях суспільно-політичного життя й констатованої в багатьох наукових дослідженнях диференціації світоглядних підстав бачення минулого – сучасного – майбутнього української нації та її державності [4; 8; 9; 13]. Проблеми соціальної (колективної) пам'яті загострилися в Україні на початку другого десятиліття XXI століття у зв'язку із формуванням засад і проведенням державної гуманітарної політики в умовах зміни владних еліт. Дискусії про сучасну українську націю та ідеологічні підстави її розвитку, які тривали понад два десятиліття років, через питання ідентичності неминуче вивели дослідників різних галузей гуманітарного знання на проблеми соціальної пам'яті та, зокрема, її історичної складової. В останні роки в Україні з'явилася друком низка індивідуальних і колективних видань, присвячених обговоренню цієї тематики, в яких розглянуто й проблему співвідношення історичної пам'яті та науково-історичного знання* [2; 6; 16].

Соціальна пам'ять, як і пам'ять загалом, не є безпосереднім об'єктом вивчення історії (історичної науки, історіографії). Пам'ять належить до феноменів свідомості – індивідуальної та колективної, вивчається психологами, соціологами, культурологами, представниками інших соціальних і гуманітарних наук. Йдеться про найрізноманітніші підходи до феномену пам'яті, як, наприклад, американського дослідника Е. Талвінга, який налічує 256 її

* Валентин Мороз – учасник національного руху, який репрезентував його радикальне кри* У цьому місці назвемо тільки окремі видання, в яких головна увага приділена дискусійним моментам проблеми.

різновидів, або українського історіографа І. Колесник, яка слушно підкреслює взаємодію пам'яті з різними означеннями – «історична», «соціальна», «національна», «культурна», «офіційна», «опозиційна» і т.п. [6, с. 54] У всякому разі зрозуміло, що пам'ять як феномен свідомості не ідентична ані меморіальній реальності, яку вона фіксує, ані історичній свідомості, де вона складає лише певну частку, ані історичному знанню, що є водночас результатом і наслідком формування підстав свідомості і світогляду. Проте, враховуючи, що вона в той же самий час є «переживанням» минулого і сучасного з апеляцією індивідуума до спільноти, можна знайти точки перетину історичного знання та пам'яті, якими є соціум і суспільна свідомість. Тому треба чітко усвідомлювати, що «історична пам'ять» не є історією чи історичним знанням, а передусім властивістю соціальної групи чи спільноти шукати обґрунтування свого існування та «інакшості». Тобто, історична пам'ять в тому сенсі, який їй надається в сучасному суспільстві, є перш за все феноменом суспільної (колективної) свідомості, а як така – залежною від тих провідних сил, котрі цю спільноту очолюють і спрямовують. Іншими словами, історична пам'ять – це мета і результат інтегративних процесів певної спільноти – групи, корпорації, стану, нації, держави.

Відомо, що під «історичною пам'яттю» розуміють здатність людського розуму зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на підставі цього досвіду уявлення про минуле як таке та своє місце в ньому. Фактично, історична пам'ять – це наявна інформація для соціальної ідентифікації особистості і спільноти, їхні своєрідні «біографії». Зрозуміло, що історична пам'ять – і індивідуальна, і колективна – є результатом взаємодії особистості і соціального середовища. Без такої взаємодії немає й історичної пам'яті. Як слушно підкреслює видатний французький історик і дослідник історичної пам'яті Жак Ле Гофф, «пам'ять є фундаментальним елементом того, що віднедавна називається індивідуальною чи колективною ідентичністю», а пошук ідентичності «є одним з основних діянь теперішніх одиниць та суспільств» [20, с. 155].

З цього цілком зрозумілим стає значення історичної (соціальної) пам'яті як складника історичної свідомості особи та суспільства і, водночас, зростає не менш складна і заплутана проблема взаємодії історичної пам'яті та науково-історичного знання, співвідношення історичної свідомості і науково-історичних знань.

Проблема історичної пам'яті не є новою, її досліджували ще в XIX ст. як феномен збереження й передачі інформації про минулі

події, які представлялися цінними з точки зору сучасності і майбутнього. У 1930-ті роки французький соціолог Моріс Гальбвакс визначив соціальну природу пам'яті і запровадив поняття «колективної пам'яті» як соціального конструкту, який відповідні спільноти і групи творять та зберігають з метою тлумачення минулих і сучасних подій. Проте з новою силою тема відродилася наприкінці ХХ ст., коли історики впритул зайнялися вивченням історичної (і суспільної) свідомості, виокремленням в ній стійких історичних структур, зокрема історичної пам'яті. На Заході французький історик Б. Гене у 1980-х роках накреслив шляхи дослідження феномену середньовічної історичної культури. Згодом цікаві теоретичні розробки у проблему внесли німці Й. Рюзен, Я. Ассманн, француз Ж. Ле Гофф, американець П. Коннертон та інші, а загалом дослідження поточилися в річищі «нової культурно-антропологічної історії», яка зацікавилася динамікою взаємодії уявлень про минуле в колективній пам'яті різних груп й історичної думки тої чи іншої епохи [12]. Це дало можливість Я. Ассманну запровадити дві основоположні категорії історичної (колективної) пам'яті – комунікативну й культурну пам'ять. Комунікативна пам'ять включає в себе активне згадування і досвід сучасних поколінь, який неформально передається в інтерактивних діях у формі поточної інформації (родинні перекази, приятельські розмови тощо). Така пам'ять, за спостереженнями вчених, залишається активною впродовж трьох-чотирьох поколінь. Після цього вона у зв'язку зі зміною суспільних умов стає фрагментом культурної пам'яті, яка з часом перетворюється на засіб ідентифікації носіїв певної культури, їх організації в соціальну групу. Культурна пам'ять як засіб ідентифікації відрізняється від мінливої комунікативної значно більшою сакралізацією і символізацією історичних уявлень та образів, їх закріпленням в соціальних інститутах – освіті, мистецтві, музеях, державній політиці пам'яті тощо. Формується специфічна історична свідомість, яка часто є далекою від реальних подій, натомість добре надається до обслуговування актуальних суспільно-політичних інтересів. На думку Я. Ассманна, культурна пам'ять включає три простори: (1) чистий факт минулого як об'єкт активного запам'ятовування, (2) розвиток культурної ідентичності групи на базі пам'яті про такі факти, (3) творення традиції з допомогою селекції фактів та їх інтерпретацій, що зберігають визначений зміст переказу [18, s. 45–93]. У такому вигляді культурна пам'ять стає невід'ємним елементом і складовою суспільної та індивідуальної свідомості.

Проте в науковому світі сьогодні не існує одностайної думки про співвідношення між суспільною свідомістю та наукою, між

історичною свідомістю та історіографією, покликаною формувати її. Тут на перший план і виходить проблема історичної пам'яті та її співвіднесення з історіографією.

Задля ілюстрації цієї проблеми навіть не треба звертатися до прикладів – вони повсюдні. Історія як історична пам'ять є не тільки інструментом політики та ідеології, вона виконує цілком конкретні і зрозумілі легітимізаційні завдання: «узаконює» державність, націю, групові і спільнотні інтереси тощо. Навряд чи доцільно в цьому місці сперечатися про те, добре це чи погано. Це просто було, є і буде, оскільки такою є властивість людської свідомості в пошуку своєї ідентичності. Справа в іншому: хто, як і для чого використовує історичне знання. Ось тут з'являється площина для роздумів і сумнівів.

Ці сумніви породжуються нашими уявленнями про минулу дійсність і здобуті про неї знання. Щоб відповісти на низку складних епістемологічних питань, довелося б подати розлогий матеріал про сутність історичного пізнання як такого. Оскільки це неможливо зробити в цьому невеликому нарисі, обмежимося коротким резюме. Воно полягає в тому, що будь-яке здобуте людством історичне знання відповідає уявленням, інтересам і можливостям даного часу і місця, тобто саме історичне знання є «історичним», або, простіше кажучи, мінливим. Зміна часу, умов, інтересів призводить до зміни історичних уявлень і самого історичного знання, його легітимізаційної спрямованості. У цьому полягає велика перевага і, водночас, вразливість історичного знання. Вразливість зумовлена тим, що вироблені у попередні часові проміжки і в інших суспільних умовах знання також стають обтяжливим гальмом для розуміння і пояснення нової соціальної дійсності, функціонуючи як поширені міфи і стереотипи, котрі не дозволяють по-новому побачити минуле крізь призму сучасності. Як неодноразово підкреслювалось в сучасній науковій літературі, формування міфів і стереотипів є обов'язковим і невід'ємним елементом соціальної та індивідуальної культури, без якого неможливе пізнання і соціалізація людини: вони є неодмінною формою фіксації соціокультурного досвіду, своєрідним способом упорядкування, класифікації, оцінювання і селекції соціальних явищ [5. с. 7–35].

Разом з тим, перевага наукового історичного знання полягає в тому, що воно створює необмежені можливості для оновлення інтерпретації минулого, виходячи з появи нових здобутків людського пізнання. Ось ці нові здобутки як результат щоразу нового осмислення дійсності вимагають особливої уваги. Хто творить ці

нові здобутки – методи, теорії, знання в історії? Відповідь не така проста, як здавалось би на перший погляд. Якщо придивимось до сучасного світу, то зауважимо величезний виклик, пов'язаний з інформаційною революцією, яка породжує і утверджує все зростаючу інформатизацію і комунікацію суспільства, нескінченний потік найрізноманітніших інтерпретацій, в тому числі історичних. Усяка інтерпретація несе із собою усвідомлювану або неусвідомлювану політичну, ідеологічну, етнічну, конфесійну чи будь-яку іншу суб'єктивність. Іншими словами, кожний текст є «вражений» заангажованістю особистих чи колективних інтересів та намірів.

Історичний дискурс як невід'ємна складова частина кожного соціального тексту присутній у ньому у відкритому (експліцитному) або прихованому (латентному, імпліцитному) вигляді. Кожний текст (письмовий, усний, образний), відбиває ті чи інші поширені в суспільстві чи окремії спільноті історичні погляди. Ці погляди можна розглядати як історичну пам'ять і як елемент індивідуальної або суспільної історичної свідомості. Зрозуміло, що абсолютна більшість авторів не є істориками, а лише споживачами тих чи інших історичних знань (інформації), у свідомості яких вони усталилися як історична пам'ять, або ширше – частина історичної свідомості. Але мало хто з таких авторів – ким би вони не були: домогосподарками, вчителями, політиками, робітниками, бізнесменами тощо – усвідомлює зміст і характер тих історичних знань, якими він (вона) оперує, або яких дотримується. Щоб не вдаватися до розлогих екскурсів у фахові ділянки, обмежимося констатацією того факту, що ці знання є наслідком впливу соціального середовища автора, системи освіти, засобів масової інформації і певною мірою науки.

Цим ми хочемо підкреслити факт, що пересічна особа завжди є носієм т.зв. «стандартного» (шаблонного) знання зі всіма його стереотипами, свідомісними та психологічними упередженнями, властивими його соціальному середовищу і характеру набутих знань. Дослідження засвідчують, що історична пам'ять особи і спільноти є дуже вибірковою та, що найголовніше, соціально залежною. Джерела її формування у наш час, як говорять серйозні дослідження, переважним чином залежать від нефахового знання: засобів масової інформації, літератури, мистецтва, певною мірою шкільної освіти. Так, спеціальні дослідження, проведені в Росії, показали, що найвпливовішими джерелами інформації пересічних громадян з історії є школа, кінофільми і телепередачі (відповідно 77, 70 і 66 відсотків опитаних), у той час як спеціальна історична література опинилася лише на дев'ятому місці серед таких джерел

(23 %) [14, с. 4–5]. Подібні результати отримано і в інших країнах, що засвідчує велику роль у формуванні історичної пам'яті не фахових історичних знань, а соціального середовища. Це покладає величезну відповідальність на школу та інші соціальні інститути у трансформації наукових знань від фахівців до загалу, насамперед через сучасні ЗМІ.

Сутність механізму формування пам'яті становить процес перетворення індивідуальних спогадів і переживань на колективну історичну пам'ять. Але це відбувається завдяки штучній, цілеспрямованій суспільній діяльності креаторів пам'яті – політиків, митців, письменників, але також і істориків* [7, с. 42–48]. Історики брали і продовжують брати участь у створенні підстав для соціальної пам'яті, видаючи монографії, статті, підручники, каталоги тощо. Але не можна не погодитись з українською дослідницею І. Колесник, що «ролі /маски» істориків як творців пам'яті є подвійними: вони виступають і як її творці, і як руйнівники [6, с. 62].

Проте, не від істориків залежить реалізація того чи іншого варіанту пам'яті в суспільстві. Її креаторами в усі часи виступають передусім політики і політика. Це вони реалізують політику пам'яті, котра формує ідентичність спільноти, надаючи перевагу і пропагуючи конкретні соціальні форми і способи «запам'ятовування». А останні полягають у ритуально-церемоніальних комемораціях (урочистості, святкові дійства, ритуали, перформенси тощо) і тілесно-текстових репрезентаціях (спогади, автобіографії, генеалогії), які забезпечують процес «інкорпорування» особи у спільноту [7, с. 70–160]. Якщо політика пам'яті відповідає культурним традиціям і сподіванням спільноти, то вона зміцнює її та легітимізує цю спільноту. Якщо вона не відповідає їм, то приходить у суперечність з цією спільнотою і породжує зрозумілий спротив і конфлікт.

Знання, засновані на історичній пам'яті, за висловом М. Гальбакса, за визначенням є міфічними, деформованими, однобічними, неповними й анахронічними. Цей визначний дослідник пам'яті писав: «Люди, котрі б від пам'яті вимагали тільки пояснення їх безпосередньої діяльності і для яких не існувала би чиста і проста приємність пригадування минулого [...] не мали би навіть найменшого відчуття суспільної тягlosti. Ось чому суспільство не тільки час від часу змушує людей відтворювати в думці події з їх попереднього життя, але також і поправляти, перекроювати і доповнювати їх» [19, с. 171].

* Докладніше цей механізм розглядає Пол Коннертон, виокремлюючи три типи пам'яті – пам'ять-спогад, пам'ять-знання і пам'ять-звичку.

Але таке знання явним чином відбиває суб'єктивність його носія, а що головніше, суперечить науковому знанню, основним завданням якого є раціональне розкриття і спростування усталених «вічних» істин. Історіографія, якщо вона ґрунтується на наукових засадах і претендує на створення раціональних знань про минуле, керується іншими принципами й намірами. Фахове історіописання має за мету обмежувати й зменшувати суб'єктивність, навіяну сучасністю, і творити знання про минуле в рамках того часу, місця та середовища, коли і де відбувалися події. А найголовніше – справжня наукова історіографія намагається елімінувати, применшити (усунути повністю неможливо!) соціальну суб'єктивність, властиву сучасності. Ця остання створює сприятливі умови для такого осмислення, даючи в руки дослідникам новіший, більш потужний інструментарій для з'ясування причин і мотивів минулої людської діяльності. Науковий підхід однозначно заснований на піддані постійним сумнівам і критиці вже здобутих знань, розумінні їх «тимчасової» істинності і придатності.

Отже, фахові історики, якщо вони такими є, покликани виконувати у суспільстві роль, далеку від вдячності: бути «церберами» історичної правди у всій її повноті, розвінчуючи «милі серцю» історичні міфи і стереотипи, виступати в ролі «санаторів» суспільної свідомості від її «забруднення» різноманітними утопіями та нездійсненими мріями, формувати, принаймні у високоосвіченому середовищі, наукові історичні знання, котрі б остуджували запал політиків та ідеологів різних мастей творити і поширювати історію «для власного вжитку», запобігати «вживанню» т.зв. кон'юнктурної історії, яка задля «високої мети» готова спотворювати і фальсифікувати минуле.

Водночас й науково-історичне знання не є істиною в останній інстанції, оскільки так само «вражене» суб'єктивізмом дослідника, що виростає з його світогляду, соціального середовища і позанаукових переконань. Але історик змушений (якщо змушений!) долати свою упередженість в ім'я найповнішого врахування існуючої джерельної бази, застосування сучасних методів пізнання і дотримання поширених в науці взірців творення тексту. Його розум повинен бути постійно налаштованим на критичне сприйняття і минулого і сьогодення, а тому й не готовим до визнання однієї «правди».

Складний вузол суперечностей, що існує між колективною пам'яттю й історичною свідомістю, або точніше – між історичною свідомістю і науковим осмисленням минулого, ставить перед фаховими істориками і політиками внутрішньо суперечливе завдан-

ня: суспільна та індивідуальна свідомість соціуму передбачає його згуртування та легітимацію на основі спільної історичної пам'яті (читай – свідомості, «біографії»), а раціонально-наукове знання ставить цю пам'ять під знак запитання. За спостереженнями М. Гальбвакса і Я. Ассманна, історичне знання спрямоване на «відмінності і непослідовність», в той час як пам'ять – на «подібність і тяглість». Колективна пам'ять розглядає групу з середини і прагне переказати їй такий образ минулого, який завжди можна розпізнати і який виключає глибокі зміни; тим часом наукова історія в центр розгляду ставить насамперед ті епохи і процеси, що передбачають насамперед зміни, й не зауважує «порожніх» епох, котрі позбавлені змін. Крім того, пам'ять за своєю природою є колективним феноменом, властивим обмеженій в часі і просторі соціальній групі. Пам'ять різних соціальних груп не творить єдиної пам'яті й історії, але історія повинна враховувати всі групові колективні пам'яті. Історія, в сутності, є протиставленням пам'яті і, на думку М. Гальбвакса, знаходиться в послідовному зв'язку з пам'яттю – там, де «згасає» пам'ять (минуле не переживається) місце пам'яті займає історія, «історія розпочинається в цілому тільки там, де закінчується традиція і зникає суспільна пам'ять» [18, s. 58–60].

Таким чином, навіть найбільш загальні спроби з'ясувати співвідношення між соціальною пам'яттю та історією (як науково-історичним знанням) виводять на здавалось би неподоланну суперечність між ними: спільнота не може існувати без соціальної пам'яті («біографії»), а історія критично підважує цю саму пам'ять, вказуючи на її традиційне міфологічне забарвлення і прагнення до уніфікації спільноти.

Проблематика взаємодії соціальної пам'яті і науки історії продовжує перебувати в полі «нервового напруження» сучасної світової гуманітаристики. Треба згадати про недавні лекції, майже одночасно прочитані восени 2011 р. визначними істориками та інтелектуалами сучасності, дослідниками історіографії та історичної пам'яті П'єром Нора та Роже Шарт'є [11; 17]*. Обидва гранди світової історіографії засвідчили проблемність і суперечність, що виникає в сучасних умовах глобалізації між соціальною пам'яттю та науковою історіографією. Вони ще раз підтвердили складність взаємодії процесів формування історичної свідомості і науково-історичного

* П'єр Нора виголосив доповідь «Історія як захист від політики» на науковій конференції «Зустріч з історією», що відбулася в Блуа 13-16 жовтня 2011 р.; Роже Шарт'є прочитав лекцію «Минуле в теперішньому. Історія, література, пам'ять» 20 жовтня 2011 р. в Коллеж де Франс в рамках курсу «Історія без кордонів. Минуле в теперішньому».

знання, яка не нівелюється сучасними можливостями комунікації, а ставить дуже непрості запитання, на які треба давати щоденні відповіді: кожна сучасна спільнота вимагає історичної легітимації, що творить соціальну ідентичність, без яких ця спільнота не може існувати; водночас науково-історичне знання прагне розірвати обмеження ідентичності і усвідомлювати минуле з позицій загальнолюдських, гуманістичних ідеалів, а не окремих спільнотних. Ця суперечність є неподоланною за визначенням. І так само, як повинна існувати «спільнота» (колективна, національна, «виховна») історія, без якої немислиме існування спільноти як такої, так само повинна писатися наукова історія, яка буде позаспільнотною і загальнолюдською. Іншими словами, хочемо ми чи не хочемо, завжди буде існувати дві і двісті дві історії, які будуть виконувати відмінні соціальні функції: інтеграції і виховання спільноти – з одного боку, і елітарна фахова історіографія, що стоятиме понад спільнотними інтересами – з іншого. Єдина перспектива для них – поступове зближення, яке ніколи не приведе до злиття, хіба що на земній кулі утвориться одна єдина спільнота. Але це вже з розряду яскравих утопій.

П'єр Нора в своїй доповіді констатував процес поступової «політизації» історії, який, як не дивно звучить, посилюється з настанням епохи позитивізму у ХІХ ст. – архівна («джерельна») історія, на протигагу деклараціям, затвердила легітимність національної історії. І навіть знаменита французька Школа «Анналів» не змінила співвідношення між історією і політикою на краще. Всі спроби розірвати цей зв'язок донині закінчувались здачею позицій істориками. Тому завдання останніх, підкреслює П. Нора, – змінити ситуацію і розірвати з політикою, «змінити самі основи професії». Історик не повинен заглиблюватись в нетрі історичної тягlosti і бути її гарантом, натомість «як перекладач і експерт із соціального попиту, як бастион проти політичного і громадського тиску історик потрібний як ніколи», – підводить ризику вчений [11].

Не менш важливі думки репрезентує Роже Шарт'є. Констатуючи непересічну увагу до соціальної пам'яті в сучасному світі, він звертається до знаменитої книги Поля Рікера «Історія, пам'ять, забуття» (2000) і відзначає її неперехідне значення в розумінні відмінностей між історією і пам'яттю або пам'ятями. Він називає такі головні відмінності між історією і пам'яттю. По-перше, це відмінність між свідченням і документом – свідчення є невіддільним від свідка, а значить і суб'єктивно зафарбованим, документ спирається на різні свідчення і дозволяє бачити подію з кількох ракурсів. По-друге, протиставлення пригадування і репрезентації: пригадування є миттєвим

актом, здебільшого викликаним почуттєвими переживаннями, в той час як фахова історична репрезентація є результатом конструювання минулого істориком за допомогою різних ракурсів бачення історичних об'єктів. По-третє, протиставлення творення минулого його ж репрезентації: безпосередній (як віриться!) вірності пам'яті (що дуже сумнівно, виходячи з викладеного вище!) протиставляється прагнення до правди історика, який має в своєму розпорядженні «відстань, яка неодмінно вводиться між минулим та дискурсивними формами, потрібними для його репрезентації». І далі Р. Шартъє робить висновок, що зв'язки, котрі поєднують пам'ять та історію, є дуже сильними, але ототожнювати їх в жодному разі не можна: пам'ять покликана до життя «екзистенційними потребами спільноти, для якої присутність минулого у теперішньому є стрижневим складником конструювання її колективного буття». Історія ж є продукуванням «наукових» висловлювань, зумовлених і контрольованих певними правилами і критеріями інтелектуальної спільноти [17]. Іншими словами, оминаючи докладний опис цих правил і процедур, історія як фахове історичне знання намагається створити багатовимірний образ минулого, позбавлений однобічності теперішнього часу. Чи може пам'ять бути науковою? Виходячи з вищевказаного – це неможливо. Чи може бути науковою політика пам'яті? На це можна дати ствердну відповідь, але вона буде вже не зі сфери історії, а зі сфери політики, політології.

На цьому можна було б закінчити роздуми про історичну пам'ять та історіографію, якщо б це питання вкрай гостро не стояло перед українською дійсністю. Зокрема в сучасній Україні чітко простежується розкол і диференціація в суспільстві власне по лінії соціальної (колективної) пам'яті. І справа не стільки в тому, що радянське минуле по-різному відклалося в свідомості сучасних громадян України, скільки вступ у гру більш глибоких історичних та ідентифікаційних ресурсів, пов'язаних з відмінним історичним досвідом населення різних частин України і відповідної політики, що проводилась щодо українського населення у попередні часи. Дуже образно про цей розкол по відношенню до російської дійсності сказав хтось із російських діячів: як може бути спільна пам'ять у населення сучасної Росії, оскільки половина населення сиділа по таборах і в'язницях, якщо не була знищена, а друга половина її охороняла. У репресованих і тих, хто брав участь у репресіях, не може бути спільної пам'яті за визначенням.

Про проблеми політики національної пам'яті в Україні та шляхи її наукового забезпечення нещодавно писав директор

Українського інституту національної пам'яті (УІНП), історик, член-кореспондент НАН України Валерій Солдатенко [15]. Він констатує невідповідність завдань, які покладались на УІНП документами утворювачів цього інституту (2006 р.). Вони були «ідеологізованими і кон'юнктурними», спрямованими на виховання «правильних патріотів». Нові завдання, покладені на цю державну структуру після зміни владної еліти у 2010 р., полягають насамперед у «науковому та аналітичному забезпеченні державної політики з питань національної пам'яті» [15].

Тоді виникає запитання: як розуміти «науковість» політики в галузі історичної пам'яті? Очевидно, що це не може бути політика, заснована на науково-історичному знанні, оскільки воно за визначенням суперечить творенню єдиного образу минулого, вбачаючи в історії постійну зміну суспільних координат унаслідок поширення тих чи інших ідей. Якщо ж ми візьмемо до уваги політику, то завжди постане питання – чиї соціальні ідеї та інтереси реалізує владна політична еліта. Вона за жодних обставин не може репрезентувати ідеї та інтереси всіх членів спільноти (суспільства, нації, держави). Але залишається кардинальне запитання – чи мусить і може ця еліта реалізувати інтереси та ідеї більшості спільноти? На нашу думку, саме таке завдання може і повинна реалізувати раціонально мисляча політична еліта, не ущемляючи інтересів іншої частини населення. З цього випливає, як видається, єдиний висновок щодо «наукової» політики – вона повинна спрямовуватись на інтеграцію соціальної спільноти на підставі зміцнення і поширення культурної (тривалої) пам'яті ядра спільноти, яке визначає її цивілізаційні координати. Тобто така політика пам'яті мусить бути, без жодних сумнівів, ідеологічною і наскрізь «політичною». І про це треба говорити чесно і прямо. Неідеологічної і неполітичної політики в світі не існує.

Тому, не можна не погодитись з В. Солдатенком щодо потреби серйозної наукової розробки проблем національної пам'яті і державної політики пам'яті в сучасній Україні. Разом з тим важливо те, якою буде ця «рекомендована і наукова» політика національної пам'яті, на що вона буде спрямована. В. Солдатенко переконливо формулює завдання УІНП, яке випливає з ідеї та мети формування «української політичної нації». Особливість сучасного етапу реалізації цієї мети він бачить у функціонуванні національної пам'яті й історичної свідомості за умов «полінаціональності і регіональних відмінностей» суспільства. Якщо стосовно «полінаціональності» можуть бути сумніви (бо абсолютну більшість населення сучасної

України складають етнічні українці, а інші етноси представлені приблизно так само, як і в більшості інших мононаціональних державах* [1]), то щодо регіональних відмінностей історичної пам'яті і загалом суспільної свідомості населення держави дійсно є значні розбіжності. Вони всім зрозумілі, і є наслідком довготривалого бездержавного існування українців в різних імперських структурах.

У політиці національної пам'яті, як і в політиці загалом, є тактичні і стратегічні завдання. В залежності від них і формується поточна гуманітарна політика в цілому. В її центрі повинна залишатися стратегічна мета – «формування української політичної нації». Вона визначає тактичні завдання. Останні повинні, з одного боку, наближувати досягнення стратегічної мети, а з іншого – вибирати такі елементи, котрі не дезінтегрують суспільство (а не «об'єднують», як зазначає В. Солдатенко). На жаль, визначивши вірно стратегічну мету, В. Солдатенко вважає такими елементами, що не роз'єднують суспільство – «перемогу у Великій вітчизняній війні», сумнівне повернення до «переосмислення» «російсько-радянського імперського дискурсу» в плані відмови від «постколоніального» дискурсу української історії, перегляд «гіпотези» Голодомору, ролі селянства в історії України [15].

Не можна не зауважити, що за правильними загалом закликами В. Солдатенка до науковості формування політики національної пам'яті насправді проглядається намагання під прикриттям цієї ж «науковості» запровадити в якості інтеграційних цінностей історичної пам'яті громадян України не національні, а прорадянські міфи і стереотипи, котрі знову ж таки тільки підтверджують меншовартість і вторинність українського народу у порівнянні з іншими європейськими народами, насамперед російським. Навряд чи така політика національної пам'яті сприятиме консолідації української політичної нації, вона швидше легітимізуватиме радянсько-імперський історичний дискурс, залишаючи за рамками стратегічну мету. Соціальна пам'ять не може не спиратися на культурну пам'ять спільноти, а нею може бути українська культурна пам'ять, збагачена здобутками новітнього часу, а не «експериментальна» пам'ять радянсько-імперського минулого, спрямована на творення понаднаціональної спільноти – «радянського народу». Для того, щоб не втрачати з поля зору стратегічну мету, треба подивитися на минуле українських земель з позиції насамперед української спільноти. І в цьому випадку «постколоніальне» минуле не може

* За даними Перепису 2001 р. в Україні проживає 77,8 % українців.

ігноруватися. Що, водночас, зовсім не означатиме тільки акцентування мартирологічної версії історичної пам'яті.

Отже, історична наука як спосіб раціонального пізнання минулого не може бути винятковою підставою для формування політики історичної пам'яті. Дійсно, вона дає фактографічний матеріал для творення національного міфу (водночас його спростовуючи!), але політика може або його утверджувати і поширювати, або формувати новий міф («біографію») спільноти (нації), вибираючи при цьому новий базовий конструкт. Спроба «винайти» новий базовий конструкт для формування суспільної історичної пам'яті в Україні, а значить і суспільної свідомості, неминуче провадить до розмивання української культурної традиції і, як наслідок, зникнення українського етносу, що його замінить якийсь незрозумілий і безкореневий проект нації «між Сходом і Заходом». А це вже буде злочином перед людством, а не тільки перед українським народом.

І на закінчення. Історик, щоб бути фаховим, змушений підноситись (абстрагуватись від пам'яті!) над своїм середовищем й ідентичністю в прагненні зрозуміти минулі події своїх предків в їхніх змаганнях з іншими «групами інтересів». Для цього він повинен керуватись фаховими знаннями, методами і перш за все – загальнолюдськими цінностями; тільки співвіднесення з цінностями визначає наукову значущість здобутих історичних знань. Інша справа – політика національної пам'яті, яка є способом ідентифікації та легітимації певної спільноти, де делеговані політикам управлінські функції повинні служити інтересам цієї спільноти. Україна є унітарною державою, і ця політика повинна відповідати інтересам цієї унітарної держави з усіма демократичними інститутами, які такій державі притаманні (якщо притаманні!). Мультикультуралізм властивий будь-якому суспільству, але при цьому він не заперечує співіснування громадян в певній державній спільноті, «паспортом» якої залишатиметься пам'ять її утворювача, яку інші її члени повинні принаймні поважати, а краще – сприймати (асиміляція).

Тому ще раз підкреслимо, що історична наука не може бути покладена в основу політики національної пам'яті, хоча історики безпосередньо причетні до формування її фактографічних підстав. Сама спільнота розумом та почуттями її ідейних представників здійснює ціннісний відбір подій та явищ минулого з метою відокремлення і репрезентації себе серед інших спільнот. Якщо ж провідники політики не поділяють цінностей цієї спільноти, то

народжується потужний соціальний рух за реалізацію її прагнень. Так було в XIX і XX століттях, коли ставало під питанням існування певних національних спільнот, в тому числі й українського етносу.

Фахове історичне знання, безперечно, менш притягальне для легкого читання і складніше для засвоєння, ніж прості схеми кон'юнктурної історичної політики, але воно більш далекоглядне і корисне в перспективному відношенні: воно не викликає розчарувань, коли в результаті серйозних досліджень випливають нові неочікувані грані минулого, воно формує історичне мислення, в якому немає ані «безгрішних героїв», ані «закінчених злочинців», а є звичайні люди з їхніми злетами і падіннями, здобутками і помилками, надіями і розчаруваннями, подібністю та інакшістю. Бо власне таким і є кожне людське життя в минулому, сьогоденні і майбутньому. У цьому вбачається місія справжнього історика XXI століття, і цю місію комусь доводиться виконувати. Публічна сторона діяльності історика в сучасному інформаційному просторі покладає на нього особливо тяжкий вантаж відповідальності, актуалізуючи вічну і найзагальнішу аксіому професійної етики – не нашкодь!

Список використаних джерел

1. Всеукраїнський перепис населення. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>
2. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї / Я. Грицак. – К.: Критика, 2011. – 350 с.
3. Друга світова війна в історичній пам'яті України: За матеріалами Українського інституту національної пам'яті [упор. Л. Герасименко, Р. Пилavecь]. – К.; Ніжин: Вид. П.П.Лисенко, 2010. – 247 с.
4. Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи / Ю. Шаповал та ін. – К.: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1997. – 211 с.
5. Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні / Л. Зашкільняк та ін. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 472 с.
6. Історія–ментальність–ідентичність. Випуск IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття: колективна монографія [ред.: Л. Зашкільняк, Й. Пісулінська, П. Серженга]. – Львів: ПАІС, 2011. – 536 с.
7. Коннертон, Пол. Як суспільства пам'ятають / П. Коннертон [пер. з англ. С. Шліпченко]. – К: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.

8. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Л.Нагорна. – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2002. – 272 с.;
9. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л.Нагорна. – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
10. Національна інтеграція в полікультурному суспільстві : український досвід, 1991-2000 років: зб. ст. / Нац. Акад. наук України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень; [редкол. : І. Ф. Курас (голова, відп. ред.) та ін.]. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 374 с.
11. Нора П. Історія як захист від політики: Доповідь на науковій конференції «Зустріч з історією», Блуа 13-16 жовтня 2011 р. / П. Нора. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/117-pier-nora-istoriia-iak-zakhyst-vid-polityky>
12. Репина Л.П. Социальная память и историческая культура средневековой Европы (к итогам работы над проектом) / Л.П. Репина // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Вып. 12. – М.: Дрофа, 2004. – С. 5-18.
13. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнiлого нацiєтворення / М. Рябчук. – К.: Критика, 2000. – 200 с.
14. Савельева И.М., Полетаев А.В. Социальные представления о прошлом: источники и репрезентации / И.М. Савельева, А.В. Полетаев. – М.: ГУ ВШЭ, 2005. – 52 с.
15. Солдатенко В. Проблеми політики національної пам'яті і завдання її наукового забезпечення // Вісник НАН України. – 2011. – № 12. – С. 52-63.
16. Україна модерна. – Вип.4 (15): Пам'ять як поле змагань. – К.: Критика, 2009. – 353 с.
17. Шартъє Р. Минуле в теперішньому. Історія, література, пам'ять / Р.Шартъє // Європейський світ. Вип. 3. – К., 2012. – С. 7-12.
18. Assmann J. Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych / Przekład A. Kryczyńska-Pham; wstęp i redakcja naukowa R. Traba. Warszawa, 2008.
19. Halbwachs M. Społeczne ramy pamięci. Warszawa, 2008.
20. Jacques Le Goff. Historia i pamięć / Przekład Anna Gronowska, Joana Stryczyk, wstęp Paweł Rodak. Warszawa, 2007.

Зашкильняк Л.О. Историческая память и историография: методические аспекты взаимодействия.

Размышления о соотношении исторической науки и исторического сознания, определяют возможности влияния историографии на историческое сознание общества.

Ключевые слова: историческое сознание, историческая память, политика памяти, историческая наука, историография.

Zashkilniak L.O. Historical memory and historiography: methodological aspects of interaction.

Relation between history and historical consciousness are considered. The possibility of historiography influence on historical social consciousness is defined.

Key words: historical consciousness, historical memory, the politics of memory, history, historiography.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1920 рр.)

У статті розглянуто основні напрями державної політики пам'яті щодо вшанування пам'ятних дат і видатних діячів Української революції 1917–1920 рр.

Ключові слова: політика пам'яті, Українська революція 1917–1920 рр., пам'ятні дати, видатні діячі революційної доби 1917–1920 рр.

Особливості сучасного українського державотворення актуалізують потребу розробки виваженої, науково обґрунтованої державної політики національної пам'яті. Це зумовлюється, насамперед, наявністю певних регіональних відмінностей в історичній свідомості населення та відсутністю відчуття єдиної національної та державної ідентичності серед частини громадян України. Посилює потребу державної політики пам'яті й широко поширена практика використання різними політичними силами й лідерами суперечливих подій минулого у своїй боротьбі за електорат та владу, наслідком чого стає роздмухування національної ворожнечі, регіонального протистояння та релігійної нетерпимості.

Основною метою державної політики національної пам'яті має стати утвердження у суспільній свідомості пам'яті про найбільш визначальні події та періоди історичного минулого, які суттєво вплинули на процеси державотворення та цивілізаційного поступу українського народу.

Серед таких періодів виняткове місце займає період Української революції 1917–1920 рр., коли вперше за багато століть українці заявили про себе як націю й збройно виступили за свободу та соборність своїх земель. У процесі розвитку революційних подій виникли перші форми національної державності – Українська Народна Республіка, Українська Держава гетьмана П. Скоропадського, Західно-Українська Народна Республіка.

Незважаючи на поразку Української революції, її здобутки є очевидними. Під впливом її ідей прискорився процес формування модерної української політичної нації, була реанімована традиція

державності, на засадах якої відбувалася консолідація українства й розвивалася українська політична думка до кінця ХХ ст. Без перебільшення можна стверджувати, що підвалини сучасної незалежної України були закладені тою революційною добою. З огляду на це, звернення до історичних подій 1917–1920 рр. несе в собі величезний ідейно-політичний, виховний потенціал, може мати великий консолідуючий ефект, оскільки апіорі здатне викликати симпатії та підтримку різних політичних сил усіх без винятку регіонів України, адже поряд із досвідом вирішення національного питання у ході революції накопичувався досвід розв'язання й наболілих соціально-економічних проблем. Саме тому серед пріоритетних напрямів державної політики пам'яті має бути утвердження в суспільній свідомості розуміння значення цього важливого, складного й драматичного періоду вітчизняної історії.

Насамперед, необхідно розробити перспективну Державну програму заходів щодо увічнення пам'ятних дат і видатних діячів доби Української революції 1917–1920 рр., яка б включала науководослідний, культурно-просвітній та меморіальний аспекти. До розробки Державної програми слід залучити академічні та вузівські установи, науковців, які займаються вивченням даного періоду.

Складовою програми повинен стати реєстр найбільш значущих подій та знакових постатей революційної доби. Критерієм відбору має бути оцінка впливу події та особистостей на процес українського державотворення, вирішення нагальних політичних і соціально-економічних проблем. До переліку пам'ятних дат мають увійти дати, які мали визначальне значення для утвердження ідей свободи, державності та соборності України, потенціал яких надихав наступні покоління українства. При визначенні дат слід спиратися на наукові дослідження, оминати політичну кон'юнктуру.

На нашу думку потенціал державотворчих традицій мають наступні дати революційної доби:

– 4 (17) березня 1917 р. – утворення Центральної Ради, яка стала першим всеукраїнським національним органом, що виконував функції парламенту. Її створення знаменувало відродження республіканських, демократичних традицій на нашій землі.

– 6 – 8 (19–21) квітня 1917 р. – Український Національний Конгрес, проведений з ініціативи Центральної Ради, який виробив концепцію національно-визвольної революції, знаменував її початок і став своєрідною маніфестацією консолідації українства, його непохитної волі відродити власну державність.

– 10 (23 червня 1917 р.) – прийняття Першого Універсалу Центральної Ради, у якому проголошувалася автономія України і підкреслювалося, що «однині самі будемо творити наше життя».

– 15 (28) червня 1917 р. – створення Генерального Секретаріату Центральної Ради, який став першим українським урядом.

– 7 (20) листопада 1917 р. – прийняття Третього Універсалу Центральної Ради, в якому проголошувалося утворення Української Народної Республіки (УНР). УНР стала першою юридично оформленою формою української державності.

– 9 (22) січня 1918 р. – прийняття Четвертого Універсалу Центральної Ради, який проголосив самостійність і незалежність УНР.

– 1 (13) листопада 1918 р. – утворення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Виникнення ЗУНР стало свідченням того, що західноукраїнське населення чітко усвідомлювало та ідентифікувало себе з українською територією. ЗУНР відразу ж ініціювала процес об'єднання з УНР.

– 22 січня 1919 р. – Акт Злуки УНР і ЗУНР. Незважаючи на те, що реального об'єднання двох республік не відбулося, все ж таки цей день став у пам'яті та свідомості кількох поколінь українців символом єдності та неподільності України, символом їхнього споконвічного прагнення до об'єднання.

– 23 січня 1919 р. – початок роботи Трудового Конгресу України – першого легітимного передпарламенту, скликаного на основі виборів.

Саме ці події, на нашу думку, заслуговують статусу пам'ятних дат революційної доби та вшанування на державному рівні. До цього переліку ввійшли найбільш яскраві, значущі події. Зрозуміло, що він не є остаточним, він може розширюватися і доповнюватися, спираючись на наукове обґрунтування.

У ювілейні роки початку Української революції слухним є проведення низки масштабних, загальнодержавних заходів з метою актуалізації пам'яті про неї. У контексті цього, гадається, є важливим ухвалення ювілейного документу (документів) за підписом (чи окремими підписами) Президента України, Прем'єр-міністра України, Голови Верховної Ради України, Президента НАН України. У документі (документах) варто наголошувати на винятковій історичній значимості Української революції та її епохальних завоювань. Подібний документ був ухвалений до 90-річчя подій Української революції – Указ Президента України «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917–1921

років та вшанування пам'яті її учасників» [1]. Доцільним були б і спеціальні виступи (звернення) Президента України, інших державних діячів до населення.

У ювілейні роки НАН України має ініціювати проведення міжнародних і загальноукраїнських науково-теоретичних конференцій, симпозіумів, засідань «круглих столів». Предметом обговорення мають стати дискусійні питання історії революційної доби, аналіз і опанування тогочасного досвіду, з'ясування його значення для сьогодення. До участі у цих наукових форумах потрібно залучати науковців, викладачів, аспірантів, студентів. Важливе значення має й запрошення до наукової дискусії закордонних фахівців. Насамперед, з країн СНД, що зумовлюється неприйняттям терміну «Українська революція» частиною науковців Росії, Білорусії та ін. Значну зацікавленість являє й доробок західних дослідників, зокрема вчених Польщі, Угорщини, Румунії, Чехії, Німеччини, Англії, Франції, США, Канади та ін. Ці країни мали свій певний інтерес у процесі розв'язання «українського питання» у революційну добу та міжвоєнний період, до того ж на теренах деяких з них знаходяться наукові центри українознавства. Результати роботи наукових зібрань обов'язково необхідно доносити до широкого загалу, друкуючи їхні матеріали та висвітлюючи у засобах масової інформації.

Поряд із увічненням пам'яті значущих дат потрібно цілеспрямовано проводити політику з вшанування пам'яті видатних діячів Української революції. Цей період багатий яскравими, непересічними особистостями, які заслуговують на пошану та вдячність нащадків.

Насамперед, це постаті першої величини, які безпосередньо творили українську державність і впливали на перебіг тогочасних суспільно-політичних процесів у країні. Це Михайло Грушевський – Голова Центральної Ради; Володимир Винниченко – перший очільник першого українського уряду – Генерального Секретаріату, Голова Директорії УНР; Симон Петлюра – Голова Директорії УНР; Павло Скоропадський – гетьман Української Держави; Євген Петрушевич – Президент ЗУНР. Це найбільш відомі широкому загалу особистості, які стали символом української державності революційної доби.

Соціологічні опитування свідчать, що діячі Української революції мають значний відсоток позитивних оцінок. Зокрема, за даними національного соціологічного дослідження, проведеного у грудні 2006 р. «Юкрейніан соціолоджі сервіс» та «Українським демократичним колом», серед громадян усіх регіонів України та

вікових груп переважає позитивне ставлення до Михайла Грушевського та Павла Скоропадського [2]. Незважаючи на те, що у Західній Україні перевага позитивних оцінок над негативними в кілька разів більша до цих історичних постатей, ніж в областях Південного Сходу, та, особливо в Донбасі і Криму, все ж ці історичні постаті не роз'єднують України.

Безперечним лідером позитивного ставлення населення є Михайло Грушевський, який фактично займає друге місце після Богдана Хмельницького. Протягом останніх десяти років спостерігається динаміка зростання його популярності. Так, у вересні 2010 р. організація «Українське демократичне коло» на замовлення Інституту політики провела дослідження, за результатами якого позитивне ставлення до М. Грушевського склало 68,4% (зросло на 15 % проти 2002 р.). Негативно оцінювали 6,7 %, не знають його – 14 % [3].

Таким чином, дані соціологічних опитувань свідчать, що популяризація постатей доби Української революції буде об'єктивно працювати на консолідацію українського суспільства, сприяти зменшенню впливу роз'єднуючих чинників у сприйнятті історичного минулого.

Крім вище перерахованих історичних діячів заслуговує на пам'ять нащадків й плеяда інших видатних особистостей – це голови та члени українських урядів, державних установ і дипломатичних місій; провідні лідери українських політичних партій і громадських організацій; діячі культури, науки і освіти; ідеологи українського відродження революційної доби тощо. Зокрема, Микола Міхновський, Дмитро Дорошенко, Сергій Єфремов, Павло Христюк, Ісак Мазепа, Дмитро Антонович, Олександр Лотоцький, Микола Порш, Микита Шаповал, Кость Левицький, Всеволод Голубович, Сергій Остапенко, В'ячеслав Прокопович, В'ячеслав Липинський, Борис Мартос ... Цей перелік можна продовжувати й продовжувати.

З метою увічнення пам'яті видатних діячів Української революції необхідно, насамперед, на державному рівні проводити заходи, присвячені ювілейним річницям від дня їхнього народження. У межах цих заходів треба поширювати знання про їхню громадсько-політичну та державотворчу діяльність, стверджуючи таким чином у суспільній свідомості об'єктивну оцінку щодо їхнього внеску у вітчизняну історію.

Вище наголошувалося, що державна політика пам'яті має базуватися на науковій основі. Тому, держава повинна опікуватися розвитком наукової діяльності, створювати науковцям сприятливі умови щодо дослідницько-пошукової роботи. Насамперед, це

стосується фінансування видань фундаментальних наукових праць з історії Української революції, збірників документів та творів видатних діячів і учасників тої переломної доби.

Державної фінансової підтримки потребує й робота з упорядкування джерельної бази. На сьогодні нагальною є проблема створення електронних баз даних, оцифрування архівних матеріалів, що значно розширить можливість доступу до них для значної частини науковців і тих, хто цікавиться вітчизняною історією.

Окремою турботою держави має стати доля документів, які зберігаються у фондах закордонних архівів. Після поразки Української революції значна частина її активних учасників іммігрувала до європейських країн, зокрема. Польщі, Чехії, Франції, Німеччини, а згодом – до США та Канади. Вони вивезли значний обсяг документів, для зберігання та опрацювання яких за кордоном створювалися науково-дослідні установи. Так, за кордоном опинилися документи українських урядів; архіви дипломатичних місій; документація українських політичних партій, громадсько-політичних, культурно-освітніх та наукових установ революційної доби.

Після Другої світової війни до СРСР було вивезено значну частину еміграційної архівної україніки з Праги, Тарнова, Кракова, Відня, Берліна та інших еміграційних центрів. Частина з них потрапила до Києва і на її основі були сформовані фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Однак, частина їх потрапила до Москви і на сьогодні зберігається у фондах Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ) та Російському державному військовому архіві (РДВА). Зокрема, у фондах ДАРФ зберігаються документи Директорії УНР, її дипломатичних представництв і місій (5 фондів), а також матеріали Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). У РДВА перебувають на зберіганні документи архівної колекції Української бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі [4, с. 16–17].

Документи доби Української революції зберігаються й в європейських архівосховищах. Зокрема, у Національному архіві в Празі (фонди «Російські та українські емігрантські товариства та організації в ЧСР», «Музей визвольної боротьби України»); Слов'янській бібліотеці (фонд «Український музей»); Національній бібліотеці у Варшаві; Українській бібліотеці ім. С. Петлюри в Парижі, де зберігаються архіви Дипломатичної місії УНР у Франції, особові документи С. Петлюри та членів його родини, матеріали

В. Прокоповича, Є. Бачинського та ін.; Українському католицькому університеті в Римі, куди була передана архівна колекція Уряду ЗУНР [4, с. 17]. Після Другої світової війни значна кількість українських політичних емігрантів переїхала до США та Канади, які утворили там низку архівних центрів на зразок європейських.

Наявність значної частини документів і матеріалів за кордоном обмежує доступ до них вітчизняних науковців, що певною мірою звужує джерельну базу досліджень. З огляду на це необхідно розробити низку заходів щодо подолання цього недоліку. Зокрема, держава на основі чинного міжнародного права повинна вести переговори з країнами щодо можливого повернення в Україну цих документів і матеріалів. Але основна увага зараз має бути зосереджена на розширенні можливостей науковців працювати з цими матеріалами – підписання договорів безпосередньо з архівними і науковими закордонними установами і відрядження вітчизняних дослідників. Є нагальна потреба в організації роботи щодо виявлення та опису закордонних архівних документів, підготовки документальних видань, створення єдиної інформаційної системи з можливістю вільного доступу науковців до цих документальних ресурсів. Досягти цього можна тільки спільними зусиллями вітчизняних та зарубіжних архівних і наукових установ за безпосередньої підтримки з боку держави.

Іншою важливою складовою державної політики пам'яті має бути підтримка організації активної освітньо-просвітницької діяльності щодо поширення знань про події та діячів Української революції серед широкого загалу. На регіональному рівні місцеві органи управління мають сприяти проведенню у населених пунктах, навчальних закладах, військових з'єднаннях, підприємствах урочистостей, тематичних наукових конференцій, «круглих столів», наукових читань на відзначення подій революційної доби, дат створення революційних та державотворчих інституцій, вшанування чільних діячів УНР та ЗУНР. До цих заходів обов'язково необхідно долучати представників органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, громадських організацій. При підборі тематики заходів значну увагу слід надавати місцевим подіям, вшануванню місцевих діячів і героїв, що буде сприяти піднесенню патріотизму та почуттю гордості за історичне минуле власного регіону та країни загалом.

Обов'язковим елементом поширення знань про Українську революцію є публікація у періодиці науково-популярних статей, створення постійних рубрик з даної тематики. На регіональному рівні можна організувати збір усних свідчень близьких і родичів учасників революційних подій, залучивши до цієї роботи студентів

місцевих вузів і учнів старших класів. Зібрані матеріали можна публікувати у місцевій пресі або видавати окремими збірками.

Важливе значення має створення та показ документальних і художніх фільмів про події та діячів Української революції. Це потребує серйозної фінансової підтримки з боку держави. Саме держава має стимулювати цей процес і забезпечувати можливість трансляції цієї продукції. Сьогодні вітчизняний телевізійний простір переважно зайнятий російською продукцією, що консервує радянську концепцію «спільної революційної спадщини» і виховує у частини населення переконання, що ніяких відмінностей у революційних подіях між Росією й Україною не було. Існуючу практику слід терміново ламати і забезпечити можливість трансляції на провідних телеканалах вітчизняних фільмів. Крім фільмів необхідно організувати тематичні цикли теле- і радіопередач, до участі в яких залучати науковців – фахівців з цієї проблематики. Це буде сприяти популяризації вітчизняного історичного минулого й національних героїв.

Активну участь у просвітницькій діяльності мають брати музеї та бібліотеки. Їхніми силами слід організовувати постійно діючі експозиції, виставки архівних документів, тогочасної преси, сучасних наукових праць і творів діячів революційної доби. Особливу увагу слід звернути на організацію фотовиставок та виставок речей, які висвітлюють тогочасні події та життя й діяльність видатних особистостей. Подібні виставки користуються популярністю, бо наглядно дають можливість зануритися у той час, відчутти його особливість.

Освітньо-просвітницька діяльність має поширюватися й за кордоном. Дипломатичні представництва України повинні інформувати закордонну аудиторію про історичне минуле України, а також забезпечувати проведення відповідних науково-популярних заходів серед української діаспори. Це буде сприяти поширенню знань про Україну, подоланню стереотипу сприйняття іноземцями України як невід'ємної частини Росії.

Невід'ємною складовою політики пам'яті є меморіальна державна політика. На сьогодні пророблено вже значну роботу щодо увічнення місць, де безпосередньо проходили важливі події, які впливали на перебіг тогочасної політичної боротьби. Відповідно ці місця позначені меморіальними знаками та дошками. Зараз необхідно, спираючись на наукові дослідження, створити реєстр «місць пам'яті» Української революції на загальнодержавному та регіональному рівнях і виявити, що залишилося ще поза увагою.

Потребує вирішення питання щодо встановлення пам'ятників видатним діячам УНР та ЗУНР. На сьогодні у Києві встановлено

тільки пам'ятник Михайлу Грушевському. Вже кілька років наукова громадськість ініціює встановлення у Києві пам'ятників Володимиру Винниченку та Симону Петлюрі, однак досі це не вирішено.

Негайного розв'язання потребує і проблема перевезення в Україну праху В. Винниченка й С. Петлюри. Ці діячі стояли біля витоків української державності, очолювали такі державницькі інституції як Генеральний Секретаріат і Директорію УНР, з їхніми іменами пов'язані злети й невдачі Української революції, вони є невід'ємною частиною її історії. Незважаючи на всю суперечливість цих постатей, вони заслуговують на те, щоб їхній прах покоївся в рідній землі, бо боротьба за її свободу та незалежність вони присвятили свої життя.

Позитивним починанням у політиці вшанування пам'яті подій і діячів Української революції є карбування та введення в обіг ювілейних монет. Цю практику слід продовжувати за рахунок випуску ювілейних монет до днів народження видатних діячів революційної доби.

Продуманої державної політики потребує й практика найменування та перейменування проспектів, вулиць, площ, провулків, парків і скверів у населених пунктах України. Це необхідно робити, насамперед, у місцевостях, безпосередньо пов'язаних із відповідною подією чи життям і діяльністю того чи іншого діяча. По можливості бажано уникати політичного протистояння та ідеологічного загострення навколо цього і надавати імена новим вулицям і спорудам. Водночас, скріплення у свідомості населення цінностей української державності потребує продовження цієї практики.

Таким чином, продумані, виважені, науково обгрунтовані заходи щодо увічнення пам'яті подій і діячів Української революції будуть сприяти поширенню знань про вітчизняне історичне минуле та виховувати почуття гідності та патріотизму в українському суспільстві.

Список використаних джерел

1. Указ Президента України «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917–1921 років та вшанування пам'яті її учасників» // Урядовий кур'єр. – 2007. – № 69. – 18 квітня.
2. Вишняк О.І. Дослідження історичної свідомості та національної пам'яті в українській соціології: підсумки та пріоритети (аналітична доповідь) / Олександр Вишняк // Офіційний веб-сайт Українського інституту національної пам'яті. – [Електронний ресурс]. – Режим досту-

пу: <http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/1607.htm>

3. Пиріг Р.Я. Михайло Грушевський: суспільне усвідомлення історичної постаті / Руслан Пиріг // Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського). – К.: Український інститут національної пам'яті, 2012. – С. 94.

4. Палієнко М.Г. Архівні центри української еміграції в Європі у 1920-х – 1940-х рр. (створення, функціонування, доля документальних колекцій): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра істор. наук: спец. 07.00.06 / М. Палієнко. – Київ, 2008. – 31 с.

Любовец Е.Н. Актуальные вопросы политики памяти (на примере Украинской революции 1917–1920 гг.)

В статье рассмотрены основные направления государственной политики памяти для увековечения памятных дат и выдающихся деятелей Украинской революции 1917–1920 гг.

Ключевые слова: политика памяти, Украинская революция 1917–1920 гг., памятные даты, выдающиеся деятели революционного периода 1917–1920 гг.

Lyubovets O.M. Topics questions of memory policy (on the example of the Ukrainian revolution 1917–1920)

The article deals with the main directions of state memory policy on honouring memorable dates and prominent figures of Ukrainian revolution 1917–1920.

Key words: memory policy, Ukrainian revolution 1917–1920, memorable dates, prominent figures of revolution period 1917–1920.

ПАРАДИГМА ПАМ'ЯТІ: ПОЯВА ТА ЕВОЛЮЦІЯ

Окреслено на основі праць М. Хальбвакса, А. Варбурга, П. Нора, Я. Ассмана парадигму пам'яті. Простежена еволюція головних ідей в рамках цієї парадигми.

Ключові слова: пам'ять, парадигма пам'яті, колективна пам'ять, культурна пам'ять, історична пам'ять.

Сучасний стан гуманітарних досліджень визначається появою та еволюцією нових дослідницьких парадигм, особливістю яких є розмивання меж традиційних дисциплін. Постають міждисциплінарні студії, що будуються в рамках та на основі цих парадигм. Відповідних змін зазнають самі ці парадигми, причому відбувається це настільки динамічно, що можна припустити появу на місці цих парадигм та студій з часом нових парадигм і студій. Науки в традиційному смислі, окреслених чітким предметом, об'єктом та методологією, звичайно не зникнуть, проте подальше зміщення фокусу уваги в бік міждисциплінарності виглядає цілком прогнозованим.

Студії з досліджень пам'яті (memory studies) – яскравий приклад міждисциплінарних студій, окреслених, назвемо її, парадигмою пам'яті. Причому цей приклад характеризується незвичайно широким тематичним і методологічним різноманіттям. Дослідженнями тих чи інших аспектів пам'яті займаються історики, соціологи, психологи, соціальні психологи, культурологи, культурні антропологи, юристи, філософи, медійники. Так, історики можуть досліджувати державну політику пам'яті часів Октавіана Августа, соціологи поля проводити опитування ставлення населення до певних історичних подій або осіб, соціологи-теоретики вивчати соціальні пам'ятеві інститути, психологи вивчати травматичний вплив на ветеранів війн, соціальні психологи аналізувати відображення у колективній пам'яті таких подій, як наприклад, вбивства видатних політичних діячів, культурологи шукати сліди трансформацій пам'яті у матеріальних об'єктах, юристи розглядати проблему юридичних оцінок несправедливостей, завданих у минулому, медійники досліджувати «історичні дискурси» на телебаченні та пресі, філософи розглядати забуття з погляду теорії систем. У принципі, масив такого роду досліджень і складає собою студії з дослідження пам'яті в широкому розумінні.

За великим рахунком, всіх їх об'єднує лише звернення до концепту пам'яті з метою з'ясувати, як люди конструюють своє минуле, а також визнання певних базових ідей, які, по суті, не зазнали критичних змін з часів «батьків-засновників» досліджень пам'яті, а саме М. Хальбвакса [5; 6] та А. Варбурга [3; 11]. Огляд генези цих ідей та їх творче осмислення і розвиток у працях П. Нора [4] та Я. Ассмана [2] є метою даної статті. Мова йтиме про парадигму пам'яті, розроблену цими авторами, тому я всіляко акцентуватиму увагу на взаємних посиленнях цих авторів один на одного, спільність та окремішність у їхніх ідеях.

У статті аналізується колективна, культурна чи соціальна пам'ять як «річ в собі», з погляду. так би мовити, онтологічної еволюції ідеї «пам'яті». У сучасних студіях із досліджень пам'яті ця проблема, без сумніву, залишається актуальною у різних своїх вимірах, зокрема співвідношення індивідуальної та колективної пам'яті та подібності чи розбіжності механізмів їх функціонування або в мірі піддатливості пам'яті процесу конструювання, або унікальності травматичної пам'яті по відношенню до звичайної, не позначеної маркером травматичної події. Втім, загально визнано, що теоретичні здобутки досліджень пам'яті поступаються практичним розробкам.

Натомість, питання того, який із доброго десятку термінів, що використовується для позначення феномену пам'яті, є найбільш оригінальним та евристичним, на нашу думку, великою мірою, знятий. Адже, дослідники можуть варіювати свій поняттєвий апарат залежно від того чи іншого завдання та контексту дослідження. Приміром, у дослідженнях, присвячених «конструюванню» пам'яті, доречніше використовувати поняття «соціальна пам'ять», а у дослідженнях культурної тяглості – поняття культурної пам'яті, якщо ж йдеться про активацію певного пам'ятевого пласту шляхом внесення в публічний простір, то варто задуматися про використання поняття публічної пам'яті. Важливо лише, визначитися із інструментарієм, охарактеризувати його, та дотримуватися вибраної лінії в процесі роботи – все за канонами класичної історіографії.

Основи парадигми пам'яті у сучасному розумінні були закладені французьким соціологом Морісом Хальбваксом та німецьким антропологом Абі Варбургом. Їхні головні ідеї розглянемо дещо пізніше, але спочатку окреслимо контекст їхньої появи. У випадку з Морісом Хальбваксом, варто розпочати огляд із його вчителя Еміля Дюркгейма та його поглядів.

Дюркгейм цікавився, передусім, питанням взаємин індивідів та колективу. Він запитує: «Яким чином суспільство здатне існувати?»

і «Що об'єднує людей у колектив?» і відповідає – «колективна свідомість», тобто стійка «сукупність спільних вірувань і почуттів», яка, за Дюркгеймом, хоча й існує лише в індивідуальних свідомостях, проте все-таки відрізняється від них, принаймні аналітично [1, с. 318]. «Колективна свідомість – це психічний тип суспільства, тип, для якого властиві свої характерні риси та свої умови існування, свій спосіб розвитку – все своє як у індивідуальних типів, але по-іншому [1, с. 319]. Колективна свідомість передається із покоління в покоління, забезпечуючи тим самим її функціонування. Центральна ідея Дюркгейма полягає в переконанні, що індивід виникає із суспільства, а не суспільство з індивідуумів, і що індивідуальність пояснюється станом колективності. Отже, колективна свідомість є чимось більшим ніж сума індивідуальних свідомостей. Ціле завжди пріоритетніше за частини, а індивідуальними явищами керують колективні явища.

Найголовніше поняття Моріса Хальбвакса – «колективна пам'ять», також переносить, як вважалося до цього, індивідуальне поняття пам'яті до колективного виміру. Колективна пам'ять так само є чимось більшим ніж сукупність індивідуальних пам'ятей. Колективна пам'ять – груповий феномен, який, як і колективна свідомість Дюркгейма, реально існує, хоча завжди стосується якоїсь групи людей (або індивіда), проте функціонує подібно до колективних пам'ятей інших груп. «Ми не можемо вповні зрозуміти її (пам'ять – В.О.) відносну силу і спосіб в якій вони поєднуються із індивідуальними пам'яттями, поки не пов'яжемо індивідуумів із різними групами, членами яких вони є». [10, р. 1399]. Колективна пам'ять розвивається за своїми законами і здатна формувати під себе індивідуальні пам'яті, хоча вони ніколи так і не зливаються. Індивідуальні пам'яті зазнають дії колективних репрезентацій у формі ритуалів, символічних практик, літератури, що призводить до уніфікації індивідуальних пам'ятей в постійній та повільній реконфігурації образу минулого. Це слугує запорукою суспільної стабільності та здатності людських істот комунікувати між собою. «Колективні спогади накладаються на спогади індивідуальні, забезпечуючи тим самим нам набагато більш зручний та надійний контроль над останніми» [5].

Великим досягненням Хальбвакса стала демонстрація того, що наша пам'ять, як і свідомість загалом, залежна від соціалізації та комунікації, і що пам'ять можна аналізувати як функцію соціального життя. Колективна пам'ять для Хальбвакса – це змінна і доволі плинна субстанція безпосереднього досвіду, залежна від соціального контексту сьогодення, який видозмінює уявлення про минуле, виходячи з актуальної повсякденної реальності. Хальбвакс називає цей

контекст «соціальними рамками пам'яті». Навіть мінімальна зміна у теперішньому здатна вплинути на колективну пам'ять. Зрозуміло, що у такому разі існують рамки, позначені здоровим глуздом, за які люди у повсякденному житті звичайно не виходять.

Якраз ця заангажованість у повсякденній реальності, спогадах про важливі особисті й суспільні події, близьких людей надає колективній пам'яті відтінок цінного для індивіда і групи. «Колективні рамки пам'яті не обмежуються датами, іменами та формулами, а навпаки, представляють собою протяжність думки та досвіду, в яких ми знаходимо наше минуле, тільки тому, що воно ними просякнуте» [5].

Разом з тим, ці дати, ім'я та формули, які Хальбвакс називає історичною пам'яттю, не слід ігнорувати та протиставляти живій, неінституалізованій пам'яті індивідуумів і малих груп. Історична пам'ять є важливим системоутворюючим елементом колективної пам'яті. Саме в рамки історичної пам'яті людина вписує свої безпосередні спогади та переживання. Її універсальний характер здебільшого забезпечує держава, яка підтримує та плекає історичну пам'ять, в першу чергу заради власної легітимації та виховання громадян-патріотів на кращих зразках національної історії.

Як бачимо, Хальбвакс пішов далі за Дюркгейма, принаймні у трьох напрямках, по-перше, думці про те, що колективна пам'ять про минуле передусім слугує важливою передумовою підтримки дієвого наявного суспільного status quo, по-друге, в аргументуванні того, що колективна пам'ять зазнає трансформацій у залежності від наявного соціального контексту, а індивідуальні пам'яті зазнають соціального конструювання, по-третє, у нечіткому, але все ж виділенні історичної та колективної пам'яті, взаємодія яких забезпечує плінність і стабільність опертя на минуле у повсякденній людській діяльності.

Розвиває Хальбвакс інші ідеї Дюркгейма, зокрема про неодмінну приналежність колективної пам'яті до групи та про те, що сукупність індивідуальних пам'ятей не є простою їх сумою. І звичайно, колективна пам'ять, як і колективна свідомість Е. Дюркгейма або культурна пам'ять Я. Ассмана, є тим, що поєднує індивідуумів на основі спільних норм і текстів до досвіду спільно успадкованого світу значень минулого.

Тепер звернемося до спадщини Абі Варбурга, та спробуємо простежити, що його єднає із Хальбваксом (пам'ятаємо, що вони працювали над темою пам'яті паралельно, проте незрозуміло наскільки були ознайомлені з працями один одного). Варбург досліджував пе-

редачу примітивних і античних мотивів до пізніших суспільств, особливо їхній вплив на мистецтво ренесансної Флоренції. Він стверджував, що всі продукти людської діяльності, особливо мистецькі твори, є проявом людської пам'яті, трансльованої через символи з древніх часів [10, р. 1390]. Варбург не вірить в автономію естетичних цінностей, виражених в кольорах, темах, лініях. Для нього вони є чистою історією ідей, що циркулюють (вали) в суспільстві та його ментальності. Ці ідеї-образи є соціально опосередковані, вираженнями політичних і соціальних цінностей. Тому мистецькі твори чи не найкраще надаються для визначення політичного та соціального середовища, в якому вони були створені. Якщо коротко, мистецькі твори не можуть говорити самі за себе; щоб розшифрувати їх значення, ми маємо дослідити посередників між соціальним світом і мистецькими інтерпретаціями [10, р. 1391].

Як бачимо, Варбург був далекий від системної розробки проблеми соціальної пам'яті. Його підхід дуже відрізняється від Хальббаксового, і все ж в основному їхні думки доволі близькі. Вони обоє писали про пам'ять, колективну чи соціальну, яка передається через покоління та знаходить своє вираження в матеріальних артефактах, носіях пам'яті (Варбург). Вони обоє трактували пам'ять в суспільній чи культурній площині як колективний феномен, який детермінується суспільством та проникає у його культурну площину, а не в площині біологічній, що знайшла тоді вираження в теорії архетипів К. Юнга.

Викладені вище ідеї отримали свій розвиток у 1980-ті роки в працях французького історика П'єра Нора та німецького історика й антрополога Яна Ассмана у 1990-ті роки.

Французький історик П'єр Нора описує «місця пам'яті», – як би сказав Варбург, – «образи» у колективній пам'яті французької нації. Зaslуга Нора полягає у тому, що він заново відкрив Хальббакса, вписав його в контекст сучасного йому інтелектуального життя та продемонстрував евристичну цінність застосування інструментарію колективної пам'яті. Нора ще раз акцентував увагу на «відкриттях» Хальббакса про часовий горизонт живої пам'яті, після закінчення якого у свої права вступає історія зі своєю «об'єктивною» хронологією подій та, загальніше, на дихотомії пам'ять vs. історія, що в часи епістеміологічних революцій в історії було особливо своєчасним.

«Місце пам'яті» за Нора – це символи, наративи, образи, географічні місця, що колись були осердям живої пам'яті, а зараз належать наполовину пам'яті, наполовину історії. І саме, тому за Нора, що є відчуття їх втрати, ці місця підтримуються у пам'яті завдяки комемораціям та монументам в надії зберегти колишню пам'ять

в умовах нових суспільних трансформацій та глобалізації. Для існування «місця пам'яті» потрібне бажання пам'ятати [4, с. 40].

Таким чином, не можна сказати, що Варбург та Нора системно розробляли парадигму пам'яті, проте все ж зробили в неї суттєвий внесок: Варбург акцентував увагу на матеріальних проявах образів колективної пам'яті, а Нора під місцями пам'яті вже розуміє як матеріальні, так і нематеріальні «місця», головне, щоб вони несли смислове та символічне наповнення.

Німецький історик Ян Ассман нагадує Хальбвакса у системності та масштабі охоплення тематики пам'яті, як і в Хальбвакса, у його текстах пам'ять є центральним концептом.

У першому наближенні Ян Ассман виділяє комунікативну (в українському перекладі побутує як інформаційна) та культурну пам'ять. Комунікативна пам'ять за Ассманом включає в себе ті прояви колективної пам'яті у розумінні Хальбвакса, які виключно знаходяться на соціальному рівні соціальної щоденної комунікації. Щоденне спілкування характеризується високим рівнем неспеціалізації, взаємності ролей, тематичної нестабільності і дезорганізації. Звичайно, це відбувається між людьми, які швидко змінюють ролі, наприклад, жартуючи, пліткуючи, ділячись досвідом, коли мовець змінює слухача довільно [8, р. 126]. Таким чином, комунікативна пам'ять Ассмана дуже нагадує колективну пам'ять Хальбвакса, вона так само соціально опосередкована і співвідноситься із групою. Хальбвакс в переліку таких груп називає сім'ю, політичні партії, групи сусідів тощо.

Однією із найважливіших характеристик комунікативної пам'яті є її обмежений часовий горизонт, що, як вважається в усній історії, не розповсюджується далі 80–100 років, тобто 3–4 поколінь. Комунікативна пам'ять плинна і незафіксована у точках, які можуть зв'язати її у процесі розширення минулого.

Натомість, культурна пам'ять знаходиться поза межами щоденного спілкування і входить у сферу об'єктивованої культури. Культурна пам'ять майже у всьому відрізняється від комунікативної. Ассман навіть пише, що перехід наскільки фундаментальний, що виникають питання про доцільність застосування щодо них однією метафори – «пам'ять».

Ассман робить припущення, яке варто зацитувати, оскільки воно характеризує не тільки саму його концепцію, але й показує розбіжність між ним і Хальбваксом. Він пише: «Він (Хальбвакс – В.О.) мабуть думав, що здійснена одного разу жива комунікація кристалізується в формах об'єктивованої культури –

чи через тексти, образи, ритуали, будинки, монументи, міста чи навіть ландшафти – якщо ж міжгрупові стосунки і сучасні зв'язки втрачаються, характер цього знання як *memoire collective* також зникає. «Memoire» перетворюється в «histoire» [8, p. 128].

Ассман же навпаки саме культурній пам'яті відводить формуючу роль в структурі пам'яті, що забезпечує відтворення ідентичності. Вона як і жива комунікативна пам'ять має такий же стосунок до групи та її ідентичності, хоча характеризується, на відміну від комунікативної пам'яті, суттєвою дистанцією від сьогодення. Культурна пам'ять має опорні міцно зафіксовані точки, створені в минулому, які не зазнають змін з плином часу, інколи впродовж тисячоліть. Ассман називає ці точки мнемонічної енергії «фігурами пам'яті» та пише, що вони нагадують йому «образи» Абі Варбурга [8, p. 129].

Хальбвакс не надавав цьому системного значення. Колективна пам'ять Хальбвакса – це здебільшого пам'ять живої комунікації у групі, що лише знаходиться у певній фіксованій системі координат об'єктивованої культури. Відповідно не цікавило Хальбвакса і питання передачі «історичної» пам'яті через ритуали та традиції, адже за ним, колективна пам'ять групи передається у безпосередній комунікації.

Культурна пам'ять визначається як «колективний концепт усього знання, що спрямовує поведінку і досвід в інтерактивні рамки суспільства і що триває через покоління в повторюваних практиках і ініціаціях» [13, p. 285].

Культурна пам'ять об'єктивована, конкретно оформлена і збережена в символічних формах. Таким чином, вона легко може перейти від однієї ситуації до іншої та від одного покоління до іншого. [9, p. 111].

Комунікативна пам'ять більш плинна, саме в її межах відбувається переоцінка певних аспектів, місце яких займають інші, а також додаються нові елементи. Комунікативна пам'ять, в принципі, має інтенцію до змін та «переписування історії» на відміну від культурної, що забезпечує стабільність та фіксованість образів та текстів.

Наша пам'ять існує у постійній взаємодії не лише з іншими людськими пам'яттями, а й з «речами», зовнішніми символами. Речі, такі як страви, свята, ритуали, тексти, ландшафти і інші «місця пам'яті» не «мають» своєї власної пам'яті, проте можуть нагадувати нам, можуть породжувати нашу пам'ять, адже несуть у собі ту пам'ять, яку ми помістили в них. [9, p. 111]. Культурна пам'ять може бути як матеріальна, так і нематеріальна, проте вона відрізняється

від комунікативної тим, що культивується експертами на відміну від комунікативної, що має справу лише із нефаківцями, та потребує спеціальних інститутів для свого збереження, таких як архіви та бібліотеки. Така точка зору, по суті, знімає поставлене Хальббаксом дихотомічне порівняння між пам'яттю та історією, адже тепер історію можна уявити як соціальну структуру, що забезпечує доступ груп та суспільства до об'єктивованих культурних репрезентацій, доступних у формі письма, образів, архітектури тощо [12, р. 91]. Поряд з історією такими соціальними структурами є мистецтво і релігія [7, р. 100].

Таким чином, Я. Ассман в своїй теорії культурної пам'яті намагається поєднати погляди Хальббака про зв'язок між пам'яттю й групою та погляди Варбурга про зв'язок між пам'яттю та культурними формами. У його теорії всі три поняття – пам'ять, група (суспільство) та культура – співвідносяться між собою.

Спробуємо підсумувати викладене вище, накреслити провідні лінії тягlosti в студіях дослідження пам'яті та сформулювати актуальні для сьогодення висновки.

По-перше, впадає в око розширення сфери дії пам'яті порівняно з роботами Хальббака та Варбурга. «Дія» культурної пам'яті та соціальної (комунікативної) пам'яті Я. Асмана розповсюджується буквально на все, що передає і пов'язує минуле та його інтерпретації. Пам'ять нині, по суті, це вся культура людського суспільства у минулому.

По-друге, пам'ять розуміється як феномен, що значно більше ніж це вважалося раніше, детермінується соціально. Навіть найбільш приватну та особисту пам'ять розглядають залежно від культурної і соціальної семантики так само як від лінгвістичних систем і способів вираження.

По-третє, за останні десятиліття поняття пам'ять тісно вплелося у систему гуманітарної термінології. Пам'ять, ідентичність, свідомість, міф, ментальність – поняття, що взаємодоповнюють та взаємозаміняють один одного у сучасній науці.

Список використаних джерел

1. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Р. Арон. – М., 1993. – 608 с.
2. Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман. – М., 2004. – 368 с.
3. Варбург А. Великое переселение образов: исследование по истории и психологии возрождения античности / А. Варбург. – СПб. – 2008 – 384 с.

4. Нора П., Озуф М. и др. Франция-память / П. Нора, М. Озуф. – СПб., 1999. – 333 с.

5. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / М. Хальбвакс // «Неприкосновенный запас». – 2005. – № 2–3(40–41). – С. 8–27.

6. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Пер. с фр. и вступ. статья С.Н. Зенкина. – М.: Новое издательство, 2007. – 348 с.

7. Assman A. Canon and archive / A. Assman // Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook / edited by Astrid Erll, Ansgar Nunning. Berlin., – 2008. – pp. 97–107.

8. Assman J. Collective Memory and Cultural Identity / J. Assman // New German Critique. – No. 65, Cultural History/Cultural Studies. (Spring – Summer, 1995). – pp. 125–133.

9. Assman J. Communicative and Cultural memory / J. Assman // Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook / edited by Astrid Erll, Ansgar Nunning. – Berlin. – 2008. – pp. 109–118.

10. Confino A. Collective memory and cultural history: problems of method / A Confino // The American historical review. – Vol. 102. – No. 5 (Dec. 1997). – pp. 1386–1404.

11. Gombrich Ernst H. Aby Warburg: An Intellectual Biography / Ernst H. Gombrich. – London: Warburg Institute. – 1970.

12. Harth D. The invention of cultural memory / D. Harth // Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook / edited by Astrid Erll, Ansgar Nunning. – Berlin. – 2008. – pp. 85–96.

13. Welzer H. Communicative memory / H. Welzer // Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook / edited by Astrid Erll, Ansgar Nunning. – Berlin. – 2008. – pp. 285–298.

Огиенко В.И. Парадигма памяти: возникновение и эволюция

На основании работ М. Хальбвакса, А. Варбурга, П. Нора, Я. Ассмана определена парадигма памяти. Прослежена эволюция главных идей в рамках этой парадигмы.

Ключевые слова: *память, парадигма памяти, коллективная память, культурная память, историческая память.*

Ogiienko V.I. The paradigm of memory: origin and evolution

The paradigm of memory based on works of M. Halbwachs, A. Warburg, P. Nora, J. Assmann is designated. The evolution of fundamental ideas within this paradigm is defined.

Keywords: *memory, paradigm of memory, collective memory, cultural memory, historical memory.*

НА ШЛЯХУ ДО ІСТОРИЧНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ: ДО 80-х РОКОВИН ГОЛОДОМОРУ

У статті розглянуто ставлення міжнародної спільноти до питання Голодомору початку 1930-х років та зусилля українців, які проживали поза межами УСРР, організувати допомогу населенню радянської України.

Ключові слова: Голодомор, УСРР, СРСР, Радянська Україна, Ліга Націй, українці, допомога.

Коли Україна криваві жнива
Зібравши для ката, сама умирала
І з голоду навіть згубила слова
Європа мовчала
Олександр Олесь

За роки незалежності тема Голодомору стала, без перебільшення, наріжним каменем у формуванні національної пам'яті українського народу. Протягом останніх 20-ти років державними органами і установами, органами місцевого самоврядування, науковцями, краєзнавцями та громадськістю проведена чимала робота щодо вивчення Голодомору 1932–1933 років, його правової оцінки, як геноциду українського народу, встановлення масштабів трагедії, поширення об'єктивної інформації про неї в Україні та за кордоном.

Підтвердженням цієї тези служать вагомі досягнення нашої держави у становленні історичної справедливості для мільйонів українців, вбитих голодом, вшанування пам'яті про них. Йдеться про заходи держави щодо політичної, правової, наукової оцінки Голодомору як геноциду українського народу. У 2006 році Верховна Рада України прийняла Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». У 2009 році Служба безпеки України порушила кримінальну справу за фактом геноциду. 13 січня 2010 року Апеляційний суд міста Києва розглянув матеріали кримінальної справи і прийняв постанову про визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом українського народу.

У процесі розслідування кримінальної справи за фактом геноциду Інститутом демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України була проведена науково-демографічна експертиза, яка встановила, що прямі втрати від Голодомору становлять 3 млн. 941 тис. осіб. Разом із кумулятивними втратами, тобто ненародженими поколіннями, загальна чисельність демографічних втрат України від Голодомору становить понад 10 млн. осіб.

Важливим досягненням української незалежності стала можливість для дослідників і науковців відкрито вивчати різні аспекти Голодомору. На сьогодні бібліографія з цієї теми налічує близько 1500 тисяч видань і публікацій. У 2008 році підготовлено і видано Національну книгу пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Книга складається із 19 томів загальним обсягом понад 22 тис. сторінок. До Книги пам'яті внесено імена понад 882 тис. осіб, які померли у голодоморні роки.

Здобутки української держави у відновленні історичної справедливості щодо жертв Голодомору 1932–1933 років стали можливими лише в умовах незалежної України. Протягом усього періоду існування колишнього СРСР тема Голодомору була під суворою забороною, а документи, що свідчили про спланований злочин проти населення України – голодний мор, знаходилися під грифом «цілком таємно» і перебували у сховищах архівних установ. Люди, яким вдалося пережити цю трагедію, довгі роки зберігаючи пам'ять про неї, наважилися заговорити вголос лише в кінці ХХ століття, після здобуття Україною незалежності.

На відміну від колишнього Радянського Союзу, де події періоду 1932–1933 року описувалися як «тимчасові труднощі колективізації», а тема Голодомору була під суворим табу, українські та іноземні кола світової громадськості були поінформовані про стан справ у радянській Україні. Про це свідчать чисельні статті в західноєвропейських та американських газетах, повідомлення представників дипломатичних відомств, а також безпосередніх свідків тих подій, яким вдалося вирватися за межі УСРР.

Першими, хто відкрито заговорив про вбивство голодом, стали біженці з радянської України. Вони пробіралися через кордони СРСР до Чехословаччини, Польщі, Румунії у надії знайти порятунк від голодної смерті. Їхній убогий вигляд служив беззаперечним доказом трагедії, яка мала місце на території УСРР. Протягом 1932–1933 років західноукраїнська і світова преса рясніла повідомленнями про моторошні подробиці масового вбивства голодом. У газеті «Діло» від 26 лютого 1932 року йшлося зокрема про систематичне руйнування села в СРСР. «Наслідок цьо-

го – безмежна нужда і руїна села на користь розбудови міста і... всесвітньої революції» [5, с. 8–9].

Протягом 1932–1933 років на сторінках іноземних періодичних видань «Таймс», «Манчестер гардіан», «Дейлі телеграф», «Мартен», «Фігаро» «Ноіе Цюріхен цайтунг», «Газетт де Лозанн», «Райхпост», «Ля stampa», «Райхпост» розміщували інформацію про подробиці голоду в Україні. Спершу з'являлися статті про труднощі з продовольством, а пізніше і про масове голодування населення радянської України, Поволжя і Північного Кавказу. До прикладу, у французькій газеті «Фігаро» за 25 липня 1932 року знаходимо публікацію про «Голод в Росії». Газета Керенського «Дні» на основі документів розміщує ґрунтовну статтю про голод в Україні, де вказано, що «...понад мільйон селян покинули свої оселі в пошуках роботи й хліба. Скрізь бігають зграї здичавілих собак, які нападають на дітей й дорослих» [7, с. 106]. Авторами найчастіше були власні кореспонденти закордонних видань. Їх розвідки хоч і проходили цензуру, однак тему голоду оминати не могли.

Журналістів, які висвітлювали радянську дійсність у міжнародних періодичних виданнях умовно можна розділити на дві основні групи. Одні (Чемберлін, Лайонз, Маггерідж, Джонс та ін.) намагалися правдиво подавати реалії тодішньої внутрішньополітичної ситуації в СРСР. До іншої групи належать ті іноземці, які свідомо спотворювали фактичний стан справ у колишньому Радянському Союзі або ж самі були жертвами дезінформації. Серед таких осіб виділяються прем'єр-міністр Франції Е. Еріо та кореспондент «Нью-Йорк таймс» В. Дюранті. Якщо перший з них став об'єктом ретельно розіграного «потьомкінського сценарію», то другий свідомо приховував правду в обмін на сите і забезпечене життя в Москві. У своїх репортажах Дюранті намагався не лише приховати факти голоду, але й зобразити Радянський Союз у якомога привабливішому світі.

На відміну від Дюранті, англійський журналіст Гарет Джонс став одним із перших іноземних журналістів, який вирішив особисто перевірити новину про голод в радянській Україні. Він зумів у березні 1933 року побувати в селах УСРР. Протягом кількатижневої подорожі ретельно занотовував враження від побаченого у своєму щоденнику, які оприлюднив після повернення до Європи. Його статті рясніли детальними повідомленнями про справжній стан справ в українських селах.

У відповідь, Радянський Союз звинуватив Джонса у шпигунстві, внісши його ім'я до «чорного списку» ОДПУ. А міністр зовнішніх справ Максим Літвінов оголосив його персоною non-

grata. Після публічних звинувачень керівництва СРСР в організації штучного голоду в Україні Гарет став об'єктом переслідувань радянських спецслужб. Під час поїздки Китаєм в серпні 1935 року Г. Джонс був вбитий невідомими особами за загадкових обставин. Його рідні і до сьогодні вважають смерть Гарета справою рук радянського керівництва на чолі з Й. Сталіним [9, р. 383–387].

Інформували уряди своїх країн про масовий голодний мор дипломати західноєвропейських країн. Вони мали змогу користуватися дипломатичною поштою, тобто каналами зв'язку, які не підлягали перлюстрації. Генеральні консульства Польщі, Німеччини, Італії, Великобританії регулярно відсиляли детальні звіти, описуючи реальний стан справ в УСРР. Опубліковані сьогодні дипломатичні документи королівського консула Італії Серджіо Граденіго, консульського представника Німеччини в Києві та інших про політичне становище України періоду 1932–1933 років свідчать про їх обізнаність і намагання якнайдетальніше змалювати життя населення УСРР [2].

Зокрема, у звіті Серджіо Граденіго від 19 липня 1933 року описано деталі його поїмки з Харкова – тодішньої столиці УСРР до Полтави. У ньому він дав змістовну характеристику стану доріг, сіл і містечок, сільської місцевості, а також роботи на полях. «Я проминув Люботин..., Валки... Село Ворнівка (можливо йдеться про с. Войнівка Чутівського р-ну сучасної Полтавської обл.) виявилось найбагатшим, але в особливому аспекті; тоді як на цвинтарі стояло яких десяток потемнілих від часу хрестів, поруч стояв цілий ліс хрестів свіжих, щойно поставлених... Тепер у селі лишилося 40 чоловіків, жінок і дітей. Рік тому в ньому мешкало 800 душ» [7, с. 71].

Значні зусилля у справі поширення інформації про голод в УСРР доклали українці Західної України та чисельної діаспори. Вони намагалися поінформувати світ про мільйони голодуючих, які помирали на родючих українських землях. Багато громадських організацій, зокрема, Українське націонал-демократичне об'єднання (УНДО), «Просвіта», ОУН, «Союз українок», «Рідна школа», спілки кооперативів та інші намагалися реалізувати різноманітні плани порятунку голодуючих. Члени спілки кооперативів, зокрема, організували широку акцію по збору зерна для жителів Великої України.

Кожен господар-хлібороб – член кооперативу – підписував декларацію, з тим, що по своїй спроможності надасть для голодуючих певну кількість зерна. При підрахунку декларацій з'ясувалося, що галицькі селяни зібрали близько одного мільйона центнерів зерна. Представники спілки кооперацій звернулися до радянського консульства у Львові з проханням надіслати зерно громадянам УСРР.

Однак, консул відповів, що Москва категорично відмовляється від цієї допомоги, оскільки населення УСРР не голодує [3, с. 38].

16 липня 1933 року представники Української парламентської репрезентації організували нараду діячів західноукраїнських установ з метою розглянути катастрофічне становище Наддніпрянщини. Речники різних товариств, які були присутніми на зборах, висловилися за необхідність організувати комісію, яка мала створити комітет допомоги потерпілим. Наслідком цієї ініціативи стало утворення «Українського громадського комітету рятунку України» (УГКРУ). Його очолив лідер УНДО Дмитро Левицький, а Діловий комітет УГКРУ – редактор «Діла» Василь Мудрий.

З метою заручитися підтримкою чисельної української діаспори «Українські громадські комітети рятунку України» були організовані в інших країнах, зокрема в Чехословаччині, Румунії тощо. Представники діаспори намагалися активними діями полегшити важке становище населення Великої України. Українці, які проживали поза межами УСРР, вдавалися до масових акцій протесту, організовували збір матеріальної допомоги голодуючим, виступали у пресі, зверталися до представників радянського уряду з пропозиціями прийняти продовольчу допомогу тощо.

Однією з масових акцій протесту став День всенациональної жалоби і протесту, проведений 29 жовтня 1933 року. Важливу роль в організації цього заходу відіграв виступ українського Єпископату, який оприлюднив звернення до всіх людей доброї волі. У цьому комунікаті Митрополит Андрей Шептицький разом з іншими церковними діячами закликав «усіх християн світу, усіх віруючих у Бога, прилучитися до цього голосу протесту та болю і розповсюдити його в якнайдалі країни світу» [6].

Проведені українцями масові протести стали своєрідною прелюдією до акції на найвищому політичному рівні. Йдеться про спроби представників УГКРУ привернути увагу країн-членів Ліги Націй до катастрофи УСРР [4, с. 409]. Восени 1933 року завдяки зусиллям широкої громадськості українська делегація домоглася розгляду справи про голод в УСРР на засіданні Ради Ліги Націй, яке відбулося 29 вересня 1933 року.

На адресу Президента Ліги Націй Йогана Людвіга Мовінкеля надійшли звернення, які свідчили про голод в радянській Україні. Їх підготували представники різних організацій. Зокрема листи надіслали: 25 вересня 1933 року уповноважені Центрального комітету допомоги Радянській Україні, голова Української місії у Франції, представник Української Народної Республіки О. Шульгін,

представники Координаційного комітету Міжнародних жіночих Організацій на чолі з Марджорі Корбет Ешбі та депутати Румунського парламенту Володимир Залозецький і Юрій Сербенюк [7, с. 83–90].

Численні звернення на адресу Президента Ліги Націй не залишили байдужим Й. Мовінкеля. Він одразу погодився виступити на захист українців, але через процедурні колізії (СРСР офіційно не був членом Ліги Націй) питання допомоги голодуючим Україні не могло бути представленим на порядку денному сесії Ліги. Після офіційного засідання Асамблеї Голова запросив представників усіх 14 країн-членів Ліги Націй, на неофіційну зустріч. Коли Мовінкель з'ясував суть справи, ніхто з присутніх не заперечив факту голоду, однак більшість членів не виступила на захист голодуючих радянської України.

Голова Ліги Націй намагався переконати присутніх у необхідності прийти на допомогу громадянам УСРР і заявив, що його маленький норвезький народ готовий піти на найбільші пожертви аби допомогти нещасним в Україні й закликав до цього великі народи. Президента Ради підтримали представники Ірландії, Німеччини та Іспанії. Проте більшість присутніх членів Ради вважала, що справа допомоги радянській Україні не входить до сфери компетенції Ради Ліги Націй. Як слушно зауважила Мілена Рудницька, «...Ліга Націй, під претекстом процесуальних перешкод, поплатівськи обмила свої руки. Все ж трагедія українського народу була, бодай протягом одного засідання в центрі уваги офіційального міжнародного світу» [4, с. 429].

У ході засідання члени Ради прийняли рішення передати питання допомоги голодуючим Україні на розгляд Комітету Міжнародного Червоного Хреста (МЧХ). Президент Ліги особисто вирішив надіслати документи до голови МЧХ, мотивуючи тим, що йдеться про життя мільйонів.

На початку жовтня 1933 року відбулося засідання Комітету Міжнародного Червоного Хреста, на якому було прийнято рішення надіслати листа до уряду СРСР з пропозицією про організацію допомоги голодуючим України. Офіційний запит був надісланий на ім'я Голови виконкому Товариства Червоного Хреста СРСР А. Єнукідзе. У ньому, зокрема, було зазначено: «...Нам было бы желательно узнать, какие меры были приняты надлежащими властями или что они предполагают предпринять, если имеется в этом надобность, для обеспечения продуктами питания населения данных местностей» [1, с. 958]. У відповідь з Москви надійшло запевнення, що

жодного голоду на території радянської України і Північного Кавказу немає, а тому будь-яка допомогова акція є зайвою.

Така позиція Радянського Союзу дала право Міжнародному Червоному Хресту утриматись від подальших кроків. У листі голови Секретаріату швейцарського Червоного Хреста, пана Е. Клузо до генерального секретаря Червоного Хреста Австрії, доктора Штайнера, було відверто заявлено про неможливість організувати допомогу голодуючим СРСР з огляду на те, що немає на це дозволу з боку радянського уряду. У листі, зокрема, йшлося: «Таким чином, Міжнародний Червоний Хрест залишається в розпорядженні осіб та окремих спільнот, які забажають надіслати індивідуальну допомогу у СРСР, але жодним чином не розглядатиме можливість проведення всезагальної акції допомоги. З приводу повернення грошей, наданих Міжнародному Червоному Хресту певними особами, можна звертатись за адресою: Женева, вул. Лозанни, 122. Просимо Вас розглядати цей лист як особистий і уникати його оприлюднення будь-де» [8].

Спроби Міжнародного Червоного Хреста отримати дозвіл Радянського Союзу організувати допомогу голодуючому населенню УСРР стали, фактично, заключним актом у справі «великого голоду» на міжнародному рівні у першій половині 1930-х років. Звернення світової спільноти до теми голодного мору в УСРР відбулося лише наприкінці 1980-х років, коли розпочала свою роботу Комісія Конгресу США з метою вивчення трагедії 1932–1933 років в Україні.

З огляду на викладені матеріали напрошуються самоочевидні висновки. Європейські держави були поінформовані про ситуацію на території колишнього СРСР. Доведеним є і той факт, що світова громадськість проявила тотальну пасивність у справі надання допомоги голодуючому населенню радянської України. Маючи загальнодоступні важелі впливу, уряди західних держав не зробили жодних спроб щодо організації відповідної допомоги. Вони обмежилися формальними заходами, звівши нанівець намагання українців, які перебували у складі Другої Речі Посполитої та західноєвропейської діаспори, привернути увагу до ситуації в УСРР. Міжнародне товариство закрило очі на страждання мільйонів людей, залишивши вирішення питання допомоги голодуючим, окремим організаціям українців Західної України.

Глибоке вивчення мотивів закордонної політики та дипломатії Заходу в питанні Голодомору – справа подальших досліджень. Проте, на основі загальновідомих фактів, очевидним є те, що світ не був обуреним повідомленнями про масовий голод. І як слушно

відмітила Мілена Рудницька: «Моральна відповідальність за те, що світ по-пилагівськи обмив свої руки і дав мільйонам українських селян загинути в голодних муках, падає не тільки на уряди західних держав, але й також на широкі кола їхніх громадян» [4, с. 431].

Гіпотетично можна припустити: якби Захід наважився організувати допомогу населенню УСРР, історія розвитку світу у ХХ столітті була б іншою. Адже як зазначив директор бібліотеки Конгресу США Джеймс Біллінгтон: «Творення тоталітаризму – це глобальне дійство. Ми всі в ньому вині, ми всі брали в ньому участь» [7, с. 10].

Рішучіша політика Ліги Націй, міжнародних організацій змогла б, якщо не зупинити катастрофу, то, бодай, зменшити її масштаби. Однак західні демократії обрали політику невтручання у внутрішні справи СРСР. Тодішній світ не встав на захист основних свобод і прав людини, посприявши тим самим становленню і зміцненню радянського тоталітаризму.

Подальший хід історичного розвитку показав, що лише консолідовані зусилля громадськості та прагнення українців зберегти пам'ять про трагедію початку 1930-х стали поштовхом до історичних, політичних та правових досягнень у вивченні Голодомору 1932–1933 років в Україні. І показовим у цьому контексті є бажання українського суспільства не зупинятися на досягнутому, а продовжити вивчення свого минулого через усвідомлення правди про Голодомор 1932–1933 років в Україні.

Список використаних джерел

1. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.

2. Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів, 1932–1933 років / Упор. Андреа Граціозі. – Харків: Фолю, 2007. – 255 с.

3. Не погасне біль Голодомору: 75-м роковинам геноциду укр. народу. – Т. : Новий колір, 2007. – 223 с.

4. Рудницька М. Боротьба за правду про великий голод // Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи: збірник документів і матеріалів про життя, суспільно-політичну діяльність і публіцистичну творчість Мілени Рудницької / упоряд. М. Дядюк / відп. ред. М. Богачевська-Хом'як. – Львів : Жовківська книжкова друкарня вид-ва Отців Василян «Місіонер», 1998. – 844 с.

5. Руїна села в СРСР. – Діло, 26 лютого 1932 // Ключак В.В., Куцинда В.І. Голгофа українського народу. До 75-ї річниці Голодомору в Україні

в Україні 1932–1933 років: За матеріалами Державного архіву Львівської області. – Вид. 2-е, доп. – Львів: Держ. архів Львів. обл., 2008. – 264 с.

6. Україна у передсмертних судорогах // Мета. – 30 липня. – 1933.

7. Упокорення голодом. Збірник документів / Упор.: М. Мухіна. АН України, Археографічна комісія, Інститут української археографії. – К.: 1993. – 312 с.

8. ACICR В CR 203.

9. Colley M.S., Colley N.L. More than a grain of truth. The biography of Gareth Richard Vaughan Jones. – Newark, Nottinghamshire, 2005.

Онишко Л.В. На пути к исторической справедливости: к 80-й годовщине Голодомора

В данной статье рассмотрено отношение международного сообщества к вопросу Голодомора начала 1930-х лет и усилия украинцев, проживавших за пределами УССР, организовать помощь населению советской Украины.

Ключевые слова: Голодомор, УССР, СССР, Советская Украина, Лига Наций, украинцы, помощь.

Onyshko, L.V. On the way to historical truth: devoted to the 80th anniversary of Holodomor

The article issues a position of international association toward the question of Holodomor at the beginning of 1930th and efforts of Ukrainians, lived in European countries, to organize a helping hand and provide poor relief for their compatriots, lived in former USSR.

Keywords: Holodomor, USSR, Soviet Ukraine, League of Nations, Ukrainians, relief.

ІСТОРИЧНІ ТРАГЕДІЇ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН: СУТНІСТЬ І КЛАСИФІКАЦІЯ

Розглядаються історичні трагедії як соціальний феномен, визначено сутність і зміст поняття «історична трагедія» у взаємозв'язку з деякими іншими спорідненими поняттями, запропоновано класифікацію історичних трагедій.

Ключові слова: трагедія, історична трагедія, історична пам'ять, поняття, класифікація.

Історія будь-якого етносу, нації, держави являє собою певний процес – послідовну зміну явищ і станів, а передусім – послідовну низку й сплетіння подій, пов'язаних і не пов'язаних між собою, закономірних і випадкових, знаменних і менш значимих, буденних, повсякденних. Українці, як і інші народи світу, мають свою неповторну історію, насичену подіями різного масштабу та значення, різного емоційного забарвлення, які пов'язані зі здобутками та втратами, перемогами та поразками.

Український народ, інші корінні народи України, як і будь-який етнос, пройшли певні етапи становлення й розвитку і за багато століть мали періоди злету, розквіту й тріумфу, а на певних етапах зазнавали поразок, великих втрат, занепаду, руїни, пережили численні катаклізми – війни, голодомори, епідемії, інші соціальні та природні катастрофи. Іноді такі події не вкладалися в локальні географічні й етнічні межі, а ставали явищами і чинниками регіональними та континентальними, а іноді мали вселюдський характер.

Такі події – і випадкові, і закономірні, і ті, творцями яких є люди, і ті, що відбуваються не з людської волі, – не лише стають скорботними віхами історії суспільств і держав, а й, маючи далекосяжні наслідки, відіграють помітну роль у генезі того чи іншого народу. Завдаючи тяжких душевних ран, колективних психологічних (психічних) травм, відбиваючись на генетичному рівні і закарбовуючись у пам'яті багатьох наступних поколінь, вони на довгі роки залишають глибокий слід і в масовій свідомості великих спільнот. Як правило, такі події стають не лише важливими, а й визначальними сегментами історичної та національної пам'яті народів.

Зазначимо, що представники мас-медіа, політики, науковці, насапперед, історики, підкреслюючи роль і значення певних історичних

подій або явищ, які мали наслідком великі людські жертви або вкрай негативні суспільні наслідки, називають їх «трагедіями». Так само вони часто вживають словосполучення «історичні трагедії» і «національні трагедії» (в множині чи однині [напр.: 3]). Поняття «трагедія» є досить часто вживаним у сполученні з прив'язкою до конкретної події (низки взаємопов'язаних подій) чи певного явища, наприклад: батуринська трагедія, волинська трагедія, корюківська трагедія, куренівська трагедія, чорнобильська трагедія, трагедія Бабиного Яру, трагедія блокади, трагедія війни, трагедія голодомору, трагедія голокосту, трагедія полону, трагедія поразки, трагедія тоталітаризму, трагедія фронту, трагедія церкви тощо. Однак, як це не парадоксально, у такому значенні поняття «трагедія» до цього часу не досліджувалося і як поняття, категорія, науковий термін не отримало належного місця в науці.

Зрозуміло, «історична трагедія» нас цікавить зовсім не в значенні драматичного твору з історичної тематики, а як соціальний феномен. Питання, пов'язані з дослідженням історичних трагедій як соціального феномену, вочевидь, не належать до якоїсь однієї конкретної науки. Загалом перед нами постає наукова проблема, яку стисло можна висловити питанням: «Якою мірою та яким чином історичні трагедії впливають на історичний процес, на індивідуальну та колективну свідомість, на історичну та національну пам'ять?». Безумовно, це складна міждисциплінарна проблема, пов'язана із вирішенням комплексу питань. Проте, серед них є одне, яке можна визначити як першочергове: «Що собою являють історичні трагедії? Які ознаки історичних трагедій вирізняють їх з-поміж інших подій (явищ)?»

Щодо історіографії порушеної проблеми можемо зазначити лише те, що вона практично відсутня, адже «історична трагедія» як поняття, явище і соціальний феномен не досліджувалося, взагалі знаходилося поза наукою, поза науковим осмисленням.

Отже, зважаючи на наявне протиріччя між доволі частим використанням поняття «історична трагедія» у розумінні суспільного явища (соціального феномену) і відсутністю його чіткого розуміння та наукових дефініцій, метою цієї статті є встановити сутнісні ознаки історичних трагедій, дати визначення поняттям «трагедія», «історична трагедія» у взаємозв'язку з деякими іншими спорідненими поняттями, запропонувати класифікацію історичних трагедій.

Виходячи з поставленої мети, у статті автор спробував вирішити такі завдання:

обґрунтувати необхідність наукового дослідження історичних трагедій як соціального феномену;

проаналізувати сутність і змістовне наповнення поняття «трагедія», з'ясувати сутність понять «історична трагедія» та «національна трагедія», дати їм означення і встановити взаємозв'язки з іншими близькими за значенням поняттями;

запропонувати критерії для класифікації історичних трагедій.

Насамперед постає питання: а чи є нагальна необхідність і сенс уводити поняття історичної трагедії в науковий обіг? Можливо, його функцію в науці виконує яесь інше (інші) поняття?

Визначення поняття «трагедія» подається у тлумачних словниках і енциклопедіях, іноді розкривається його зміст. Однак наявні трактування цього поняття дають лише поверхневе уявлення про його сутність, і очевидним є його багатозначність. А дефініції «історична трагедія» чи «національна трагедія» поки що в словниках не виявлено. На наш погляд, постановка питання про теоретичне осмислення цих понять не лише не зайва, а навпаки, актуальна і своєчасна з кількох як суто наукових, так і практичних причин.

По-перше, якщо поняття існує і достатньо часто використовується, зокрема й науковцями, то воно має бути чітко означеним і впорядкованим, не мати різночитання. Це слід зробити зважаючи і на необхідність кодифікації та стандартизації термінів у галузях наук, які так чи інакше стосуються соціальної трагедії як надзвичайної події, нещастям великої кількості людей. Так, визначаючи УДК для цієї статті, предметом дослідження якої виступає феномен історичної трагедії, зокрема його сутність, автор зіткнувся з певною проблемою, адже в алфавітно-предметному покажчику Універсальної десяткової класифікації таке поняття відсутнє*. Разом з тим, в ньому позначено термін «трагедія», який пов'язується з трьома об'єктами: кіномистецтвом, театром та художньою літературою. Визріла об'єктивна необхідність фіксації, кодифікації та стандартизації наявних понять «історична трагедія» і «національна трагедія».

По-друге, враховуючи те, що у наш час формується нова парадигма соціально-гуманітарних студій, пов'язана з поняттями «пам'ять», «спогад», «забуття», взятими в якості соціокультурних явищ, і що традиційна проблематика цілого ряду областей знання стала переосмислюватися в світлі «меморіальної парадигми»),

* Так само відсутні в алфавітно-предметному покажчику УДК терміни «історична пам'ять» і «національна пам'ять», а термін «пам'ять» пов'язано з патологією, психологією, фізіологією та найбільше (8 позицій) – з комп'ютерною наукою.

на нашу думку, без використання термінів «історична трагедія» повноцінно дослідити проблеми історичної та національної пам'яті неможливо. На жаль, жодна з галузей науки (філософська, психологічна, соціологічна, політологічна, історична тощо), ні модна у наш час і перспективна *memory studies** не дають нам чіткого розуміння сутності цього поняття, його ознак, взаємозв'язків, класифікації й усього комплексу пов'язаних з ним питань.

Ще однією важливою підставою необхідності чіткого осмислення сутності та змісту понять «трагедія», «історична трагедія», «національна трагедія» є формулювання принципів і засад політики національної пам'яті та реалізація її завдань. Відомо, що наукове та аналітичне забезпечення формування державної політики з питань національної пам'яті, цілеспрямовану наукову і науково-дослідницьку роботу з проблем історичної та національної пам'яті в Україні здійснює Український інститут національної пам'яті. Серед його завдань, згідно із Положенням про Український інститут національної пам'яті, чільне місце посідає «вивчення трагічних подій в історії народів України та участь у заходах з увічнення пам'яті їх жертв» [7], а одним із структурних підрозділів Інституту є відділ дослідження історичних трагедій народів України.

Серед найвагоміших аргументів для обґрунтування актуальності й необхідності чіткого розуміння сутності та змісту понять «історична трагедія», «національна трагедія» та інших пов'язаних з ними понять, особливе місце належить усвідомленню того, що увічнення пам'яті про історичні трагедії українського та інших народів України, з'ясування їх наслідків і уроків є одним з основних завдань політики національної пам'яті Української держави.

Для осмислення та усвідомлення сутності поняття «трагедія» слід звернутися до тлумачних і енциклопедичних словників і, насамперед, з'ясувати історію походження терміну.

Поняття «трагедія» походить від давньогрецького *tragōidia* (цапина пісня від *tragos* – цап, козел і *ōidē* – пісня) – обрядових пісень, що супроводжували принесення у жертву козла на честь бога Діоніса, на основі яких виник театральний жанр. З часом поняття «трагедія» набуло значення драматичного твору і жанру, в якому зображується напружена боротьба страстей або ідей, суспільна чи

* *Memory studies* («студії пам'яті» або «дослідження пам'яті») – один із найактуальніших напрямків культурологічних досліджень в сучасній Європі, що у наш час започатковується і на пострадянському просторі. Досліджує колективну (соціальну, культурну, історичну) пам'ять.

особиста катастрофа, і яка звичайно завершується загибеллю героя. Поступово з театральної сцени означене поняття увійшло в повсякденне життя і стало широкоживаним, характеризуючи велике горе, нещастя (особисте, родинне, суспільне).

Проаналізувавши визначення поняття «трагедія», які подаються у різних словниках і енциклопедіях автор з'ясував, що зазвичай у словниках подається тлумачення двох або трьох значень поняття «трагедія», а в енциклопедіях та енциклопедичних словниках – переважно лише одне.

Так, в Енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Єфрона (1890–1907 рр.) поняття «трагедія» розкрито досить докладно, проте лише в одному значенні слова – як драматичного жанру: «Трагедія (грец.) – драматичний твір, що зображує такого роду страждання героя, в яких виявляються елементи піднесеного, і притому морально-піднесеного. Т. веде своє походження з Греції, де вона розвивалася з ліричної поезії або дифірамбів. Художню форму дифірамбам надав Аріон; він же організував правильний хор із сатирів, які звалися козлами (τραῦλον); звідси назва Т. (τραῦδία — спів козлів). Дифірамби ці повістували про страждання Діоніса. Подальший свій розвиток Т. отримала в Афінах. Винахідником афінської Т. вважається Феспід, так як він, введенням першого актора, зробив перший крок до перетворення дифірамба в драму» [13].

Схожа інформація подається у трьох виданнях (1926–1947; 1949–1958; 1969–1978 рр.) Великої радянської енциклопедії (ВРЕ, рос. БСЭ). Зокрема, у 26-му томі третього видання ВРЕ розміщено статтю А. Михайлова, який визначає трагедію як «драматичний жанр, що ґрунтується на трагічній колізії героїчних персонажів, трагічному її результаті та сповнений патетики; вид драми, протилежний комедії. Т. властива сувора серйозність, зображує дійсність найбільш загострено, як згусток внутрішніх протиріч, розкриває найглибинніші конфлікти реальності в гранично напруженій і насиченій формі, яка набуває значення художнього символу; не випадково більшість Т. написано віршами» [1].

На відміну від енциклопедичних видань, у тлумачних (термінологічних) словниках подаються дефініції, тобто стисло розкривається сутність понять, мовним термінам надається чітко фіксований зміст, при цьому за наявності різних значень слова у більшості з них вказується декілька значень. Так, у «Словнику російської мови» С. Ожегова подано два значення слова «трагедія»: «1. Драматичний твір, що зображує напружену та нерозв'язну колізію, особисту чи суспільну катастрофу, яка звичай-

но завершується загибеллю героя [...]; 2. Приголомшлива подія, тяжке переживання, нещастя» [6, с. 805].

У «Тлумачному словнику іншомовних мов» у статті «Трагедія» читаємо: «1. Драматичний твір, що висвітлює напружену боротьбу, вкрай гостре зіткнення протиборчих сил, яке звичайно закінчується загибеллю героя [...]; 2. перен. Трагічна подія, нещастя, тяжке переживання» [5].

«Великий тлумачний словник російської мови» С. Кузнецова подає трактування трьох значень «трагедії»: «1. Драматичний твір, в основі якого лежить непримиренний життєвий конфлікт, гостре зіткнення характерів і страстей, що частіше за все закінчується загибеллю героя [...]; 2. Тяжке потрясіння, переживання, нещастя особистого чи громадського характеру [...]. Нещасний випадок, катастрофа [...]; 3. Трагізм» [2, с. 1337].

У словнику іншомовних слів, виданому в УРСР у 1974 р., зазначається: «Трагедія (лат. *tragoedia*, з грец. *τραγῳδία*, від *τράγος* – козел і *φῶν* – пісня) – 1) Драматичний жанр, для якого характерні гострота й непримиренність зображуваних конфліктів. 2) Переносно – нещастя, страшна подія; тяжке переживання, безвихідь, що може призвести до загибелі» [8].

Виданий у 1970–1980 рр. одинадцятитомний «Словник української мови» – перший в історії української мови словник тлумачного типу, який містить понад 134 тис. словникових статей, – подає таке визначення трагедії:

«1. Драматичний жанр, твори якого відзначаються гостротою та непримиренністю конфлікту особистого чи громадського характеру й закінчуються звичайно тим, що герой гине [...]. Окремий твір цього жанру [...]. Вистава на сцені такого твору; 2. перен. Велике горе, нещастя, загальнонародне чи особисте, спричинене гострим, непримиренним конфліктом; 3. Те саме, що трагізм» [10, с. 223].

На наш погляд, поняття «історична трагедія», як і «трагедія» (чи то особиста, чи колективна), так чи інакше пов'язане з низкою інших понять і термінів. Якщо говорити про синонімічний ряд, то найближчими синонімами цього поняття є «катастрофа», «катаклізм».

Катаклізм пояснюється як руйнівний переворот, катастрофа [9, с. 116]. Слово «катастрофа» походить від давньогрец. *Καταστροφή*, що означає переворот, повалення, руйнація, смерть. Катастрофа – надзвичайна подія, що виникла внаслідок природної або техногенної надзвичайної ситуації і спричинила загибель людей або які-небудь непоправні наслідки в історії того чи іншого об'єкта.

У Словнику української мови подано таке тлумачення цього поняття: «Катастрофа – 1. Раптове лихо, подія з важкими трагічними наслідками; знищення, загибель, руйнація [...]; 2. Тяжке потрясіння, що стає причиною істотної зміни, різкого перелому в особистому або суспільному житті» [9, с. 118].

Як бачимо, другі значення слів «трагедія» і «катастрофа» майже співпадають. Проте говорити про їхню повну тотожність ми не можемо: певна відмінність усе ж наявна. Причому відмінність ця багатопланова і не зовсім однозначна. За визначенням, сутність трагедії – тяжке потрясіння, переживання, спричинене гострим, непримирним конфліктом (тобто потрясіння як наслідок), а катастрофи – тяжке потрясіння як причина істотної зміни в житті (потрясіння як причина). Однак, на наш погляд, головна відмінність у сутності означених понять полягає не в цьому, а в іншому. Катастрофа – це насамперед власне надзвичайна подія (саме так вона сутнісно визначена в переважній більшості тлумачних словників), а трагедія – це більшою мірою супровід і наслідок катастрофи, стихійного лиха, злочину тощо, вона передусім підкреслює реальні почуття, глибокі переживання особи (групи осіб або великої кількості людей) внаслідок пережитої катастрофи як її жертв (учасників), свідків, рідних загиблих... Такі глибокі переживання називають трагізмом, і вони є обов'язковою ознакою трагедії. І ще на одну відмінність необхідно звернути увагу. Якщо катастрофа – це обов'язково подія надзвичайна і, що теж не менш важливо, раптова, стихійна, часто настільки швидка, що може бути не усвідомленою її жертвами, і яка сталася не з волі людей або ж була спричинена людськими помилками, виходом з ладу техніки тощо, то трагедією ми називаємо, окрім означених, і зумисні, цілком усвідомлені цілеспрямовані дії людей, груп, спільнот, влади, держави, спрямовані на приниження людського ества, гідності, підкорення й позбавлення волі до опору, а часто й фізичного нищення людей: прояви геноциду, незаконні репресії, воєнні злочини, інші злочинні дії тощо.

У театральному мистецтві (кіномистецтві) антонімом трагедії, тобто протилежним до неї видом (жанром), є комедія. А для історичної трагедії як значної приголомшливої події особистого чи суспільного життя (фігурально – події з великим знаком «мінус») майже повною протилежністю є триумф, що являє собою «видатний блискучий успіх, перемогу; торжество [...]. З триумфом – як переможець, з почуттям гордості й радості за свій успіх» [10, с. 278].

Отже, можна виділити дві нерозривно взаємопов'язані складові трагедії, які умовно можна назвати наслідковою (або

психологічною) та причинною (або подійною): з одного боку і на-самперед, вона являє собою велике горе, нещастя, загальнонародне чи особисте, потрясіння, тяжке переживання, з іншого – в її основі лежить гострий конфлікт, певна подія (сукупність подій, явище), що спричинили це горе і страждання.

У психологічному вимірі прийнятна саме така понятійна конструкція трагедії: потрясіння як наслідок певної події. У вимірі історичному така конструкція трагедії не сприймається. Для історика важлива саме подія (явище), тобто причинний бік трагедії. Він розглядає трагедією як певну подію (низку подій, явище, катаклізм тощо), що викликала смерть, нещастя, тяжке переживання, фізичне і моральне страждання людей.

Вище означені нами складові трагедії становлять сутність і власне історичної трагедії. Проте, звичайно, знак рівняння між ними ставити аж ніяк не можна – далеко не кожна трагедія може бути визнана як історична. Передовсім окреслимо істотні й необхідні ознаки поняття «історична трагедія».

До найбільш суттєвих (істотних й необхідних) ознак (атрибутів, властивостей) історичної трагедії, на наш погляд, слід віднести такі з них, які у сукупності визначають її:

як певну масштабну подію (або сукупність подій, явище), пов'язану з великою кількістю жертв або втратою певних історичних досягнень (набутих фактичних і юридичних якостей, статусу, як то свободи, суверенітету, єдності, соборності тощо) і цінностей, вкрай важливих для самого існування та розвитку громади, суспільства, держави;

як сильну, глибоку психічну й духовну травму людської спільноти і особливий стан трагізму, спричиненого наведеними подіями (явищами);

як соціальне явище, тобто така трагедія обов'язково є трагедією не для особи чи групи осіб, а для певного соціуму, великої громади (спільноти) людей;

вона є невід'ємним чинником історії та відбивається (закріплюється) в історичній (національній) пам'яті та суспільній свідомості.

Отже, на нашу думку, історична трагедія – це надзвичайна (неординарна) подія (сукупність подій, явище), викликана природною стихією або вкрай несприятливими природними чинниками, свідомими чи несвідомими діями людей, яка спричиняє глибокі психічні й духовні травми у великій людській спільноті, справляє суттєвий негативний вплив на історичну долю наро-

ду (народів), призводить до винятково тяжких демографічних, політичних, економічних, матеріальних і духовно-культурних втрат, викликає далекосяжні негативні наслідки для суспільного поступу і закріплюється в історичній пам'яті та суспільній свідомості народів.

Національною трагедією слід вважати таку історичну подію (трагедію), яка вкрай негативно впливає на історичний поступ певного народу (нації) або держави і пов'язана з тяжкою історичною поразкою, втрагою чи нездобуттям певних національних і соціальних досягнень, вагомих духовних цінностей, необхідних для національно-державного існування та всебічного розвитку особи і суспільства.

Зрідка використовується вислів «національно-історична трагедія». Але ми не вбачаємо якихось суттєвих відмінностей між ним і поняттям «національна трагедія», вважаючи їх спорідненими.

Не менш важливим є питання класифікації трагедій і історичних трагедій. Воно теж непросте і вимагає комплексного дослідження. Проте означимо головні, на нашу думку, підходи. Для проведення такої класифікації необхідно визначити відповідні критерії:

- а) за рівнем (характером) об'єкта (або масштабом);
- б) за причинами (природою походження);
- в) за сферою причин-наслідків;
- г) за характером стійкості причинно-наслідкових зв'язків;
- д) за характером і ступенем тяжкості наслідків для майбутнього.

За рівнем (характером) об'єкта трагедії слід поділяти на:

- особисті (особистісні);
- родинні;
- колективні (групові);
- суспільно-станові (класові);
- національні;
- міжнародні;
- загальнолюдські (глобальні).

Зазначимо, що за цим критерієм можна групувати всі трагедії, але, зі зрозумілих підстав, він не підходить до класифікації історичних трагедій через те, що історичною не може вважатися трагедія певної особи чи родини. Застережень щодо класифікації історичних трагедій за іншими критеріями ми не бачимо.

За причинами (природою походження):

внаслідок дій і діяльності людей (людського фактору): соціальні потрясіння, війни, революції, злочини щодо великої кількості людей, в певних випадках – аварії та техногенні катастрофи тощо;

природного походження (незалежні від волі і діяльності людей, тобто за відсутності людського фактору): природні катаклізми, стихії;

внаслідок об'єднаної дії чинників природно-людського характеру: аварії, техногенні катастрофи.

За причинно-наслідковою сферою:

політичні;

воєнні;

демографічні;

духовно-культурні;

екологічні тощо.

За характером стійкості причинно-наслідкових зв'язків:

закономірні;

випадкові.

За характером і ступенем тяжкості наслідків для суспільства (нації, народу, країни):

втрата суверенітету держави, територіальної цілісності, соборності країни;

втрата або різке обмеження громадських свобод людини, свободи національної чи соціальної спільноти;

політичний, економічний, духовний і культурний занепад;

демографічна катастрофа тощо.

Визнаємо, що запропонована класифікація далека від оптимальної, вона не може вважатися достатньою мірою науково обґрунтованою, і її слід розглядати лише як пропозицію, першу спробу, як можливий варіант і запрошення до наукової дискусії.

Наше розуміння понять «історична трагедія» і «національна трагедія» навряд чи буде ясным і чітко сформованим без усвідомлення сутності феноменів історичної та національної пам'яті. Зазначимо, що останнім часом у вітчизняних наукових колах, як і поза їх межамі, відбувається активне осмислення понять «історична пам'ять» і «національна пам'ять», причому це відбувається на тлі їх актуалізації у масовій свідомості. Не піддаючи всебічному аналізу поняття «історична пам'ять», підкреслимо, що найважливішою ознакою історичної пам'яті є здатність людської свідомості відтворювати минуле [4, с. 281]. Разом з тим, на нашу думку, це поняття слід розуміти ширше. Зокрема, Ю. Шаповал, розглядаючи історичну пам'ять у контексті сучасної регіоналістики, зазначає, що вона «у

найзагальнішому вигляді – вдала метафора, яка віддзеркалює в ментальності певної регіональної спільноти її історичний досвід. Але це не тільки привабливий образ, здатний впливати на свідомість. Історична пам'ять – тривкий елемент культурного ландшафту, складова частина тих уявлень, які формують самосвідомість людини в процесі її соціалізації на певній території. Це також засаднича матриця образного (імажинального) краєзнавства – каркас прийнятих у соціогуманітаристиці уявлень про особливості історичного розвитку певної країни та її регіонів. Нарешті, це увесь комплекс пам'яток з відповідним інституційним оформленням їх охорони, вивчення, пропаганди, все те, що забезпечує тривкий зв'язок минулого й сучасності з відповідною проекцією у майбутнє.

Отже, історична пам'ять в її регіональному вимірі являє собою надзвичайно складний феномен суспільної свідомості, що входить як у сферу суспільної психології, так і в царину ідеології. Вона включає в себе як матеріальні залишки минулого, так і відповідні символи, міфи, історіографічні уявлення» [12].

Погоджуючись із таким підходом і розумінням сутності та змісту історичної пам'яті, підкреслимо, що її слід розглядати не лише як здатність до відтворення минулого, а й як складову суспільної історичної свідомості (як форму відображення минулої дійсності, минулого досвіду), і як суспільну діяльність, спрямовану на фіксацію, збереження та відтворення минулого, і, власне, як сам продукт такої діяльності в різних формах відтворення минулого (як сукупність певних матеріальних і духовних символів, образів, пам'яток, документальних і художніх творів, спогадів, досвіду, знання).

Національну пам'ять пропонується розглядати як «своєрідний феномен суспільної свідомості, селективно збережену нацією сукупність знань, уявлень та ціннісних оцінок тих подій минулого, які справили вирішальний вплив на її становлення, самоідентифікацію, державотворчі й цивілізаційні досягнення, та консенсусно сприймаються у суспільстві як найбільш значущі для його самозбереження, консолідованого існування та конструктивного розвитку у майбутньому» [11, с. 15–16]. Національна пам'ять має своєю основою історичну пам'ять певного народу (народів) і включає в себе практично всю ретроспективну інформацію, яка «природним» шляхом закарбувалася у пам'яті народу, атрибутах його духовної та матеріальної культури [11, с. 16].

Та попри певні результативні зрушення у розумінні природи феноменів колективної, історичної та національної пам'яті, визна-

чити характер, спрямованість і якість взаємозв'язків між явищами, виявити й виміряти вплив історичних трагедій на соціальну пам'ять, індивідуальну і масову свідомість, історичний процес – проблема, до вирішення якої наука ще впритул не підійшла.

Отже, розглянувши історичні трагедії як соціальний феномен і означивши сутнісні ознаки цього феномену, автор дійшов таких висновків.

1. Історичні трагедії як поняття і як феномен історії, наукового знання та чинник колективної (надіндивідуальної) пам'яті ніколи не були предметом спеціального дослідження.

Складність вирішення проблеми визначення міри та механізмів впливу історичних трагедій на колективну свідомість й історичну пам'ять полягає, передусім, у відсутності системних досліджень у тій царині науки, яка досліджує соціальну, історичну, національну пам'ять. Не розроблено чіткого категоріального і методологічного апарату (інструментарію) дослідження ані на емпіричному, ані на теоретичному рівні. Передбачаємо, що це найближчим часом становитиме одне з актуальних і важливих завдань наукового пошуку.

2. В основі феномену історичної (національної) трагедії знаходяться певні історичні події (сукупність подій, явища, катаклізми тощо), що спричиняють смерть, викликають нещастя, тяжке переживання, фізичне і моральне страждання великої кількості людей, соціальної (національної) спільноти. Такі трагедії, призводячи до тяжких демографічних, політичних, матеріальних і духовно-культурних наслідків, як правило, вкрай негативно впливають на історичну долю і суспільний поступ народу (народів), країни, держави. Крім того, вони обов'язково закріплюючись в історичній та національній пам'яті і суспільній свідомості поколінь, певних спільнот, націй і народів, стають чинниками їхнього подальшого історичного розвитку.

Вважаємо, що історичні й національні трагедії разом з історичними і національними тріумфами слід розглядати не лише як найвиразніші, ключові сторінки історії того чи іншого народу (країни), а й в якості необхідних, невід'ємних і визначальних основ історичної та національної пам'яті.

3. Важливими першочерговими практичними кроками, на наш погляд, мають стати: 1) внесення до алфавітно-предметного покажчика Універсальної десяткової класифікації низки термінів, пов'язаних з дослідженнями проблем соціальної, історичної та національної пам'яті (коло яких попередньо слід чітко визначити);

2) затвердження наукової спеціальності «Історична (національна) пам'ять» і відповідних спеціалізацій в її межах, внесення її до переліку наукових спеціальностей як елементу структури групи спеціальностей і галузей наук. Подальшим кроком науково-організаційної діяльності могло б стати формулювання тематики перспективних досліджень за означеним напрямком.

Список використаних джерел

1. Большая Советская Энциклопедия: В 30 т. Третье издание. – Т. 26. Тихорецк – Ульяново. – М.: СЭ, 1977. – 624 с.
2. Большой толковый словарь русского языка / Сост. и гл. ред. С.А. Кузнецов. – СПб.: «Норинт», 2000. – 1536 с.
3. Діак І.В. Національна трагедія і боротьба за незалежність. Маніфест українця / І.В. Діак. – К. [б.в.], 2007. – 352 с.
4. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник / В.М. Литвин, В.І. Гусев, А.Г. Слюсаренко та ін. – К.: Вища школа, 2002. – 430 с.
5. Крысин Л.П. Толковый словарь иноязычных слов / Л.П. Крысин. – М.: Эксмо, 2008. – 944 с.
6. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70 000 слов. 21-е изд., перераб. и доп. / С.И. Ожегов; [под ред. Н.Ю. Шведовой]. – М.: «Русский язык», 1989. – 924 с.
7. Постанова Кабінету Міністрів України від 31 січня 2011 р. № 74 «Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/74-2011-%D0%BF>
8. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1974.
9. Словник української мови: В 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. – Т.4. – К.: Наукова думка, 1973. – 840 с.
10. Словник української мови. В 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. – Т.10. – К.: Наукова думка, 1979. – 659 с.
11. Солдатенко В.Ф. Проблеми політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення / В.Ф. Солдатенко // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. Випуск 1. – К.: Стилос, 2011. – 332 с.
12. Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні / Ю. Шаповал // Міжнародна наукова конференція «Геополітика, примирення та пам'ять» 4–6 грудня 2008 р.: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://khp.org/index.php?id=1230112797>

13. Энциклопедический словарь. Т.33А (66): Томбигби – Трульский собор / Ф.А. Брокгауз, И.Е. Ефрон; Под ред. К.К. Арсеньева и В.Т. Шевякова. – Санкт-Петербург: [б. и.], 1901. – 482 с.

Пилявец Р.И. Исторические трагедии как социальный феномен: сущность и классификация

Рассматриваются исторические трагедии как социальный феномен, определена сущность и содержание понятия «историческая трагедия» во взаимосвязи с некоторыми другими родственными понятиями, предложена классификация исторических трагедий.

Ключевые слова: трагедия, историческая трагедия, историческая память, понятие, классификация.

Pylyavets. R. Historical tragedy as a social phenomenon: the essence and classification

The author examines the historical tragedy as a social phenomenon, determines the essence and content of the concept of “historical tragedy” in conjunction with some other related concepts, proposes a classification of historical tragedies.

Key words: tragedy, historical tragedy, historical memory, a concept, classification.

ПЕРІОДИКА РЕЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» ЯК ЗАСІБ ВПЛИВУ НА СВІДОМІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ

Для з'ясування ролі преси як засобу впливу на свідомість населення рейхскомісаріату «Україна» проаналізовано змістовне наповнення видань, їх кількісні характеристики, цінову доступність тощо. Робиться спроба з'ясувати рівень охоплення нацистською пропагандою населення одного з адміністративно-територіальних утворень часів Другої світової війни.

Ключові слова: колективна пам'ять, пропаганда, рейхскомісаріат «Україна», окупаційна влада, періодика, засоби масової інформації (ЗМІ), Німецьке бюро повідомлень (ДНБ).

Сьогодні, певно, жодна людина не уявляє свого існування без засобів масової інформації. ЗМІ стали невід'ємною частиною нашого життя, витворюють реальність навколо нас, роблять важливий внесок у підтримання й змінювання ідентичностей, владних стосунків та уявлень про світ [52, с. 102]. Отже, медії постійно присутні в житті сучасної людини, яка може сама визначити, що із запропонованих продуктів обрати. Часто навколо того чи іншого ЗМІ формується постійне коло споживачів продукуваної ним інформації.

Однак для території, на якій зараз знаходиться Україна, множинність ЗМІ, їх альтернативність характерні від 90-х років ХХ століття. Впродовж більше 70 років ідентичність українців, їхню колективну пам'ять витворювали преса, телебачення, радіомовлення Радянського Союзу. Звісно, в різні часові проміжки пропаганда, спрямована на населення, різнилася. Час, умови існування як всередині країни, так і поза її межами вносили свої корективи, завдання, ідеали. Та певні цінності лишалися незмінними: Радянський Союз, марксистсько-ленінське ідеологічне вчення, побудова то комунізму, то розвиненого соціалізму тощо. У цій, здавалося б, неперервній історії витворення «радянської людини» існувала одна «прогалина», яка тривала на окремих українських територіях різний час у проміжку 1941–1944 рр. Саме тоді жителі окупованої нацистами України змушені були споживати інші медійні продукти (хоч, можливо, і за схожим рецептом приготування). В

момент Другої світової війни, екстремального випробування для пересічних людей, що опинилися в зоні протистояння, коли обом тоталітарним режимам не йшлося про їхній добробут, ба, навіть про найменшу опіку життям, не бракувало уваги до питань ведення пропаганди, психологічного впливу. *Важливим* інструментом для їх вирішення залишалася преса.

Мета даної публікації полягає у з'ясуванні змістовного наповнення періодики та організаційно-технічної складової забезпечення населення рейхкомісаріату «Україна» (далі – РКУ) періодичними виданнями. Нацисти використовували пресу для впливу на формування свідомості, маніпулювання суспільною думкою. В подальшому важливо провести контент-аналіз змістовного наповнення всієї періодики РКУ для чіткого з'ясування основних аспектів пропаганди нацистів, зокрема використання історичних тем, формування «пантеону героїв», виокремлення місць пам'яті тощо.

Загалом, нацистська пропаганда, зокрема й легальна періодична преса, яка виходила у різних зонах окупованої України, неодноразово потрапляла в поле зору дослідників та послугувала для написання кількох дисертаційних та монографічних досліджень [1; 53; 57; 71].

Нацисти відразу по приходу до влади в Німеччині в 1933 р. розпочали кампанію з усунення політичних опонентів, встановлення тотального контролю над усіма можливими ланками життя країни. Було створено, зокрема, сувору систему контролю над засобами масової інформації. Про велике значення пропаганди (важливим завданням якої стало також формування колективної пам'яті, у даному випадку німців) для урядових кіл націонал-соціалістичної Німеччини свідчить факт створення 13 березня 1933 р. Міністерства народної освіти та пропаганди (Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda)*. Нацисти апробували й відшліфували тип преси, який активно впливав би на формування необхідних настроїв. Геббельс відзначав, що метою нових друкованих органів було не інформування, а, перш за все, «заохочення, одухотворення, спонукання до дій» [86, с. 29]. Випробувані зразки впливу переносилися на всі окуповані країни, робилися спроби охопити ним населення нейтральних держав та країн-противників.

* Запровадження визначення «Народна освіта» (die Volksaufklärung) належить професору Емілю Дофігату, який займався підготовкою журналістів у націонал-соціалістичній Німеччині. Він визначив декілька публіцистичних методів, серед них – і «народної освіти». Це поняття означало в його трактуванні «мирне ідейне вербування», за допомогою якого «ідея подається спокійним, діловим тоном у продуманій та чіткій формі» [61, с.36].

Рейхскомісаріат «Україна», створений у серпні 1941 р., був одним із адміністративно-територіальних утворень під час окупації України нацистами. Його кордони формувалися відповідно до потреб військово-політичної верхівки Німеччини та ситуації на фронтах і не збігалися з тодішніми кордонами Української РСР. Загальноприйнятим у науковій літературі є поділ РКУ на шість генеральних комісаріатів. Генеральний комісаріат «Волинь/Поділля» (центр – Рівне) утворився на території довоєнних Рівненської, Луцької та Кам'янець-Подільської областей, а також південних частин Пінської та Брестської областей Білорусі. До генерального комісаріату «Житомир» відносилися Житомирська, південна та центральна частини Вінницької області та південна частина Поліської області Білорусі. Київська й Полтавська області об'єднувалися в генеральний комісаріат «Київ». До генерального комісаріату «Дніпропетровськ» увійшла територія Дніпропетровської й Запорізької областей, а Миколаївську й Кіровоградську об'єднали в генеральному комісаріаті «Миколаїв». Генеральний округ «Таврія» постав на території колишньої Кримської АРСР. Однак територія Криму до РКУ входила тільки номінально: військова адміністрація своїх повноважень цивільній остаточно не передавала, а керівництво Рейху розглядало її безпосередньо як німецьку. Крим із прилеглими районами вважався областю Рейху [66, с. 52; 67, с. 37].

Начальник штабу верховного головнокомандування А. Йодль своєю директивою від 6 червня 1941 р. наказав безпосередньо перед початком бойових дій з СРСР посилити роти пропаганди фахівцями пропагандистами та офіцерами-цензорами. Вони повинні були перевірити пресу на майбутній окупованій території. Наголошувалося, що «бажано продовжити випуск кількох крупних газет під німецькою цензурою. Це стосується в першу чергу України й Прибалтики. Цензуру потрібно організувати негайно. Її головне завдання – стежити за тим, щоб текст звітів і коментарів жодною мірою не шкодив інтересам Німеччини. Преса повинна бачити своє покликання в тому, щоб справляти на населення заспокійливий вплив, утримувати від будь-яких актів саботажу. Якщо можливості стежити за пресою не буде, то робота газет і журналів, а також інформаційних агентств має бути припинена» [32, с. 196].

Через три тижні після вторгнення німецьких військ на територію СРСР керівники Рейху провели нараду, на якій знову обговорювалися питання ведення пропаганди: «На запитання рейхслайтера Розенберга фюрер відповів, що треба відродити газети, наприклад, і для України, щоб одержати можливість впливати

на місцеве населення» [66, с. 53]. Таким чином, виходу преси на початку окупації нацисти забезпечували урядову підтримку.

Перші періодичні видання на захоплених нацистами землях виникають уже влітку 1941 р. Одним із чинників оперативної появи друкованого слова на території, яка з часом оформилася в рейхкомісаріат «Україна», стала діяльність Організації українських націоналістів (ОУН). Напередодні війни представники ОУН планували надати видавничій діяльності легальних форм. У їхніх передвоєнних інструкціях йшлося про встановлення контролю над видавничими осередками, створення власних видавництв та друк періодики [69, арк. 31]. До здійснення цих планів долучилися члени похідних груп ОУН. Першими великими містами, куди вони потрапили, стали Вінниця та Житомир.

З німецького боку для проведення пропаганди, ще до моменту створення цивільних органів влади, при кожному з трьох угруповань Вермахту, діяли батальйони пропаганди. З часом, коли лінія фронту віддалялася, колишні прифронтові зони поступово переходили до підпорядкування цивільної адміністрації. Відповідно до цього, ті видання і видавничі осередки, що були створені підрозділами пропаганди Вермахту чи за їхнього сприяння, переходили також у підпорядкування відповідних органів рейхкомісаріату «Україна». В листопаді 1941 р. Еріха Коха призначено рейхкомісаром РКУ. Розпочалося творення нормативної бази щодо періодики та налагоджувалося цензурування друкованих органів. Показово, що в Рівному 1942 р. розпочала свою роботу філія Німецького бюро повідомлень (Deutsche Nachrichtenbüro, далі – ДНБ) німецького інформаційного агентства, яке створювало та надсилоло необхідну для друку інформацію до ЗМІ [20; 41]. Серед її завдань значилися: обслуговування української преси офіційними і війсьними повідомленнями та «деякими статтями», а також «виконання всіх зведень з тем справ в краю та закордоном». Окрім того, при ДНБ створили відділення під назвою «Українська кореспонденція», яке направляло до редакцій повідомлення про українські справи*. Від моменту перепідпорядкування видання періодики цивільним органам, цензуру забезпечували прес-референти генералкомісарів та гебітскомісари. Загальні цензурні приписи готували гебітскомісари [79, арк. 32]. Однак перебрання цивільною владою повноважень від військової адміністрації не було одномоментним актом і тривало

* При друкуванні матеріалів цих інстанцій у газетах зустрічається позначки ДНБ або УК. Слід зазначити, що, однак це не було обов'язковим правилом.

ще й на початку 1942 р. У січні цього року документи від рот пропаганди продовжували передавати до Відділу пропаганди РКУ [79, арк.31].

Аналіз змістовного наповнення увиразнює суть нацистської пропаганди. Як уже зазначалося, до кінця осені 1941 р., коли територія РКУ перебувала фактично повністю у віданні військової адміністрації, існував відносно вільний період видання газет і журналів. Для публікацій зазначеного часового проміжку притаманний високий відсоток матеріалів місцевих авторів із невеликими вкрапленнями від бюро повідомлень, наданих німцями. До останніх належали регулярні військові зведення, які часто друкувалися із запізненням на кілька днів. Аналізуючи змістове наповнення преси у 1941 р., відразу впадає в око його амбівалентність. З одного боку, в публікаціях прославляли Німеччину, Вермахт, Адольфа Гітлера та постійно мусували тему ворогів передвоєнного світопорядку. Ними, як правило, виступали т. зв. «жидо-більшовики». З іншого боку, лівова частка матеріалів наповнена пропагандою оунівців (бандерівців або мельниківців), які опинилися у складі чи на чолі редакцій друківаних органів. У цьому ключі показовим є оформлення газет. Так, до прикладу, «Вінницькі вісті» та «Голос Волині» (Житомир) поряд зі своїми назвами друкували гасло: «Слава Україні». Окрім того, у «Вінницьких вістях» ліворуч назви зображувалася свастика, а праворуч – тризуб. Перший номер цієї газети містив на першій сторінці великоформатний портрет Тараса Шевченка, а над ним – привітання від німецького командування з початком друку видання [9]. Київська газета «Українське слово» з номера в номер пропагувала гасло: «В Україні – по українському», а вже згадуваний «Голос Волині»: «Говорім лише по-українськи», – тим самим закликаючи використовувати українську мову в щоденному побуті жителів рейхскомісаріату «Україна». Рівненська газета «Волинь» розміщувала на своїх шпальтах висловлювання Симона Петлюри та приділяла багато уваги історії України, звертаючись до витоків української державності, які автори вбачали ще у Київській Русі, «золотих часів» козацтва, героїчних звершень 1917–1921 рр., трагічних і злиденних буднів українських земель під польською та «совєтською» окупацією.

З 1942 р. політична й військова інформація регулярно надходила в українські газети з німецьких бюро повідомлень, радіомовлення та німецьких видань. Вважалося, що повідомлення не обов'язково повинні бути актуальними та вчасними. Німецькі очільники розглядали місцеве населення як непертензійне і відстале.

Після перебрання контролю над виданнями в РКУ цивільною адміністрацією, крім надсилання уніфікованих та обов'язкових для друку повідомлень від ДНБ та УК, робилися спроби також регламентувати тематику авторських статей. Еріх Кох видав 18 лютого 1942 р. інструкцію, згідно якої українська преса покликана була пояснити в першу чергу, що німецьке керівництво вбачає своє завдання у «лікуванні ран, заподіяних більшовизмом Україні» [57, арк. 56]. Проте, яку інформацію повинна містити періодика, віднайдено у німецьких документах березня 1942 р. У них відзначено антибільшовицьку тематику, яка попередньо пройшла німецьку цензуру. Термін «Україна» дозволялося вживати лише в територіальному сенсі; також наголошувалося, що німці не «окупанти», а «спасителі»; згадка про Гітлера потребувала обов'язкового додавання слів «фюрер-визволитель» тощо [49, с. 159]. На відміну від періодики у Німеччині, українським виданням заборонялося друкувати повідомлення про знищення єврейського населення. Відповідні приписи побачили світ також у 1942 р. В номерах газет, що виходили напередодні або після акцій знищення євреїв, редактори лише вміщували статті, які звинувачували єврейство, виправдовували їх знищення, але без конкретики і згадок про місцеві акції.

Відповідно до ситуації, нормативних приписів, у зв'язку зі змінами в редакторському складі газет* та створенням нових друкованих органів від початку 1942 р. змістове наповнення полонили пропагандистські матеріали, які пройшли німецьку цензуру або ж безпосередньо походили від відповідних нацистських органів поширення новин та інформації. Новостворені видання з перших номерів окреслили свої завдання: висвітлювати всі важливі воєнні та політичні події, питання економічного «відродження» України, сплюндрованої «жидо-більшовиками», ознайомлювати читачів з «чудовим життям Великонімеччини» та її досягненнями [5]. Згодом тема «жидо-більшовизму» почала домінувати у всіх виданнях. Вона обігривалася в пресі й раніше, проте не була аж такою наскрізною і домінуючою. Вражають своїм цинізмом рядки з анонімною публікації 1941 р. «Як тепер у Києві» рівненської «Волині»: «...29 вересня у Києві був великий день. Німецька влада, ідучи на зустріч палким бажанням українців, наказала всім жидам, яких у Києві ще зали-

* Відповідно до розпорядження Коха від 18 лютого 1942 р., редакторів не можна було принижувати й ображати, тим більше заподіювати фізичну шкоду. Проте на практиці нацисти поставилися зовсім інакше до «ненадійних» редакторів. Спочатку в цю категорію потрапили видавці – оунівці. Найраніше така доля спіткала журналістів із редакції «Українського слова». Їх арештували, а взимку 1942 р. розстріляли. В подальшому подібна ситуація склалася і в інших редакціях.

шилося 150 000, покинути столицю» [84]. Годі нагадувати, що саме на цей та наступний день припали найбільш масові розстріли в Бабиному Яру. З часом, однобоке тематичне спрямування публікацій, зокрема, на викриття ворогів «більшовиків–жидів», призводить до зауважень від самих німецьких служб. Так, в одному звіті, зробленому в Айнзацштабі рейхсляйтера Розенберга, зазначалося, що публікації такого типу вже мало цікавили читацьку аудиторію, їх можна подавати лише пов'язавши із актуальними світовими подіями чи репортажами, позаяк преса загалом оцінювалася як матеріал для одноденного читання [82, арк. 4].

Нацистське керівництво також покладало на друковані органи завдання сприяти вихованню в населення працьовитості. Статті одночасно мусили пояснювати ті чи інші заходи німецької окупаційної адміністрації. Багато уваги на шпальтах української преси відводилося сільськогосподарським темам. Так, до проведення весняної посівної кампанії 1942 р. кожного редактора зобов'язували провести відповідну підготовчу пропагандистську роботу на сторінках друкованого видання [80, арк.6–8]. У тому ж 1942 р. ЗМІ розгорнули активну пропагандистську акцію з вербування населення на роботи до Німеччини [29; 23; 11; 37; 33; 36; 46; 42]. Чимало уваги на сторінках періодики приділялося творенню нового «пантеону героїв» для жителів окупованих територій, привабливого образу Німеччини, вихованню слухняних працьовитих робітників. На перших сторінках преси регулярно з'являлися повідомлення про ситуацію на фронтах. Вірогідно, така інформація цікавила тодішніх читачів. Загалом в аналізованій періодиці не виявлено повідомлень про поразки Німеччини. Однак уважний читач мав помітити, як рухається географія описуваних подій. У 1943–1944 рр. зустрічаються звернення до місцевого населення, в яких йшлося про відступ німецького військового командування «до деякої міри», але «не думайте, що в цьому можна бачити слабкість..., Німецькі Збройні Сили діють згідно наказу Фюрера...» [6].

Серед публікацій в окупаційній періодиці досить часто зустрічаємо статті, в яких намагаються показати зв'язки німців та українців в історичній ретроспективі, споконвічне зацікавлення українськими землями [4; 48; 54; 77; 65]. Автори апелювали до німецьких мандрівників, які відвідали Україну, вишукуючи позитивні риси українців на противагу росіянам [3].

Отож, окупаційна влада намагалася впливати на населення українських територій також і через друковане слово. Постає питання: чи споживали згадані медійні продукти місцеві жителі? Про-

цес реконструкції загребуваності, читаності, а надто – впливовості ЗМІ – складний, і не може мати остаточних відповідей. Важливим для з'ясування поширення друкованих органів на території РКУ є встановлення, принаймні, їх кількості. Перші спроби з'ясувати певні кількісні характеристики відносяться до самого окупаційного періоду. Процес переведення видавництв і друкарень до цивільної адміністрації вимагав складення повного переліку видань. На початку 1942 р. окупаційні зведення зафіксували 45 українських газет, що виходили один, два чи чотири рази на тиждень [79, арк.31]. У серпні 1942 р. німецькомовна газета «Deutsche Ukraine Zeitung» надрукувала повідомлення про 70 видань на території РКУ [85, s.14]. Таку саму кількість періодики засвідчив тогочасний редактор рівненської газети «Волинь» Андрій Мисечко [56]. 1943 р. окупаційна влада, підводячи підсумки свого двохрічного панування, поміж іншим, вважала, що періодичними органами охоплено все населення рейхкомісаріату [87, s. 34]. Перелік видань, укладений Німецьким бюро повідомлень 19 листопада 1943 р., містив 42 назви, однак у ньому чимало помилок [81, арк. 40,41]. Серед документації РКУ маємо змогу віднайти й спеціальний реєстр, до якого вносили україномовну періодику, що пересилалася на цензурування (швидше, на т. зв. після-цензурування) впродовж 1943 р. до Відділу преси за цей час надійшло 83 газети, які побачили світ у межах РКУ [81, арк. 45зв–66].

Кількість періодики, що видавалася на окупованій нацистами території України, намагалися встановити ще радянські дослідники. Так, йшлося про друк на всій окупованій українській території не менше, як 300 періодичних видань [43, с. 42]. Пізніше, вже в 90-х років Михайло Коваль стверджував про видання на українських землях 190 газет загальним тиражем 1 млн. примірників. Іван Мальчевський уклав перелік газет і журналів зони військового підпорядкування та рейхкомісаріату «Україна», що містить близько 120 видань [55, с. 323–329]. Однак, як зауважив і сам автор, список не претендує на вичерпність.

Складність підрахунку кількості періодичних видань для рейхкомісаріату «Україна» полягає в тому, що за весь час існування цієї адміністративно-територіальної одиниці, кордони не були постійними та змінювалися відповідно до ситуації на фронтах. До того ж певні свідчення про вихід того чи іншого органу неможливо точно верифікувати через відсутність відповідних примірників. Однак використовуючи наявні друковані одиниці та спираючись на свідчення про них, можемо стверджувати, що на території РКУ

в різні часові проміжки виходило друком понад 120 одиниць газет та журналів. При цьому під час проведення підрахунку бралися до уваги навіть такі видання, як київське «Рідне слово», що побачило світ лише раз, у червні 1943 р.

Іншою кількісною складовою, яка дозволяє хоча б частково встановити затребуваність друкованих ЗМІ, є газетні тиражі. При їх з'ясуванні також іноді виникають труднощі, бо в самих газетах не завжди вказували наклад. Проаналізувавши доступні відомості, можемо з певністю твердити про залежність кількості примірників того чи іншого видання від чисельності населення місцевості, для якої воно друкувалося. Наклад періодики великих міст становив від 25 тис. («Дніпропетровська газета») – 35 тис. (рівненська газета «Волинь») до 50 тис. (київська газета «Нове українське слово»). Тираж газет невеликих міст варіював від 1 до 10 тис. екземплярів (у цю категорію потрапили й кам'янець-подільський «Подоланин» та запорізьке «Нове Запоріжжя»). Періодичність виходу становила 1–4 рази на тиждень. Щоденників з'являлося небагато: такими були київська газета «Українське слово» (пізніша назва «Нове українське слово») та деякий час щодня виходила «Дніпропетровська газета».

Поширення періодики в РКУ в 1941 р. відбувалося через книжкові кіоски та підписку, на що вказується часто у самих газетах. Так, восени 1941 р. було організовано спеціальні кіоски для продажу бориспільської газети «Українське життя» [72]. За організацію спеціалізованих місць продажу в Борисполі відповідав редактор газети Юрій Заводнюк, а в селах – старости. З метою отримання періодики для сільських читачів могли визначати місцевого жителя, який отримував газети по визначених днях [40]. Проскурівський «Український голос» жителі міста мали змогу придбати у чотирьох газетних кіосках [60, с. 114].

За розповсюдження преси на окупованих українських територіях з моменту встановлення цивільної адміністрації відповідало спеціально створене товариство «Українія». Розширення мережі збуту друкованої продукції відбулося в другій половині 1942 р. за рахунок додаткового відкриття книжкових кіосків, а також і залучення вуличних торговців. На кінець 1942 р. товариство «Українія» мало свої пункти продажу в 32-х містах. Влітку 1943 р. вже налічувалося 65 пунктів для реалізації друкованої продукції [57, арк. 80]. Точно відомо про існування книгарні на початку 1942 р. в Здолбунові, де продавалися книжки львівського видавництва, словники, різні календарі тощо [17]. Сюди ж надходила продукція видавництва «Волинь» (так, як і в Ковельську книгарню) [18]. До другої річниці

від початку війни у Херсоні було відкрито книжковий магазин, де реалізовували журнали й брошури про Німеччину, а також номери херсонської газети «Наш путь» [64]. Газети в роздріб можна було придбати безпосередньо у видавництві [12].

Ціна за один примірник газети коливалася від 15 коп. до 3 крб. Із часом вартість зростала, що, між іншим, могло залежати від збільшення сторінок у виданні, а пізніше – також і від інфляції. Тематичні спецвипуски, часто приурочені до певних дат, завжди коштували дорожче. Журналів видавали зовсім мало, за весь час окупації їх було всього два. Так, восени 1941 р. у Рівному видавництво «Волинь» пробувало друкувати часопис для дітей під назвою «Орленя», вартістю 2 крб. 50 коп. У тому ж видавництві 1942 р. вийшло 10 номерів сільськогосподарського журналу «Український хлібороб». Ціна щомісячного примірника складала 5 крб.

Окрім роздрібною торгівлі, в РКУ існувала можливість передплати періодики. Скористатися правом підписки частіше могли організації, підприємства, колективи. Проскурівська газета «Український голос» обов'язково поширювалася на школи (три навчальні заклади передплатили по 42 примірники), бо в ній друкували потрібні матеріали для викладання історії України [74]. Замовлення на газету «Ружинський вісник» оформляли на пошті, у листонош, а також у сільській управі та редакції [62]. Рівненська «Волинь», на яку спочатку існувала індивідуальна підписка, з 1 липня 1942 р. оголосила про прийом лише колективних замовлень через Господарський банк [24]. Видавництво «Голосу Полтавщини» 1942 р. приймало передплату у необмеженій кількості від районних управ, районних земельних управ, а також від райцентрів та сіл [31]. Передплата коштувала 13 крб. на місяць та проводилася безпосередньо в редакції або ж в полтавському відділенні Господарського банку. Адміністрація газети «Крем'янецький вісник» пропонувала оформити підписку на пошті [50], інші редакції теж дотримувалися подібної практики [25]. У сільській місцевості передплату міг приймати експедитор через старост [13]. На спеціалізований додаток до газети «Голос Полтавщини» «Наука й мистецтво» підписувалися школи, наукові заклади та установи через відділ освіти Полтавської міської управи та видавництво [28]. Редакція «Заславського вісника» пропонувала сільським листоношам, які оформляли «гуртові передплати» у своїх селах, 10 % від суми реалізованих примірників [39]. Поряд з передплатою на місцеві газети видавництва пропонували підписатися й на німецькомовні видання [34; 75].

У 1941 р. передплата рівненської газети «Волинь» на три місяці коштувала 25 крб. [16]. Сума місячної підписки на «Вінницькі вісті» становила 11 крб. 70 коп. [9], хоча вже у вересні – 18 крб. [10], «Українське слово» коштувало 12 крб. 50 коп. [73], а «Дніпропетровська газета» – 6 крб. 50 коп. [35]. Приблизні межі місячної підписки коливалися від 6 крб. (криворізький «Дзвін») до 18 крб. (вже згадана місячна підписка на «Вінницькі вісті»). У 1943 р. ціна на передплату зросла в середньому до 25 крб. на місяць [30]. Для порівняння, місячний заробіток у Києві на грудень 1941 р. становив приблизно від 160 крб. до 5 тис. (без податку) [59]. Бургомістер Кисва Леонтій Форостівський наводив середні ціни в місті на продукти харчування станом на 23 січня 1942 р.: борошно – 44 крб./кг, м'ясо – 91 крб./кг, картопля – 10 крб./кг. Найдорожчими було масло – 381 крб./кг та сало – 374 крб./кг [76, с. 48]. Виходячи з цих даних, можна твердити про досить помірковану ціну на періодику.

Для охоплення населення друкованою продукцією окупаційна влада намагалася налагодити поштову форму доставки. Однак у квітні 1942 р. видавці скаржилися на поганий поштовий зв'язок. Передплатники отримували свої замовлення з великим запізненням [22]. У вересні 1942 р. з'явилися перші нормативні приписи щодо пересилання газет. Таким був наказ генералкомісара пошти від 9 вересня 1942 р., в якому йшлося про дозвіл переправляти газети бандерою [78, арк. 148зв, 149]. Допустима вага посилки мала становити не більше 1 кг. На бандеролі обов'язково ставили позначку-свідчення про наповнення – «Zeitungsdrucksache», поряд зазначалися дані відправника, і, звичайно ж, реквізити одержувача. Ціна такої послуги залежала від ваги.

Карел Беркгоф стверджує, що в рейхскомісаріаті, завдяки частково налагодженій інфраструктурі, преса була цілком доступною для жителів великих і маленьких міст. Міські мешканці могли досить просто як підписатися на газети, так і придбати їх у роздріб [8]. Натомість селянам отримувати періодику було дещо складніше. Все ж, у села, які знаходилися недалеко від міст і містечок, преса потрапляла регулярно й оперативно, окрім того їх мешканці обслуговувалися через передплату. А от до віддалених сіл, на думку Беркгофа, періодика практично не потрапляла [2, с. 95].

На затребуваність, а тим більше, на читаність періодики, безперечно, впливав рівень довіри місцевого населення до окупантів. Неодноразово в його джерелах зустрічаємо розповіді про прихильну зустріч німецької армії місцевими жителями, зокрема й в РКУ [44, с. 273; 45, с. 266, 269; 7, с. 127]. Вдячність населення та радісні

зустрічі німецьких солдат в Києві зафіксував у своєму щоденнику невідомий німецький офіцер 29-го армійського корпусу [47, с. 203, 205, 206]. Дані про те, що у кінці 1941 р. – на початку 1942 р. абсолютна більшість цивільного населення не бажала продовжувати боротьбу, а намагалася різними способами пристосуватися до окупаційного режиму, надав і Д. Коротченко [58, с. 31]. Ті ж самі документи свідчать про зміну настроїв населення вже від початку 1942 р. Ставлення до нової влади, без сумніву, проектувалося на легальні ЗМІ. Однак населення потребувало інформації, а альтернативи їм існувало небагато, до того ж, за неї можна було поплатитися життям. Тому на початку 1942 р. генералкомісари РКУ одноголосно стверджували, що українське населення потребує періодичних видань. Всі українські газети, що з'явилися в цей час, дуже швидко розповсюджувалися [79, арк. 31]. Високий попит на київську періодику засвідчила старший інспектор політвідділу Київського обласного управління міліції НКВС М. Заронова. Вона знаходилася на окупованій території впродовж 1941–1942 рр. та склала доповідну записку для спецорганів, датовану 25 вересня 1942 р. Згадуючи про газети в окупованому Києві, авторка зауважила високий попит на них. Кияни вистоювали черги біля пунктів збуту друкованих видань, «але читали їх завжди критично, зі своїми коментарями» [47, с. 286]. В доповіді радянського агента Гайового (справжнє ім'я невідомо), який також перебував на окупованій території, знаходимо свідчення також про високий попит на київську періодику взимку 1942 р. [47, с. 339]. Автор пов'язав це із зимовими поразками німців та наголосив, що раніше читачів задовольняв тираж в 15 тис. екземплярів, а в лютому 1942 р. не вистачало й 25 тис. У звітах окупаційної влади, зокрема батальйону пропаганди U, приділялася увага настроям місцевих жителів, їхньому моральному стану, зумовленому впливом пропаганди. В цих джерелах відзначається інтерес населення до відомостей про політичну та військову ситуації, прагненні одержувати друковані видання [70, с. 51, 52]. Інше джерело – нацистська Служба безпеки (СД) – повідомляла про впливовість німецької пропаганди на населення окупованих регіонів, преса ж зарекомендувала себе як її найефективніший інструмент, однак наголошувалося на недостатній кількості друкованих видань [83, арк. 41, 55]. Інше повідомлення тієї ж Служби безпеки досить критично аналізувало змістовне наповнення пропагандистських текстів друкованих ЗМІ. Статті ідеологічного спрямування дуже часто розцінювалися як неадаптовані для місцевого населення. Недоліком вважали те, що більшість повідомлень бралися зі службових джерел, а не писалися з розрахунку на читача певно-

го регіону, весь друкований матеріал підпорядковувався лише теоретичним положенням про ведення пропаганди. СД розцінювала таке примітивне калькування як таке, що провокувало вороже ставлення населення окупованої території до нацистських «нових господарів» [83, арк. 41, 49].

Повну реалізацію тиражів видань зафіксовано у ЗМІ [38]. Прикладом вдалого поширення може слугувати газета «Волинь», яка постійно друкувала пояснення, виправдовуючись за неможливість задовольнити попит всіх бажаючих [23]. Інші періодичні видання також визнавали більшу популярність цієї газети порівняно з іншими україномовними органами РКУ [68]. На користь затребуваності «Волині» свідчать добровільні внески, які робили її пересічні читачі для «розвитку друкарської справи». Серед них були як міські, так і сільські жителі (наприклад, члени драматичного гуртка с. Хоціну Олександрівського району, с. Чудниця Гоцанського району тощо [14; 15; 19; 21]).

Поряд із позитивними відгуками про «високі рейтинги» газет зустрічаються повідомлення іншого характеру. Наприклад, газета «Переяславські вісті» розмістила на своїх шпальтах оголошення про те, що старости окремих сіл Переяславського району не провели передплату в зазначений термін та не розрахувалися за попередній місяць. Підписку заради них продовжили, але у випадку повторного «порушення» погрожували передати списки старост сіл до районної управи та до гебтскомісара [63]. Це оголошення слугує прикладом примусової передплати друкованих органів задля «просвіти» населення.

Більшість сучасних вітчизняних дослідників періодики окупованих територій наголошують на малоефективності нацистської пропаганди через ЗМІ. Натомість американський дослідник Роман Герцштейн назвав нацистську кампанію пропаганди «війною, яку виграв Гітлер» [26], та цей успіх він дослідив стосовно власне Німеччини. Російський дослідник Александр Гогун переконливо доводить, що на громадян Радянського Союзу ця пропаганда суттєво вплинула, та називає дві основні причини, які сприяли успіху: з одного боку, професійність і талант Гітлера та голови Міністерства пропаганди Геббельса; з іншого – сталінська система, її каральний апарат, які ставленням до громадян СРСР спрощували завдання. Загалом, як вважає автор, пропаганда нацистської Німеччини була професійнішою, динамічнішою та гнучкішою, ніж у Радянському Союзі [27, с. 152–159].

Отож, основним лейтмотивом публікацій у пресі за нацистів стала тема «жидо-більшевизму», яка мала юдофобне та антибільшовицьке спрямування. Вона була наскрізною у статтях як на першому етапі видання періодики, так продовжувалася і розвивалася протягом усього часу існування РКУ. Словосполучення «жидо-більшевизм» використовували на позначення будь-яких негативних проявів у тогочасному суспільстві, для пошуку винних, у тому числі – й у початку/розпалі війни.

Важливою темою, яка регулярно розвивалася на сторінках видань, стало виховання працьовитості населення окупованих територій, що розцінювалося як вияв лояльності до «нових господарів». Зважаючи на погляди керівних осіб «Третього рейху» щодо місцевих жителів як прислужників «арійської раси», не дивує велика кількість публікацій з цього питання.

Дописи на історичні теми були ще однією тематичною складовою. У липні-грудні 1941 р. пріоритети відводилися питанням української державності, її тягlosti з «князівських часів», трагічному досвіду перебування українських територій у складі СРСР. В подальшому акценти змістилися до показу німецьких/германських впливів на формування української державності, культури. Проте антирадянська історична тематика лишалася так само популярною.

Загалом слід констатувати, що нацисти намагалися охопити якомога ширше коло людності своєю пропагандою, в тому числі й за рахунок читання періодики. Попри ці прагнення, військові умови, брак матеріально-технічної бази, недостатньо налагоджена інфраструктура не сприяли виконанню поставлених завдань. Тоді, як міські жителі мали вільний доступ до друкованих медіа, сільське населення, особливо віддалених від міст районів, відчувало гострий брак друкованого слова. Всі тиражі в різні способи були реалізовані, чому посприяла низька ціна на друковані видання та потреба населення мати бодай якусь інформацію про перебіг подій. Однак на довіру до поширюваного матеріалу впливали в першу чергу реалії життя під окупантом: терор, репресії, голод, непопулярні заходи окупаційної влади, а також і становище на фронті, який невпинно наближався до кордонів РКУ.

Список використаних джерел

1. Українське культурне життя в «Генеральній Губернії». (1939–1944 рр.). За матеріалами періодичної преси / Н. Антонюк. – Л.: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Науково-дослідний центр періодики, 1997. – 230 с.

2. Беркгоф К. Антисемітизм в україномовних виданнях у Райхскомісаріаті «Україна» / К. Беркгоф // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Вип. 31. Серія «Політологія і етнологія». – К., 2006. – С. 94 – 101.

3. Бжеський Р. Німець про Україну часів Мазепи / Р. Бжеський // Уманський голос. – 1942. – 25 жовтня

4. Бжеський Р. Німецько-українські взаємини в дзеркалі української мови / Р. Бжеський // Васильківські вісті. – 1942. – 11 листопада.

5. Бобринецький голос. – 1942. – 6 жовтня.

6. Бобринецький голос. – 1943. – 15 жовтня.

7. Богатырчук Ф. Мой жизненный путь к Власову и Пражскому манифесту. – Сан Франциско: Русское Национальное Из-во и книжное дело Глобус, 1978. – 335 с.

8. Вага друкованого слова // Вісті для українських селян. – 1943. – 1 січня.

9. Вінницькі вісті. – 1941. – 31 серпня.

10. Вінницькі вісті. – 1941. – 14 вересня.

11. Вірним шляхом. – 1942. – 24 травня.

12. Вірним шляхом. – 1942. – 14 червня.

13. Вірним шляхом. – 1942. – 27 грудня.

14. Волинь. – 1941. – 12 жовтня.

15. Волинь. – 1941. – 16 листопада.

16. Волинь. – 1941. – 14 грудня.

17. Волинь. – 1942. – 1 січня.

18. Волинь. – 1942. – 7 січня.

19. Волинь. – 1942. – 15 січня.

20. Волинь. – 1942. – 22 лютого.

21. Волинь. – 1942. – 1 березня.

22. Волинь. – 1942. – 12 квітня.

23. Волинь. – 1942. – 14 травня.

24. Волинь. – 1942. – 11 червня.

25. Гайсинська газета. – 1943. – 14 березня.

26. Герцштейн Р. Война, которую выиграл Гитлер / Р. Герцштейн: [пер. с англ. А. Уткина, А. Бушуева, И. Соколова: под общей ред. Г. Пернавского]. – Смоленск, 1996. – 608 с.

27. Гогун А. Проблема эффективности нацистской антисоветской и антисемитской пропаганды / А. Гогун // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Вип. 31. Серія «Політологія і етнологія». – К., 2006. – С. 152 – 159.

28. Голос Полтавщини. – 1942. – 15 березня.

29. Голос Полтавщини. – 1942. – 1 травня.

30. Голос Полтавщини. – 1943. – 21 травня.
31. Голос Полтавщини. – 1942. – 7 липня.
32. Дашичев В. Банкротство стратегії германського фашизму: Исторические очерки: Документы и материалы / В. Дашичев. – М.: Наука, 1973. – 354 с.
33. Дзвін волі. – 1942. – 23 серпня.
34. Дніпропетровська газета. – 1942. – 25 вересня.
35. Дніпропетровська газета. – 1941. – 28 жовтня.
36. До всього населення Дніпропетровська // Дніпропетровська газета. – 1942. – 24 вересня.
37. За вільну Україну. – 1942. – 29 травня.
38. Завдання української преси // Звягельське слово. – 1943. – 3 березня.
39. Заславський вісник. – 1942. – 5 липня.
40. Звільнена Україна. – 1941. – 5 жовтня.
41. Звягельське слово. – 1943. – 20 березня.
42. Зеленський І. Чому треба їхати до Німеччини / І. Зеленський // Дніпропетровська газета. – 1942. – 24 вересня.
43. Івлєв І., Юденков А. Контрпропаганда підпільників і партизанів на окупованій радянській території (1941–1944 рр.) / І. Івлєв, А. Юденков // Український історичний журнал. – 1985. – № 6. – С. 41–48.
44. Із щоденника Г. К. Стрельцової // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 272–280.
45. Із щоденника Н.П. Печуріної // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 265–269.
46. К. Ш. Перші висновки / К.Ш. // Переяславські вісті. – 1942. – 23 вересня.
47. Київ у дні нацистської навали: за документами радянських спецслужб. – Київ – Львів, 2003. – 256 с.
48. Київ – суперник Константинополя // Уманський голос. – 1942. – 26 листопада.
49. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні / В.Косик. – Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. – 659 с.
50. Крем'янецький вісник. – 1942. – 27 вересня.
51. Кризь старі німецькі окуляри // Ковельські вісті. – 1943. – 16 вересня
52. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки / В. Кулик. – Київ: Критика, 2010. – 655 с.
53. Курилишин К. Українське життя в умовах нацистської окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси / К. Курилишин. – Львів: Піраміда, 2010. – 328 с.

54. М. Г. Україна й Німеччина в минулому й нині / М. Г. // Уманський голос. – 1942. – 18 січня.

55. Мальчевський І. Українська преса під німецькою окупацією. «Рейхскомісаріат України» та зони під військовою адміністрацією / І. Мальчевський // На зов Києва. – К.: Дніпро, 1993. – С. 323 – 329.

56. Мисечко А. Наша преса / А. Мисечко // Волинь. – 1942. – 6 вересня.

57. Михайлюк М. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України у 1941 – 1944 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / М. Михайлюк. – К., 2006. – 287 арк.

58. Ніколаєць Ю. Цивільне населення України на початку війни з німецько-фашистськими загарбниками / Ю. Ніколаєць. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 36 с.

59. Оголошення Відділу фінансів Київської міської управи // Нове українське слово. – 1941. – 14 грудня.

60. Олійник Ю. Хмельницький (Проскурів) в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) (за матеріалами газети «Український голос») / Ю. Олійник // Місто Хмельницький в контексті історії України. – Хмельницький – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – С. 113 – 118.

61. Орлов Ю. Крах німецько-фашистської пропаганди в період війни проти СРСР / Ю. Орлов. – М.: Издательство Московского университета, 1985. – 176 с.

62. Передплата на грудень // Ружинський вісник. – 1942. – 29 листопада.

63. Переяславські вісті. – 1942. – 28 жовтня.

64. По городу // Наш путь. – 1943. – 30 июня.

65. Про українців // Ковельські вісті. – 1943. – 8 липня.

66. Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.) / [Сост. Заставенко Т., Иллерицкая Т., Козочкана А. и др., под общ. ред. Болтина Е., Белова Г.] – М.: Экономика, 1985. – 325 с.

67. Рекотов П. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні. 1941–1944 рр. (Історико-правовий аспект): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / П. Рекотов. – К., 1997. – 222 арк.

68. Річниця «Волині» // Уманський голос. – 1942. – 20 вересня.

69. Стасюк О. Видавничо-пропагандистська діяльність ОУН (1941–1945 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Л., 2004. – 208 арк.

70. Титаренко Д. Звіти батальйону пропаганди У як джерело з питання про вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України / О. Стасюк // Друга світова війна і доля народів України: Тези доповідей всеукраїнської наукової конференції. – К.: Сфера, 2005. – С. 51–52.

71. Титаренко Д. Преса східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Д. Титаренко. – Донецьк, 2002. – 255 арк.
72. Українське життя. – 1941. – 23 жовтня.
73. Українське слово. – 1941. – 26 листопада.
74. Український голос. – 1941. – 3 грудня.
75. Уманський голос. – 1942. – 23 липня.
76. Форостівський Л. Київ під ворожими окупаціями / Л. Форостівський. – Буенос-Айрес: Видавництво Миколи Денисюка, 1952. – 79 с.
77. Шумовський Ю. Вплив германської культури на Україну в передісторичний та ранній історичний часи / Ю.Шумовський // Уманський голос. – 1942. – 25 червня.
78. ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 46. – 201 арк.
79. ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 78. – 81 арк.
80. ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 86. – 66 арк.
81. ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 88. – 69 арк.
82. ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 2. – Спр. 30. – 39 арк.
83. ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 105. – 141 арк.
84. Як тепер у Києві // Волинь. – 1941. – 5 жовтня.
85. Ein Jahr deutsche Ukraine. Sonderdruck aus der Deutsche Ukraine Zeitung. – 28 s.
86. Kasemeier C. Die Leitartikel Goebbels in den NS-Organen “Der Angriff” und “Das Reich”. – Münster: C. J. Falle GMBH, 1967. – 348 s.
87. Zwei Jahre Deutsche Aufbau in Wolynien-Podolien in Spigel der Presse. – 53 s.

Яременко В. Н. Периодика рейхкомиссариата «Украина» как инструмент влияния на сознание населения оккупированных территорий

Для выяснения роли прессы как инструмента влияния на сознание населения рейхкомиссариата «Украина» анализируется содержательное наполнение изданий, их количественные характеристики, ценовая доступность и т. п. Делается попытка установить уровень охвата нацистской пропагандой одного из административно-территориальных образований во время Второй мировой войны.

Ключевые слова: коллективная память, пропаганда, рейхкомиссариат «Украина», оккупационные власти, периодика, средства массовой информации (СМИ), Немецкое бюро сообщений (ДНБ).

Iarenko V. M. The Periodicals in Reichcomissariat “Ukraine” as an instrument of influence on the public consciousness under Nazi Rule

The number of periodicals, its circulations, price affable and contents are analyzed to become clear the spreading of the newspapers and magazines in Reichcomissariat “Ukraine”. This investigation deals with the problem of the Nazi propaganda level and its influence on population.

Key words: *collective memory, propaganda, Reichcomissariat “Ukraine”, occupation authority, periodicals, mass media information, German news bureau.*

ДИСКУСІЇ

УДК 94(477)

Моця О.П.

НАЗВА «УКРАЇНА» В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ ЗЕМЛEROБІВ- АВТОХТОНІВ ПІВДНЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Розглядається проблема походження назви «Україна» та її використання у місцевому середовищі східноєвропейського півдня протягом майже 1500-літнього періоду з V по XIX ст. н. е. та її ствердження на початку XX ст.

Ключові слова: історичний міф, історична пам'ять, назва «Україна», літописи.

«У доленосний для будь-якого народу час питання його історичного коріння набуває надзвичайної актуальності. Адже народ, який не знає своєї історії, не відрізняє її від історії сусідів і забуває своє минуле, не має майбутнього, він неминуче приречений зійти з арени історії. Відома з античних часів сентенція твердить, що для підкорення народу мало захопити його територію, треба написати йому історію. Адже історична свідомість усякого етносу є потужним консолідуючим фактором», – цілком справедливо відзначав Л. Залізняк під час відносно недавнього обговорення актуальної теми про новітні міфи та фальшивки про походження українців [7, с. 33]. А з точки зору розуміння самого терміну «історична пам'ять» слід навести хоча б точку зору Н. Яковенко, яку вона оголосила на тому ж науковому зібранні: «“Історична пам'ять”, – я завжди беру це поняття в лапки, – є синонімом міфу, бо історичної пам'яті як такої не існує. “Історична пам'ять” – це міф, сфабрикований підручниками та популярною історією. У ситуації, в якій опинилася Україна під час Перебудови і за початків незалежності, постала потреба перемонтувати стару “історичну пам'ять”, виготовлену в кабінетах партійних керівників. Як вона була перемонтована, яких клінічних форм вона набрала (я не боюся вжити це слово), – краще скажуть колеги-археологи... Я би повторила слідом за незабутнім Свиридом Петровичем Голохвастим: “Все от необразованости”. Тому що абсурдні ідеї, висловлені аматорами на кшалт Плачинди, або археологами, що займалися одними проблемами, а потім занурилися в речі, їм незнайомі, на зразок Шилова, були зустрінуті

з таким ентузіазмом інтелігентною спільнотою України – письменниками, журналістами, учителями. А це показує, яким був рівень освіти цього середнього прошарку інтелігенції в Україні. Рівень, гідний Плачинді...» [17, с. 30]. Багато в чому тут є гіркої правди, і вона не відноситься лише до недалекого минулого. Можна лише навести хоча б «новий ювілей» Софії Київської, або ж «сенсаційну» знахідку заповіту княгині Ольги. Та це теми інших досліджень.

Тут розглянемо лише проблему української назви, котру також тлумачать хто як хоче. Саме вона інтерпретується різними дослідниками та аматорами часто в найфантастичніших варіаціях. На них ми зупинятися не будемо – і за браком часу, і у зв'язку з безперспективністю довести щось таким «ура-патріотам». Лише відзначимо, що, на нашу думку, етимологію даного терміну найбільш чітко пояснив ще у XVII ст. П. Шевальє – француз, який довгий час перебував при дворі польського короля і безпосередньо контактував з українськими козаками, котрі тоді вели безкомпромісну боротьбу з силами Речі Посполитої: «Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає окраїна» [15, с. 38]. З точки зору підданого західноєвропейської Франції, придніпровський регіон Східної Європи дійсно являвся «окраїною» європейського осілого землеробського світу, а за ним вже починався кочівницький рухливий Степ (Московія взагалі тоді не бралася до уваги у географічному відношенні). Слід також зауважити, що до такого нового територіального бачення, східним краєм землеробської цивілізації вважалася Польща. Тож саме французи значною мірою «відкрили» Україну для тогочасного європейського світу.

А серед вітчизняних авторів в цьому питанні в першу чергу слід відзначити М. Грушевського, котрий вже на перших сторінках найбільш відомої своєї праці «Історія України – Руси» зауважував: «Ся праця має подати образ історичного розвою життя українського народу або тих етнографічно-політичних груп, з яких формуєть ся те що ми мислимо тепер під назвою українського народу, інакше званого “малоруським”, “південноруським”, просто “руським” або “русинським”» [4, с. 1–2].

Але тут ми не будемо простежувати різноманітні варіанти самоназв землеробів-автохтонів на півдні Східної Європи, а лише зупинимося на «українській» складовій у формуванні сучасної назви одного з великих етносів євразійського континенту. Та починати слід із часів раннього середньовіччя, коли в багатьох тогочасних писемних джерелах, поруч зі старою назвою «венеди» (так іменувався увесь праслов'янський масив), з'явилися дві нові –

«склавіни» і «анти». Щодо останнього етнічного об'єднання існує теорія, котра в повній мірі відповідає порушеній тут темі: «Як відомо, етнонім “анти” – не слов'янського, а іраномовного походження. Антами називали порубіжне зі Степом слов'янське населення іраномовні степові скіфо-сармати. Ця назва з індо-іранського означає “країни”, “окраїнні”. Вона була прийнята в іранському звучанні візантійськими письмовними джерелами, але утримувалась у них лише до початку VII ст. Надалі етнонім “анти” зникає з писемних джерел, як зникають із Північного Причорномор'я іраномовні племена. І все ж він не загинув безслідно, а залишився в народній традиції й був зафіксований Літописом під 1187 р. у формі “Україна”. При цьому літописна згадка належить до тієї ж порубіжної зі Степом слов'янської території, де раніше існували поселення антів» [1, с. 214].

Не важко зіставити таку точку зору із козацьким поясненням назви землі, наведеним П. Шевальє, про що вже йшла мова вище. І все ж прикордоння на півдні східнослов'янського світу саме по собі не єдине пояснення назви. Адже «Україна», а вірніше «Оукраїна», практично одночасно з вищезгаданою звісткою про події 1187 р. на землях сучасної Переяславщини, фіксується на Галичині та Волині, де слов'яно-кочівницьких контактів у середині I тис. н. е. аж ніяк не було.

Підтвердимо таку думку цитатами із Іпатіївського літопису, в котрому події південноруської історії відображені найбільш повно:

«...князь добръ. и крепокъ на рати. и моужествомъ крьпкомъ показаяся. и всякими добродетелми наполненъ. о нем же Оукраина много постана».

«И еха и Смоленьска в борзе и приехавшю же емоу ко Оукраине Галичькой. и взя два города Галичькыи. и оттоле поиде к Галичю».

«Данилоу же возвратившоуся к домови. и еха с братомъ. и прия Берестии. и Оугрвеськъ. и Вершинь. и Столп Кимовъ. и всю Оукраину» [7, с. 653, 663-664, 732].

В усіх згаданих, а також інших випадках мова йде про окраїнні території проживання майбутніх українців, а тоді ще русів. Але загалом «руська» назва превалювала протягом кількох століть на початку II тис. н. е. в першу чергу на півдні східнослов'янської ойкумени, а вживання вищезгаданих «українських» термінів протягом другої половини XIII-XVII ст. в літописах і актових документах незаперечно засвідчує їхній географічно-орієнтувальний характер. Ними в ті часи продовжували означатися окраїнні (порубіжні)

території, котрі перебували під політичним протекторатом (чи цілком в адміністративно-політичному підпорядкуванні) Польщі, Литви, Московії, Туреччини. Незважаючи на те, що в ряді випадків слова ці були написані з великої літери, вони ще не були власними географічними назвами. Не випадково майже завжди вони знаходилися у словосполученні, мали пояснювальні слова: «Литовська Україна», «Смоленська Україна», «Малоросійська Україна», «государеви Украинские города» тощо.

Але одна із назв поступово набувала конкретного географічного змісту, ставала осередком формування козацької державності. Мова йде про землі колишніх Київського і Чернігівського давньоруських князівств, котрі лежали по обидва боки Середнього Дніпра. А вже в документах гетьмана Б. Хмельницького та його наступників термін «Україна» постійно фігурує у значенні конкретної землі [14, с. 5–7]. Та не тільки в даних джерелах: ще один француз – Г. де Боплан – у своєму посланні із картою польському королю Яну-Казимиру повідомляє про «...опис цього великого пограниччя – України [Ukraine], розташованої між Московією і Трансильванією». І далі: «Якраз на цій топографічній карті Ви можете за мить оглянути з будь-якої точки цю простору землю України, володіння якої є для Вас таким же славним, як і вигідним» [3, с. 23–24].

Але і в пізньосередньовічній та ранньомодерній часи (XVII–XVIII ст.) «українська» назва ще не превалювала на даній території, про що, зокрема, свідчать так звані козацькі літописи, і передусім відомий твір С. Величка [2]. В ньому виділяються окремі зони в межах сучасних українських теренів, і в першу чергу це стосується районів перебування реєстрового козацтва та запорожців. Останні свої «вольності» не пов'язували із «материковою» Україною, хоча вона й була для них «милою вітчизною». Тож вони чітко визначали свої простори у Північному Причорномор'ї та на Нижньому Дніпрі, котрі іменувалися ними як «Запорозьке низове військо». Що ж до земель по обидва боки Середнього Дніпра, то вони сприймалися тими ж запорожцями відносно рівною мірою як «Україна» та «Мала Росія». Дещо рідше з боку жителів низових земель згадуються «Малоросійська Україна» і «малоросійська вітчизна», а також інші територіальні визначення.

У етнічному відношенні населення Центральної України та лівобережних районів іменуються як «руси», «малоросіяни», «козаки», «малоросійський народ», «український народ», «простодушний козако-руський народ», «козако-український народ». Не були забуті й землі, що тоді перебували під владою Речі Посполитої: це

«Русь» (Волинь і суміжні території), де проживала «руська людина» у якої були «предки українські».

Але виокремлення територій на цьому не закінчується. Специфіка розвитку української козацької державності призвела до того, що не лише С. Величко, але й інші автори фіксували події цієї доби та окремі історичні процеси на «цьогобічному» (в основному на правому) й «тогобічному» (відповідно, лівому) берегах Середнього Дніпра. А ці означення цілком можна порівнювати з терміном «Задніпров'я» в літописах Самовидця та Г. Грабянки, котрі з'явилися дещо раніше твору С. Величка.

На першому із названих берегів відзначається розташування «України малоросійської», або ж просто «України»; тут правлять «гетьмани українські», хоча зустрічаються і «малоросійські» винятки. «Мала Росія» й похідні від цієї назви теж, за певними винятками, розміщуються в основному на іншому, лівому дніпровському березі. Слід також відзначити, що в іноземних тогочасних джерелах – в першу чергу польських та російських – «українсько-малоросійський» поділ берегів Дніпра-Славутича відображає таке ж географічне розмежування. А підкарпатський регіон продовжував традиційно іменуватися «Руссю», що надалі знайшло відображення в збереженні тут етноніму «русини» щодо автохтонного східнослов'янського населення.

Але весь спектр наявної інформації дозволяє зробити головний висновок: козацькі часи стали основною ланкою у формуванні сучасного українського народу, а складні й неоднозначні процеси його становлення отримали своє відображення як в історично-географічній термінології, так і в розмаїтті самоназв, що знайшло відображення і в паралельному використанні таких термінів як «Русь», «Мала Русь», «Україна» [12, с. 189].

Та подальший розвиток української національної ідеї мав суттєві труднощі у зв'язку з тим, що значна частина української еліти була асимільована панівними прошарками Російської імперії – на сході і в центрі України, а також Австро-Угорщини та Польщі – на заході, а це, своєю чергою, стримувало процес національного поступу. Як відзначав З. Когут, «...у традиційному суспільстві, де політичне лідерство було ексклюзивною прерогативою вищих класів, асиміляція національної еліти іншою культурою означала втрату національного політичного представництва. Процес побудови української нації значно відрізнявся від побудови тих націй, які, хоча й не мали державності, вповні зберегли свої традиційні еліти. На відміну від поляків, чий національний рух на початкових етапах

спирався на історичну легітимність шляхти, а згодом поширився на інші етнічно польські прошарки, українці мали спочатку сформувати новий прошарок, здатний бути лідером, – інтелігенцію, – і подальший національний рух спирався не на історичну легітимність, а насамперед на етнічні й лінгвістичні ознаки» [9, с. 79].

Та незважаючи на цілком об'єктивні й чисельні суб'єктивні перешкоди, «український напрям» в європейській історії продовжував розвиватися, а його лідерами вже в ХІХ ст. стали представники нової прогресивної інтелігенції: М. Максимович, П. Куліш, М. Костомаров, М. Драгоманов, В. Антонович та багато інших яскравих особистостей. В цілому слід відзначити, що саме у цей час письменники, журналісти й історики вперше почали вести мову про Україну як про сучасну національну державу. Вони побачили зв'язок, спочатку доволі опосередкований, між єдиною мовою, культурою та правами на політичний суверенітет.

Яскравим прикладом «національного ренесансу» стала діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, новим елементом котрого стало формування ідеї українського націоналізму (саме в позитивному значенні даного поняття). Програма цієї організації, де поєднувалися засади романтичного націоналізму з радикальними суспільно-політичними ідеями декабристського руху, відзначалася наповненістю духом християнської віри, а метою стала незалежна українська республіка у федерації слов'янських народів. На чолі братства стояв М. Костомаров, а у його діяльності активну участь брав Т. Шевченко. Перший із них у своїй концептуальній праці «Закон Божий (Книга буття українського народу)» відзначав: «Бо голос України не затих. І встане Україна зі своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні в хорутан, ні у сербів, ні у болгар.

Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським.

Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на це місто, де на карті буде намальована Україна: “От камень, его же не брегоша зиждушии, той бысь во главу”» [8, с. 168–169].

Але також необхідно зазначити, що М. Костомаров, як і інші лідери національного руху ХІХ ст., використовували виключно «українську» термінологію лише тоді, коли спілкувалися із ши-

роками масами прогресивних читачів-патріотів, тобто із широкою громадськістю. Зі своїми колегами-науковцями вони й надалі використовували як «малоросійську», так і «південноруську» термінологію. Своєрідний та важливий прорив стався на вітчизняній інтелектуальній ниві, лише тоді, коли тут з'явився Т. Шевченко зі своєю творчістю:

«Нема на світі України,
Немає другого Дніпра» [16, с. 266].

Він, як писав М. Грушевський, «...можна сказати й рішив це питання, як мають себе називати його земляки» [5, с. 14]. Знаковим у контексті розгляду цього важливого питання є походження Т. Шевченка – із селян-кріпаків. Тож можна стверджувати, що у той час, коли українська ідея й самоназва дійшли від інтелектуальних верхів до народних низів, стався й історичний власний вибір основної маси осілих слов'ян-автохтонів у становленні їх як етносу й кінцевої окремоті через власну та єдину назву з-поміж інших людських спільнот.

Надалі використання сучасної української назви стає повсюдним і незаперечним, про що свідчать хоча б висловлювання таких непересічних особистостей:

М. Міхновський: «Наша нація у своєму історичному минулому часто була несолідарною поміж окремими своїми частинами, але нині увесь цвіт української нації по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією надією: “Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ”» [11, с. 55–56].

М. Грушевський: «Обставини так зложились, що великі завдання і досягнення стали для нас можливі, що ми можемо творити не тільки свободну й незалежну Україну, а й Україну Велику. Велику не територією, чи багатством, чи пануванням над иньшими, а велику отими соціально-моральними вартостями, про котрі я сказав. Сеї величи я їй бажаю й прагну, иньшої – імперіалістичної, чи мілітаристичної не хочу ні трохи, вважаю її небезпечною спокую» [6, с. 33].

В. Липинський: «Без власної-ж держави я собі ніколи не уявляв і тепер не уявляю можливості існування Української – не етнографічної маси – а Нації» [10, с. 3].

Подібні висловлювання можна продовжувати, починаючи від діячів кінця XIX – початку XX ст. і аж до сьогодення. Але, на нашу думку, процес ствердження української самоназви навіть у такому стислому викладі протягом багатьох століть простежується досить

чітко. Можна лише висловити надію, що після проходження такої фази у своєму самостановленні, сучасні українці та їхні нащадки вже не будуть модернізуватися тривалий час хоча б у власному самоусвідомленні під теперішнім ім'ям.

Список використаних джерел

1. Баран В.Д. Давні слов'яни / В.Д. Баран. – К.: Альтернативи, 1998. – 335 с. – (Україна крізь віки; т. 3).
2. Величко Самійло. Літопис: у 2-х томах. – К.: Дніпро, 1991.
3. Боплан Г.Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Г. Л. де Боплан. – К.: Наук. думка; Кембрідж (Мас.): Укр. наук. ін-т, 1990. – 256 с.
4. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т.1. До початку XI віка / М. Грушевський; [редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1991. – 736 с. – (Пам'ятки історії думки України).
5. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – 240 с.
6. Грушевський М. На порозі Нової України: Гадки і мрії / М. Грушевський; [ред. В.П. Плачинда]. – К.: Наукова думка, 1991. – 128 с.
7. Залізняк Л. Україногенеза у тумані міфології / Л. Залізняк, М. Відейко // Новітні міфи та фальшивки про походження українців: Збірник статей. – К.: Темпора, 2008. – С. 33–50.
8. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / [АН УРСР. Археограф. комісія та ін.: упоряд. М.І. Бутич, І.І. Глизь, О.О. Франко; редкол.: П.С. Сохань (голов. ред.) та ін.] – К.: Наукова думка. 1990. Т. 1. – 1990. – 544 с.
9. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут. – К.: Критика, 2004. – 352 с.
10. Липинський В.К. Україна на переломі, 1657–1659 рр.: Замітки до історії українського державного будівництва в 17 ст. / В.К. Липинський. – Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського, 1991. – 346 с.
11. Міхновський М. Самостійна Україна; Справа української інтелігенції / М. Міхновський; [упоряд., передм. В.В. Яременко]. – К.: МАУП, 2007. – 350с.
12. Моця О.П. «Русь», «Мала Русь», «Україна» в післямонгольські та козацькі часи / О.П. Моця; [НАН України; Інститут археології; Проект Наукова книга]. – К.: Наукова думка, 2009. – 320с.
13. Ипатьевская летопись. Изд. 3-е. – М.: АН СССР, 1962. – (Перевид. / Полное собрание русских летописей. / Под ред. А.А. Шахматова. СПб, 1908). – Т. 2. – 87 с.

14. Толочко П.П. Назва «Україна» в південно-руських літописах і актових документах / П.П. Толочко // Київська старовина. – 1994. – №3. – С. 2–9.

15. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі [пер. з фр. Ю. Назаренко]. – К.: Томіріс, 1993. – 224 с.

16. Шевченко, Т.Г. Кобзар / Т.Г. Шевченко. – К. : Дніпро, 1981. – 611с.

17. Півторак Г. Витримки з виступів на круглому столі «Міфологізація походження українців» / Г. Півторак, Н. Бурдо. // Новітні міфи та фальшивки про походження українців: Збірник статей. – К.: Темпора, 2008. – С. 29-32.

Моця А.П. Название «Украина» в исторической памяти земледельцев-автохтонов юга Восточной Европы.

Рассматривается проблема происхождения названия «Украина» и его употребление в местной среде восточноевропейского юга на протяжении почти 1500-летнего периода с V по XIX в. н. е. и его утверждение в начале XX в.

Ключевые слова: исторический миф, историческая память, название «Украина», летописи.

Motsia O.P. Name «Ukraine» in historical memory of agrarian autochthon population of Southern Europe

The problem of origin of name “Ukraine”, its use in settings of eastern Europe South during almost 1500 years, beginning from V to XIX century, its implementing in early XX century are considered.

Key words: historical myth, historical memory, Name «Ukraine», chronicles.

ДЕРЖАВНІ ЮВІЛЕЇ: МІЖ ІСТОРІЄЮ І ПОЛІТИКОЮ. ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ РУСІ

У статті розглянуто теорію походження Русі-України, базовану на новітній концепції світосистемного аналізу Еммануїла Валлерстайна у зв'язку з очікування ювілею 1150-ліття зародження російської державності.

Ключові слова: Русь, Русь-Україна, російська державність, світосистемний аналіз, мінісистеми, світоімперії, світоекономіка, норманісти, антинорманісти, 1150-ліття зародження російської державності.

5 березня 2011 р. в Російській Федерації було опубліковано Указ Президента від 3 березня 2011 р. № 267 «Про святкування 1150-ліття зародження російської державності». В ньому йшлося про те, що «з метою подальшої консолідації російського суспільства» Президент РФ постановив прийняти урядову пропозицію «про святкування в 2012 році 1150-ліття зародження російської державності». Виконання плану основних заходів щодо святкування було покладено на відповідний організаційний комітет. Інформаційними агентствами Росії було роз'яснено, що «в 862 році до влади в Новгороді прийшов Рюрик, і саме ця дата традиційно вважається “точкою відліку” для Росії» [1].

Щоправда, консенсусу щодо самої дати і її трактування серед представників наукової думки Росії у повній мірі досягнуто не було. Наприклад, Андрій Буровський, автор книги «Отец городов русских», з позицій російського націоналізму стверджує, що «колискою російської державності є не Київ, а Новгород», а тому закликав росіян «вернутися до витоків і усвідомити себе спадкоємцями не лише Московського князівства, але й Новгородської республіки» [2]. Тобто спадкоємність має йти лінійно: Великий Новгород – Москва. Київ у цьому вимірі залишається десь на узбіччі.

Водночас керівник Староладожської археологічної експедиції Анатолій Кірпічников (розкопки за свого президентства двічі відвідував В. Путін) дотримується здебільшого імперського трактування історичних подій. Роль Рюрика, на його думку, полягає в тому, що «він заснував першу на Русі династію, яка протрималась на троні

до кінця XVI ст. Держава, заснована Рюриком, називалася в різні віки по-різному: Київська Русь, Московська держава, Російська імперія, СРСР, Російська Федерація... Але існувала вона безперервно, не зважаючи на ворожі нашествия, лихоліття, смути і революції» [3].

Як же відреагувала громадськість України на ювілейні ініціативи Росії? Відомий науковець і публіцист Ігор Лосев із здивуванням запитав: «Це виходить, що в 862 році від народження Христа уже була Росія?». І далі: «А хто у нас відповідь на цей “м’який”, але вельми небезпечний виклик? [...] А де ж наша роз’єднана національна інтелігенція, що вічно гризеться й розважається “постмодернізмом”?» [4].

Слід віддати належне: публіцистичними виступами, найчастіше у газеті «День», на проголошення ювілею російської держави відгукнувся цілий ряд українських науковців (А. Свідзинський, М. Жуйкова, В. Степанков, П. Кралюк, О. Палій та ін.). А далі надійшли й практичні пропозиції. За свідченням доктора філософії, професора Національного університету «Острозька академія» Петра Кралюка, «1 вересня в Острозьку академію приїхав академік Микола Жулинський. От ми утрьох: Микола Жулинський, ректор Ігор Пасічник і я розмірковували про те, що, можливо, у нас теж віднайдеться ювілей, який варто відзначити. У “Повісті врем’яних літ” чітко написано, що 852 року наша земля почала називатися руською. А руська – не означає російська. До XIX століття Руссю називали українські терени. Тож Острозька академія виступила ініціативою поважно відзначити 1160-ліття української державності. Можна говорити також про 1160 років української історіографії, української літератури. Помилково вважати, що вітчизняна література розпочалася з “Енеїди” Івана Котляревського. Просто про її давній період мало знають» [5].

Хочу звернути особливу увагу: ювілейні ініціативи Росії стали лише одним із факторів посилення уваги українських науковців до питання національної ідентичності України. І свідчення тому – численні публікації на тему нашої історичної минувшини як в наукових виданнях, так і в пресі. Найбільш наочний приклад – вихід за загальною редакцією Лариси Івшиної монументального збірника під назвою «Сила м’якого знака, або Повернення Руської правди» [6]. Головний пафос останнього видання, як на мене, і полягає саме в тому, щоб розмістити осмислення ідентичності України в площину її історичної тяглості – Русі–України. Друга особливість – вийти за рамки суто політичної історії й здійснити аналіз феномену нарощування в середовищі українського демосу (не етносу, і це принципово!) системи тих соціонормативних цінностей,

які засвідчують нашу європейськість. Оскільки ця тема невичерпна, пропоную до висловлених у книзі бібліотеки «Дня» – ще одну версію походження Русі-України, вироблену із опертям на доробок тих представників суспільних наук, які мені близькі за духом й методологією дослідження.

В пошуках історичної істини

Чому ми знову взялися за переосмислення походження Русі-України? Невже вчені віднайшли якісь нові літописи чи принципово відмінні від попередніх архівні документи? Зовсім ні. Насамперед змінилося наше світобачення й постали нові запитання, на які слід знайти відповіді згідно з сучасними реаліями. Адже відомо, що історичні джерела можуть дати відповіді лише на ті запитання, які ми до них ставимо.

Переломні часи в історії, які часто виливаються в своєрідну «соціальну смуту», породжують як відчай, так і пошуки перспективи – «світла в кінці тунелю». Впродовж століть цю функцію намагалися виконувати церковники, що претендували на єдиновірний і всеузагальнюючий спосіб пізнання істини й утвердження віри в наближення «царства Божого» гармонії та соціальної справедливості. Щоправда, в нові часи світські філософи (Декарт, Спіноза) кинули виклик теології й спробували відділити пошук знання від основних церковних структур. Результати на перших порах були неоднозначні. Коли на початку XIX ст. Лаплас підніс у подарунок Наполеону свою книгу про Сонячну систему, той зауважив, що автор книги жодного разу не згадав у ній про Бога. Лаплас відповів: «У мене не було потреби в цій гіпотезі, сір». Тим не менше, мусимо констатувати, що до кінця XVIII ст. в суспільній думці філософське розуміння часто було таким же довільним джерелом знань, як і божественне одкровення.

В XIX ст. криза пізнання навіть вилилася в «розлучення» науки з філософією – прихильники «емпіричної науки» відмовилися визнавати себе філософами. Відповідно в університетах факультети філософії поділилися на два відділення – факультети природничих наук і факультети гуманітарні. Перші віддавали перевагу експериментальним дослідженням, другі – поклалися на інтуїтивне проникнення в сутність речей, на їх інтерпретаційне розуміння. Відтак подібний розподіл знань створив серйозну перепону між пошуками Істини, з одного боку, та пошуками Добра і Краси – з іншого.

Згодом виділяються так звані суспільні науки, а серед них й історія, де одні дослідники схилилися до позитивістського аналізу, а інші – до гуманітарних методів. Загалом історики намагалися ухилитися від формулювання узагальнень чи історичних закономірностей,

акцентували увагу на самотності людського фактору, що зрештою і визначило місце історії серед гуманітарних наук. Крім того європейські історики ХІХ ст. здебільшого віддавали перевагу дослідженням минулого власних країн, так званих історичних націй, історія яких була достатньо документованою.

Оскільки історики обмежувалися дослідженням минулого, вони мало що могли сказати про поточні проблеми, з якими стикалися їхні держави. Політичні ж лідери потребували все більше інформації про сучасне. Як наслідок, в руслі ідеології лібералізму в суспільній свідомості запанував поділ суспільства на три соціальні сфери: ринок, держава і громадянське суспільство. Для їх вивчення слід було опрацювати методологію, яка найбільшою мірою відповідала б кожній сфері. Відтак ринок стали досліджувати економісти, державу – політологи, а громадянське суспільство – соціологи. Вчені прийшли до висновку, що і ринок, і держава, і громадянське суспільство живуть за певними об'єктивними законами, які слід вивести шляхом емпіричного аналізу. Але тут знову постала проблема: як отримати об'єктивне знання про суспільство загалом, а не про кожну окрему зі згаданих сфер. Історики, які виходили із постулату про унікальність соціальних явищ, тут мало чим могли допомогти.

Крім того, постали й інші проблеми: з'ясувалося, що світ складався не лише з історичних народів старої Європи і так званих примітивних неісторичних народів, до яких в ХІХ ст. відносили і ряд бездержавних народів Східної Європи. Крім них існували також так звані високі цивілізації – наприклад, Китай, Індія, Персія, Арабський світ. Всі ці великі цивілізації в минулому, а деякі – й для сучасників, були бюрократичними імперіями: вони охоплювали велетенські території, а тому були змушені вводити в суспільне життя спільну мову, спільну релігію й у багато чому спільні звичаї. Тому назвати жителів цих імперій примітивними навіть відповідно до європейських уявлень ХІХ ст. було неможливо. Відтак знову виник новий напрям у науці – сходознавство. Подальше вивчення народів Африки дало поштовх до утворення ще однієї групи дослідників – антропологів-етнографів. У загальному підсумку до 1914 р. витворилася фрагментарна наукова структура, яка продовжувала існувати до 1945 р., а в багатьох своїх проявах аж до 1960-х рр. Світ у їхньому описанні розпадався на окремі осколки, а спроби філософського осмислення світу в його цілісності все частіше втілювалися під впливом трагедій ХХ ст. (світові війни, Голокост, Голодомор, ГУЛАГ) в сюжетах про ілюзорність суспільного прогресу як такого.

Утворення світового соціалістичного табору, самовизначення країн третього світу, потрясіння основ капіталістичних цінностей під час студентської революції 1968 р. – все це порушувало питання, на які не могли дати відповіді ні сходознавці, ні антропологетнографи, ні політологи. Розгاردіаш в наукових колах порушив традиційні устої суспільних наук. Дійшло до того, що постало питання про наукову істину як таку. У підсумку відбувся цілий ряд наукових дискусій, які призвели до фундаментальних зрушень. Зокрема, по-перше, постала проблема: чи є доцільним відстежувати соціальний розвиток окремо взятої країни, а чи краще взяти за одиницю аналізу дещо більшу територію, в межах якої відбувався розподіл праці (наприклад – регіон Середземномор'я). По-друге, під сумнів було поставлено питання про позачасові «вічні істини» – було запропоновано враховувати структурний час існування певної системи, а також циклічність процесів у її межах. По-третє, французька школа «Анналів» закликала створити комплексну картину історичного розвитку, беручи до уваги всі соціальні сфери, тобто зробити її тотальною. Відтак історикам слід було брати до уваги результати суспільних наук – економіки, політології й соціології, а представникам цих наук бажано бути більш «історичними».

Шлях до світосистемного аналізу

Отже, вихід з кризи став вбачатися у створенні єдиної синтезованої історичної суспільної науки – світосистемного аналізу. Цей науковий напрям початку 1970-х року пов'язаний з ім'ям Еммануїла Валлерстайна [7]. Його засади, на жаль, поки що підтримує в сучасному світі меншість, навіть опозиційна меншість. Іноді світосистемний аналіз хвалять, частіше на нього нападають, викривлюють і перекручують. І не завжди опоненти нової методології вороже налаштовані – часто-густо вони просто погано ознайомлені або налаштовані консервативно. Не останньою чергою світосистемний аналіз відкидається ще й тому, що його аналітика є своєрідним відображенням реального протесту проти загрозливої соціальної несправедливості та нерівномірності розвитку регіонів сучасного світу, що і є основним політичним питанням нашого часу.

Тим не менше, в 1970-ті рр. про світосистемний аналіз (іноді – світсистемний) вперше заговорили серйозно. Нову одиницю аналізу, взяту замість національної держави, було названо світосистемою. Вважається, що останні існували в трьох іпостасях: мінісистеми первісних суспільств, світоімперії часів феодалізму і світоекономіка часів капіталізму. Тобто мова тут йде не про світові (чи всесвітні) системи, економіки, імперії тощо, а про системи, які

самі по собі є світом, хоча зазвичай – і навіть як правило – вони не охоплюють увесь світ.

Саме цей пункт, на мою думку, і має бути відправним при аналізі походження Русі-України – як своєрідної світосистеми, яка представляла собою певний територіально-часовий простір, що охоплював безліч політичних і культурних одиниць, але водночас був єдиним організмом, уся діяльність якого була підпорядкована єдиним системним правилам. Та й взагалі, у викладі історії Русі-України було б доречно, як на мій погляд, покласти положення угорського (пізніше – англійського) дослідника Карла Поланьї про три форми економічної організації спільноти: взаємність в мінісистемах первісного суспільства («ти – мені, а я тобі»), перерозподіл у феодальній світоімперії (коли товари поступають знизу вгору, а потім частково надходять вниз), і, нарешті, ринок за умов світоєкономіки капіталізму (коли обмін набуває монетарної форми і відбувається на суспільних майданчиках).

Основний висновок, до якого приходять Еммануїл Валлерстайн і учні його школи, – «національні держави не можуть бути самостійною і самоцінною одиницею вивчення, що б нам не приписували національна гордість й міністерства науки. Як в астрономії об'єкт дослідження в принципі один – Усесвіт, так і в соціальній історичній науці одиницею дослідження має бути вся світосистема. Лише в рамках світосистеми виникають і можуть плідно досліджуватися дві основні інституціональні опори сучасності – держави і ринки» [8].

Світосистемний аналіз – концепція, базована на оповіді. Її прихильники дотримуються тієї точки зору, що всі форми дослідницької діяльності мають використовувати оповідь (нарратив). Інша справа, що один нарратив відображає дійсність краще, інший – гірше. Дотримуючись принципів тотальної історії і єдинодисциплінарного підходу, прихильники світосистемного аналізу прагнуть зруйнувати жорсткі кордони між економічними, політологічними й соціально-культурними дослідницькими методиками.

Ясна річ, кожен нарратив потребує своєї головної дійової особи. У позитивістів все зосереджувалося навколо індивідуума, особистості. Для класиків марксизму головним героєм був пролетарій, а для істориків-державників – політик. Але для світосистемного аналізу всі ці дійові особи, а також численні соціальні структури – ланки одного ланцюга. Вони розглядаються не як базові елементарні частинки, а як складові частини системної амальгами (суміші), з котрої вони вийшли і, відповідно, від якої вони діють. Дійові особи вільні

у своїх вчинках, але вони залишаються частиною загального, позаяк їхню свободу дій обмежують біографічні і соціальні бар'єри.

Ще одна важлива обставина для аналізу походження Русі. Для прихильників світосистемного аналізу час і простір, а скоріше часопростір, не є якоюсь зовнішньою незмінною даністю (яка завжди була, є і буде), в рамках якої існує соціальна реальність. Часопростори створюються і постійно змінюються, а соціум є пульсуючим організмом, який то стискується, то розширюється. Він не змінюється впродовж тривалого часу, і водночас змінюється щохвилини. Це, звичайно, парадокс, але не суперечність. Тому основне завдання історичної соціальної науки – навчитися з цим парадоксом справлятися.

Антинорманізм як діагноз

Яким же є основний наратив Русі, і хто займає центральне місце серед головних героїв цієї оповіді? Придумувати тут щось нове немає потреби: тричі впродовж трьох останніх століть в Росії спалахувала з новою силою суперечка норманістів з антинорманістами навколо варязької проблеми: у XVIII ст. (боротьба Г. Міллера проти М. Ломоносова в Академії Наук); в XIX ст. (публічна дискусія М. Погодіна й М. Костомарова в Петербурзькому університеті); а з 1965 р. полеміка Л. Клейна й І. Шаскольського. Йшлося про ту роль, яку відіграли варяги (нормани) у становленні Русі.

Не вважаю себе спеціалістом в цьому питанні, а тому зведу свою роль до популяризації авторитетних суджень академіка чотирьох академій (американської, турецької, фінської і української) О. Прицака, якого вважаю своїм наставником на шляху історіософських досліджень, і світлу пам'ять якого хотів би вшанувати, представивши у цій публікації хоча б у тезовому викладі його бачення походження Русі (допитливого читача відсилаємо до його книги обсягом більш як тисячу сторінок під назвою «Походження Русі», що вийшла у видавництві «Обереги» в 1997 р. [9]).

За оцінкою О. Прицака, «двохсотлітнє норманістсько-антинорманістське протистояння виявилось безсилим у вирішенні проблеми походження Русі». Ця думка покійного академіка перегукується з судженнями останнього «збурювача спокою» навколо проблеми норманів – Л. Клейна. Він вважає, що ніякої норманської теорії чи хоча б наукової концепції взагалі не існує, просто є «гіпотези про етнічну ідентифікацію варягів, про ту чи іншу міру участі скандинавів у давній історії нашої країни». Що ж стосується антинорманізму, то він не представлений в жодній країні світу крім Росії, хоча завоювання скандинавів були по всій Європі і навіть поза

її межами. В Росії ж, за оцінкою Л. Клейна, «це не наукова течія, а ідеологічна тенденція, що впроваджується в науку з міркувань, які представлені як патріотичні. Це характерний саме для нашого народу комплекс національної неповноцінності, корені якого слід шукати в сучасній ситуації». Від себе скажу, що оскільки ми тут ступаємо на слизьке для українців поле коментування російських комплексів, то відволічемося від сучасної ситуації в Росії і просто візьмемо до уваги ту думку Л. Клейна, що «не всі гіпотези в разі підтвердження стають теоріями, багато з них стають не теоріями, а фактами. Суперечка йде про факти» [10].

Тож про деякі факти у викладі О. Пріцака. Насамперед про термін Русь і його «національне» наповнення. Дійсно, під 839 р. в Бертинських анналах згадується правитель політичної організації, названої терміном «Рос» (Rhos – візант.). Арабський автор Ібн-Хордадбег, який розвідував торговельні шляхи в Євразії, також повідомляє, що існують дві міжнародні компанії – іудейські Раданіти, що контролювали шляхи до Хазарії, а також неіудейські «Рус» (Rus), що контролювали торгівлю на півночі Східної Європи. О. Пріцак порушує цілком слушне запитання: як руси, що тільки-но виринули з безвісті, могли виявитися такими вправними міжнародними торгівцями, що захопили під свій контроль велетенський регіон?

Пояснення видатного вченого таке. З поділом Середземного моря між християнами і мусульманами (бл. 660 р.) ні ті, ні інші вже не могли вільно подорожувати чи вести торгівлю морем, перебуваючи у перманентному стані війни. Цю нішу заповнили колишні римські городяни іудейської віри, які мали змогу безпечно плавати від Марселю аж до Хазарії. Тим часом їхні неіудейські торгові конкуренти (фризи у співпраці зі скандинавськими вождями) спробували знайти шляхи до Євразії в обхід – через Балтійське та Біле моря. Вони утворили своєрідне товариство морських кочівників і наприкінці IX ст. виступали як вікінги. В цей же час балтійськими вендами, яких сусіди згодом стали називати кривичами, були колонізовані певні території на сході і засновані два важливі торгові поселення – Полоцьк і Смоленськ. З часом ці та інші поселення перетворилися на міста-держави, які стали запрошувати до керівництва досвідчених торговельних і військових менеджерів – членів балтійських харизматичних кланів. Одним із об'єднань міст була конфедерація Старої Ладоги, Білоозера та Ізборська. Кожне місто представляло свою етнічну групу: Стара Ладога – естів; Білоозеро – вепсів (весь); Ізборськ – слов'янських вендів. В середині IX ст. вони «запросили

на правління» – тобто визнали владу – фризсько-датського короля Рьоріка (Рюрика).

А тепер про найголовніше – про етнічний фактор у процесі зародження державності Русі, очолюваної представниками торговельного товариства Rus. Позиція О. Прицака з цього питання така: «Суспільства Балтійського регіону, які тепер розвивалися, звичайно ж не склали національної культури в сучасному розумінні. Дани, фризи й руси були поліетнічною, багатомовною, безтериторіальною спільністю морських кочівників та жителів почасті «східних», а подекуди полісних міст і торговельних поселень. Руси й фризи виступали міжнародними торговцями, що підтверджує теорію про створення ринку як економічної організації саме торговцями, а не селянами чи ремісниками». Дві останні страти, як представники суспільства «нижчої» культури, ще не знали літератури чи сакральних текстів – основи культури «вищої». На той час не була чітко окреслена і територія володінь Русів.

У міських торговельних поселеннях користувалися кількома мовами залежно від функцій. Місцевою мовою спілкувалися сім'ї чи роди, а дві чи більше *linguae francae* служили для професійного вжитку. Отже, робить висновок О. Прицак, «говорити про шведську національну культуру IX-X ст. немає сенсу. В балтійській спільності всі її складові елементи – нормани, венди (слов'яни), балти і фіни – були рівнозначними [...]. Стало звичаєм (відомим через Рюриковичів) мати два чи більше імен, відповідно до професійних чи подружніх зв'язків».

Русь як світоімперія

Якщо підходити до справи формально, то перші свідчення про Руський каганат, за свідченням О. Прицака, з'являються в 839 р. Саме в цей час в Хазарії відбулася революція каварів, які виступили проти кагана та його політики нав'язування іудаїзму. Каган змушений був залишити країну і шукати прихистку в поселенні торгової громади русів біля Ростова. Його сини взяли собі за дружин дівчат з клану Інглінгів із Упсали – найвизначнішої династії всієї балтійської зони. Харизма кагана як наділеного божою благодаттю піднесла торгову громаду русів до рівня державного політичного центру, вирізнивши його з-поміж колоній інших менш значних «варягів». Титул кагана в ті часи був великим соціальним капіталом, який забезпечував належний рівень відносин з Візантією. Для торгових людей це багато значило, а тому волзькі руси скоро витіснили конкурентів-раданітів і на півдні Східної Європи.

Чи можна цю дату – 839 р. – вважати точкою відліку заснуван-

ня Русі? І так, і ні. Як мовиться, одна ластівка весни не робить. В політиці мало проголосити суверенітет – треба, щоб цей суверенітет був підкріплений належним економічним, воєнним та культурним потенціалом, з одного боку, та політичним визнанням сусідніми державами – з іншого. У 860 р. відбувся похід русів на економічну столицю Євразії Константинополь, завдяки чому було торовано шлях «з варяг у греки». Відтак Дніпро замінив Волгу в якості головної торговельної артерії, а Київ, колишнє хазарське укріплення поблизу дніпровської переправи, перетворився в середині X ст. на перспективного супутника Константинополя.

Загальною цією тривалий шлях становлення Русі, О. Прицак виділяє в ньому три фази: волзький період (бл.839-930), дніпровський (бл.930-1036) та київський (1036-1169). Київська фаза відрізняється від двох перших принципово: протягом двох перших руси володіли переважно торговельними шляхами й племенами, але не територіями. У разі потреби вони знищували суперників, збирали данину й контролювали торговіща уздовж двох основних міжнародних шляхів: волзько-донського до Булгарії й Ітилю та дніпровського – з варяг через Київ і до грецького Константинополя. І лише третій київський період має в нашому контексті принципову відмінність – він знаменував собою початок культурної консолідації Русі й спробу її «націоналізації».

В цій третій фазі в Русі відбуваються справді тектонічні зрушення. По-перше, Новгород став значнішим за Стару Ладогу, яка мовно і культурно залишалася винятково скандинавською аж до свого занепаду в середині XI ст., тоді як Новгород від самого початку був двомовним. Новгородці як нащадки переважно балтійських слов'янів-венедів виконали унікальну функцію, пристосувавши вікінгівську концепцію «варварського» закону до слов'янської політичної культури. «Руська Правда» – перше зведення законів у Східній Європі – походить саме з Новгорода, єдиного місця на Русі, де поняття закону було загальноновизнаним, прийнятним і зрозумілим аж до драматичної загибелі республіки «Пан Великий Новгород» у 1479 р.

По-друге, у 1036 р. Ярослав, новгородський правитель, який щойно утвердився в Києві, розгромив печенігів і закріпив свій варіант Римської імперії, ідеологічним центром якої став Софійський собор у Києві, а підґрунтям – система новгородських законів. Це підштовхнуло його до введення як сакральної (священної завдяки місії Кирила і Мефодія) й законної мови у його володіннях саме церковнослов'янської, яка після занепаду Дунайської Болгарії втратила свого власника державного рівня.

По-третє, Ярослав почав перетворювати Русь на територіальну спільноту шляхом осадження княжої мандрівної дружини на київській, чернігівській і переяславській землях. Як результат таких дій назви «Русь» і «Руська земля», що засвідчені в другій половині XI ст. і побутували в XII ст., стали вживатися тепер у новому значенні, а саме виключно щодо Південної Русі (нинішньої України). До цього часу «Русь» була іноземною правлячою верхівкою з примітивною соціально-політичною організацією, складеною із морських і річкових кочівників, котрі періодично збирали данину (полюддя) для своїх князів, однак не були стабільно пов'язані з жодною визначеною територією.

Справді, «культурна революція» Ярослава спричинила якісно новий стрибок – від поліетнічної, багатомовної й безтериторіальної спільноти з культурою «нижчого» рівня до «вищої» культури, освяченої сакральною слов'янською мовою. Занепад незалежної болгарської держави залишив церкву і слов'янський обряд з його відносно цілим зведенням духовних і державно-політичних текстів безгосподаря. Відтак саме це дало можливість Руській землі оволодіти цією культурою без загрози втрати власної самобутності. Обнародування в 1115 р. зведених редакцій літописів, складених в першому духовному центрі Східної Європи – Києво-Печерському монастирі – стало своєрідним актом демонстрації спільності історичної долі. Висновок О. Прицака щодо походження Русі однозначний: «Саме тоді, під час Київського періоду, з появою власної історичної самосвідомості й почала поставати Русь як законна історична сутність».

Проблема руської спадщини

Зазначений вище виклад походження Русі представляє собою наукову точку зору, в якій панує гегелівська традиція: коли якийсь суспільний феномен, як от система державної влади, лише виникає, то її ще практично немає. Формування системи а тим більше такої світосистеми як Київська Русь – східноєвропейський аналог Стародавньому Риму чи Візантії – справді тривалий в історії період. Коли ж сьогодні ставиться питання про відзначення тієї чи іншої конкретної дати започаткування Русі-України на державному рівні, то тут аргументи науковців на кшталт: «З одного боку, так, але з другого боку – он як», – не проходять. Як правило, з урахуванням історичного тла на державному рівні адміністративно приймаються певні вольові рішення, які переслідують якусь політичну мету. Так було завжди, і, судячи з усього, не скоро ця традиція урветься.

Отже, надалі в практичному плані дискусія в Україні про походження Русі, очевидно, буде тривати на перехресті наукової думки

і політичної доцільності. Відразу хочу зауважити: розгляд питання в площині визначення «старшого брата», який, мовляв, має більше підстав на батьківську спадщину Русі, до добра не доведе – який би народ не виставляли в ролі цього правонаступника. Важко собі уявити спір між італійцями, іспанцями, французами, німцями та англійцями про те, хто ж з них є істинним і єдиним спадкоємцем такої світоімперії як Стародавній Рим. Ті, хто ставить розгляд проблеми в площину – українською чи російською була Русь, акцентуючи увагу лише на етнічній стороні цього питання, вишукуючи аргументи в контексті землі і крові тощо – стають у завідомо програшну позицію. Про це засвідчують, зокрема, кроки Російської Федерації щодо відзначення 1150-ліття російської державності.

Аналізуючи технологію ювілейних ініціатив у Російській Федерації, доходиш думки, що проблема наукового обґрунтування ювілейної дати хвилювала ініціаторів ювілею менш за все. 18 вересня 2009 р., під час відзначення 1150-ліття Великого Новгороду відомий кінорежисер Микита Міхалков виступив з ініціативою відзначити 1150-ліття утворення держави. Заодно він зауважив, що «надо прибрать в стране, поскольку мы живем в ужасающей грязи». Ініціатива була почута, і, як повідомляли російські інформаційні агентства, Президент Росії Д. Медведев дійшов думки про необхідність «відзначити в 2012 році 1150-ліття виникнення російської держави». Стосовно зауважень М. Міхалкова щодо бруду, то тут президент відповів: «Ваш емоційний спіч виправданий... Я згоден, що ми маємо ставити перед собою великі ідеї навести порядок в країні. Але ми не можемо обмежуватися закликami, це не спрацює, ми це вже проходили». Д. Медведев запропонував найближчим часом підготувати відповідний указ і прийняти спеціальну широку програму урочистих заходів.

Між тим, з ювілейними датами якимось відразу не залагодилось. Місто Новгород виявилось тим місцем спотикання, де, за М. Гоголем, з самого початку «ніяк не витанцьовувалось». Насамперед, серед науковців виник ряд запитань навколо ювілею самого Великого Новгороду. В Новгороді ювілейна дата виявилася «таємницею за сімома печатями», бо не була ні умотивована, ні позначена на офіційному сайті. Аналітики висловили припущення, що оскільки перша згадка про прихід Рюрика датована 862 р., то для того, щоб йому «було куди прийти», ініціатори ювілею відступили трохи на 3 роки назад і самовільно призначили дату заснування міста Новгороду 859 р. А між тим, археологічні знахідки ХХ ст. дозволили датувати час заснування Новгороду не раніше кінця ІХ ст., тобто

декількома десятиліттями пізніше після приходу Рюрика. Наприклад, той же А. Кірпи́чников стверджує, що саме Стара Ладога (нині сільське селище) стала «першою столицею древньої держави Русь, потім столицю було перенесено в поселення поблизу нинішнього Новгород, відомого за літописами під скандинавською назвою Хольмгард, а нині як Рюрикове городище. Новгород в той період ще не існувало».

Втім до зауважень нинішніх науковців мало хто прислухався. Губернатор Новгородської області Сергій Мітін відкрив слухання доповіддю «Новгородська земля – історична колицка російської державності», апелюючи до істориків минулого (Татіщева, Карамзіна, Соловйова, Ключевського та Погодіна), які вважали 862 рік датою зародження російської державності. А до того ж, зауважив губернатор, у XIX ст. ця дата заслужила на велику повагу з боку російської громадськості і влади: «зокрема указом імператора Миколи I (!!) 862-му року було надано офіційного статусу “начального события русской государственности”». Указ було взято до виконання Міністерством народної освіти, і декілька поколінь росіян з дитинства засвоїли літописну версію утворення цієї держави». Тобто губернатор довів до відома присутніх, що так було раніше, за царя, так буде й сьогодні – яку влада дату назве, така й буде. Що могли сказати нинішні історики проти такої аргументації?

У підсумку – «процесс пошел». На початку 2011 р. лідер ЛДПР Володимир Жириновський звернувся до голови уряду РФ Володимира Путіна з проханням зробити Великий Новгород центром святкування 1150-ліття Росії. В російських ЗМІ з'явилася інформація, що основними центрами святкування в 2012 р. будуть Москва, Київ і Великий Новгород. Крім цих трьох міст, де мають відбутися головні заходи, мають взяти участь ще й Ізборськ (Псковська область), Білоозеро (Вологодська область) і Ростов Великий (Ярославська область). На святкування 1150-ліття Великого Новгорода урядом Росії було виділено фінансування в обсязі 5 млрд. рублів. Інформація про те, скільки буде виділено на відзначення урочистостей у 2012 р., поки що не траплялася [11].

Залучення Києва

Тим часом на повен зріст постала проблема залучення до святкових урочистостей України. Зрозуміла річ, ініціатива мала б виходити нібито від громадськості. Відтак в Україні були мобілізовані контрагенти, які, судячи з усього, спеціалізуються на пропаганді ідей «Русского мира»: Європейський інститут політичної культури (Київ), Інформаційне агентство «ІнфоРос», Інформаційне агентство

«РБК-Україна», Інститут російського зарубіжжя (Москва) та портал from-ua.com. Як повідомлялося у ЗМІ, 12 листопада 2010 р. вони організували так звані громадські слухання, на які були запрошені видні представники української влади і опозиції, вчені, експерти, представники політичних партій і громадських організацій, зарубіжні дипломати, експерти і журналісти. Хто із запрошених був присутнім – таємниця, оповита мороком, оскільки в Інтернеті було представлено лише виступи двох-трьох учасників із глибокими роздумами на тему: «Ось я народився в Україні, або Білорусі, але працюю нині в Москві, а тому мені важко ідентифікувати себе – ким же насправді я є».

Втім, ідеологію названого зібрання озвучив директор Інституту російського зарубіжжя Сергій Пантелєєв. У короткому викладі її можна звести до ряду тез: вихідці з України традиційно були «імперіобудівничим» елементом і в Росії, і в Радянському Союзі; ведучі російські геополітичні концепції, зокрема євразійство, часто створювалися етнічними українцями (П. Савицький, П. Сувчинський, Г. Вернадський та інші); нині Україна могла б виступити в якості об'єднуючої ланки в налагодженні російсько-білоруських відносин. Відтак сформувався й соціальний запит до України: підкреслюючи історичну, духовну й культурну роль Києва як традиційного центру «Русского мира», і посилаючись на концепцію Патріарха Московського і всієї Русі Кирила, Сергій Пантелєєв висловив переконання в тому, що в російському суспільстві є попит на інтеграційні ініціативи з боку Києва, які відповідали б його статусу «матери городов русских» і «колыбели русского православия». У підсумку С. Пантелєєв виступив з ініціативою створення так званого Громадянського форуму України, Росії й Білорусі «як інструменту громадської дипломатії, що сприяє гармонізації відносин між нашими державами» [12]. Акцентуючи увагу на тому, що нині в Україні поступово розсіюються євролізії, учасники цих громадських слухань настійно закликали «керівництво України, її зовнішньополітичне відомство оперативно і прагматично утворити довгостроковий, вигідний і патріотичний, що йде від глибинних інтересів українського суспільства, стратегічний, геополітичний східний проєкт. І насамперед – на розвиток відносин з Російською Федерацією і Білоруссю» [13].

Друге дихання це зібрання отримало 21 квітня 2011 р. в Москві у Центральному будинку журналіста, де відбувся міжнародний круглий стіл, «присвячений проблемам підготовки святкування в 2012 році 1150-ліття утворення Древньоруської держави». Своєрідним був і контингент цього зібрання: «громадські діячі, вчені,

представники офіційних структур трьох країн, які спеціалізуються на роботі із співвітчизниками». Характер і спрямування виступів знову визначив той же С. Пантелєєв, який, власне, повторив усі тези, озвучені перед тим у Києві. Разом з тим, враховуючи момент 1150-ліття, він дещо змінив акцент виступу із громадського на нібито науковий: «Тут є аспект історичний і громадський. Причому перший – визначальний». Зміст цього наукового аспекту, за словами наукового експерта зібрання із Інституту слов'янознавства Олега Йєменського, полягає в тому, що «історично ми є учасниками єдиного державного проекту і єдиної країни. Ми всі разом – це і є Русь. Таке наше спільне начало, записане в Києві, і не втратило своєї актуальності й досьогодні. Ця дата – паросток нашої самосвідомості».

Резолюція круглого столу теж не відрізнялась оригінальністю: учасники «закликали президентів України і Білорусі підтримати ідею проведення урочистих заходів у всіх країнах-спадкоємицях Давньоруської держави». Ініціатори цієї ідеї звернулися також до глав Росії, України і Білорусі з пропозицією провести неформальний саміт, приурочений до знаменного ювілею. Зазначалося, що планується розробка міжнародної громадської програми святкових урочистостей, а також формування відповідної координаційної ради. Родзинка круглого столу полягала у заяві, що «даний захід – перший щабель з реалізації ще однієї масштабної ідеї: створення Громадянського форуму Росії, України і Білорусі». Питання про те, хто і з яких фондів фінансуватиме всі ці форуми і програми, скромно замовчувалося [14].

Крапки над «і»

Всі ці так звані громадські ініціативи, звісна річ, покликані лише створити тло для події справді значущої: 22 червня 2011 р. в старовинному місті Володимирі Президент Російської Федерації Дмитро Медведєв провів спільне засідання президій Ради з культури й мистецтва та Ради з науки, технологій і освіти, присвячене підготовці до святкування 1150-ліття зародження російської державності відповідно до Указу № 267. На мою думку, цією новою редакцією було засвідчено, що впродовж 2009-2011 років відбулася еволюція в оцінці російською владою ювілейної дати: уже не «утворення», і не «виникнення», а саме «зародження» російської державності. І в цьому можна вбачати певні зрушення в суспільній думці Росії, тому що термін «зародження» можна трактувати досить широко і навіть, маючи відповідне бажання, відшукати якесь раціональне зерно.

Власне про науку тут можна говорити досить умовно. Сам Д. Медведєв наголосив на тому, що «наука має право дотримува-

тися абсолютно різних, діаметрально протилежних точок зору на найрізноманітніші події». Інша справа, зазначив Президент, – викладання історії в школі і університетах, де виникає проблема пошуку так званих консенсусних точок зору «для того, щоб наші молоді громадяни отримали деякі загальні уявлення про те, як відбувалося формування нашої країни». Ці судження, як на мою думку, є слухними і загальноприйнятими у всьому світі, оскільки виховання майбутнього громадянина країни є завданням не лише сфери науки і освіти, а й політичного істеблішменту тієї чи іншої держави, що й видно з виступу Д. Медведєва. Зрештою, наука і освіта фінансується державою, а відтак, зазначає Президент Росії, «у нас сьогодні унікальна ситуація, коли ми здатні і цей ювілей відсвяткувати належним чином, і водночас дати поштовх до розвитку історичної науки, археології і цілого комплексу інших наук, які пов'язані з історією нашої держави. Але в остаточному рахунку це робиться для того, щоб ми отримали додаткові можливості для розвитку нашої держави» [15].

Отже, без будь-якого упередження чи запобігання слід визнати, що це був виступ державного діяча, який відстоює інтереси своєї держави, відстоює їх у контексті тих викликів часу, на які Росія має знайти відповідь з урахуванням реального співвідношення соціальних і політичних сил всередині країни та глобальних тенденцій у світі. А тому з розумінням можна поставитись до таких слів Президента: «Коли я підписував цей Указ, я довго думав: слід його підписувати, не слід його підписувати, – і все ж таки міркування на користь святкування цього символічного ювілею російської державності переважили, тому що це має значення не тільки і не стільки наукове, скільки абсолютно практичне. А сенс очевидний: консолідація нашої країни, нашого народу з метою подальшого розвитку нашої великої й дуже складної держави» [16].

Інша справа – інтереси України, які Д. Медведєв абсолютно не зобов'язаний відстоювати, про що він досить дипломатично виклав у своєму виступі: «Тепер з приводу наших друзів на Україні, в Білорусі [...]. Ясна річ, ми зацікавлені в тому, щоб вони з нами все це відсвяткували. Але ми люди цілком розумні й гнучкі. Указ, який я підписав, підкреслюю, це російський указ, а не український. Я – Президент Російської Федерації, а не України. Він називається «Святкування 1150-ліття зародження російської державності», тому що він розповсюджується на територію Російської Федерації. Звичайно, ми можемо розглядати цю подію як центральну ланку виникнення руської державності, тому що ми розуміємо, що це були за події. І в цьому смислі така інтерпретація абсолютно не суперечить

смыслу цього документа. Будь ласка, якщо наші українські друзі в цьому плані готові брати з нами співучасть в цих процесах, я буду дуже радий. Природно, і на своєму рівні я обов'язково підніму це питання у взаємозв'язках з Україною і Білоруссю» [17].

Тут, як на мене, складність адекватного сприйняття позиції російської сторони полягає в тому, що в сучасних російських текстах відсутнє давнє написання «русская», як це характерно для XI ст., чи написання «русская», як це було прийнято в XV ст., а натомість вживається «русская», коли не зовсім зрозуміло про що йдеться – про «русских» як «великоросів», чи про «росіян» як громадян Росії, чи, зрештою, про населення стародавньої Русі. Тому й важко збагнути, про що говорив директор Інституту всесвітньої історії РАН Олександр Чубар'ян, коли він інтерпретував думку Д. Медведева в такий спосіб: розглядати події часів Рюрика як цивілізаційне поле, на якому «сформировалось русское государство», і «на котором впоследствии зарождались основы для государственности и Украины, и Белоруссии». Виходить так, що спершу сформувалося «русское государство», а вже потім згодом закладалися основи державності України і Білорусі. Тут доводиться лише руками розвести – якою не є дипломатична позиція Медведева, а в трактуванні Чубар'яна знову впливає той самий сумнозвісний «старший брат». Якби у виступі директора Інституту Росії прозвучало: «а вже потім згодом закладалися основи державності Росії, України і Білорусі», то можна було б зафіксувати факт зрушення у суспільній свідомості росіян – вони нарешті позбулися комплексу «старшого брата». Але цього «якби», очевидно, не сталося.

Торжество презентизму

Виникає законне питання: звідкіля цей шалений попит на різноманітні ювілеї й урочистості, який ставить істориків у таке незavidне становище? На це запитання намагається дати відповідь французький дослідник Франсуа Артог [18]. Він звертає увагу на те, що на фоні глобалізації, формування світової економіки і водночас зростання загроз втратити світове культурне надбання, відбувся справжній сплеск загального захоплення усім, що пов'язано з пам'яттю про минуле. Ці суспільні потрясіння і кризи останніх часів загострили бажання відновити порушений «зв'язок часів».

Однак меморіальний бум кінця XX – початку XXI ст. зовсім не свідчить, що суспільство стало пильніше вдивляється в історичне минуле. Навпаки, на думку Ф. Артога, захоплення історичною пам'яттю стало лише проявом справжнього диктату сучасності. Насправді відбувається остаточне сходження з порядку денного

двох типів історичного мислення: 1) того, що перевіряє сучасне минулим, і 2) того, що перевіряє сучасне майбутнім. Виходячи з цього, саме сьогоднішній день у боротьбі за умі людей намагається самотвердитись і більше того – поставити собі на службу і минуле, і майбутнє. Цей сучасний презентизм виходить з того, що сучасне має самостійно ідентифікувати себе незалежно ні від свого минулого, ні від очікуваного майбутнього, як це було донині. Понад те, сучасне має не просто визначити, а й цілеспрямовано детермінувати як минуле (про що ми маємо згадувати, а про що забути), а також і майбутнє (що саме ми будемо і яку долю прокладаємо людуству). В такий спосіб сучасне бере на себе відповідальність і за минуле, і за майбутнє.

Але тут ховається і своєрідна пастка: якщо, за твердженням німецького дослідника Рейнхарта Козелека, динаміка історичного часу створюється напругою, що виникає між пластом набутого досвіду і горизонтом очікувань [19], то презентизм – навпаки, самостійно формує для себе комфортне минуле і визначає собі таке ж комфортне майбутнє, а відтак втрачає реальне відчуття виклику доби і, як наслідок, формує таку ж неадекватну відповідь на неадекватне розуміння виклику часу. З таким відчуттям часу суспільство може деякий час комфортно існувати, коли для цього є накопичені раніше ресурси, але таке суспільство втрачає життєву енергію – той самий потенціал напруженості між минулим досвідом і горизонтом устремлінь. Рано чи пізно в такому суспільстві може запанувати психологія глитая: «Після нас – хоч потоп».

Але сталося так, як сталося, і це стосується не лише нас із нашими ювілейними турботами. Слід констатувати: в останній третині ХХ століття в європейській історичній думці запанував презентизм, і суспільство робить предметом культу сучасність. Звісно, все нове є добре забутим старим. Так і ідеї презентизму мають свої витoki в минулому – до попередників презентизму можна віднести античних епікурейців та стоїків. Можна принагідно згадати й знамениту фразу Гете із «Фауста»: «Зупинись, миттєвосте!» Та й у філософії екзистенціалізму є чимало елементів презентизму. Але у презентизмі кінця ХХ – початку ХХІ століть є свій оригінальний профіль. В його основі лежить розчарування в усіх ілюзіях й ідеалах: там, де не залишиться віри ні в революційну ідею, ні в соціалістичне суспільство, ні в національну державу, ні в краще майбутнє, – найбільшу цінність набувають лише багатство, комфорт і спокусливі миттєвості відчуттів. Ф. Артог перераховує найрізноманітніші види і прояви цього побутового презентизму: від світосприйняття безробітного, а разом з тим безтурботного клошара до споглядальної психології заможного

го туриста; від косметичних засобів проти ожиріння і старіння до найсучасніших інформаційних технологій.

Слід особливо наголосити на тому, що сучасне у процесі свого самообожнювання поводить ся вкрай агресивно: йому не достатньо бути просто сучасним, воно прагне закріпити собі місце в історії, увіковічитися в ній. Політичні діячі свідомо вибудовують свою біографію як вибирування послідовних кроків на шляху «історичних» виступів і «визначних» діянь, а також виявляють підвищений інтерес до власного родоводу (йдуть активні архівні пошуки генеалогії). Масово наймаються соціологи й політтехнологи, які вибудовують імідж свого патрона посиланнями на всілякі соціологічні опитування за певний період. Різноманітні «ювілейні урочистості» – чи то комерційної фірми, чи навчального закладу, чи установи – стають ключовим моментом створення іміджу і бренду інституції. Що вже говорити про різноманітні державні урочистості з фесрверками і бучними парадами, за допомогою яких правлячий клас, що сповідує презентизм, намагається освятити свою власну сучасну ідентичність.

За доби презентизму пам'ять набуває все більшу питому вагу, витісняючи історію-науку на другий план. Вивчення колективної пам'яті якогось регіону або якоїсь соціальної страти презентизм намагається підняти до рівня аналогу історії ментальностей. Пам'ять, що поставлена на службу презентизму, стає способом усвідомити й поширити серед широкого загалу своє містечкове розуміння сучасної доби. Різноманітні історичні місцини й регіональні герої конструюються й постійно реконструюються відповідно до поточної кон'юнктури, і це викликає різноманітні, часом травматичні, реакції з боку інших сегментів суспільства. На догоду правлячому класу переписуються національні історії, формуються різноманітні національні символи, масово продукуються національні герої, які мають увіковічити сучасний фрагмент історії країни і надати йому статусу хоча б історичної доби разом з належними величчю і шануванням.

За таких умов історик втрачає ряд функцій, які були йому притаманні в минулому. Він перестає бути своєрідним «оголеним нервом», який намагається намацати і вгадати в минулому поки що невиразні риси майбутнього, перестає бути й посередником між минулим і майбутнім. Місце історика посідає політтехнолог, який удостоюється права посередництва між сучасниками, відводячи їм (з їхнього ж дозволу) те чи інше місце в нинішній суспільній ієрархії, а також вибираючи одночасно в минулому лише те, що відповідає

історичній пам'яті державних мужів дня сьогоднішнього, і водночас нехтуючи тим, що для розуміння його вельможних сучасників втратило вагу і, з їхньої точки зору, вже не є актуальним для суспільного інтересу. У підсумку адепти національної пам'яті і їхні поплічники розповідають про те, що державні мужі хочуть пам'ятати, і в жодному випадку не про те, що вони намагаються забути.

Ось така, по суті, приземлена й укорочена, навіть травмована історична пам'ять через зазначені обставини перетворюється у надто місткий термін – своєрідну метаісторію, оскільки в поєднку між пам'яттю та історією перевага почала віддаватися все ж таки пам'яті. До того ж спільноті стала нав'язуватися думка, що саме ось таке відфільтроване розуміння історії і є насправді реалізацією ідеї щодо відповідальності перед пам'яттю поколінь.

Що будемо вшановувати?

Відтак акцентуємо на тому, що різноманітних ювілейних урочистостей нам не оминати – таким є соціальне замовлення правлячого класу. Можна хіба що докласти зусиль, щоб наповнити визначений ювілей бодай якимось раціональним змістом. Тільки тоді можна буде говорити про успіх урочистостей, про дату яких домовляються (це відповідає практиці сучасності). Завжди на першому місці має стояти питання: яке надзавдання ми ставимо і якого кінцевого результату очікуємо? На мій погляд, це надзавдання було чітко сформульоване Л. Івшиною у передмові до книги «Сила м'якого знака»: «Піднятися до рівня власної історії!» Але, як на мою думку, в цій історії слід вичленити домінуючу ланку, яка на сьогоднішній день є першорядною – «Русь-Україна як світосистема», насамперед як система влади і належної моральної та соціонормативної культури, а вже через цю призму й аналізувати українську історію. Системний аналіз не є якоюсь новиною. До речі, до нього вдаються авторитетні російські історики (Ю.Півоваров, А.Фурсов) і доходять певних висновків: «Надо заглянуть поглубже в Историю – в киевские времена, помня при этом, однако, что “киевская модель” не просто отличалась от “московской модели”, но во многих отношениях была ее антиподом, и что не Москва, а Литва (Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське. – Авт.) – реальний “модельний” наследник Киевской Руси» [20].

Не відмовляючись від «київської спадщини» (і справедливо, бо Русь таки була своєрідним цивілізаційним Усесвітом в усій Східній Європі, яка, крім київського «ядра» мала ще й велетенську «периферію»), зазначені автори визначають для себе, що все, «что мы называем Русской Системой, стало возникать в ордынскую эпо-

ху (этот термин представляется нам более адекватным, чем “удельная эпоха”), при “белокостных” (“цаган ясун”) ордынских царях [...]. Историческим “мигом-вечностью” рождения Русской Системы стала Великая Самодержавная Революция (1517/1565-1649), в ходе которой в форме самодержавия окончательно сформировался-выковался тот субъект – Русская Власть, который мог создавать, конструировать, высекать, полагать, специализировать (от “space” – пространство) некую систему» [21].

Якщо ініціатива Острозької Академії увійде в практичну фазу, і ми в Україні будемо відзначати якусь ювілейну дату, пов'язану з історією Русі-України, то, очевидно, її ідейно-змістовим наповненням мали б бути ті характерні риси «Руської Системи» київського періоду, які ми шануємо і намагаємось відповідати їм в сьогодні. Насамперед мова має, очевидно, йти про те, що тогочасна Русь була суспільством європейським і полісуб'єктним. Європейський тип суспільного розвитку відрізняється від інших тим, що заснований не лише на фіксації суб'єктності суспільства, але й самого суб'єкта в суспільстві. Прийняття християнства стало не лише велетенською духовною, а й соціальною революцією. Воно створило соціальну модель індивідуального суб'єкта, в якій по суті було поєднано індивіда фізичного й індивіда соціального.

Християнське суспільство є полісуб'єктним як соціальний тип: історичними суб'єктами в ньому стають (і визнаються) окремі індивіди, групи, корпорації, інституції й держава. Так чи інакше, у контексті владних відносин різні князівства Русі являли собою соціальні чотирикутники з кутами: князь, боярство, віче, церква. Зрозуміла річ, в різних землях Русі домінували різні «кути». Але навіть там, де пануючим кутом був князівський, навіть там, де у князя історично була найліпша позиція стосовно інших кутів, де не суспільство прикликала князя, а княжа влада в силу цілого ряду причин вибудовувала суспільство (Північно-Східна Русь), ця влада не мала у своєму розпорядженні такого обсягу насилля, щоб стати єдиною і якісно змінити співвідношення сил, кутів у чотирикутнику, не кажучи вже про те, щоб зламати його а тим більше позбавити кутів суб'єктності.

Для аргументації цього положення знову звернемося до авторитетного свідчення Ю. Півоварова та А. Фурсова: «Когда Андрей Юрьевич Боголюбский, решил действовать по принципу “власть первична”, “власть все”, попытался подмять под себя бояр и церковь, стать первым в русских историях (а ретроспективно и в Русской Истории) единодержцем и превратить “четыреуголь-

ник” влади в сингулярну точку Влади, из которой возникает все остальное, его отправили на тот свет» [22]. На той час особисті прагнення князя ще не стали домінуючими – не було у влади сил для здійснення тотального насилля, тим більше, що їй протистояв озброєний народ. Руський простолюдн домонгольських часів часто був не лише озброєним, але й знав, що за ним стоїть віче.

Те, що сталось з демократичними традиціями стародавньої Русі згодом, то вже інша тема для розмови. Історія того чи іншого суспільства є відкритою системою, а її розвиток не фатально визначений – завжди є альтернативи, не кажучи вже про гру випадку. Історичний процес можна було б визнати містичним, якби з нього виключити випадковість, писав не хто інший, як К. Маркс. І він був правий. Сьогодні ми теж перебуваємо в стані вибору – чи будемо дотримуватися демократичних традицій системи влади, чи самодержавних, і цей вибір залежить від кожного із нас. Саме цю думку насамперед мав би донести до суспільної свідомості очікуваний ювілей Русі-України.

Список використаних джерел

1. Медведев велел праздновать 1150-летие российского государства // Сибирское агенство новостей: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fed.sibnovosti.ru/society/139057-medvedev-velel-prazdnovat-1150-letie-rossiyskogo-gosudarstva>
2. Кречетников А. 1150-летие российского государства: «Рюриковичи мы!» / А. Кречетников // BBC. Русская служба: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/russian/russia/2011/03/110307_russia_gyurik_anniversary.shtml
3. Кирпичников А. Когда праздновать 1150-летие Русского государства? / А. Кирпичников. – Newsland: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsland.ru/news/detail/id/604489/>
4. Лосев І. Росія готується до «1150-річчя російської держави». Хто в Україні відповідь на цей виклик? / І. Лосев // День. – 2011. – 29 липня.
5. Ця книжка – стратегічного значення // День. – 2011. – 23-24 вересня.
6. Сила м'якого знака, або Повернення Руської правди / Заг. ред. Л. Івшиної. – К.: Вид-во ПрАТ «Українська прес-група», 2011. – 800 с.
7. Валлерстайн І. Миросистемний аналіз: вступ / І. Валлерстайн. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 247 с.
8. Валлерстайн І. Миросистемний аналіз: вступ / І. Валлерстайн. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – С. 29.

9. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг) / О. Прицак. – К.: Обереги, 1997. – 1073 с.

10. Клейн Л. Антиномизм как диагноз. Историк и археолог Лев Клейн отвечает критикам / Л. Клейн // Полит.ру: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://polit.ru/article/2010/12/03/klein_antmormanism/print/

11. Медведев призвал отметить 1150-летие России // – Newsland: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsland.ru/news/detail/id/412647/>; Медведев призвал отметить 1150-летие России // – Newsinfo. Национальная информационная группа: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsinfo.ru/news/2009-09-18/medvedev/722293/?mod>

12. <http://www.russkie.org/index.php?module=printnews&id=19893>

13. Конец евроиллюзий: нужен ли Гражданский Форум Украины, России и Беларуси? // Фраза.ua: Авторский взгляд на жизнь: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://frazua.com/analitics/13.11.10/103445.html>

14. <http://russkg.ru/index.php?option=comcontent&view=article&id=1>; <http://www.edinaya-odessa.org/publ/print:page.1.28858-obshhestve>

15. Заседание по вопросу подготовки к празднованию 1150-летия зарождения российской государственности // Президент России. Официальный сайт: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://state.kremlin.ru/news/12075/print>

16. Заседание по вопросу подготовки к празднованию 1150-летия зарождения российской государственности // Президент России. Официальный сайт: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://state.kremlin.ru/news/12075/print>

17. Заседание по вопросу подготовки к празднованию 1150-летия зарождения российской государственности // Президент России. Официальный сайт: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://state.kremlin.ru/news/12075/print>

18. Артог Ф. Порядок времени, режимы историчности /Ф. Артог: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.ru/nz/2008/3/ar3.html>

19. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. – К.: Дух і літера, 2006. – 436 с.

20. Пивоваров Ю.С., Фурсов А.М. Русская Система: генезис, структура и функционирование (тезисы и рабочие гипотезы) / Ю.С. Пивоваров, А.М. Фурсов // Русский исторический журнал. – 1998. – № 3. – С. 16.

21. Пивоваров Ю.С., Фурсов А.М. Русская Система: генезис, структура и функционирование (тезисы и рабочие гипотезы) / Ю.С. Пивоваров, А.М. Фурсов // Русский исторический журнал. – 1998. – № 3. – С. 16.

22. Пивоваров Ю.С., Фурсов А.М. Русская Система: генезис, структура

и функционирование (тезисы и рабочие гипотезы) / Ю.С. Пивоваров, А.М. Фурсов // Русский исторический журнал. – 1998. – № 3. – С. 19.

Ткаченко В.Н. Государственные юбилеи: между политикой и историей. К вопросу о происхождении Руси

В статье рассмотрено теорию происхождения Руси-Украины, основанную на новейшей концепции миросистемного анализа Эммануила Веллерстайна в связи с ожидаемым празднованием 1150-летия российской государственности.

Ключевые слова: Русь, Русь-Украина, российская государственность, миросистемный анализ, минисистемы, мироимперии, мироэкономика, норманисты, антинорманисты, 1150-летие зарождения российской государственности.

Tkachenko V.M. State anniversaries: between history and policy. To the issue of the Rus origin

The theory of origin Rus-Ukraine based on the newest conception of world-systems analysis by Emmanuel Wallerstein is considered.

Key words: Rus, Rus-Ukraine, Russian statehood, world-systems analysis, mini-systems, world-empires, world-economy, Normanist, anti-Normanist.

ПЕРСОНАЛІЇ

УДК 741.7:159.923

Завальнюк О.М.

ВАЛЕРІЙ СТЕПАНКОВ (СИЛУЕТ ОСОБИСТОСТІ: ДО 65-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Висвітлено життєвий і науковий шлях відомого українського вченого-історика, дослідника українського козацтва XVII–XVIII ст., автора численних праць з проблематики становлення та розвитку Української держави середини XVII–XVIII ст., зокрема Визвольної війни Б. Хмельницького.

Ключові слова: вчений, Національно-визвольна війна середини XVII століття, національна революція, Б. Хмельницький, Українська держава, Гетьманщина.

Відомий український історик належить до провідних фахівців з вивчення доби раннього нового часу, насамперед проблематики Української революції 1648–1676 рр., утворення й функціонування Гетьманщини (середина XVII–XVIII ст.), ролі козацтва у XVII–XVIII ст., формування у цей час української державної ідеї, персоналій Української держави тощо. Змальовуючи його портрет як вченого, академік НАН України, директор Інституту історії України НАН України В. Смолій зауважував наступне: «Емоційність та чутливість української душі, національного характеру вдало поєднуються в цій людині з раціональністю творчого мислення. Йому сповна притаманні високий рівень професіоналізму, витончена смакова культура, найвищі цінності та моральні імперативи дослідника. В творчій лабораторії Степанкова воєдино поєднані інструментарій та методи історика-практика й водночас генератора креативних схем, думок, підходів. Його науковий доробок позначений загальним баченням досліджуваної епохи, в полотно якої вміло влітаються конкретно-історичні факти».

Він народився 18 вересня 1947 р. у селянській сім'ї батьків-фронтовиків (Степана Федоровича й Катерини Всеволодівни) у с. Слобідка-Рихтівська Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Його дитинство й становлення підвалин особистості проходило в умовах сільського повоєнного життя та культури праці, чесності й справедливості, що панували в сім'ї. Під час навчан-

ня в школі (1954–1965 рр.) виявив здібності у вивченні дисциплін математичного циклу, хоча любив також історію, літературу й суспільствознавство. Школу закінчив 1965 р. з двома четвірками (з української і російської мов), однак срібної медалі не отримав.

Взявши до уваги (з визначенням Валерія Степановича) відсутність належної просторової уяви, вирішив поступати не до Київського політехнічного інституту, а на відділ історії історико-філологічного факультету Кам'янець-Подільського педінституту. Іспити склав успішно, але за конкурсом не пройшов. Проте доля йому посміхнулася: коли розпочалося навчання, приймальна комісія зарахувала його кандидатом у студенти. Здавши на «відмінно» першу екзаменаційну сесію, у березні 1966 р. став де-юре студентом. Виборовши право навчатися, проявив неабиякі наполегливість, цілеспрямованість й працездатність. Водночас робить перші кроки в науку. На II курсі обрав тему науково-дослідної роботи, яка й визначила майбутню проблематику наукових інтересів, що залишилася сталою на все життя: «Події Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. на Поділлі». Саме вона й стала темою дипломної роботи, працюючи над якою вчився аналізувати джерела, виявляти і співставляти історичні факти, думати і викладати власні міркування у слові на папері. Велика заслуга в цьому процесі опанування азів дослідницької роботи належала науковому керівникові доц. П. Щербині. Він, помітивши в юнака здібності, всіляко сприяв їх розвитку, надаючи повну свободу у формуванні власних думок за єдиної вимоги: вони мали аргументуватися даними аналізу джерел й історичної літератури. Так виховувалося почуття професійної відповідальності за кожну висловлену думку, приходило усвідомлення виняткової важливості джерел у процесі пізнання минулого. Необхідно також відзначити позитивний вплив на розвиток творчої особистості, пройнятої демократизмом, атмосфери історичного факультету, очолюваного доц. А. Копиловим та кафедри історії, керованої проф. Л. Коваленком. Весною 1969 р. став одним із переможців I Всесоюзного конкурсу студентських робіт з суспільних наук, що проводився у Луганську. У червні цього ж року на «відмінно» захистив дипломну роботу.

Закінчивши інститут з «відзнакою», Валерій Степанков поїхав за призначенням працювати вчителем історії до Сергіївської восьмирічної школи Путильського району Чернівецької області. У серпні 1970 р. А. Копилов та Л. Коваленко запросили його працювати на посаду асистента на кафедру загальної (всесвітньої) історії Кам'янець-Подільського педінституту, де почав проводити

семінарські заняття з історії середніх віків та нової історії. У травні наступного року пішов на військову службу до лав радянської армії (потрапив до ракетного підрозділу, розташованого в лісах, поблизу естонського міста Раквере). Після демобілізації повернувся на кафедру, де читав лекційний курс «Нова і новітня історія країн Азії та Африки», який став визначальним у наступній викладацькій роботі. Й нині продовжує читати студентам III курсу «Нову історію країн Азії та Африки». Успішне оволодіння навчальною дисципліною й методикою її викладання дало підстави вченій раді інституту обрати його у 1977 р. на посаду старшого викладача кафедри.

Незрівнянно складнішим виявився шлях формування Валерія Степановича, як вченого. Коло його наукових інтересів охоплювало епоху Національно-визвольної війни середини XVII ст. За порадою видатного дослідника козацтва старшого наукового співробітника відділу історії феодалізму Інституту історії України Олени Апанович 1972 р. обрав наступну тему дисертаційної роботи: «Антифеодальна боротьба на Правобережній Україні в роки Визвольної війни (1648-1654)». Вона була затверджена й О. Апанович погодилася стати науковим керівником. Однак, саме цього року на українську інтелігенцію розпочався черговий наступ комуністичного режиму, який побоювався пробудження національної свідомості українців, відновлення їх історичної пам'яті. Його політичною жертвою й стала О. Апанович, котру звільнили з роботи (поновилася на ній лише 1995 р.). Історія козацтва, як і визвольних змагань українського народу, потрапила до негласно табуованої тематики.

Втрапивши потенційного наукового керівника, молодий науковець продовжував наполегливо працювати над розробкою «неактуальної наукової роботи», час від часу консультуючись з О. Апанович. Як і раніше, кожного року проводив відпустки в архівах, рукописних відділах наукових бібліотек і в бібліотеках Києва, Львова, Ленінграда (нині Санкт-Петербург). Саме у відомій бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна (Ленінград) вперше проштудював відповідні томи «Історії України-Руси» М. Грушевського, забороненої в Україні. За його визнанням, ця праця стала першим потужним ударом по його світоглядним засадам (марксистсько-ленінським) в цілому й, зокрема, розуміння сутності Визвольної війни, сформованої на основі панівної концепції «возз'єднання України з Росією». Започаткувався тривалий і далеко небезболісний процес пошуку історичної істини.

У 1975 і 1978 рр. в «Українському історичному журналі» та збірнику «Питання історії СРСР» побачили світ перші статті, присвячені висвітленню соціальної боротьби в козацькій Україні

після укладення Зборівської (1649 р.) і Білоцерківської (1651 р.) угод з Річчю Посполитою. Їх прикметною рисою була різноманітність використаної джерельної бази. Помітним успіхом молодого науковця стала публікація у 1979 р. у всесоюзному часописі «История СССР» статті, присвяченої соціальній політиці гетьманського уряду у роки Визвольної війни й боротьбі проти неї поспільства. Попри певну загостреність соціального аспекту (у світлі марксистської теорії класової боротьби), автор вперше в історіографії зробив спробу проаналізувати соціальний аспект внутрішньої політики Б. Хмельницького. У травні наступного року у спеціалізованій вченій раді Дніпропетровського університету успішно захистив кандидатську дисертацію «Антифеодальна боротьба селянства і козацьких низів у роки Визвольної війни (1648–1654)». У ній реконструював цілісну картину розгортання соціальної боротьби й обґрунтував теоретичне положення про її переростання влітку 1648 р. у Селянську війну, що на теренах козацької України тривала до кінця червня 1652 р. На основі аналізу різноманітних джерел розкрив масштабність впливу соціального чинника на хід визвольних змагань українського народу та соціально-економічну політику Б. Хмельницького, показав істотні зміни у становищі селянства на теренах витвореної Української держави, що відбулися під впливом Селянської війни.

Після захисту дисертації основні зусилля дослідник зосередив на написанні монографії «Антифеодальна боротьба в Україні в роки Визвольної війни (1648–1654)» (19,5 др. арк.), яку закінчив наприкінці 1982 р. Міністерство освіти УРСР направило її у видавництво при Львівському університеті. Розпочався справжній «марафон» (тривав до кінця 1991 р.) щодо її скорочення й переробки. Інтенсивно працюючи в архівах і рукописних відділах наукових бібліотек, він підготував ряд статей дискусійного й теоретичного характеру, але упродовж 1981–1987 рр. жодної з них не опублікував – видавництва відхиляли їх. Так, редакція часопису «История СССР» повернула у березні 1985 р. Валерію Степановичу статтю «Особливості розвитку класової боротьби і її вплив на процес формування Української феодальної державності у середині XVII ст.». Серед причини неприйняття її до друку в план редакції, підписаному завідуючою відділом історії СРСР період феодалізму Є.Н. Швейковською, ледь не головною названа наступна: «Авторское понимание формирования украинской государственности не четко и несвободно от влияния украинской националистической историографии». Зайве говорити про серйозність у тогочасних реаліях суспільно-політичного життя як самого офіційного обвину-

вачення українського історика з боку редакції центрального фахового журналу з історії СРСР у перебуванні під впливом «української націоналістичної історіографії», так і можливих наслідків для нього. На щастя, ідеологічна обстановка середини 80-х рр. уже була значно ліберальнішою, ніж репресивна атмосфера 70-х рр.

За таких обставин у 1980–1987 р. побачили світ лише 13 публікацій краснавчого характеру (переважно у формі тез доповідей на наукових конференціях), що торкалися висвітлення перебігу подій визвольної й соціальної боротьби у середині XVII ст. на Поділлі, Волині, Чернігівщині. Їх особливість полягала, по-перше, у науковій актуальності, а по-друге, - у новизні. Саме у цей час, внаслідок систематичного й копіткого вивчення джерел, осмислення їх явної і прихованої інформації, а також глибокого осягнення творчого спадку українських, російських і польських учених, у поглядах Валерія Степановича на сутність подій середини XVII ст. започатковується переосмислення основоположних ідей офіційної концепції Визвольної війни й «возз'єднання України з Росією». Насамперед дослідник самостійно приходиться до думки, що метою боротьби українців було створення своєї національної держави, а не досягнення міфічного «возз'єднання України з Росією», а відтак постать Б. Хмельницького в його очах трансформувалася з талановитого дипломата й полководця у видатного державотворця. Це власне відкриття (в історіографії подібний погляд відстоювали й розвивали учні М. Грушевського і В. Липинського) спонукало його до перегляду концептуальних засад радянської історіографії.

1987 рік став знаковим роком для подальшої наукової творчості Валерія Степановича, його професійного зростання з перспективного науковця у відомого вченого. По-перше, вочевидь, за Божим провидінням започатковується тісна співпраця з доктором історичних наук, заввідділом феодалізму Інституту історії України Валерієм Смолієм, до речі, також випускником історичного факультету Кам'янець-Подільського педінституту, яка триває й до нині (тобто уже 25 літ). Різні за характером, вони у співпраці органічно доповнюють один одного і, як показало життя, можуть слугувати своєрідним прикладом уміння знаходити шляхи до спільного розв'язання найдискусійніших наукових проблем, не зациклюючись на власному науковому егоїзмі, на власній «правоті». Тоді ж вони обидва, за визнанням Валерія Степановича, «дійшли принципової згоди щодо, по-перше, гострої актуальності проблеми з'ясування сутності подій середини XVII ст. й діяльності Б. Хмельницького; по-друге, необхідності співпраці у розробці їх теоретичних аспектів, що

ґрунтувалися б на співставленні результатів аналізу процесів, подій явищ, дискусій, в яких би до уваги бралася лише виключно наукова аргументація (права «золотої середини» була відхилена відразу), і абсолютне право кожного з нас на збереженні власного погляду». Було вирішено приступити до створення фундаментальної праці про життя і діяльність Б. Хмельницького.

По-друге, внаслідок започаткованого процесу демократизації й лібералізації суспільно-політичного й ідеологічного життя, що відбувалися у ході «горбачовської перебудови», створювалися сприятливі умови для наукового пошуку, знімається табу на козацьку тематику й критику російської політики щодо України, вперше можна було відкрито писати про державотворчі процеси в Україні, давати об'єктивну оцінку діяльності володарів гетьманської булави тощо. Подих «свіжого повітря» став цілющим для творчості 40-річного дослідника. Лише упродовж 1988–1990 рр. світ побачили 19 публікацій, майже стільки, скільки за попередніх 17 років. Найголовнішими з них були наступні: Из истории заключения Белоцерковского договора (сентябрь 1651 г.) // Вопросы истории СССР. – Харьков, 1988. – Вып. 33; Особливості антифеодальної боротьби на Україні в роки Визвольної війни (1648–1654) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1989. – Вип. 15; Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648 - 1657) // Феодалізм на Україні. – К., 1990. У травні 1989 р., виступаючи на Всесоюзному «Круглому столі», присвяченому актуальним проблемам української медієвістики, вперше в радянській історіографії 50 - 80-х рр. XX ст. порушив проблему особливостей формування Української держави у роки Визвольної війни. Висловлені міркування розвинув під час обговорення наступного року актуальної наукової теми «Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми» на новому «Круглому столі» та опублікованій брошурі «Українська козацька республіка в середині XVII століття: особливості політичного устрою та соціально-економічних відносин». Так почало окреслюватися коло питань, пов'язаних з розбудовою Української держави та її боротьби за незалежність у 1648–1657 рр., що стало однією з провідних проблем наукових студій Валерія Степановича у 90-х рр. XX – першого десятиріччя XXI ст. й темою докторської дисертації.

1991 р. на сторінках двох номерів «Українського історичного журналу» (№ 9, 11) побачила світ праця, в якій автор на основі копіткого дослідження багатого джерельного матеріалу висвітлив державотворчі зусилля Б. Хмельницького, що визначали сутність

його політичної діяльності й дозволили українському народу відновити державне життя на своїх теренах. У «Віснику Академії наук України» надрукував статтю «Програма державного будівництва Богдана Хмельницького» (№ 10), в якій показав еволюцію політичних поглядів українського гетьмана. Цього ж року, нарешті, вийшла друком у видавництві Львівського університету довгоочікувана монографія «Антифеодална боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654)». У ній було висвітлено не тільки панораму масштабної соціальної боротьби поспільства й козацтва проти феодалного утиску з боку шляхти, але й проти політики уряду Б. Хмельницького, спрямованої на поновлення старої моделі соціально-економічних відносин на теренах козацької України. Історик з'ясував також її вплив (особливо у формі Селянської війни 1648–1652 рр.) на внутрішню і зовнішню політику українського уряду, довів важливу роль у розвитку Визвольної війни. Ця книга автора стала першим в українській і зарубіжній історіографії монографічним дослідженням актуальної проблеми значимості соціального чинника у розбудові українського державного життя в добу Нового часу, його ролі у ментальному естві українського етносу. Водночас продовжував інтенсивно вивчати перебіг подій Визвольної війни на території Поділля й Півдня Волині. Взяв участь у написанні посібника для вчителів «Нариси історії Поділля» (1990 р.), книг «Буша. Історико-краєзнавчі нариси» (1991 р.) та «Сполохи козацької звиятги. Нариси» (1991 р.).

В. Смолій, проаналізувавши творчий доробок Валерія Степанкова за 70–80-ті рр. ХХ ст., стверджував, що він «зумів не лише акумулювати у своїй творчості набутий на попередніх історіографічних етапах досвід розробки проблематики Визвольної війни, а й на відміну від своїх попередників запропонувати нові підходи до розв'язання низки питань, пов'язаних із її періодизацією, рушійними силами тощо. Він першим звернув увагу на соціальні аспекти Хмельниччини і кваліфікував їх як селянську війну, яка супроводжувала перший етап Української національної революції... Ще однією прикметною рисою раннього періоду наукової діяльності Валерія Степановича (до речі, цю якість він зберіг до сьогодні) є повага до тих науковців, які передували йому в царині дослідження історії України середини – другої половини ХVІІ ст. Він першим в радянській історіографії повернув їхні імена на сторінки своїх праць, віддав належне їхньому науковому доробку. Вчений скрупульозний у всьому – фактах, цитуванні, визнанні пріоритетності у

тому чи іншому випадку своїх попередників. Випало так, що самому В. Степанкову судилося стати зв'язуючою ланкою між класичним періодом у розвитку української історичної думки і сучасними процесами, як відбуваються в історичній науці».

Перша половина 1990-х рр. позначилася його інтенсивною працею у сфері переосмислення панівної в радянській історіографії концепції «Визвольної війни українського народу і возз'єднання України з Росією (1648–1654 рр.)», а відтак й сутності визвольних змагань українців середини й другої половини XVII ст., процесів розбудови й функціонування Української держави, ролі у них постаті Богдана Великого тощо. Важливе наукове значення мав вихід у світ 1992 р. праці «У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст.», написаної у співавторстві з В. Смолієм. Її появою, на думку В. Матях, авторам «вдалося не лише наочно довести готовність української історичної думки до конструктивного всебічного відтворення на рівні світових методологічних стандартів складних і суперечливих процесів державотворення в козацькій Україні, а й повністю витіснити з українського історіографічного простору рудименти застарілої марксистської парадигми у трактуванні багатьох важливих аспектів національної історії». А «запропонована нова концепція історії Національно-визвольної війни українського народу не лише рішуче витіснила з української історіографії нав'язаний їй у 50–80-х рр. минулого століття стереотип щодо оцінки сутності та основного змісту політичних подій в Україні XVII ст., а й надала своєрідної спрямованості пошукам представників академічного напрямку в царині української історії раннього нового часу».

Цього і наступних років у співавторстві двох відомих дослідників виходять так праці як «Творець Української держави» (часопис «Україна». – 1992. – № 29–32), «Гетьман Петро Дорошенко» (Український історичний журнал. – 1992. – № 7–8), «Правобережна Україна в другій половині XVII – XVIII ст.: проблема державотворення» (К., 1993), «Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет» (К., 1993, 1995), «Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності» (К., 1995). У цих та інших працях вчені на основі аналізу багатого джерельного матеріалу й наукового доробку істориків різних шкіл і напрямків реконструювали масштабну панораму національно-визвольної, конфесійної й соціальної боротьби українського населення середини й другої половини XVII ст., з'ясували складні процеси розбудови і функціонування відродженої Української держави, внутрішню і зовнішню політику її урядів,

формування нової політичної еліти, вплив геополітичного чинника на перебіг боротьби за незалежність тощо.

Важливо наголосити на тому, що Валерій Степанков і Валерій Смолій внесли чимало «новаційних зрушень» у вивчення всього комплексу найважливіших наукових проблем, що визріли в історіографії даної тематики. Поділяємо думку В. Матях, що вони, спираючись на історіографічну спадщину своїх попередників та критичне переосмислення джерельного матеріалу, спромоглися аргументовано довести, що національно-визвольна боротьба, яка тривала з кінця 40-х до середини 70-х рр. XVII ст., «не може бути зведена до спрощеної схеми «загальнонародної боротьби за возз'єднання України з Росією», оскільки «започаткувала нову епоху в боротьбі народу за незалежність і створення самостійної держави», а отже й не може бути звершеною 1654 р., бо «підписання договору з Москвою не було для Б.Хмельницького та його уряду самоціллю, кінцевим результатом довготривалої, жорстокої боротьби з Річчю Посполитою». Відповідно січнево-березневої події 1654 р. можуть бути оцінені лише як заключний акорд одного з етапів першого (січень 1648–липень 1657 рр.) періоду Національно-визвольної війни, на якому відбувався «активний пошук українським урядом виходу з фатальної геополітичної ситуації», що склалася навколо України у 1652–1653 рр. Натомість, як граничний, авторами пропонується 1676 р. – час завершення кількарічного процесу «руйнування державних інституцій у Правобережній Україні».

Закономірним результатом плідної наукової творчості Валерія Степанкова став успішний захист ним у грудні 1993 р. за сукупністю робіт у формі наукової доповіді докторської дисертації «Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648–1657 роки)» у стінах Київського національного університету імені Тараса Шевченка. У ній вперше в історіографії було з'ясовано комплекс питань, пов'язаних з розбудовою Української держави, функціонуванням її інституцій, внутрішньою і зовнішньою політикою уряду Б. Хмельницького, становленням нової політичної еліти й з'ясуванням впливу на ці процеси геополітичного чинника. Автор сформулював також важливе теоретичне положення, що влітку 1648 р. національно-визвольна і соціальна боротьба населення України переросла у Національну революцію, що продовжувалася до осені 1676 р. Воднораз опублікував низку робіт, присвячених висвітленню діяльності української розвідки і контррозвідки в добу гетьманату Богдана Великого, визвольної боротьби подолян, формуванню

української державної ідеї й нової політичної еліти тощо. Визнання науковою спільнотою його творчого доробку стало присудження Президією АН України у 1993 р. Премії АН України імені Михайла Грушевського.

На першу половину 90-х рр. ХХ ст. припадає завершення процесу формування Валерія Степановича як висококваліфікованого викладача вузу з властивими йому рисами професіонала-педагога. Насамперед слід відзначити постійне прагнення до вдосконалення лекційних курсів, оновлення їхнього змісту, відповідно здобуктів сучасної вітчизняної і зарубіжної історіографій. Глибоке знання матеріалу, помножене на творчий підхід й чіткість формування власних думок, надавали лекціям шарму наукової есеїстики, своєрідної лабораторії спільного мислення викладача й студента. За спогадами одного з його учнів – доц. В. Газіна – вражали продуманість побудови лекцій та відбір інформації, яку потрібно надати студентам. «Валерій Степанович подає факти надзвичайно чітко. При цьому інтонаційно виділяє основні моменти, що дає можливість студентам виділити для себе ті моменти, які потрібно занотувати. Суха інформація, насичена датами, іменами, подіями, їх причинами та наслідками, лектором вміло поєднується з відступами, що стосується як цікавих моментів азійсько-африканської історії, так і сучасної української... Чітка мова, інтонація та жорсткі зауваження (завжди виключно коректні і дотепні) тим, хто якимось чином почав відволікатись від теми лекції, також сприяють засвоєнню лекційного матеріалу студентами».

По-друге, творче використання прийомів і засобів проблемного навчання. Як підмітив доц. В. Дубінський, Валерій Степанович «вважає, що роль викладача при цьому полягає в тому, щоб допомогти студентам у розгляді складних теоретичних питань і скоординувати при цьому їхню роботу. При застосуванні даної методики акцент зміщується з процесу односторонньої передачі знань на самостійне прийняття рішень та розвиток навичок аналізу. При цьому основним завданням викладача стає створення успішного мотиваційного середовища, в умовах якого у студентів з'являється бажання поділитися своїми знаннями та ідеями. Тому при проведенні семінарських занять Валерій Степанович надає можливість висловити власні міркування та думки всім студентам групи».

По-третє, в його особистості гармонійно вживалися й перепліталися жорстка вимогливість до якості знань студентів, їхньої трудової дисципліни, ставлення до навчання, як свого основного обов'язку, з людяністю, повагою до особистості кожного студента, справедливістю в оцінюванні їхніх знань, постійною

готовністю надати їм необхідну допомогу в опануванні навчального матеріалу.

По-четверте, це неприхована любов до викладацької роботи. Як справедливо спостеріг проф. А. Філінюк, вона – «це стан його душі, була і є життєво важливою і водночас виступає стимулом його академічних студій».

Тому неவிпадково у 1992 р. В. Степанков обирається на посаду професора (у 1995 р. отримує атестат професора), а в жовтні 1993 р. одержує почесне звання Заслуженого працівника народної освіти України.

Друга половина 90-х рр. ХХ ст. – перше десятиріччя ХХІ ст. стали часом розквіту наукової й педагогічної творчості Валерія Степанкова. Він продовжував з юнацьким запалом працювати у наукових бібліотеках й архівах України. Незважаючи на різноманітні хронічні хвороби й болячки, виїжджав у наукові відрядження до Кракова (2001 р.) та Варшави (2003, 2004 рр.), де весь вільний час присвячував вивченню архівного матеріалу й наукової літератури (Державний архів, Бібліотека музею Чарторийських, Бібліотека Польської академії наук у Кракові, Архів головний актів давніх та Національна бібліотека Польщі у Варшаві). Вони стали можливими, дякуючи отриманим стипендіям Центру дослідження історії України ім. П. Яцика при Альбертському університеті та Меморіального фонду ім. Н. Печенюка. Ця важка й виснажлива робота з рукописними матеріалами була вкрай важливою і необхідною для розширення джерельної бази подальшого вивчення окресленого кола проблем, що цікавили дослідника. Як уже відзначав В. Смолій, новий факт для нього – не самоціль, а «матеріал для роздумів, узагальнень, висновків». Адаже за характером свого мислення Валерій Степанков «є класичним позитивістом, з добротною документалістикою, різноманітною тематикою, широкими узагальненнями, ґрунтовними висновками, продовженням традицій наукового академізму».

Новизною відзначалася монографія, видана 1997 р. у співавторстві з В. Смолієм, «Українська державна ідея ХVІІ – ХVІІІ століть: проблеми формування еволюції, реалізації». Вона стала першим і, на жаль, останнім в історіографії ґрунтовним дослідженням зародження, розвитку й занепаду ідеї державотворення у ранньомодерній історії України. Автори спромоглися показати її місце у політичній свідомості українського народу, виявити механізми її реалізації та внутрішні й зовнішні чинники, що зумовили регресивні процеси в еволюції ідей, особливо в період після Полтавської катастрофи І. Мазепи. Фахівцями уже наголошувалося на тому, що «на підставі ґрунтовної

аргументації вони довели, що, навіть незважаючи на втрату власної держави, саме ідея державотворчості в усталеній на кінець XVIII ст. ієрархії цінностей продовжувала залишатися тією політичною та ідеологічною орієнтацією, яка одна була спроможна об'єднати патріотичні почуття найширших верств розколотого і зневіреного українського суспільства. Тим самим було спростовано тенденцію, яка простежувалася в окремих працях закордонних вчених (подекуди її починають пропонувати деякі метри вітчизняної медієвістики) щодо відсутності в національно-визвольних змаганнях XVII – XVIII ст. зорієнтованості на політичну самостійність України».

Центральне місце у творчому пошуку вченого продовжували займати питання переосмислення змісту українських визвольних змагань, соціальної боротьби поспільства середини і другої половини XVII ст. З-поміж численних статей, опублікованих на цю тематику, новизною висловлених міркувань й сформульованих теоретичних положень відзначалися наступні: «Українська революція 1648–1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI – XVII ст.: спроба порівняльного аналізу» (Український історичний журнал – 1997. – № 1), «Українська революція і європейський революційний рух XVI – XVII ст.: спільне і відмінне (до проблеми типології)» (Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т. 1 (3) та «Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки)» (Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. Зб. стат. – К., 1998).

Паралельно над цією проблемою працював і В. Смолій. Об'єднання їх творчих зусиль стало вагомим внеском у сучасну історіографію дослідження сутності й типології українських соціально-політичних подій середини й другої половини XVII ст. 1998 р. виходить з друку їх спільна робота теоретичного характеру «Українська революція 1648–1676 рр. крізь призму століть» (Український історичний журнал – 1998. – № 1–3), в якій автори вперше зробили спробу окреслити головні особливості українського революційного процесу, осягнути його роль і місце в українській історії. Наступного року у серії 15-томного видання «Україна крізь віки» окремою книгою (т. 7) побачила світ «Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)». У ній автори реконструювали панораму революційного руху від його початку й до трагічного завершення. Проаналізувавши співвідношення його складових – національно-визвольної, конфесійної й соціальної боротьби – запро-

понували науковому загалу власну концепцію перебігу подій. Також переконливо довели, що Українська революція за масштабами участі у ній населення й глибоких перетворень у політичній, економічній, соціальній і духовній сферах життя українського суспільства не мала собі рівних серед європейських революцій XVI – XVII ст. Основний результат революційного вибуху вбачали у витворенні на теренах козацької України держави й сформування тут нової моделі соціально-економічних відносин, в основі якої лежали вільна праця вільної людини на власній землі. Не випадково нові підходи авторів до з'ясування комплексу питань однієї з найактуальніших проблем ранньомодерної історії України були відзначені наступного року присудженням їм Державної премії України в галузі науки й техніки.

Упродовж першого десятиріччя XXI ст. Валерій Степанков продовжував активно працювати над низкою важливих сюжетних ліній революції, недостатньо розроблених чи явно дискусійного характеру, намагаючись хоча б частково заповнити існуючі лакуни. Так, дослідник визначив коло актуальних проблем революції, що потребують подальшого вивчення, виступив рішуче проти спроб окремих сучасних українських істориків утвердити у вітчизняній історіографії віджили польську концепцію «домової війни» щодо типології української революції, по-новому підійшов до з'ясування сутності Селянської війни в Україні у роки революції, її хронологічних меж, періодизації, особливостей та наслідків для суспільства тощо. З'явився ряд публікацій, спрямованих на висвітлення ролі геополітичного чинника у перебігу революційних подій. У 2006 р. у тандемі з В. Смолієм виник творчий задум присвятити окрему книгу найменш дослідженим стрижневим проблемам революції, аби у такий спосіб витворити її цілісний образ у світлі сучасних здобутків вітчизняної і зарубіжної історіографій. Він реалізувався 2009 р., коли вийшло з друку монографічне дослідження «Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.)». У ній основну увагу приділено висвітленню таких сюжетів, як Українська революція у контексті європейського революційного руху раннього нового часу, наростання в українському суспільстві опозиційних настроїв польському політичному режиму, Селянська війна 1648–перша половина 1652 pp., злам польської і становлення української політичної системи, зародження української державної ідеї, вплив геополітичного фактора на результативність революції, її роль і місце в українській історії тощо.

Другим напрямом наукової творчості Валерія Степановича у 90-х pp. XX – першому десятиріччі XXI ст. стало

всестороннє вивчення комплексу питань, пов'язаних з формуванням й функціонуванням державних інституцій козацької України і соціальної стратифікації її суспільства, виникненням нової політичної еліти та її політичної свідомості, внутрішньою і зовнішньою політикою гетьманських урядів, економічним становищем козацької України. Зокрема, друкується цикл монографій і статей про становлення української політичної системи, особливості процесу державотворення, діяльність гетьманських спецслужб. Серед них назвемо спільне з проф. В. Сідаком дослідження «З історії української розвідки та контррозвідки (Нариси)» (К., 1994, 1995), на основі якого В. Степанков 2008 р. опублікував окрему книгу «Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648–1657 рр.)». У співавторстві з В. Смолієм цього ж року побачила світ монографія «Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття». Вони ж опублікували розділи у фундаментальних дослідженнях «Державотворчий процес в Україні, 1991–2006». – К., 2006 («Традиції національного державотворення в другій половині XVI – XVIII ст.») та «История Украины». – М., 2008 («Украинское государство от гетмана Богдана Хмельницкого до капитуляции Петра Дорошенко»). З написаних ним статей новизною висловлених міркувань відзначаються наступні: «Боротьба уряду Богдана Хмельницького за об'єднання етнічних земель України у межах національної держави (1648–1657 рр.)» (На чолі козацької держави. – Рівне, 1994. – Вип. 1), «Проблеми становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.)» (Український історичний журнал – 1995. – № 4), «Формування Української держави на початковому етапі Національної революції (1648–1650 рр.)» (Середньовічна Україна: зб. наук. пр. – К., 1997. – Вип. 2), «Проблема возз'єднання козацької України в контексті міжнародних відносин Центрально-Східної Європи (остання чверть XVII ст.)» (Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2) та ін.

Важливим виявився доробок вченого у вивченні соціальної структури суспільства козацької України та утвердження у ньому нової моделі економічних відносин. Так, 1995 р. опублікував статтю «Становлення державних інституцій й козацької моделі господарства у Поділлі на початковому етапі Національної революції (1648–1650 рр.)» (Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: наук. зб. – Хмельницький, 1995). Кілька ґрунтовних робіт присвятив з'ясуванню ролі селянства в революційних подіях та змінам його статусу у суспільстві Української держави. Окрім уже

названої раніше праці, слід назвати й наступні: «Селянська війна 1648–1652 в Україні: основні проблеми дослідження» (Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 15) та «Зміст, форми й особливості боротьби селян у період найвищого піднесення Національної революції (1648–серпень 1649 рр.)» (Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Вип. 1). Разом з В. Смолієм вперше в історіографії показали важливу роль селянства у витворенні Української держави («Селянство в процесі розбудови Української держави в середині XVII ст. (1648–1657 р.)») // Історія українського селянства: Нариси: У 2-х томах. – К., 2006. – Т. 1). Водночас спромоглися відтворити цілісну панораму економічної політики гетьманських урядів та особливостей економічного життя у козацькій Україні упродовж 1648–1976 рр. («Економіка козацької України (1648–1676)») // Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах. – К., 2011. – Т. 1).

Валерій Степанович чимало уваги приділяє дослідженню формування політичної еліти Гетьманщини та її політичної свідомості. З-під його пера індивідуально і у співавторстві з'явилося кілька солідних робіт, в яких проаналізовано складний процес формування української державної ідеї, виокремлено етапи цього процесу за Богдана Великого. Це «Українська державна ідея» (Історія української культури. – К., 2003. – Т. 3), «Державна ідея за козацької доби» (Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. – К., 2006. – Т. 1) та ін.

Не можна обійти його доробку у вивченні зовнішньої політики козацької України, її геополітичного становища, ставлення до неї урядів Речі Посполитої, Московії, Криму, Порти й інших країн Центрально-Східної й Північної Європи. Так, В. Степанков ґрунтовно дослідив становлення дипломатичної служби Української держави та основні принципи її функціонування, османську політику уряду Б. Хмельницького, причини, зміст і наслідки укладення договору з Московією 1654 р., українсько-польські й українсько-шведські відносини тощо. У співавторстві з В. Смолієм опублікував такі ґрунтовні розділи монографій як «Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648–1657)», «Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин» (Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001) та «Міжнародні відносини та дипломатія» (Історія українського козацтва. – К., 2006. – Т. 1).

Третім напрямом наукових досліджень автора є створення ним галереї історичних портретів відомих постатей революційної епохи 1648–1676 рр. та біографічних нарисів про своїх учителів і колег по роботі в університеті. Дякуючи його невтомній праці, ожили постаті таких гетьманів, генеральних старшин і полковників, як П. Бережицький, Г. Білоруд, С. Богаченко, І. Брюховецький, І. Виговський, Г. Гуляницький, Андрій, Григорій і Петро Дорошенки, А. Жданович, М. Зеленський, М. Кривоніс, С.М. Кричевський, Д. Лисовець, С. Мужилівський, Д. Нечай, П. Тетеря, Б. Хмельницький, Ю. Хмельницький та ін. Безперечно, серед них своєю фундаментальністю відзначаються реалізовані у співпраці з В. Смолієм панорамні наукові проекти «Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет» (витримав 3 видання: 1993, 1995 і 2009 рр.) та «Петро Дорошенко. Політичний портрет» (К., 2011). Так склалося, що обидва останні портрети торкаються титанічних постатей української історії, одна з яких діяла на початкових етапах революції (Б. Хмельницький у 1648–1657 рр.), коли вона переживала апогей розвитку, а друга – П. Дорошенко на її заключних етапах, коли вона знаходилася у глибокій кризі (1665–1676 рр.). Через призму особистостей своїх героїв вчені спромоглися передати велич і трагедію визвольної боротьби українського народу за незалежність у роки революції.

У співпраці з проф. С. Копиловим Валерій Степанович підготував і опублікував монографію, присвячену висвітленню життя й науково-педагогічної діяльності відомого українського вченого, доктора історичних наук, професора Леоніда Антоновича Коваленка («Леонід Антонович Коваленко: вчений, педагог, особистість». – Кам'янець-Подільський, 2008). Також опублікував кілька біографічних нарисів про проф. Анатолія Олексійовича Копилова, котрий 24 роки очолював Кам'янець-Подільський педінститут (нині Національний університет імені Івана Огієнка). Його ж перу належить серія біографічних нарисів про своїх колег-істориків: В. Газіна, О. Завальнюка, М. Кукурудзяка, М. Петрова, В. Смолія тощо.

Четвертим напрямом історичних досліджень стали історіографічні й джерелознавчі студії проблем революції XVII ст. В. Степанков зробив спробу з'ясувати процес формування нової концепції Української революції XVII ст. у працях В. Липинського, проаналізував погляди М. Грушевського на події початкового етапу революції на теренах Волині, з'ясував стан вивчення Національної революції українськими істориками другої половини XIX ст., а також 20-40-х рр. і 90-х рр. XX ст. Торкнувся питання оцінки її подій і постатей у творчості Т. Шевченка; створив історіографічний образ жит-

тя і діяльності П. Дорошенка. Звертає увагу на себе глибокий аналіз наукової творчості відомого історика діаспори Л. Винара в царині дослідження проблем козацтва і його боротьби за станові інтереси й незалежність України у кінці XVI – XVIII ст. У співавторстві з В. Смолієм висвітлив погляд на перебіг революційних подій середини XVII ст. М. Грушевського, а в монографіях, присвячених Б. Хмельницькому, П. Дорошенко й Українській революції, виокрепив у самостійні підрозділи історіографічні огляди досліджуваної проблематики.

Валерій Степанович робить чимало і в сфері джерелознавства революції 1648–1676 рр. Зокрема, першим з українських істориків другої половини XX ст. здійснив аналіз двох найцінніших джерел для її вивчення, що зберігаються у рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, а саме: спр. Оссолінських № 189/11 (Записки М. Голінського) та спр. Оссолінських №225/11. У співавторстві Ю. Мициком з'ясував значимість колекції фотодокументів, переданих Україні Польщею з нагоди відзначення «300-рччя возз'єднання України з Росією», яка зберігалася у фонді 1230 ЦДІАУ (Київ), для вивчення визвольних змагань українців й внутрішньої політики гетьмана у середині XVII ст. Його перу належать студії, присвячені вивченню універсалів і наказів Б. Хмельницького як джерела дослідження функціонування органів влади, «Реляції» польських комісарів з Острозької комісії 1970 р., як джерела зовнішньої політики П. Дорошенка, оцінок, зафіксованих у джерелах, зроблених учасниками революції постаті Б.Хмельницького, мемуарів про визвольні змагання 1648-1657 рр., літопису І. Єрлича, «Реляції» С. Маковецького, як найважливішого джерела вивчення облоги турецькою армією Кам'янець-Подільського у серпні 1672 р. У співавторстві з В. Смолієм зробив огляди джерельної бази дослідження Української революції XVII ст. у цілому, а також життя й діяльності Б. Хмельницького й П. Дорошенка, зокрема.

П'ятим напрямом наукової творчості Валерія Степанкова є розробка проблематики регіональної історії. Переважно більшість з-понад 80 праць становлять студії, присвячені вивченню різноманітних сюжетів минулого Подільського краю, насамперед у часи революції XVII ст. він, зокрема, з'ясував особливості розвитку революційних подій 1648 р. на Поділлі, становлення тут державних інституцій і козацького типу господарювання у 1648–1650 рр., перебіг Пилявецької битви 1648 р., Жванецької кампанії 1653 р., дії подільських опришків у середині XVII ст. та у 1672–1674 рр., боротьбу подолян проти відновлення тут польського панування у

першій половині 1649 рр., висвітлив Браїлівську битву 1666 р. й інші аспекти революційних подій.

Зрозуміло, що В. Степанков особливу увагу приділив дослідженню історії Кам'янця-Подільського. Так, він першим з науковців другої половини ХХ ст. виокремив об'єктом дослідження історію міста другої половини ХVІІ ст., висвітлив рух левенців в його околицях 1648–початку 1649 рр., ґрунтовно дослідив облогу Кам'янця Мегмедом ІV у серпні 1672 р. та участь у ній П. Дорошенка, зробив спробу з'ясувати причини вибуху у Кам'янецькому замку 26 серпня 1672 р., умови життя кам'янчан у складі Османської імперії 1672–1649 рр. тощо. Торкнувся висвітлення деяких сторінок минувшини Вінковеччини, Волині, Дунаєвеччини, Городоччини, Брацлавщини, Чернігівщини, Вінничини, Бару, Меджибожа, Буші, Жванця, Луцька, Хотина, Красного, Корсуні, Ладижина, Могилів-Подільського, Монастирища й інших поселень.

Для його стилю характерними є полемічність, відвертість і прямота у висловлюванні власних думок, послідовність у їх відстоюванні, відсутність конформізму й пошуку «золотої середини» у з'ясуванні істини. Особливо яскраво вони проявляються у його публіцистичних статтях у пресі та під час проведення дискусій.

Необхідно відзначити також плідну працю Валерія Степановича і в сфері розробки навчально-методичних порад і посібників, підручників для студентів і учнів. Зокрема, на початку ХХІ ст. він розробив методичні поради студентам для написання бакалаврських, дипломних і магістерських робіт. Разом з В. Дубінським та І. Опредю видали навчально-методичні посібники для студентів з «Нової історії країн Азії та Африки» й «Новітньої історії країн Азії та Африки». Взяв участь у написанні першого у незалежній Україні посібника для студентів «Історія України: нове бачення» (у 2-х томах, К, 1995), в якому було зроблено успішну спробу витворення власне української концепції минулого нашої Батьківщини. У співтоваристві з В. Смолієм розробили і видали підручник для учнів 7-го класу «Історія України. Давні часи та середньовіччя» (К., 2000). 2007 року побачив світ їхній новий підручник для учнів 7-го класу «Історія України», виданий українською і російською мовами. Наступного року вийшов з друку підручник «Історія України» для 7 класу спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей зі зниженим зором.

Всього ж на кінець 2011 р. Валерій Степанович мав у своєму творчому доробку близько 400 наукових і науково-популярних праць, посібників і підручників, написаних індивідуально і у

співавторстві, зокрема понад 60 монографій, брошур, посібників і підручників. У співробітництві з В. Смолієм сформували потужну наукову школу, яку складають 12 докторів історичних наук і 24 кандидати історичних наук, котрі за час її існування здійснили близько 3 тис. публікацій.

Упродовж цього часу він продовжував плідно працювати на педагогічній ниві як професор, а з червня 1999 р. по серпень 2006 р. і як завідуючий кафедри всесвітньої історії. Керував написанням дипломних і магістерських робіт, а також кандидатських дисертацій (3 випускники аспірантури уже захистились, ще 3 завершують написання кандидатських дисертацій). Бере активну участь у вихованні студентської молоді (протягом усіх років незмінно виконує обов'язки наставника однієї з академічних груп). Як на наш погляд, найбільш повну характеристику його як вченого, педагога й особистості в цілому дав Валерій Смолій. Попри її розлогість, дозволимо собі навести її повністю «Це – відкрита, чуйна, завжди готова прийти на допомогу іншим людина. Людина збагачена непростим життєвим досвідом, наділена глибокою мудрістю, абсолютно позбавлена кон'юктурних викликів, спроб подивитися на історію з меркантильних інтересів.

Його громадянська позиція твердо проявилася ще в 70–80 рр. минулого століття. З піднесенням він зустрів проголошення незалежності України, залишався вірним своїм принципам в складну для академічної і вузівської систем другу половину 90-х, самовіддано виступив на захист майбутнього в переломні осінньому 2004 року.

Валерій Степанович – людина надзвичайно високих моральних якостей. Без перебільшення, він – еталон професійної гідності вченого, на який намагається рівнятися інтелектуальна молодь. Чесність і принциповість, абсолютна безкомпромісність не тільки у тому, що стосується питань науки чи викладацької праці, а й побутової сфери, реагування на життєво значущі події та виклики сучасності, притягують до нього не лише колег-гуманітаріїв, а й змушують прислухатися до його думки і декого із сьогоднішніх політиків.

Толерантність і виваженість, відкрита дискусія, ґрунтована на правді історичного факту, повага до переконань і поглядів інших – таким є наукове і життєве кредо цієї надзвичайно працездатної, сповненої нових масштабних планів і задумів людини».

Від себе додаю, що діяльність Валерія Степановича належним чином поцінована почесними, відомчими й державними відзнаками і нагородами, про окремі з яких уже згадувалося. У 1999 р. він

обирається академіком Української академії історичних наук, є лауреатом премії СБУ України «За високопрофесійне та об'єктивне висвітлення діяльності спецслужб України» (1996 р.), обласних премій ім. Ю. Сіцінського (2003 р.) в галузі історико-краєзнавчої роботи та М. Дарманського (2009 р.) в галузі освіти й науки. Він нагороджений Почесною Грамотою Верховної Ради України (2003 р.), знаками Міністерства освіти і науки України «За наукові досягнення» (2006 р.) і «Петро Могила» (2007 р.), орденом «За заслуги» III ступеня (2007 р.) та відзнакою Президента України – «Хрестом Івана Мазепи» (2010 р.).

Завальнюк А.М. Валерій Степанков (силует личности: к 65-летию со дня рождения)

Отражен жизненный и научный путь известного украинского ученого-историка, исследователя украинского казачества XVII – XVIII, ст., автора многочисленных трудов по проблематике становления и развития Украинского государства середины XVII – XVIII ст., в частности Освободительной войны Б Хмельницкого.

Ключевые слова: *ученый, Национально-освободительная война середины XVII века, национальная революция, Б. Хмельницкий, Украинское государство, Гетьманщина.*

Zavalniuk O.M. Valeriy Stepankov (personality silhouette: to 65-th birth anniversary)

The living and scientific way of the known Ukrainian historian, researcher of Ukrainian Cossacks of XVII – XVIII centuries, author of numerous works from the field of the Ukrainian state of middle of XVII – XVIII centuries formation and development, in particular B. Khmelnytsky liberation war is highlighted.

Keywords: *researcher, the National liberation war of middle of XVII century, national revolution, B. Khmelnytsky, the Ukrainian state, Hetmanat.*

125-ЛІТНІЙ ЮВІЛЕЙ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: КОМЕМОРАЦІЇ 1939 РОКУ

Підготовка та всесоюзне відзначення 125-літнього ювілею Т.Г. Шевченка в СРСР у 1939 р. подаються через призму їх висвітлення у центральній радянській пресі. Аналізується образ Тараса Шевченка в офіційному радянському дискурсі та офіційних радянських символічних практиках.

Ключові слова: 125-літній ювілей Т.Г. Шевченка, вшанування пам'яті, урядовий Шевченківський ювілейний комітет, Шевченківські виставки, публікації творів Т.Г. Шевченка.

Постать Тараса Шевченка глибоко вкорінена у національну пам'ять українського народу. Протягом вже понад півтора століття з часу перепоховання праху поета на Чернечій горі триває процес конструювання його меморіального образу, що зазнавав помітних трансформацій в ту чи іншу історичну епоху й супроводжувався формуванням відповідного комемораційного канону.

Дані соціологічних досліджень часів незалежності України переконливо засвідчують провідне місце образу Тараса Шевченка та його виключну консенсусність в історичній свідомості та пам'яті сучасного українського суспільства. Згідно результатів опитування, проведеного у травні 2012 р. соціологічною групою «Рейтинг» в рамках спеціального проекту «Народний ТОП», серед найвидатніших українців усіх часів абсолютна більшість опитаних (58,7 %) назвали Тараса Шевченка, причому його постать однаково визнається в усіх вікових групах, як в містах, так і селах [10].

Тарас Шевченко залишається найвизначнішим історичним маркером української національної ідентичності, що підтримується численними практиками вшанування його пам'яті на найвищому державному рівні, підтвердженням чого є Указ Президента України В. Януковича № 257/2012 від 11 квітня 2012 р. «Про додаткові заходи з підготовки та відзначення 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка», яким проголошено 2014 р. в Україні Роком Тараса Шевченка та передбачено широку програму заходів з ушанування пам'яті визначного сина українського народу [38].

З огляду на майбутні ювілейні Шевченкові комеморації-2014 актуальною, на нашу думку, є історична реконструкція радянських

практик вшанування пам'яті українського поета, зокрема широкомасштабного всесоюзного відзначення його 125-літнього ювілею у 1939 р.

Помітним є і науковий інтерес до постаті та меморіального образу Тараса Шевченка, а також його використання в суспільному дискурсі впродовж другої половини XIX – початку XXI ст. Серед останніх публікацій варто відзначити книгу С. Єкельчика, розділ якої присвячено дослідженню становлення традиції вшанування українством Тарасової могили на Чернечій горі як місця пам'яті [16, с. 51–73], а також праці Є. Альварт про місце Тараса Шевченка у культурній пам'яті та історичній політиці починаючи з 1960-х рр. до сьогодення [1].

Формування традиції вшанування пам'яті діячів минулого, що справили помітний вплив на формування національного культурного ландшафту та увійшли до символічного пантеону образів-маркерів національної ідентичності, відбувалося загалом кількома основними шляхами. У контексті Шевченкових комеморативних практик 1939 р. (під терміном **комеморація** маються на увазі ритуали з ушанування пам'яті або ж, за словами П. Коннертона, «меморіальні церемонії», що апелюють до минулого та впливають на формування спільної пам'яті [20, с. 75–76]), можемо виокремити неофіційний та офіційний дискурси. Іншими словами, якщо після смерті поета вшанування його пам'яті відбувалося в середовищі широкої громадськості головню всупереч заборонам з боку державної влади Російської імперії (згадаймо лише відомий циркуляр про заборону відзначення 100-літнього ювілею Тараса Шевченка у 1914 р.), то з установами радянської влади ім'я українського поета в офіційному меморіальному дискурсі стало символом революційного подвижництва у класовій боротьбі народу проти соціального та національного гніту царизму. Більше того, ім'я Тараса Шевченка 1918 р. одним з перших було внесено В. Леніним до списку найвидатніших діячів, яким вирішено встановити пам'ятники в Москві та інших містах [21, с. 3].

У даній статті зробимо спробу дослідити формування радянської моделі комеморативного канону офіційного Шевченкового меморіального дискурсу та її основні концепти. Об'єктом нашого дослідження є комеморативні практики 1939 р., коли відбулося всесоюзне масштабне відзначення 125-літнього ювілею від дня народження Тараса Шевченка. Ювілейний формат святкування, політичний підтекст, офіційність та її магістральна ідеологічно-пропагандистська спрямованість зумовили всебічне висвітлення заходів з ушанування пам'яті визначного українського

поета на сторінках центральної радянської преси, зокрема, в газетах «Известия» та «Правда». Аналіз публікацій, надрукованих в цих періодичних виданнях, на нашу думку, дозволяє простежити формування офіційного радянського меморіального дискурсу, його головні інтерпретаційні концепти, утилітарні завдання та спробу «присвоєння» й монополізації пам'яті про Тараса Шевченка.

Засновники більшовицької влади ще до її утвердження на постімперських просторах Росії усвідомили колосальні можливості маніпуляцій з пам'яттю та її агітаційно-пропагандистський ресурс. Зокрема, В. Ленін, згадуючи про урядову заборону відзначення столітнього ювілею Тараса Шевченка 1914 р., вказував: «Заборона вшанування Шевченка була таким прекрасним, напрочуд щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду, що кращої агітації неможливо й уявити. Гадаю, всі наші найкращі соціал-демократичні агітатори проти уряду ніколи не досягли б за такий короткий час таких запаморочливих успіхів, яких досяг в антиурядовому сенсі цей захід. Після нього мільйони й мільйони «обивателів» почали перетворюватися в свідомих громадян і переконуватися в правильності того вислову, що Росія є «тюрма народів» [цит. за: 5, с. 2].

З огляду на це, 125-літній ювілей Тараса Шевченка був вдалим приводом для масштабної пропагандистської кампанії та морально-політичної мобілізації широких верств населення, а також своєрідною «програмою соціопсихологічної реабілітації» радянської громадськості від травматичного досвіду політики політичних репресій, особливо жорстокий і масовий виток яких припав на 1937–1938 рр. Саме тому відзначенню ювілею, а також його висвітленню на сторінках преси приділялася значна увага радянського керівництва. Для відзначення 125-літнього ювілею від дня народження Тараса Шевченка було створено Всесоюзний урядовий Шевченківський ювілейний комітет на чолі з українським драматургом і громадським діячем, головою Спілки радянських письменників України О. Корнійчуком, на який покладалася координація підготовки та проведення Шевченківських ювілейних заходів. У радянських республіках в рамках підготовки до відзначення ювілею українського Кобзаря було утворено відповідні республіканські комітети при спілках радянських письменників; український Шевченківський ювілейний комітет очолив письменник П. Панч. Також Шевченківські комітети були створені в багатьох організаціях та культурно-мистецьких закладах.

Політичний формат Шевченківських ювілейних святкувань, безумовно, передбачав охоплення комеморативними заходами ши-

роких кіл радянського суспільства та нав'язування громадськості офіційних інтерпретацій творчості Тараса Шевченка. Це завдання реалізовувалося шляхом проведення зустрічей, мітингів, творчих вечорів партійного активу та науково-мистецької громадськості з робітниками, колгоспниками, школярами та студентами, а також відвідуванням тематичних виставок та музейних експозицій, присвячених життю і творчості великого українського поета. На цих заходах їх організаторами всіляко підкреслювалася революційно-народна та інтернаціональна спрямованість творчості Тараса Шевченка. Варто підкреслити, що подібні урочисті заходи, незалежно від їх формату, масштабу та місць проведення, активно висвітлювалися на сторінках центральних радянських газет, не кажучи вже про газети республіканського та місцевого значення.

Тема інтернаціональності й, насамперед, належності Шевченкової спадщини всьому радянському народові, передовсім російському, українському та білоруському народам, червоною ниткою проходила через усі заходи з ушанування пам'яті великого поета. Як символ цього 28 січня на перехресті кордону трьох радянських республік – РРФСР, України й Білорусії в с. Клюси Чернігівської області відбулася урочиста зустріч представників робітників, колгоспників та інтелігенції «братніх народів», присвячена майбутньому ювілею Тараса Шевченка, участь в якій взяли також представники Всесоюзного Шевченківського ювілейного комітету, письменницької громадськості та депутат Верховної Ради УРСР С. Холодняк [29, с. 3].

Одночасно з цим у Москві 28 січня на розширеному засіданні президії правління спілки вирішено скликати в березні в Києві пленум правління Спілки радянських письменників, присвячений 125-літтю від дня народження Тараса Шевченка та затверджено порядок денний майбутнього зібрання. Вирішено, що на час пленуму до Києва виїде з Москви редакція «Літературної газети» для випуску спеціальних номерів видання. Президії правління було також доручено не пізніше 10 лютого заслухати доповідь Шевченківського ювілейного комітету про підготовку до ювілею та «забезпечити всебічну участь спілки радянських письменників в ювілеї, який відбудеться 8 березня» [7, с. 4].

У Харківському українському драматичному театрі імені Т.Г. Шевченка 31 січня відбулася зустріч письменників Києва та Харкова з харківськими працівниками мистецтв, присвячена майбутньому ювілею, на якій з вступною доповіддю виступив голова урядового Шевченківського комітету О. Корнійчук. Голо-

ва Шевченківського комітету Спілки радянських письменників України П. Панч прозвітував про підготовку комітету до ювілею: повідомлялося, що протягом останнього часу Київ відвідали екскурсійні делегації з братніх радянських республік, а по всьому Союзу РСР триває підготовка до ювілею, зокрема, над перекладом творів Шевченка на мови різних національностей працюють близько 100 поетів [23, с. 6].

У газетних публікаціях, які висвітлювали заходи в рамках підготовки до визначного ювілею, наголошувалося на великому інтересі радянського народу до творчості Тараса Шевченка. Так, лише на кінець січня 1939 р. було реалізовано 50 000 квитків на відвідання експозиції зібрання його картин у Харківській галереї. Разом з тим, висловлювалася стурбованість розпорошеністю колекції внаслідок розпорядження начальника Управління в справах мистецтв при Раднаркомі УРСР М. Компанійця про перевезення 182 картин галереї до Києва на республіканську Шевченківську виставку [36, с. 4].

У багатьох містах та районах УРСР було організовано Шевченківські виставки, проводилися творчі вечори та лекторії. В середині лютого у Вінниці в літературному музеї М. Коцюбинського відкрилася виставка «Шевченко і Коцюбинський» [30, с. 4]. Тоді ж ряд тематичних Шевченківських виставок було влаштовано в історичному та художньому музеях, а також Палаці культури металургів м. Дніпропетровська, на багатьох заводах, школах і вищих навчальних закладах міста було організовано тематичні куточки та вітрини, читалися лекції. За ініціативи обласного осередку Спілки радянських письменників України було видано Шевченківський збірник, де серед інших, надруковано матеріали про перебування поета на Катеринославщині [12, с. 5]. Шахтарі м. Сталіно (тепер Донецьк) вшанували пам'ять Тараса Шевченка літературно-художніми вечорами, лекціями й доповідями [41, с. 6].

«З величезним піднесенням», повідомлялося в пресі, проходили Шевченківські вечори в селах України. В клубі с. Шевченкове Київської (тепер Черкаської) області відбулася районна конференція читачів творів Шевченка, на якій виступили внуки поета. Сотні колгоспників були присутніми на Шевченківському вечорі в с. Худякове Черкаського району, на якому з доповіддю виступив представник Академії наук УРСР. В с. Баштанка Миколаївської області в ювілейному вечорі взяли участь понад 600 колгоспників [44, с. 1].

Загалом, лише за кілька днів на початку березня силами українських письменників та артистів на підприємствах,

в установах, колгоспах та школах республіки було проведено 52 Шевченківських вечорів [24, с. 6].

Залучення до урочистого відзначення великого ювілею усіх соціальних, професійних та вікових груп населення передбачало охоплення офіційними Шевченковими комемораціями також радянських школярів. Ще в середині січня у Києві було підведено підсумки всесоюзного конкурсу на кращу біографію Т.Г. Шевченка, на який надійшло 74 роботи. Спеціальну премію було присуджено за роботу, написану літературним гуртком школи № 22 м. Дніпропетровська [19, с. 3]. До ювілейних урочистостей Народним комісаріатом освіти УРСР було оголошено проведення спеціального конкурсу, на який свої художні, літературні та музичні роботи з Шевченківської тематики надіслали тисячі українських школярів. Символічно, що до конкурсної комісії надійшли також роботи від іспанських дітей, зокрема переклади творів Тараса Шевченка іспанською мовою, що мало, вірогідно, вкотре засвідчити інтернаціональне значення творчості великого українського поета та її вплив на боротьбу іспанського народу проти фашистського франкістського режиму. За результатами конкурсу Народним комісаріатом до ювілейних днів влаштувалася виставка кращих зразків дитячої творчості на Шевченківську тематику [45, с. 2].

Важливою формою трансляції офіційного радянського меморіального канону образу Тараса Шевченка, яка активно використовувалася в ході масштабної підготовки до ювілейних урочистостей, були газетні публікації, присвячені вшануванню пам'яті великого українського поета. Насамперед, вказувалося на непересічному значенні самого 125-літнього ювілею Т.Г. Шевченка, який визначався як «найбільше культурне свято радянського народу» та заходах з ушанування пам'яті поета: «Художники в картинах, скульптори в бронзі та мармурі закарбовують епізоди з життя *поета-страждальця* (курсив наш. – Авт.)... Меморіальні дошки відзначають місця, з якими пов'язаний життєвий шлях поета; іменем Шевченка називаються колгоспи, школи, інститути, села, вулиці та площі міст. Народи СРСР злиті в цьому подячному пориві якнайкраще ознаменувати шевченківське свято, вшанувати пам'ять великого співця українського народу. І це суголосся, ця діяльна зацікавлена участь національних культур в торжестві і славі Шевченка перетворюють його ювілей в торжество радянської соціалістичної культури, – культури, яка виросла в братстві та дружбі народів...» [8, с. 1].

Медійні символічні конструкти меморіального Тараса Шевченка актуалізувалися відповідними вербалізованими маркерами:

«великий народний поет», «великий син українського народу», «великий співець українського народу», «Кобзар українського народу», «перший світовий поет українського народу», «поет-страдалець», «поет-революціонер», «великий демократ», «бойовий соратник» російських революційно-демократичних письменників тощо. Визначальною рисою ювілейних матеріалів, розміщених в центральній пресі, було також методичне нав'язування суспільству офіційних репрезентацій пам'яті про Шевченка, які, незважаючи на тематичну спрямованість статей (що як правило виступала лише загальним тлом), включали такі головні символи-маркери: Шевченко – революціонер-демократ; Шевченко – непримиренний борець проти царизму, кріпацтва та націоналізму; Шевченко – інтернаціоналіст; Шевченко – пророк і передвісник соціалістичного устрою; інтернаціональність Шевченкової спадщини; виключна роль партії Леніна-Сталіна та радянської влади в обороні, збереженні та вшануванні пам'яті великого українського поета, а також «винайденні» справжнього змісту його творчості. Цими ідеологемами пронизано серію ювілейних статей з промовистими символічними назвами: «Т.Г. Шевченко і дружба народів» [4], «Шевченко і російська культура» [21], «Своє і чуже» [26], «Поет-революціонер» [3], «Великий демократ» [14], «Ім'я близьке та рідне» [35], «Великий син українського народу» [9] тощо.

Наприклад, головний ідейний зміст статті А. Лейтеса «Шевченко і Захід» – викрити намагання царського уряду та українських націоналістів «приховати» від світу «справжню титанічну фігуру поета, бойового соратника кращих представників російської революційно-демократичної літератури» та «затемнити величезне міжнародне політичне та літературно-художнє значення «Кобзаря». Натомість, «Велика Жовтнева соціалістична революція розвіяла в прах наклепницькі націоналістичні «примітки» до творчості Шевченка» та наблизила «реального Шевченка і до масового читача, і до найкваліфікованіших художників слова в Радянському Союзі» [22, с. 3]. Літературознавець М. Бельчиков наголошував, що поет «був вороже налаштований до ідеї націоналізму і в царизмі вбачав спільного ворога українського та всіх інших братніх народів...» [4, с. 4].

Офіціоз та непересічне всесоюзне значення майбутнього ювілею засвідчувалося підвищеною увагою до ходу підготовчих заходів вищими партійними органами. Зокрема, 22 лютого на першій шпальті «Известий» було надруковано замітку «ЦК КП(б) У про підготовку до ювілею Шевченка», де в загальних рисах викладався хід підготовки до ювілейних святкувань в Україні.

Повідомлялося, що вже видруковані і надійшли до продажу масові видання творів Шевченка: «Кобзар», «Сон», «Єретик», «Катерина», «Гайдамаки», ювілейні плакати та репродукції картин Тараса Шевченка, п'єси, літературні монтажні. Зокрема, на початок березня було заплановано також вихід художнього видання «Кобзаря», повного зібрання творів Т.Г. Шевченка, портрети і автопортрети поета, репродукції з картин радянських художників про Шевченка, альбоми та монографії про поета. На ювілейні дні в українських театрах готувалися вистави, присвячені Тарасу Шевченку. Композитори України підготували 20 хорових і 66 сольних творів на слова поета та 9 симфоній. В усіх музеях України влаштувалися виставки, присвячені життю й діяльності Кобзаря. Повідомлялося, що «ЦК КП(б)У постановив відкрити в Києві пам'ятник великому українському поету 6 березня. Цього ж дня відбудеться ювілейне урочисте засідання. Пам'ятник на могилі Шевченка поблизу Канева на Чернечій горі вирішено відкрити в травні» [39, с. 1].

До урядового Шевченківського ювілейного комітету надходили повідомлення про широку підготовку до ювілею в РРФСР, Білорусії, Грузії, Азербайджані, Вірменії, Киргизії та інших радянських республіках. Зокрема, в містах та районах Азербайджана проводився дводекадник, присвячений життю й творчості Тараса Шевченка. Велику Шевченківську виставку організували в Єревані. В Мінську вийшов «Кобзар» білоруською мовою, дві книги творів поета видало Киргизьке державне видавництво [44, с. 1].

6 березня в Саратовському державному університеті імені М.Г. Чернишевського відкрилася велика Шевченківська виставка, яка включала спеціальну експозицію «Шевченко і Чернишевський», а також матеріали про перебування Тараса Шевченка на Волзі. В Єревані вірменською мовою було надруковано «Кобзар», а до ювілейних днів мав вийти також збірник вибраних творів для вірменської молоді. В Адигейській автономній області до ювілею вперше адигейською мовою були надруковані Шевченкові «Кавказ», «Катерина» та «Наймичка», а місцеве відділення спілки радянських письменників організувало проведення Шевченківських вечорів. Збірник перекладів творів Шевченка (частини поеми «Гайдамаки» та вірші) кримськотатарською мовою підготували до ювілею кримськотатарські письменники. Активна підготовка до Шевченківського ювілею розгорнулася в Казахській РСР. В Чимкенті в школах, бібліотеках та клубах до ювілейних урочистостей організувалися виставки творів Тараса Шевченка та фотовітрини, які висвітлювали життєвий й творчий шлях великого

українського поета. На 9 березня було заплановано Шевченківський вечір в міському Будинку вчителя [45, с. 2]. До ювілею місцеве видавництво художньої літератури надрукувало збірку творів українського поета, перекладених казахською мовою [42, с. 1].

Великий розмах ювілейних заходів передбачав також організовану масовість екскурсійних відвідин громадськістю Шевченківських музейних та виставкових експозицій, що активно висвітлювалося в пресі. Зокрема, в одному з номерів «Известий» повідомлялося, що київський музей Тараса Шевченка в колишній садибі Житницького, де поет мешкав влітку 1846 р., «заполонили численні екскурсії дорослих і дітей. [...] Екскурсанти, особливо школярі, оглядають все це з великою любов'ю». Вказувалося, що протягом короткого часу садибу-музей відвідали «робітники заводу ім. Петровського, курсанти військової частини, школярі Києва та Фастова, делегати паровозобудівного заводу, студенти-відмінники Криворізького педінституту, робітниця Київської фабрики ім. Горького, капела бандуристів, сільські бібліотекарі». Газета висвітлювала також враження екскурсантів, зокрема вказувалося, що багато записів в книзі відгуків «відбивають захоплення розмахом ушанування пам'яті українського поета в Радянській країні». Власне, подібні публікації, вочевидь, мали на меті сформувані у читача, по-перше, переконання про шанобливе ставлення радянської влади до пам'яті Тараса Шевченка, по-друге, засвідчити масовий живий інтерес радянської громадськості до прийдешнього ювілею [15, с. 3].

До ювілейних святкувань вулиці та площі Києва, підприємства, установи та будинки прикрашалися панно на Шевченківські теми, портретами поета, прапорами та плакатами. Всі театри Києва готували до 6-9 березня ювілейні спектаклі та концерти. Державний симфонічний оркестр УРСР запланував на 6 березня нову симфонічну поему композитора К. Данькевича «Тарас Шевченко». До ювілейних урочистостей готувалися сотні гуртків художньої самодіяльності, на які покладалося проведення Шевченківських вечорів на підприємствах, в клубах, будинках культури та школах [44, с. 1].

У Київській філармонії на 4-12 березня було заплановано проведення літературно-музичних вечорів, присвячених пам'яті Тараса Шевченка. Український радіокомітет організував трансляцію спеціальних радіопередач. Зокрема, 4 березня о 21-й годині в ефірі станції імені Комінтерну центрального радіомовлення відбулася трансляція з Києва передачі, присвяченої пам'яті українського поета [24, с. 6; 34, с. 6]. Оперна студія Київської ордену Леніна консерваторії підготувала до Шевченківських днів оперу студента

консерваторії Г. Жуковського «Марина» за однойменним твором Тараса Шевченка, а Державна хорова капела «Думка» святковий репертуар [45, с. 2].

Ювілейну виставку, присвячену життю й творчості поета, було влаштовано в Київському державному університеті. Також в рамках проведення урочистостей було зініційовано проведення на початку травня ювілейної наукової сесії (конференції) університету. До наукового заходу готувалася публікація Шевченківського збірника кращих робіт філологічного та історичного факультетів. Проведення наукових сесій, присвячених Тарасу Шевченку, оголосили також Харківський державний університет імені Горького та інші вищі навчальні заклади України [45, с. 2].

Велику республіканську Шевченківську виставку облаштували до ювілейних урочистостей в Києві в Академії наук УРСР. Досить прикметним був тематичний розподіл експонатів, який маркував місце і роль Тараса Шевченка в ідеологічній парадигмі радянського меморіального дискурсу. Виставка охоплювала такі головні експозиційні розділи: радянський уряд і партія Леніна-Сталіна про Шевченка, національну політику й український народ; життя і творчість Шевченка; боротьба Шевченка проти царизму та українських поміщиків; Шевченко – засновник української літератури; Шевченко і культура *великого* (курсив наш. – Авт.) російського народу; Шевченко в театрі та музиці; народи СРСР шанують пам'ять Шевченка. Виставка презентувала чимало цінних експонатів, зокрема, знамениту «захалавну книжку» поета-солдата, а також оригінали його художніх творів, зокрема автопортретів. «Велику залу відведено експонатам, які висвітлюють ставлення народів Радянського Союзу до великого поета українського народу, – вказувалося в публікації «Известий». – Величезна кількість експонатів усіма мовами народів СРСР свідчить про виняткову популярність творів Т.Г. Шевченка» [11, с. 6].

Всесоюзний формат ювілейних урочистостей передбачав проведення святкових заходів в столиці СРСР. План проведення широкіх ювілейних святкувань у Москві обговорювався на президії Спілки радянських письменників і передбачав організацію виставки в Літературному музеї, проведення Шевченківських вечорів в Колонній залі Дому союзів, Політехнічному музеї, будинках культури та клубах, театрах і школах. Лекційні бюро підготували серію доповідей та лекцій, присвячених життю і творчості Тараса Шевченка, а Всесоюзний радіокомітет – цикл Шевченківських передач. Радянські композитори написали низку урочистих кантат і романсів на тексти Шевченка, а народний артист СРСР Р. Глієр

створив симфонічну поему [31, с. 6]. 3 березня в Московському державному інституті історії, філософії та філології відбулася наукова сесія, присвячена творчості поета [25, с. 4].

Активна підготовка до всесоюзних ювілейних урочистостей відбувалася в Ленінграді, де Тарас Шевченко провів близько двадцяти років життя. Зокрема, в Російському музеї, Спілці письменників, Інституті літератури Академії наук, клубах та будинках культури було влаштовано Шевченківські виставки. В Академії мистецтв на день відкриття в Києві пам'ятника було заплановано великий загальноміський вечір пам'яті Тараса Шевченка. До ювілею було підготовлено низку публікацій, зокрема, роман В. Бочяновського про петербурзький період життя поета, працю В. Данилова «Шевченко на Аральському морі», присвячену заслання поета. За матеріалами архіву внутрішньої політики, культури та побуту підготовлено видання збірника «Шевченко і царська цензура». Також за спеціальними замовленнями іноземних організацій в ленінградській типографії Академії наук було видруковано фотовиставки французькою та англійською мовами для відправки до США, Франції, Великої Британії, Канади, Австралії, Чехо-Словаччини, Болгарії та Югославії [2, с. 3].

Для меморіалізації візуального образу українського Кобзаря ще в січні урядовою комісією у Харкові було затверджено проект пам'ятної ювілейної медалі «Т.Г. Шевченко. 125» авторства художників І. Макогона та Г. Пустовойта [40, с. 3]. З нагоди 125-літнього ювілею на вшанування пам'яті українського поета Народним комісаріатом зв'язку СРСР було випущено спеціальну серію ювілейних марок із зображенням портрета Т.Г. Шевченка та його пам'ятника [33, с. 6].

Однією з форм комеморативних практик в контексті підготовки до Шевченківського ювілею було видання творчої спадщини Тараса Шевченка та масиву радянської Шевченкіани – в офіційному дискурсі це безпосередньо пов'язувалося з національно-культурною політикою радянської влади. В одній із газетних заміток повідомлялося, що «за двадцять років з дня Жовтневої соціалістичної революції твори Т.Г. Шевченка видані тиражем близько 3 млн. примірників», і це не враховуючи ювілейного друку, про масштабність якого свідчив хоча б той факт, що наприкінці 1938 р. у ленінградському видавництві «Художественная литература» лише одну збірку «Избранные стихи» Т.Г. Шевченка було видруковано тиражем 50 000 примірників [13, с. 4]. Видання книг, пов'язане з Шевченківською тематикою, дійсно було масштабним. Держлітвидав в Москві друкувало масовим тиражем (150–200 ти-

сяч прим.) «Кобзаря», «Щоденники» і лірику Шевченка, біографічні нариса та низку інших робіт про поета [32, с. 3].

Окремо варто згадати про спеціальне видання повного зібрання віршів і поем Тараса Шевченка в оновленому російському перекладі під традиційною назвою «Кобзар» (за редакцією М. Рильського та М. Ушакова). Об'ємне видання (712 с.), проілюстроване малюнками Шевченка, було видруковано на високоякісному папері накладом 20 000 примірників [18, с. 6].

Крім того, московські видавництва друкували плакати, репродукції з картин, альбом Шевченківських малюнків тощо. Українські, російські та грузинські композитори написали ряд романсів і пісень на слова Шевченка. У Москві Державний ансамбль опери під керівництвом І. Козловського підготував оперу «Катерина» за однойменною поемою Шевченка, прем'єру якої було заплановано на ювілейний вечір, присвячений українському поету [32, с. 3].

У ході підготовки до ювілейних урочистостей, для увічнення пам'яті Тараса Шевченка висловлювалися пропозиції громадськості щодо присвоєння його імені географічним об'єктам, населеним пунктам, освітнім закладам тощо. Зокрема, на засіданні Шевченківського ювілейного комітету Спілки радянських письменників СРСР на чолі з О. Толстим 20 січня 1939 р. було прийнято рішення звернутися до Президії Верховної Ради СРСР з клопотанням про перейменування Страсного бульвару в бульвар імені Т.Г. Шевченка та площі Київського вокзалу Москви в площу його імені [17, с. 1].

Коллективом студентів та викладачів Київського державного університету до Шевченківських днів було порушено клопотання щодо присвоєння столичному університетові Української республіки імені Т.Г. Шевченка [45, с. 2]. У зв'язку зі 125-літтям від дня народження великого українського поета президія Саратовської міської ради 5 березня постановила встановити меморіальну дошку на будинку № 36, в якому Шевченко бував, відвідуючи Т. Костомарову, по вулиці Крапівній та перейменувати її на вулицю Т.Г. Шевченка [45, с. 2]. Президія Верховної Ради Казахської РСР вирішила присвоїти ім'я Тараса Шевченка місту Форт-Александровському, де поет перебував на засланні, Ауздицькій аулраді, риболовецькому колгоспу «Кзил Узен» Мангістауського району та Лагерній вулиці м. Алма-Ата. Крім того, ім'я Т.Г. Шевченка присвоєно Алма-Атинській національній художній галереї, середній школі № 61 м. Алма-Ата та двом школам в Аральську та Мінгастауському районі [42, с. 1].

Центральним символічним актом ювілейних заходів та офіційним початком святкових урочистостей мало стати урочисте

відкриття у Києві в тодішньому парку імені Воровського пам'ятника Тарасу Шевченку роботи заслуженого діяча мистецтв скульптора М. Манізера. Як відомо, він був автором харківського пам'ятника українському поету, відкритого в березні 1935 р., одного з найкращих монументів Тарасу Шевченку у світі. Хід та загальна атмосфера будівництва київського пам'ятника висвітлювалися в пресі: «Повним ходом триває спорудження пам'ятника великому українському поету-революціонеру Т.Г. Шевченку. Пам'ятник стоятиме в парку, навпроти університету. Робота тут триває цілодобово. Сьогодні укладено останню плиту постаменту. 19 лютого до Києва повинна бути доставлена велика бронзова фігура, відлита в Ленінграді під наглядом автора проекту скульптора Манізера. Громадськість України з великим зацікавленням стежить за ходом будівельних робіт. Нещодавно до Ленінграду в майстерню т. Манізера виїздили українські письменники та представники Шевченківського комітету. До Києва приїздили знайомитися з проектом пам'ятника колгоспники – нащадки поета. Відкриття пам'ятника планується 6 березня» [32, с. 3].

Встановлення пам'ятника Тарасу Шевченку у Києві відіграло ключову ідеологічно-пропагандистську роль в конструюванні меморіального образу Шевченка як революціонера-демократа та інтернаціоналіста, «твори якого відігравали та й до цього часу відіграють *значну політичну роль* (курсив наш. – Авт.)» [13, с. 3]. Саме тому втілення цих рис в скульптурному портреті великого українського поета було головним завданням, покладеним на скульптора, який мав враховувати у своїй роботі також методологічні настанови К. Маркса й Ф. Енгельса, які рекомендували зображувати портрети видатних діячів «суворими рембрандтовськими фарбами в усій своїй життєвій яскравості» [цит. за: 6, с. 3].

Новий пам'ятник, повідомлялося в газетній публікації, починаючи від постаменту й закінчуючи величною 6, 5-метровою фігурою (в газеті помилково вказано 5, 5 м) зодягнутого в європейський костюм поета, справляє велике враження своєю суворою простотою, економністю образотворчих засобів, справді «суворими рембрандтовськими фарбами». «З граничною виразністю скульптору вдалось зобразити властиву поету глибоку думу, гнівну суворість революціонера-борця, титана, що руйнує ненависний йому устрій, але водночас вірить в конечну перемогу та бачить її близькість». Невипадково монументальна фігура Тараса Шевченка була зображена М. Манізером в світському костюмі, а не в «усталеному» традиційно-народницькому вбранні – кожусі та смушевій шапці, які могли асоціюватися з українською ідентичністю поета-кобзаря.

Стилістика манізеровської роботи мала, насамперед, актуалізувати навіювані глядачеві інтернаціональну сутність як самого Тараса Шевченка, так і його творчої спадщини. Саме така репрезентація естетики та символіки скульптурного образу поета пропагувалася для широкої радянської громадськості: «Простою деталлю, такою, як *європейський, в своєму роді інтернаціональний костюм поета* (курсив наш. – Авт.), скульптор чітко підкреслив не раз висловлену Шевченком [...] віру в прийдешнє нове життя, в якому не буде місця націоналістичному шовінізму, що вироджується в огидний фашизм...» [6, с. 3]. Повідомлялося, що пам'ятник Тарасу Шевченку буде встановлено на п'єдестал 4 березня, а наступного дня його прийматиме урядова комісія [24, с. 6].

5 березня на ювілейні Шевченкові урочистості до Києва почали прибувати делегації письменницької громадськості та трудящих радянських республік, представництва з областей України, земляки і родичі великого поета. З усіх кінців радянської країни на адресу Шевченківського комітету надходили вітальні телеграми [45, с. 2].

Офіційним початком святкування ювілею стало урочисте відкриття пам'ятника Тарасу Шевченку у парку навпроти Червоного корпусу Київського державного університету на 200-тисячному мітингу о 13-й годині 6 березня. Уявлення про загальну атмосферу та ідеологічно-пропагандистський формат відкриття київського пам'ятника дають змогу відтворити газетні публікації. Вся перша шпальта «Правди» за 7 березня та практично вся перша шпальта «Известий» за 8 березня були присвячені висвітленню Шевченкових комерсацій, зокрема, в обох газетах було надруковано указ Президії Верховної Ради СРСР «Про увічнення пам'яті поета Т.Г. Шевченка в зв'язку зі 125-літтям від дня народження», за яким його ім'я присвоєно Державному Ордену Леніна Київському академічному театру опери та балету й Київському державному університету, а також встановлено дві стипендії його імені в Ленінградській Академії мистецтв [37].

Урочистий мітинг відкрив голова Верховної Ради УРСР М. Бурмістенко, надавши слово для виступу першому секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову. Промова М. Хрущова з яскраво вираженим ідеологічним забарвленням включала також основні концепти офіційного меморіального образу Тараса Шевченка, такі як інтернаціональність українського поета («революціонера-демократа», «революціонера-борця») та його спадщини, зрозумілість і близькість його поетичних закликів усім «братнім народам СРСР», які з вдячністю святкують «радісний ювілей» в «країні, де перемогла

ленінсько-сталінська національна політика». Одним з провідних послань промовця була констатація здійснення Шевченкових мрій і пророцтв в радянській «сім'ї вольній і новій»: «Український народ 20 років тому скинув гніт соціальний і гніт національний. Соціалістична революція, здійснена під керівництвом Леніна і Сталіна, розкріпачила український народ [...] ...І ми можемо сказати, що мрії та думи великого поета втілені нами в життя на землі Радянської Української Республіки, як і у всьому великому братньому Союзі» [43, с. 1]. Головне ж ідеологічно-мобілізаційне навантаження ніс заклик М. Хрущова до оборони країни соціалістичних завоювань від зовнішніх та внутрішніх ворогів: «Для подальшого успішного будівництва та боротьби за остаточне торжество комунізму ми повинні провадити безжальним чином боротьбу з нашими ворогами – озвірілими фашистами і їх агентами-троцькістами, бухарінцями та буржуазними націоналістами». Виступ М. Хрущова завершувався здравницями «вільному радянському українському народу», «дружбі українського народу з великим російським народом та усіма народами» СРСР, «великій партії Леніна-Сталіна» та «гаряче любимому другові і вчителеві – великому Сталіну» [43, с. 1].

Порядок виступів промовців та їх розташування на трибуні, про що свідчать опубліковані в пресі фотографії, також відбивали ідеологічно-пропагандистську сутність святкових урочистостей. Після М. Бурмістенка та М. Хрущова на трибуні з промовою виступив онук брата Тараса Шевченка колгоспник Т. Шевченко [28, с. 1].

Маніпулятивний вплив вербальної символіки радянського Шевченкового меморіального канону посилювався відповідним візуальним рядом – серією газетних світлин, які зафіксували урочистості з нагоди відкриття монументу. Увагу читача привертають, крім зображень величного київського пам'ятника, фото багатотисячного мітингу. Символічним було те, що розміри святкових транспарантів корелювалися відповідно до державно-партійної та ідеологічної ієрархії: на першому плані й найбільшим був транспарант з портретом Й. Сталіна, на другому плані й дещо меншим – з портретом В. Молотова. На їх фоні головний ювілейний транспарантний портрет – Тараса Шевченка – відрізнявся значно меншими, навіть скромними розмірами, й, логічно, на задньому плані, відповідно до «субординації» [43, с. 1].

Увечері 6 березня в Київському оперному театрі, який віднині носив ім'я Т.Г. Шевченка, відбулося урочисте представницьке засідання за участю делегацій радянських республік, який завершився опівночі святковим концертом [43, с. 1].

Протягом 7–9 березня в УРСР, РРФСР та інших радянських республіках відбулися масштабні й різнопланові урочисті заходи, присвячені вшануванню пам'яті великого українського поета, які висвітлювалися в центральній пресі.

Продовженням Шевченківських днів у Києві став ювілейний пленум правління Спілки радянських письменників, присвячений 125-літтю від дня народження Тараса Шевченка, що відбувся 4-8 травня. Показово, що його засідання проходили в новій будівлі Верховної Ради УРСР: радянська влада продемонструвала цим свою турботу про радянських письменників – «ідейних учнів» Тараса Шевченка [46]. В останній день роботи пленуму його учасники спеціальним пароплавом з символічною назвою «Сталінська Конституція» відвідали могилу Тараса Шевченка в Каневі, де відбувся 10-тисячний мітинг за участю колгоспників і сільської інтелігенції Канівського та сусідніх районів [47, с. 1].

Заключним заходом в низці ювілейних Шевченкових комеморацій стало відкриття пам'ятника поету на його могилі та музею у Каневі 18 червня 1939 р. Біля підніжжя Чернечої гори зібрався 40-тисячний мітинг широкої громадськості за участю членів українського уряду та Політбюро ЦК КП(б)У на чолі з М. Хрущовим, в ході якого під акомпанемент «Інтернаціоналу» було урочисто перерізано стрічку монумента. Комеморативний ритуал вже традиційно включав виступи вищого партійного керівництва, творчої інтелігенції та широкої громадськості з обов'язковим атрибутом – здравлицями та вітальними листами на адресу радянського керівництва та особисто Й. Сталіну [48].

Масштабність комеморативних заходів та загальний розмах святкових урочистостей в рамках відзначення 125-літнього ювілею від дня народження Тараса Шевченка, а також, прикметно, їх широке висвітлення в засобах масової інформації засвідчили активне використання радянським керівництвом величезних можливостей меморіального ресурсу.

Цілеспрямоване використання владою препарованого через призму марксистсько-ленінської методології образу Тараса Шевченка в ідеологічно-пропагандистських конструктах, символічних репрезентаціях та колективних практиках видавалося досить ефективною політикою з метою мобілізації радянської громадськості для вирішення внутрішньополітичних та зовнішньополітичних завдань. Безумовно, величезне значення в цьому відіграла радянська преса, насамперед центральні газети, які ефективно виконували свої функції навіювання пропагандистських штампів «революційної бороть-

би», «інтернаціональної пролетарської єдності в побудові світлого соціалістичного життя», та з іншого боку, боротьби з «буржуазно-націоналістичними» і «троцькістсько-бухарінськими» («актуальними» саме на той час) «ухилами» й засудження та недопущення подальшого поширення фашизму, мотиви яких були «винайдені» радянською ідеологічною машиною в творчості українського поета.

Монопольна й виключна роль більшовицької партії/радянського уряду в поверненні та зберіганні пам'яті про Тараса Шевченка всіляко пропагувалася на мітингах, зустрічах, в різноманітних публікаціях, відповідні експозиції були провідними на Шевченківських виставках, цей концепт був наріжним у офіційному радянському меморіальному дискурсі.

Власне, саме ці інтерпретаційно-ідеологічні концепти, а також рішуче «присвоєння» й навіть монополізація пам'яті про Тараса Шевченка, склали основу офіційного радянського меморіального Шевченкового канону. Іншими словами, власне комеморативна сутність заходів в рамках ювілейних урочистостей, присвячених Тарасу Шевченку, фактично була знівельована утилітарним масштабним ідеологічно-пропагандистським компонентом.

Список використаних джерел

1. Альварт С. Тарас Шевченко у культурі пам'яті та політиці історії сучасної України // <http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/240-yenni- Alvart-taras-shevchenko-u-kulturi-pamiaty-ta-politytsi-istorii-suchasnoi-ukrainy>; Alwart J. Mit Taras Ševcenko Staat machen Erinnerungskultur und Geschichtspolitik in der Ukraine vor und nach 1991. – Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag, 2012. – 220 s.
2. Андронов И. Юбилейные дни в Ленинграде / И. Андронов // Известия. – 1939. – 6 марта. – № 53 (6823). – С. 3.
3. Бельчиков Н. Поэт-революционер / Н. Бельчиков // Известия. – 1939. – 6 марта. – № 53 (6823). – С. 3.
4. Бельчиков Н. Т.Г. Шевченко и дружба народов // Известия. – 1939. – 4 февраля. – № 28 (6798). – С. 4.
5. Бельчиков Н. Тарас Григорьевич Шевченко. Биографический очерк / Н. Бельчиков // Известия. – 1939. – 27 февраля. – № 47 (6817). – С. 2.
6. Боцяновский Вл. Памятник великому поэту / Вл. Боцяновский // Известия. – 1939. – 4 марта. – № 51 (6821). – С. 3.
7. В союзе писателей // Правда. – 1939. – 29 января. – № 28 (7713). – С. 4.
8. Великий сын украинского народа // Известия. – 1939. – 27 февраля. – № 47 (6817). – С. 1.

9. Великий сын украинского народа // Правда. – 1939. – 6 марта. – № 63 (7749). – С. 1.
10. Видатні українці усіх часів // <http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14005/>
11. Виставка, посвященная Т.Г. Шевченко // Правда. – 1939. – 26 февраля. – № 56 (7741). – С. 6.
12. Виставки, посвященные Т.Г. Шевченко // Правда. – 1939. – 17 февраля. – № 47 (7732). – С. 5.
13. Газетные строки // Известия. – 1939. – 16 февраля. – № 38 (6808). – С. 4.
14. Дейч А. Великий демократ / А. Дейч // Известия. – 1939. – 6 марта. – № 53 (6823). – С. 3.
15. Домик, где жил Шевченко // Известия. – 1939. – 4 марта. – № 51 (6821). – С. 3.
16. Єсельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX століття / Сергій Єсельчик. – К.: КІС, 2010. – 272 с.
17. Заседание Шевченковского юбилейного комитета // Известия. – 1939. – 21 января. – № 17 (6787). – С. 1.
18. «Кобзарь» Тараса Шевченко // Правда. – 1939. – 26 февраля. – № 56 (7741). – С. 6.
19. Конкурс на лучшую биографию Т.Г. Шевченко // Известия. – 1939. – 15 января. – № 12 (6782). – С. 3.
20. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / П. Коннертон [пер. з англ. С. Шліпченко]. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.
21. Корнейчук А. Шевченко и русская культура / А. Корнейчук // Известия. – 1939. – 6 марта. – № 53 (6823). – С. 3.
22. Лейтес А. Шевченко и Запад // Известия. – 1939. – 18 января. – № 15 (6785). – С. 3.
23. Накануне Шевченковских дней // Правда. – 1939. – 1 февраля. – № 31 (7716). – С. 6.
24. Накануне Шевченковских дней // Правда. – 1939. – 4 марта. – № 62 (7747). – С. 6.
25. Накануне юбилея Т.Г. Шевченко // Известия. – 1939. – 3 марта. – № 52 (6820). – С. 4.
26. Осипов Д. Свое и чужое / Д. Осипов // Правда. – 1939. – 5 марта. – № 63 (7748). – С. 4.
27. Открытие памятника Т.Г. Шевченко в Каневе // Известия. – 1939. – 20 июня. – № 141 (6911). – С. 1; Участники 40-тысячного митинга в Каневе – товарищу Сталину // Известия. – 1939. – 21 июня. – № 142 (6912). – С. 2; Участники 40-тысячного митинга в Каневе – товарищу Сталину // Известия. – 1939. – 21 июня. – № 142 (6912). – С. 2.

28. Открытие памятника Тарасу Григорьевичу Шевченко в Киеве // Правда. – 1939. – 7 марта. – № 65 (7750). – С. 1.
29. Памяти Т.Г. Шевченко // Известия. – 1939. – 29 января. – № 23 (6793). – С. 3.
30. По советской стране (телеграммы корреспондентов «Известий» и «ТАСС») // Известия. – 1939. – 16 февраля. – № 38 (6808). – С. 4.
31. Подготовка к Шевченковским дням // Правда. – 1939. – 5 февраля. – № 35 (7720). – С. 6.
32. Подготовка к юбилею Шевченко // Известия. – 1939. – 21 февраля. – № 42 (6812). – С. 3.
33. Почтовые марки к юбилею Шевченко // Правда. – 1939. – 1 марта. – № 59 (7744). – С. 6.
34. Программы основных радиопередач центрального вещания // Правда. – 1939. – 4 марта. – № 62 (7747). – С. 6.
35. Скосырев П. Имя близкое и родное / П. Скосырев // Известия. – 1939. – 5 марта. – № 52 (6822). – С. 3.
36. Странное распоряжение // Известия. – 1939. – 1 февраля. – № 25 (6795). – С. 4.
37. Указ Верховного Совета СССР «Об увековечении памяти поэта Т.Г. Шевченко в связи с 125-летием со дня рождения» // Известия. – 1939. – 8 марта. – № 54 (6824). – С. 1.
38. Указ Президента України № 257/20012 «Про додаткові заходи з підготовки та відзначення 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка» // <http://www.president.gov.ua/documents/14680.html>
39. ЦК КП(б)У о подготовке к юбилею Шевченко // Известия. – 1939. – 22 февраля. – № 43 (6813). – С. 1.
40. Шевченковская медаль // Известия. – 1939. – 5 января. – № 4 (6774). – С. 3.
41. Шевченковские дни на Украине // Правда. – 1939. – 6 марта. – № 64 (7749). – С. 6.
42. Шевченковские дни по стране // Правда. – 1939. – 7 марта. – № 65 (7750). – С. 1.
43. Шевченковские торжества в Киеве // Известия. – 1939. – 8 марта. – № 54 (6824). – С. 1.
44. Шевченковские юбилейные торжества // Известия. – 1939. – 5 марта. – № 52 (6822). – С. 1.
45. Шевченковские юбилейные торжества // Известия. – 1939. – 6 марта. – № 53 (6823). – С. 2.
46. Шевченковский пленум правления Союза советских писателей СССР // Известия. – 1939. – 5 мая. – № 103 (6873). – С. 3; Шевченковский пленум правления Союза советских писателей СССР // Известия. – 1939. –

6 мая. – № 104 (6874). – С. 1; Шевченковский пленум правления Союза советских писателей СССР // Известия. – 1939. – 8 мая. – № 105 (6875). – С. 4.

47. Шевченковский пленум правления Союза советских писателей СССР // Известия. – 1939. – 9 мая. – № 106 (6876). – С. 1.

Короленко Б.А. 125-летний юбилей Тараса Шевченко: коммеморации 1939 года

Подготовка и всесоюзное празднование 125-летнего юбилея Т.Г. Шевченко в СССР в 1939 г. представлены сквозь призму их освещения в центральной советской прессе. Анализируется образ Тараса Шевченко в официальном советском дискурсе и официальных символических практиках.

Ключевые слова: 125-летний юбилей Тараса Шевченко, почитание памяти, правительственный Шевченковский юбилейный комитет, Шевченковские выставки, публикации произведений Т.Г. Шевченко.

Korolenko B.A. Taras Shevchenko's 125-th anniversary: commemorations of 1939

Soviet preparation and commemoration of Taras Shevchenko's 125-th anniversary in 1939 by virtue of his representation in Soviet central press is described. The image of Taras Shevchenko in Soviet official discourse and symbolical practices is analyzed.

Key words: Taras Shevchenko's 125-th anniversary, commemorations, Government Shevchenko's anniversary committee, Shevchenko's exhibitions, Shevchenko's works publications.

«ВИБИРАЮ МИСТЕЦТВО...»

(ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ АНДРІЯ СОВИ)

Йдеться про життєвий і творчий шлях видатного майстра гумору ХХ ст., творця своєрідного театру сатиричних мініатюр, народного артиста України А.К. Сову. Розглядаються особливості його виконавської манери, «секрети» магічної творчості митця. Згадується про незабутні ролі в кіно. Зі сторінок книги спогадів «Дорога до сміху» сам майстер художнього слова дає поради молодим колегам-початківцям, що не втратили своєї цінності й сьогодні.

Ключові слова: український гумор, українська естрада, зірки гумору ХХ століття, майстри художнього слова, народні артисти України, українські артисти розмовного жанру, кіно, комедія.

Андрій Корнійович Сова... Хто з численних прихильників гумору в Україні та й за її межами не знає цього прізвища? Широко знаний і улюблений в народі виконавець гумористичних літературних творів, народний артист України, чи не найпопулярніша творча особистість для українців старшого покоління. У 1960–1970-ті роки без його участі не відбувався жоден великий святковий концерт. Це був сміхотворець справді багатогранний, якого називали і чаклуном веселого настрою, і ювелірним майстром сміху, і творцем своєрідного театру сатиричних мініатюр. Та перш, ніж стати видатним майстром слова й маги такий гучний успіх, Андрію Корнійовичу довелося пройти складний життєвий шлях.

Народився він 30 грудня 1912 року в м. Одесі в робітничій сім'ї. Із самого дитинства в ньому боролися дві характерні для справжнього одесита риси – любов до моря та схильність до гумору. І кожна заявляла про себе так владно, що юнак не одразу збагнув своє поклонання. Після школи він закінчив Одеське морехідне училище (1930 р.) і був зарахований мотористом 1-го класу на торговельне судно «Цюрупа». Ходив до Італії, Іспанії, Греції, Єгипту, Франції. У вільні від вахти години матроси збиралися біля трюму послухати улюбленця команди Андрія Сову – дотепного жартівника, знавця й оповідача одеського фольклору. Він не примушував прохати себе і з імпровізованої сцени звучали анекдоти, кумедні оповідки з життя одеських базарів. А подеколи й копіював когось зі своїх знайомих.

Гурт реготав аж до хрипоті. Дивувалися: і де воно в нього береться?

Андрій опанував морську професію, користувався авторитетом у команді. Та життя іноді робить карколомні повороти, не підвладні ніякій логіці. Коли прокинулась дарована природою жага творчості, почав нудьгувати й марити сценою. Втім, обравши мистецтво, він ще довго шукав своє місце у житті. У 1938 р. закінчив акторське відділення Одеського театрального училища. Упродовж 25 років знявся у 45 фільмах, чимало з яких зайняли гідне місце в національному кінемаграфі («Танкер Дербент», «Стара фортеця», «Я чорноморець», «Морський яструб», «Два бійці», «У далекому плаванні», «Блакитні дороги», «Максимко», «Розвідники», «Таємничий острів», «Королева бензоколонки» та ін.). Працював з відомими режисерами: Л. Луковим, В. Брауном, М. Белінським, О. Файнцimmerом. Його партнерами по екрану були М. Бернес, І. Переверзев, А. Бучма, Б. Андрєєв, В. Меркур'єв, Л. Сухаревська, Є. Самойлов, Н. Румянцева, Ю. Копелян.

Пройшовши конкурс (1951 р.) був прийнятий до Київської обласної філармонії, в 1959-му – в «Укрконцерт». Актор вважав, що нарешті знайшов те, чого так прагнув. Популярність його, як естрадного артиста, швидко зростала. Загальновідомий «ас» гумору виступав на сценах майже всіх республік колишнього Радянського Союзу, гастролював у Польщі, Чехословаччині, Німеччині, Франції, США, Канаді та інших країнах світу.

Багато хто пам'ятає, що відбувалося на концертах, коли конференсьє оголошував: «Виступає народний артист УРСР Андрій Сова!». Зал здригався від бурхливих оплесків і замирив у передчутті дива. Це треба було бачити: стоїть артист на сцені один, як перст; у руках нічого немає; навкруги теж ніякої театральної атрибутики. Та дарма! Він розказує, а зал регоче. До сліз. У розпорядженні митця – п'ять-десять хвилин, а перед глядачем проходить ціла низка образів – різних, виразно окреслених і на когось схожих. Складалося враження, ніби десь вже зустрічали таких людей, тільки нічого смішного в них не вгледіли. А він побачив і показав: ось, мовляв, подивіться, люди, яке це неподобство; воно варте осміяння.

За одностайним визнанням театральних критиків, А. Сова мав напрочуд тонке відчуття природи гумору. Те, що він робив, порівнювали з роботою художника-карикатуриста, який одним-двома штрихами змальовує образ. Злободенність тематики, точність вибору об'єкта критики, віртуозність володіння словом і жестом, яскрава, образна, пересипана народними дотепами й інтонаціями мова – саме ці риси й надали творчій манері А. Сови самотності та неповторності.

Андрій Корнійович володів дивовижним талантом перекладення в тих, кого з такою майстерністю зображено у сатиричних і гумористичних творах Остапа Вишні, Степана Олійника, Володимира Івановича, Павла Глазового, Олександра Ковіньки, Євгена Кравченка та ін. Кожен твір письменників-гумористів у виконанні артиста набував надзвичайної сили впливу на переповнені аудиторії слухачів. Для авторів багатьох байок, сатиричних мініатюр, фейлетонів, епіграм, коротеньких оповідань Андрій Корнійович був хрещеним батьком, бо виводив їхні творіння на широку дорогу народного визнання. Арсенал художніх засобів артиста дуже різноманітний і разом з тим завжди – Совинський. Його читання, його трактовку образів не сплутаєш ні з чим. І вони залишаються в нашій уяві, пов'язані саме з його манерою виконання, його ім'ям.

У художній палітрі А.К. Сиви майже відсутня чорна фарба. Невичерпна щирість, доброта стали його найсильнішою зброєю. Звідси беруть початок життєстверджуючий оптимізм творчості актора, його непохитна віра в людину. «Добро завжди сильніше за зло», «Сатира – гостра зброя», – часто повторював Андрій Корнійович, – тому нею слід користуватись обережно. Я не прагну «очорнити» своїх героїв; поглумитися над ними. Сміху боїться і той, хто вже нічого не боїться... Тому досить їх висміяти як слід. Водночас намагаюся викликати в глядачів почуття зневаги до цих людців, бажання заступити їм шлях у житті. Тобто, щоб люди посміялись і за діло брались» [9, с. 108].

Відомо, що кожен жарт, як і рушниця, «стріляє» лише один раз. Дотеп, висловлений удруге, втретє, вже не досягає мети. Та Андрій Сова наче переступив цей закон естради. Його сміх – осмислений і завжди бив у ціль. Скільки б разів не доводилося зустрічатись з його мистецтвом, завжди це справжнє моральне задоволення й естетична насолода. Хист Андрія Сиви – це хист актора комічного. Маючи сценічну привабливість, виразну міміку, вдаючись до різноманітної інтонації, взагалі послуговуючись різнобарвною палітрою виражальних засобів, він умів в маленькій гуморесці-мініатюрі відтворити цілу галерею характерів, образів. Коротенька байка чи вірш, виконаний Совою, – це своєрідна мікрореквізитива, майстерно зіграна і водночас переказана засобами виразного слова. Під час читання актор завжди намагався якомога більше загострити зображуваний образ. Слово, інтонація, жест, міміка у нього яскраві і барвисті. В особі Андрія Сиви літературно-концертний жанр гумору й сатири мав самотнього виконавця. Навіть зовнішній вигляд самого актора викликав безмежні симпатії глядачів. Варто йому

тільки з'явитися на сцені – і в залі уже гриміли схвальні оплески.

Побуває думка, ніби Андрій Корнійович читав лише твори в жанрі гумору та сатири. Втім, це не так. У його виконанні талановито звучали також поетичні й прозові твори Т. Шевченка, О. Пушкіна, О. Довженка, В. Сосюри.

За майже тридцятирічну діяльність у жанрі естрадної мініатюри він виступив у 8000 концертах. Усі виступи записував у блокноті: що читав, скільки було глядачів тощо. А ще перед виступом на заводі, в колгоспі, чи в будь-якій установі дізнавався, чим живе колектив, про його досягнення і недоліки. Після цього, акторові, як потім зізнавався, було легше орієнтуватись із репертуаром, бо Андрій Корнійович називав себе «бігуном на короткі дистанції». Адже жанр гумористичної мініатюри вимагає від виконавця неабиякої майстерності для того, щоб викластись за одну-дві хвилини. Тут і жест, і слово мають бути точними й виразними. Майстер володів цією технологією бездоганно.

Улюблений артист ніколи не був підвладним, як тепер кажуть, «зоряній хворобі». Ніколи не вимагав для себе якихось привілеїв, ходячи по високих кабінетах. Мабуть, тому так і не отримав високого звання народного артиста СРСР, хоча за свідченням відомого співака Миколи Кондратюка актора представляли до нього неодноразово. А може ще і в тім причина, що А. Сова належав до тих митців, які не ділили свої виступи на вищий і нижчий ранг. Він міг, якщо комісія високого рівня не дозволяла читати на урядовому концерті той чи інший твір, взагалі відмовитись від участі в ньому. Тоді таке не пробачалося нікому.

Життя й творчість Андрія Корнійовича Соби переконливо доводять, що здібності людини – не тільки від народження. Талант – це насамперед особистість, творцем якої є воля і праця. І чим ця особистість багатша, тим вона талановитіша, багатогранніша. На долю видатного майстра випало жорстоке випробування: 16 років він був прикутий до інвалідного крісла. Тривалі й наполегливі спроби лікарів повернути Андрія Корнійовича до активного життя помітних результатів не дали. Як тут не зневіритися, не втратити душевної рівноваги? Інша людина назавжди втратила б здатність сміятися, але не він. Не здався, а взявся за перо: написання мемуарів – ось якір спасіння! «А ми сміємося і будемо сміятися разом із своїм дотепним, талановитим народом», - говорив актор. У творчих роздумах і муках, у безсонні ночей та сумнівах сторінка за сторінкою народжувалася книга спогадів «Шлях до сміху» (вийшла друком 1986 р.). Процес творчого змушнення привів артиста до літератури. Діалектичний

стрибок у нову якість. Йому допомагали всі друзі, а особливо колектив Укрконцерту, де Андрій Корнійович був постійним членом художньої ради.

У грудні 1982 р. у Будинку актора в Києві відбувся творчий вечір народного артиста України Андрія Корнійовича Сови під назвою «Друге покликання митця», присвячений його 70-річчю. Це була сенсація, хоч саме на таку зустріч чекали всі шанувальники комедійного хисту видатного майстра. Всі хвилювалися, бо знали про душевний і фізичний стан артиста, який вже 4 роки не виступав на сцені. Коли піднялася завіса, зал вибухнув такими шаленими оплесками, яких тутешні стіни ще не чули. І тоді актор (за допомогою друзів) встав, ніби окрилений людською любов'ю. Назустріч йому піднявся увесь зал. На очах багатьох присутніх, навіть далеких від сентиментальності, були сльози. Для всіх, особливо для молоді, то був урок мужності. І він, схвилюваний і вдячний, усміхався. А потім відбувся вечір такий, які ми звикли називати «театром одного актора», Андрія Сови – талановитого актора і письменника.

Видатного українського митця, улюбленця багатьох поколінь глядачів Андрія Сова ще за життя називали чародієм сміху, українським Луї де Фюнесом. Бо виступи гумориста викликали не тільки усмішки на обличчях присутніх, а й надовго гарантували їм веселий настрій. Його обожнювали на концертній естраді, а фільми за участю актора і сьогодні з успіхом ідуть на телевізійних екранах, приваблюючи все нові покоління глядачів.

Справа, якій Андрій Корнійович Сова присвятив усе своє життя, живе в його учнях – Анатолій Литвинов, Олександр Івченко, Анатолій Демчук – нині визнані метри української естрадної гумористики, його численних послідовниках, а ще в улюбленій доньці, яка продовжує акторську династію. Сьогодні чудова актриса Валентина Сова працює в театрі «Колесо» і викладає в Дитячій академії мистецтв. Син відомого артиста Олександр перебуває на дипломатичній роботі в Австрії.

Неймовірна мужність, воля, любов до життя не полишали Андрія Корнійовича до останнього. Помер він 11 грудня 1994 р.

Похований у Києві, на Байковому цвинтарі. У пам'ять про всенародного улюбленця Спілка кінематографістів України та Фонд сприяння розвитку мистецтв України започаткували в 1995 р. Всеукраїнський конкурс виконавців сатири і гумору імені Андрія Сови, який вперше відбувся в Одесі, де народився і звідки вийшов у люди майбутній артист. «Треба шукати усмішку, жити сумно – значить даремно жити», – писав чародій сміху. Основним його

інструментом завжди був сміх – сміх особливої стихії. Це був сміх народного зцілення та високого духовного піднесення. Він мав справді Божий дар – за це його любили й шанували. Бо володів мистець такою магічною силою таланту, яка не підвладна часові.

«ДОРОГА ДО СМІХУ» (із книги спогадів А.К. Сови)

...Я вважав і нині вважаю, що, вийшовши на естрадну сцену, з людьми треба говорити про те, що їх хвилює..., про те, чим вони живуть, про що думають. І говорити так, щоб душі людські розкривались тобі назустріч, щоб тобі вірили, щоб з тобою погоджувались. Бо, як сказав великий німецький поет Гете, «у серце западе лиш те, що з серця вашого іде». Мудрі слова! [9, с. 52].

Я люблю свою професію. Люблю за те, що не можу її не любити. Вона несе людям радість... Естрадний артист завжди в дорозі... І всюди він бажаний гість, його зустрічають привітно й гостинно, з усміхненими обличчями й барвистими квітами. А він, щоб не лишитися в боргу, щедро дарує глядачам надбання свого таланту, радість, веселий настрій.

Але не думайте, що всі дороги естрадного артиста встелені трояндовими пелюстками. Аби ви тільки знали, як йому інколи тяжко-важко буває! Особливо тоді, коли ще тільки починає посправжньому оволодівати професією, коли він на сцені новачок, коли його ім'я ще не відоме. А глядач же нині пішов вимогливий, не бажає марно час гаяти. Якщо вже прийшов послухати тебе, то дай йому щось повноцінне, корисне, співзвучне добі. Отож на пульсі доби й треба постійно тримати руку. На сьогоднішній естраді життя найцікавішого номера коротке. Двічі-тричі показав його, і годі. А з сякими-такими дешевинками краще й не потикайся, лиха не обберешся. Та й з хитромудрими витонченими ребусами краще не лізь на сцену: трудяща людина любить, щоб з нею розмовляли ясною, простою, розумною мовою, а не хизувалися перед нею «інтелектуальними» викрутасами та «модерними» баляндрами. І псевдо-акторська рафінованість нині глядача не приваблює. Вміння вільно й розкуто триматися на сцені нині для справжнього успіху не досить. Глядач хоче бачити в артистові цікаву особистість з багатим духовним світом. Я твердо переконаний, що наша естрада чимало виграла б, аби актор не чекав, доки літератор щось напише та десь надрукує, а вступав з ним у тісний контакт, підказував, пропонував теми, які його хвилюють. У дружньому тандемі народжувалися б твори значущі й корисні. Письменникам і композиторам варто б більше приділяти уваги естраді, постійно дбати про зба-

гачення її репертуарів. Без вагомого, повноцінного слова естрада стає безликою і безпорадною [9, с. 60].

...Найголовніше – це вибір матеріалу. Гумореска мусить бути обов'язково смішна, дотепна, ясна й прозора, легка для сприйняття на слух. Якщо ж це сатира, то гостра, злободенна, націлена в гідну мішень. Обравши такий твір, я починаю його освоювати, вживаюся в кожну думку, в кожне слово. Не розлучаюся ні на мить з ним – обдумую і дома, в трамваї, на роботі, буває, і навіть серед ночі прокидаюся, – і прикидаю, а чи не краще буде ось так і чи інак... Герої твору поступово оживають. Починаю вірити, що це живі люди. І настає хвилюючий момент, коли я вже не можу тримати в собі те, що вимріяв, вифантазував, – ним обов'язково треба поділитися з людьми. Перевіряю зроблене на близьких, знайомих. Після перших перевірок доробляю, «дотягую» кожну рисочку створеного автором і мною характеру чи образу. І лише тоді, коли відчую, що моя нова робота варта уваги широкого загалу, наважуюсь вийти з нею на люди. Такої копіткої праці вимагають не лише великі за розміром речі. І в найкоротшу мініатюру треба вкласти часточку свого серця. Кожне слово слід зігріти теплом своєї душі. Тільки тоді твора хвилюєш глядача, заставиш його гніватися чи сміятись.

Люди не люблять читання холодного, байдужого, монотонного. Воно нічого спільного з мистецтвом слова не має. Читати гумор і сатиру – значить повнити їхні душі непримиренністю до всякої нечисті; бюрократів і казнокрадів, п'яниць і торбохватів, хуліганів і дармоїдів, – до всього, що заважає нашим людям жити, працювати, творити [9, с. 61].

...Кожну гумореску, байку чи жаргяр розглядаю наче своєрідну сценку, прагну прочитати й витлумачити так, щоб дійові особи, зображені автором, оживали, набували зримих рис, індивідуалізувалися, – і це не для того, щоб розважити слухачів, посмішити їх, розвеселити. Ні, не це головне! Я намагаюся викликати такий сміх, який змусив би людей замислитися над тими явищами, про які розповідаю, придивитися до власної поведінки і до вчинків своїх сусідів чи товаришів, щоб після моєї веселої розмови з ними вони не обходили байдуже негативне й нещадне, ставали нетерпимішими до недоліків, які трапляються ще в нашому житті [9, с. 67].

Сказати зі сцени правду – це ще далеко не все. Висловити й подати її обов'язково треба так, щоб тобі повірили. Тому я рідко звертаюся до декламації, навіть патетичної, а постійно намагаюся використовувати всі зображальні й інтонаційні засоби, якими володію, звичайно, дбаючи про те, щоб не порушити ні ритму віршованого

твору, ні його змісту, ні ідеї, вкладеної в нього автором, намагаюсь, як художник-карикатурист, кількома влучними штрихами окреслити, змалювати той чи інший образ [9, с. 76].

Та хай ніхто не думає, що читати гумор легко й просто. Давно сказано, що сміх – то справа серйозна, і тому початкуючим артистам треба звикати до наполегливості і систематичної праці [9, с. 80].

Відомо, що майстерність приходить не зразу, вона набувається роками напруженої праці. То цілком природно, що молодий актор намагається якомога швидше виявити себе в ділі. Але відсутність досвіду змушує його кидатися з одного боку в інший; він то хапається за героїку, то раптово переключається на гумор і сатиру, пробує співати й пританцьовувати, і все те, як правило, вдається в нього нецікаво, приносить розчарування й зневіру у власних силах. В результаті виходить, що молодий митець не знайшов нічого нового, оригінального, а продублював те, що було зроблено задовго до його появи на сцені. І, мушу сказати, не застраховані від цього навіть обдаровані початківці [9, с. 81, 82].

Ось уже протягом багатьох років тричі на тиждень приходять до мене на заняття студенти Київського естрадно-циркового училища. Ми підготовляємо репертуар до майбутніх концертів. У програмі це називається спеціалізацією. А після уроків часто зав'язуються в нас бесіди про шляхи розвитку нашого жанру, про місце артиста в житті, про наставництво в мистецтві.

Учні просять: порадьте, підкажіть, поясніть. Я даю їм дружні поради, і найважливіші з них зводяться ось до чого. Як би гарно не приймали вас глядачі, ніколи не зупиняйтеся на досягнутому, завжди рухайтесь уперед, збагачуйте свій репертуар свіжими творами, уважно стежте за новинами сатиричної та гумористичної літератури. Завжди пам'ятайте, що робите справу надзвичайно серйозну й корисну, тому будьте вимогливими до себе. Ніколи не намагайтеся будь-що розсмішити слухача. Не комікуйте! Справжній сміх викликається не кривлянням, а майстерним розкриттям суті літературного твору. Шанобливо ставтесь до творів письменників, не «вдосконалюйте» їх задля дешевого сміху. Ніколи не забувайте назвати автора твору, який читаєте. Любіть кожну літеру, кожен звук, бо вони складають слово, а слово несе в собі думку [9, с. 82].

...Я прагну прищепити учням любов до своєї професії, всіляко переконую їх у тому, що вона надзвичайно потрібна людям і благотворно впливає на них, викриває те негативне, що ще зустрічається подекуди в нашому житті, бо сміху, як сказав Микола Васильович Гоголь, боїться навіть той, хто вже нічого не боїться. А хорошим

людям добрий сміх – опора й підтримка в їхньому чесному труді...
Сміх – ознака перемоги [9, с. 83].

Список використаних джерел

1. Глазовий П. Пам'яті друга / П. Глазовий // Вечірній Київ. – 1994. – 14 груд.
2. Димань В. Незабутній Андрій Сова // День. – 2010. – 4 черв.
3. Жолдак В. Під час зйомок фільму / В. Жолдак // Культура і життя. – 1985. – 31 берез.
4. Започатковано щорічний конкурс артистів естради ім. Андрія Сови // Вечірній Київ. – 1995. – 4 трав.
5. Мистецтво України: біогр. довід. / упоряд.: А.В. Кудрицький, М.Г. Лабінський; за ред. А.В. Кудрицького. – К., 1997. – С. 550.
6. Мірошніченко О. Андрій Сова та його театр / О. Мірошніченко // Мистецтво. – 1965. – № 1. – С. 14–15.
7. Русанов В. Майстер веселого сміху / В. Русанов // Вітчизна. – 1974. – № 2. – С. 213–215.
8. Сова А.К. Веселі, колочі, сердиті слова – читає Андрій Сова : репертуар. зб. / авт. вступ. ст. «Сміх – діло серйозне» А. Сова. – 2-ге вид., доповн. – К. : Мистецтво, 1969. – 92 с.
9. Сова А. Дорога до сміху : сторінки біогр. – К., 1986. – 111 с. : іл.
10. Сова А.К. Естрада – атакуючий жанр // Молодь України. – 1985. – 1 січ.
11. Сова В. «Дорога до сміху» Андрія Сови // Правда України. – 2007. – 27 дек. – 9 янв. – С. 22.
12. Український радянський енциклопедичний словник: у 3 т. / редкол.: Ф.С. Бабичев (голов. ред.) [та ін.]. – 2-ге вид. – К., 1987. – Т. 3. – С. 249.

Рожнятовская О.А. «Выбираю искусство...» (к 100-летию со дня рождения А. Сова)

Статья посвящена жизни и творчеству выдающегося мастера смеха XX в., основателю своеобразного сатирического театра микроминиатюр, народному артисту Украины А.К. Сове. Рассматриваются особенности его исполнительской манеры, «секреты» магического мастерства. А также упоминается о незабываемых ролях в кино. Со страниц книги воспоминаний «Дорога к смеху» сам мастер художественного слова дает советы молодым начинающим коллегам по цеху, которые не утратили своей ценности и сегодня.

Ключевые слова: украинский юмор, украинская эстрада, звезды юмора XX века, мастера художественного слова, народне ар-

тисты Украины, украинские артисты разговорного жанра, кино, комедия.

Rozhnyatovska O.A. «Choose the art...» (to Andriy Sova 100-th bith anniversary)

The article is about life and art career of the outstanding master of humor of the XX cent., the creator of the specific theatre of satirical miniature, National Artist of Ukraine A.K. Sova. The peculiarities of his performance style, the “secrets” of the artist’s magic art are considered. His unforgettable roles in the cinema are mentioned in the article too. From the pages of the book of memories “The Way to Laughter” the master himself gives advice to the young colleagues beginners. This advice is still of great value nowadays.

Keywords: *Ukrainian humour, Ukrainian stage, stars of humour of XX ages, masters of artistic word, folk artists of Ukraine, Ukrainian artists of colloquial genre, cinema, comedy.*

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ КНИГ

Киридон А.М.

ЕТОС ПАМ'ЯТІ

(рецензія на кн.: Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / Пер. з пол. Олесь Герасим, наук. ред. Андрій Павлишин / Барбара Шацька. – Чернівці: Книги – XXI, 2011. – 248 с.)

Етос (грец. etos – характер, звичай) – узагальнена характеристика культури певної соціальної спільноти, яка виражена в системі їх панівних цінностей і норм поведінки.

В історії, як і в інших гуманітарних дисциплінах, на відміну від природничих наук, концептуалізація знання продукується здебільшого шляхом публікації монографій, а не журнальних статей. Це наділяє рецензію особливою цінністю з огляду на акцентуацію оприлюднених нових ідей та знайомством із представником наукової спільноти.

Актуальність пропонованої розвідки обумовлюється, передусім, двома обставинами:

1) зростанням інтересу до проблем «Memory studies» та активізацією студій із дослідження пам'яті антропологів, соціальних психологів, соціологів, політологів, істориків; представники кожної з цих дисциплін досліджують і розглядають це явище з різних, характерних для власної дисципліни, перспектив;

2) необхідністю рефлексії на появу нових досліджень, з огляду на необхідність усталення понятійно-категоріального апарату.

Рецензія є особливим джерелом вивчення продукування доброби наукової спільноти. Звісно не йдеться про «джентльменські рецензії» (Білхартц), які здебільшого мають за мету лише аносування видання. Роль рецензій як одного з елементів системи обміну інформацією в межах академічної спільноти доволі ґрунтовно дослідила Ільва Ліндхольм-Романчук [1]. Вона розглядає цей жанровий вид інтелектуального продукту, як один із способів наукової комунікації, як «засіб просування нового в науці», як складову «експертної системи».

Відтак рецензія виконує кілька важливих функцій. По-перше, рецензія аносує нову книгу, і, таким чином, інформує наукове співтовариство про «прирощення корпусу знань».

По-друге, оскільки рецензентом виступає науковець/вчений, у рецензії знаходить оцінку наукова складова книжки. Відтак рецензія є своєрідною експертною оцінкою якості проробленої автором монографії роботи.

По-третє, рецензія виконує функцію своєрідного «брамника»: залежно від позитивних чи негативних оцінок допускає в науковий світ чи відхиляє/заперечує новації, які пропонує автор дослідження.

По-четверте, в рецензіях верифікуються межі наукових дисциплін.

По-п'яте, автор рецензії вивчає й оцінює монографію з огляду на власну компетенцію в тій чи іншій науковій галузі, що дозволяє скласти уявлення про розвиток наукового напрямку в цілому, а зрештою й про рецензента. Як зауважує російський дослідник Д. Ковпак, рецензія є точкою пересічення наукової культури рецензента й того, кого рецензують [2].

По-шосте, рецензія спонукає до полеміки з автором праці. Однак, у цьому контексті (з огляду на рецензовану монографію) підкреслимо, що полемізування навколо перекладних видань, дещо ускладнене через відстань, комунікації, мову, інформативну перерваність тощо.

Принагідно зауважимо варіативність мотивації появи й характеру рецензій – рецензія-анотація (анотування видання), компліментарна, «замовна», «джентльменська», рецензія спротиву тощо.

Зазначимо критерії рецензування: стиль викладу; ясність і концентрованість основної концепції; оформлення монографії; аналіз глибини/повноти/вичерпності дослідження; знання новітніх тенденцій в розвитку науки, методології; міждисциплінарність дослідження.

Пропонована рецензія на книгу одного з сучасних провідних польських соціологів і антропологів у царині вивчення колективної пам'яті Б. Шацької має на меті ознайомлення широкого кола істориків, філософів, культурологів, соціологів із основними ідеями праці, а відтак поширення інформації про концептуальні підходи авторки [3]. Книжка Б. Шацької вперше вийшла друком польською мовою 2006 року у Варшаві [4]. Переклад видання українською мовою опублікувало 2011 року видавництво «Книги – XXI».

За визнанням Б. Шацької, підготовлена нею праця покликана підсумувати понад півстолітні зацікавлення колективною пам'яттю. Вперше долучення Б. Шацької до проблематики колективної пам'яті відбулося в середині 1960-х років, коли вона була ад'юнкткою на кафедрі історії суспільної думки та соціології, яку очолювала

професор Ніна Ассородобрай. Під керівництвом професора тоді вперше було започатковано дослідження колективної пам'яті методом анкетування. Дослідження проводилися 1965 року колективом кафедри серед осіб із вищою освітою, представників п'яти професій у п'яти містах Польщі. Згодом Б. Шацька опрацювала унікальний емпіричний матеріал і проаналізувала його у книжці «Минуле в свідомості польської інтелігенції» («*Przeszłość w świadomości inteligencji polskiej*»), яка мала стати підставою для габілітації.

Архітектоніка дослідження має три частини («Історія, колективна пам'ять, міт», «Минуле як вимір часу», «Із досліджень поточної колективної пам'яті»), які складаються із окремих розділів, але смисловий простір охоплює дві площини – теоретичну й практичну. Принагідно зауважимо, що пріоритетним аспектом рецензії свідомо обрано детальний аналіз теоретичної площини дослідження з огляду на своєрідність запропонованих авторських положень й потребу заповнення лакуарності понятійно-категоріального апарату студій із досліджень пам'яті. Натомість менше уваги буде відведено аналізу конкретних даних соціологічних опитувань, унікальна цінність яких полягає в порівняльному часовому вимірі кількарічних досліджень.

В основу видання «Минуле – пам'ять – міт» покладено ідеї, оприлюднені Б. Шацькою в раніше видрукованих роботах. Рецензована праця фактично об'єднує теоретичні розробки та аналіз матеріалів кількох соціологічних опитувань, проведених Інститутом соціології Варшавського університету (1965, 1987–1988), Інститутом політичних досліджень (2003) та Центром вивчення громадської думки (2004). Водночас польська дослідниця наголошує, що ця книжка, «не є просто збіркою раніше друкованих праць» [5], на які, до речі, авторка посилається в тексті. «Співвідношення змісту розділів цієї книжки з опублікованими раніше працями виглядає по-іншому в кожному конкретному випадку, – зауважує професор Барабара Шацька. – Спільне те, що жоден не є дослівним повторенням уже опублікованих текстів, принаймні по-польськи» [6]. Деякі розділи постали внаслідок поєднання скорочених чи поширених праць, опублікованих у різних виданнях [7]. Із усіх цих робіт були усунуті загальні міркування про те, чим є колективна пам'ять, оскільки дослідниця присвячує цій проблемі окремий розділ. Авторка дає детальний перелік опублікованих праць і увиразнює елемент новизни в монографії [8].

У першій частині «*Історія, колективна пам'ять, міт*» авторка фокусує увагу на кількох теоретичних проблемах, скомпонованих у відповідні розділи: «*Історія та колективна пам'ять*», «*Колективна*

пам'ять – термін і поняття», «Колективна пам'ять – функції та шляхи переказу», «Міт і мітологізація минулого в колективній пам'яті».

Б. Шацька потрактовує різні точки зору на уявлення про колективне минуле, як у культурі певної спільноти, так і в свідомості індивідів, котрі входять до її складу, а також найрізноманітніші способи запам'ятовування постатей і подій минулого як відмінної від історії царини. З огляду на термінологічну невизначеність та варіативність дефініювання категорій пам'яті, польська дослідниця з'ясовує їх відмінності й пропонує власне визначення терміну «колективна пам'ять», яке для неї є базовим. Апелюючи до дослідників, переконаних, що «пам'ять» притаманна лише індивідам, а тому говорити про «колективну пам'ять» – це нонсенс, і можна вести мову лише про індивідуальну пам'ять та історію, авторка обґрунтовує й послідовно відстоює вибір терміну «колективна пам'ять» для окреслення цієї царини. Професор зауважує: «У рясній літературі предмета колективну пам'ять розуміють і визначають по-різному: одні кажуть про колективну пам'ять, другі – про суспільну, культурну чи історичну, а ще інші висловлюються за те, щоб говорити не про «пам'ять», а про «пам'ятання», дехто ж послуговується означенням «історична свідомість», а віднедавна навіть «з'явилося широке розуміння колективної пам'яті, яке включає в її сферу історію як академічну дисципліну» [9].

Дослідниця зазначає, що у літературі предмета розрізнення історії та колективної пам'яті як самотутніх царин, де діють різні правила, іноді ставлять під сумнів, керуючись двома протилежними поставами. З одного боку, вчені заперечують самотутність колективної пам'яті й трактують її «винятково як скалічене історичне знання», а з іншого, – «заперечують самотутність історії та вбачають у ній винятково одну з іпостасей колективної пам'яті» [10].

Розрізняючи історію та колективну пам'ять, Барбара Шацька розглядає ці поняття як веберівські «ідеальні типи», які у суспільній реальності рідко (якщо й узагалі) виступають у чистому вигляді. Відтак історію й колективну пам'ять дослідниця трактує, як *дві полярні моделі*, «поміж якими розміщені представлення минулого» [11]. Вона наголошує, що історія та колективна пам'ять є двома *різними галузями знання про минулину*, двома різними дослідницькими сферами, з різними правилами конструювання образу подій минулого, вивчення яких потребує специфічного інструментарію. Обґрунтовуючи такий підхід, дослідниця окреслює *історію* як академічну дисципліну з науковим статусом,

а *колективну пам'ять* визначає як «сукупність уявлень членів спільноти про її минуле, про постаті, які його населяють, і події, які трапилися у цьому минулому, та способи увічнення і переказу тих знань, які вважаються обов'язковим надбанням члена цієї спільноти. Іншими словами, усіх свідомих апеляцій до минулого, які наявні у поточному житті спільноти» [12].

Декларуючи *автономію історії* як особливої форми пам'яті про минуле, авторка зауважує, що її специфіку *визначають три риси*: 1) Інституціоналізація та професіоналізація. 2) Власна традиція виокремлення і професіоналізації, в процесі яких були створені норми дослідницької діяльності та засади майстерності професійного історика. Кожен, хто претендує на роль історика, зобов'язаний дотримуватися цих норм і принципів. Незалежно від його групової приналежності, коли учений займається минулим, то референтною групою для нього є професійні історики. 3) Прагнення втілити зразки об'єктивної, вільної від вартостей науки. Це прагнення значною мірою окреслює норми і засади фаху історика. Як пише Ле Гоф, історія мусить «намагатися бути об'єктивною і спиратися на віру в історичну “істину”» [13, 14].

Водночас дослідниця підкреслює, що колективна пам'ять не може обійтися без історичного знання, яким вона живиться, вибірково користуючись ним як творивом для побудови образів минулого відповідно до власних засад. Слушно й те, що знання, які здобуває історик, або залишаються герметичними та відомими жменьці спеціалістів, або ж їх розповсюджують і популяризують, і в такий спосіб вони опиняються у сфері широко усвідомлюваної колективної пам'яті. Якщо цього не чинить сам історик, то це роблять інші люди, котрі покликаються на зібрані ним відомості, вибірково їх використовуючи для заспокоєння суспільних потреб. У перебігу цього процесу строго наукове історичне знання зазнає не лише добору, але й менш чи більш виразних трансформацій, підпорядковуючись правилам, які діють на просторах колективної пам'яті [15].

Окреслюючи *джерела формування* колективної пам'яті, до яких Б. Шацька зараховує «формальні перекази», «неформальні джерела» (усна традиція власної родини та кола друзів і знайомих), дослідниця підкреслює, що «у ПНР був ще третій гагунок джерел: перекази, які походять із інших часів (із міжвоєнного періоду), із інших місць (еміграційні публікації) та через неконтрольовані державою канали» [16].

Б. Шацька порушує питання про *критерії правди*, зауважуючи, що «колективна пам'ять послуговується характерним для неї

критерієм правди, іншим, ніж історія», а саме: для історії правдивим є знання, досягнуте згідно з правилами дослідницького алгоритму, який визнають науково коректним. Натомість, у колективній пам'яті правдивим визнають знання, яке узгоджується з актуальним відчуттями, способом оцінювання й бачення довколишнього світу [17]. Водночас, апелюючи до дослідження американських вчених Роя Ф. Баумайстера і Стівена Гастінгса, авторка говорить про своєрідні метаморфози й трансформації колективної пам'яті:

1. Оминання. Вибіркове замовчування деяких неприємних фактів.

2. Фальшування. Доповнення до заперечення чогось, що сталося, є твердження, буцім трапилося те, чого ніколи не було.

3. Перебільшення і прикрашання. Цілковите фабрикування фальшивої групової пам'яті – дуже складна річ, і трапляється рідко. Натомість, відносно легким і частим є роздування певних фрагментів історичної правди до розмірів великого, важливого для групи міту і представлення дрібних досягнень як вікопомних тріумфів.

4. Пов'язування *versus* відривання, або ж маніпулювання зв'язками. Кожна подія має зазвичай багато причин. Концентруючи увагу на одних із них і замовчуючи інші, можна не заперечувати фактів, проте упереджено їх інтерпретувати.

5. Звинувачення ворогів. Підкреслювання та вирізнення справжніх і надуманих провин і безчесності ворогів і неприємностей (інших, чужих) задля мінімізації власних провин, які представляють реакцією на поведінку ворога. Граничною формою цього переінакшення є приписування ворогові власного безчестя.

6. Перекладання вини на обставини. Якщо для мінімізації власних провин не вдається перекласти провину на ворогів чи на свої жертви, можна ще звинуватити обставини.

7. Конструювання контексту. Історичні події перебувають у заплутаній мережі пов'язаних між собою зумовлень, причин та наслідків. Колективна пам'ять редує їх і зводить до простих пояснень. Вона вибірково вирізняє той чи інший збіг обставин і розміщує події в такому контексті, щоб їх образ сприяв позитивному образу групи [18].

Усупереч науковцям, які стверджують, що «пам'ять» притаманна лише індивідам, а тому говорити про «колективну пам'ять» – це нонсенс, і можна вести мову лише про індивідуальну пам'ять та історію», польська дослідниця детально обґрунтовує й умотивовує вибір терміну «колективна пам'ять» (причини й сенсовність цієї назви) [19].

Особливо значущим для української історіографії студій з дослідження пам'яті видається конституювання польським соціологом панування поняттєвого й термінологічного хаосу в цій царині, інколи навіть у одному тексті. «Скларось так, – пише Б. Шацька, – що під маркою колективної пам'яті порушується різна проблематика, а водночас таку ж проблематику розглядають під іншими марками: колективної пам'яті, суспільної пам'яті, історичної пам'яті, а також історичної свідомості. Мало не кожен автор створює для себе власну поняттєву сітку і не завше пояснює зміст уживаних понять та їх взаємозалежність, не кажучи вже про їх стосунок до понять і термінів, уживаних іншими авторами із подібними напрямками зацікавлень і подібним сферами проблем, аналізу та досліджень» [20]. Авторка пояснює подібну ситуацію двома причинами: перша – брак комунікації між дослідниками (щоправда, професор увиразнює дослідників, котрі займаються спорідненою проблематикою, але репрезентують різні дисципліни й походять із різних країн із відмінними науковими традиціями); друга – те, що загальне окреслення колективної пам'яті охоплює дуже розлогий і різноманітний ареал явищ, і це часто призводить до того, що дослідники відчують потребу виокремлення його складових частин та їх називання [21].

Визнаючи піонерство М. Альбвакса* в упровадженні до наукового обігу терміну «колективна пам'ять», Б. Шацька на сторінках видання послідовно обґрунтовує власне тлумачення. Вона пише: «Колективна пам'ять про минуле – це уявлення про минуле власної групи, яке, згідно з відкритими психологами закономірностями, індивіди конструюють із відомостей, що походять із різних джерел і потрапляють до них розмаїтими каналами. Їх розуміють, добирають і перетворюють згідно з власними культурними стандартами та світоглядними переконаннями. Натомість, ці стандарти постають усередині соціуму, тобто спільними зусиллями членів даної спільноти, що призводить до уніфікації уявлень про минуле, а відтак дозволяє говорити про колективну пам'ять історії власної групи» [22].

При цьому авторка підкреслює мінливість і динамічність колективної пам'яті, яка «також є полем постійних зустрічей, сутичок і перемішування образів минулого, конструйованих із різних перспектив і будованих із різних елементів» [23]. Акцентується увага на трьох визначальних елементах у ставленні до найближчого минулого:

перший – це пам'ять індивідів про власне переживання;

* Прим.: інші варіанти трансліювання прізвища в прекладах – М. Хальбвакс, М. Гальбвакс.

другий – пам'ять спільноти, що виросла із гуртового, особистого досвіду багатьох індивідів, і колективно узгоджена символічна мова їх переказу;

третій – це офіційно переказуваний образ минулого та офіційні відзначення ювілеїв цих подій.

Водночас проговорюється можлива взаємодія окреслених елементів. Зокрема, для переказу пам'яті про власні переживання використовують соціальні чи офіційні кліше опису подій, учасником яких довелося бути. Зв'язки між індивідуальними та суспільними й офіційними елементами є взаємними. Те, що люди пам'ятають, потрапляє в суспільний, а завдяки цьому – в офіційний обіг. Картина минулого, видима із перспективи спільноти, може узгоджуватися із картиною, видимою з офіційної перспективи. Вони також можуть відрізнятись, ба навіть суперечити одна одній. Аргументуючи власну точку зору, Б. Шацька апелює до праці Лоуентала, який розрізняє діяльність держави й суспільний рух у справі збереження історичного спадку, а також Шермана з увиразненням офіційної й поточної пам'яті, коли йдеться про колективну пам'ять. Висновуючи, авторка зазначає, що між цими двома сферами колективної пам'яті існує постійна напруга, оскільки вони ніколи цілковито не перекриваються, хоча масштаби та причини розбіжностей в окремих суспільствах бувають дуже різними [24].

Своєрідною кодою в осмисленні поняттєвого дискурсу звучить висновок дослідниці: «...Те, чим люди живуть сьогодні, вирішальним чином впливає на те, як вони бачать минуле і що у ньому зауважують» [25].

Наступна сюжетна лінія покликана залучити читача до з'ясування *функцій та шляхів переказу колективної пам'яті* [26]. Небезпідставно авторка підкреслила зростання інтересу до колективної пам'яті в усьому світі з огляду на «процеси втрати коріння й дезорієнтації в сфері ідентичності» [27]. Із розмаїття функцій колективної пам'яті Б. Шацька вичленовує й обґрунтовує дві, на її думку, найважливіші – ідентичності та легітимності.

Виразною є констатація авторки, що колективна пам'ять на суспільному рівні сприяє груповій ідентичності трояким чином.

По-перше, як усвідомлення спільного минулого, тобто спільного тривання в часі, що породжує емоційний відгук серед членів спільноти, якою б вона не була. Про це свідчить широко поширений звичай розмаїтих ювілеїв, святкування річниць найрізноманітніших інституцій і організацій, урочистість яких зростає в міру тривалості існування.

У контексті зазначеного польська професор підкреслює сакралізуючу силу давнини: «Те, що має минуле, тим паче тривале, сприймається, як більш вартісне, ніж те, що подібного минулого не має. Давнє минуле є синонімом тривкості й опосередковано підтверджує право на існування. Існують численні та різноманітні приклади бажання за всіляку ціну довести факт посідання власного, причому, якомога давнішого минулого» [28].

По-друге, як переказ вартостей і зразків поведінки. У колективній пам'яті постаті та події минулого не мають нейтрального характеру. Вони однозначно моральні: або добрі, або погані, відтак або їх шанують, або засуджують. Тут немає місця для байдужості. Звідси характерне для колективної пам'яті витіснення з нею усього того, що забруднює чіткість чорно-білого образу, підмальовування парсун історичних героїв та опір спробам надати їм більш людських рис. Історичні постаті та події у колективній пам'яті перетворюються на символи постав і вартостей, переважно пов'язаних із публічним життям.

Б. Шацька увиразнює дидактичний аспект зазначеного положення, підкреслюючи роль «винайдених традицій» (слідом за Е. Гобсбаумом, який зазначав, що «їх головною метою була соціалізація, прищеплення переконань, систем вартостей і правил поведінки» [29]. Відтак дослідниця констатує, що у підсумку, пам'ять про минуле відіграє суттєву роль у створенні набору спільних, визнаних у групі вартостей, а «завдяки цьому – суспільних уз, які тут ми розуміємо за Станіславом Оссовським, як психічний зв'язок, що поєднує членів групи та полягає, зокрема у «культі спільних вартостей» та «готовності поставити інтереси групи вище за особисті інтереси». У такий спосіб пам'ять про минуле дозволяє спільноті набути характеру ідеологічної групи [30].

По-третє, в колективній пам'яті постаті та події минулих часів перетворюються на символи не лише постав і вартостей. Колективна пам'ять є сукупністю символів. Ці символи творять особливу, притаманну групі «мову», яка стає однією із її специфічних ознак, вправність послуговування якою чинить особу її повноправним членом. Наявність цієї мови зміцнює почуття спільноти в тих, хто її вживають, і дає їм усвідомлення, що вони інші, ніж ті, хто її не знають і не розуміють. Завдяки цим символам колективна пам'ять переказує ідентифікаційні знаки, які допомагають відрізнити своїх від чужих. А подібне розрізнення є засадничою справою для окреслення ідентичності власної групи, особливо етнічної [31]. Спільне минуле, як підкреслює авторка, – це ком-

плекс ідентифікаційних знаків, які допомагають відрізнити своїх від чужих.

На підтвердження теоретичних міркувань про зв'язок минулого із індивідуальною та колективною ідентичністю, Б. Шацька наводить результати вибіркового дослідження колективної пам'яті, проведених 1988 року серед людей із вищою освітою у Варшаві та Вроцлаві (запитання анкети «Чи потрібні сучасній людині знання про історичне минуле?»)). Цікавими видаються міркування авторки щодо відповідності між національною й локальною ідентичністю, а також констатацією появи явища глокалізації, яке полягає в одночасності проявів і взаємному зміцненні процесів глобалізації та локалізації [32].

Поряд із функцією ідентифікації дослідниця актуалізує іншу важливу роль колективної пам'яті – *легітимізацію існуючого суспільного ладу*. Вона зазначає: «Колективна пам'ять служить легітимізації не лише самого існування спільноти, але також й структур суспільного домінування й форм політичної влади» [33]. При цьому зауважено, що держава прагне панувати над часом, і що жодна з них ще не досягнула такого стану, який би дозволив їй відмовитися від посилання на минуле, як джерело законності [34]. У переказуванні пам'яті про минуле держава має певні привілеї, і вони тим більші, чим менше у ній демократії. Вона може контролювати систему освіти й засоби масової інформації, створювати музеї, які увічнюють пам'ять про історію країни у зручній для неї версії, або ж про події минулого, які визнані особливо важливими. Вирішувати, які річниці слід святкувати і кому ставити пам'ятники, а також, чиї парсуни мають фігурувати на банкнотах і поштових марках, та під чийм патронатом перебуватимуть вулиці та майдани.

Виразним видається звернення авторки до конкуруючих версій минулого та їх боротьби. Вона підкреслює, що державу, яка здійснює владу, не завжди акцептують, і чим сильнішим є її тиск, тим більша ймовірність опору. У символічній сфері опір проявляється у творенні відмінних, альтернативних супроти насаджуваних державою образів минулого, які ставлять під сумнів претензії влади на її законність, у відкиданні офіційно пропагованих зразків, у забуванні та запам'ятовуванні згідно з іншим, аніж пропагований, зразком. «Покликання на образ минулого, сконструйований інакше, ніж офіційний, та інакше інтерпретований, а також запам'ятовування й забування згідно з іншим зразком, це втеча з-під контролю держави, що може призвести до виникнення інших, нових структур влади», – стверджує Б. Шацька [35].

Усе це зумовлює, що в кожному суспільстві точиться і мусить точитися, хоча й із різною інтенсивністю та різною мірою відвертості та виразності, суперечка щодо контурів пам'яті про минуле, про те, що слід пам'ятати і як. Водночас соціолог підкреслює, що це не єдиний можливий різновид суперечок про легітимізацію в сфері пам'яті про минуле. Вони також можуть точитися між різними спільнотами пам'яті у вкрай багатоманітному суспільстві, які домагаються врахування їхньої пам'яті про минуле в образі історії ширшої суспільно-політичної спільноти, частиною якої вони є, а відтак легітимізації власної відрубності в її межах. Такими спільнотами можуть бути і етнічні групи, і локальні чи регіональні [36]. Вважаючи суперечки, які точаться всередині національної спільноти щодо форми пам'яті про минуле, природними та неминучими, авторка застерігає: «Важливо, щоб, вони не набували надмірної гостроти, що, на жаль, іноді трапляється» [37].

Вдаючись до аналізу переказів про минуле, дослідниця передусім виокремлює роль шкільної освіти, оскільки «школа, контрольована згори державою, – це фундаментальний механізм вторинної соціалізації, місце приготування дитини до ролі повноправного члена національної спільноти та громадянина держави» [38]. При цьому Б. Шацька покликається на концепцію П. Бурдьє щодо освіти як символічного насильства, що полягає в накиданні сенсів і пізнавальних категорій тими, хто домінує у суспільстві [39].

Значущими є наступні зауваги дослідниці щодо сутнісного наповнення шкільної освіти як своєрідного механізму використання репрезентації минулого для пробудження позитивних відчуттів до «свого» і «нашого», і перенесення їх на спільноту людей, організованих у державу, а навіть на саму державну організацію із конкретним устроєм. Адже історичні знання, які вивчають у школі, завжди є певною вибіркою із покладів інформації, нагромаджених історією як науковою дисципліною. Напрямок процесу соціалізації вимальовується по-різному, залежно від того, про що говорять на уроках історії, а що замовчують, якою мірою в шкільній освіті наявна політична, а якою мірою – соціальна чи економічна історія, скільки часу присвячено розповідям про історію держави, а скільки – про життя людей, які населяють цю державу, скільки часу присвячено історії домінуючої етнічної спільноти, а скільки – історії інших етнічних спільнот. У самій конструкції шкільної програми приховані відповіді на вагомі запитання про тип політичного ладу,

який слід легітимізувати, а також діапазон і характер спільноти, з якою має відбутися ідентифікація [40].

Як противагу Б. Шацька розглядає щонайменше *три способи захиститися* від акцептування тієї пам'яті про минуле, яку в зручній для себе іпостасі пропагувала в школі та поза нею держава, котра мала у власному розпорядженні багато «носіїв пам'яті»: перший спосіб – пасивний опір, незгода, «незапам'ятовування», тобто невключення до сфери суспільної пам'яті того, що проголошували офіційні засоби інформації; другий спосіб – апіорна недовіра до всього, про що говорять контрольовані державою засоби інформації. третій спосіб – усні перекази альтернативних версій минулого (йдеться про інформацію, яка походять із інших, ніж офіційні, джерел, – книжок і преси, виданих у інших місцях і часах, чи шкільної освіти, отриманої за іншого устрою) [41].

У шеругу *переказів пам'яті* про минуле Б. Шацька увиразнює альтернативні перекази, підкреслюючи, що вони не обмежуються сферою вербальної поведінки, ними також є розмаїті невербальні стратегії увічнення (наприклад, покладання квітів на могилах усіх, пам'ять про кого люди прагнули зберегти всупереч владі, яка хотіла, щоб про них забули; особлива пошана до місць, визнаних «невидимими» або ж «прихованими» пам'ятниками) [42]. Формою переказу пам'яті є також розмаїті дії, скеровані на увічнення минулого, – урочисті святкування найрізноманітніших річниць, встановлення пам'ятних дошок, спорудження пам'ятників (останні є не лише знаком тих цінностей, які поділяють, але й символом розірваності суспільства на ворожі спільноти пам'яті).

Таким чином, дослідниця підкреслює багатоманітність способів переказу альтернативної, чи радше альтернативних, пам'ятей про минуле, який ніщо не здатне спинити і який відбувається безперервно, адже знову й знову творяться та борються за виживання різні спільноти пам'яті – родинні, локальні, національні. Також безперервно точаться суперечки про обриси минулого, яким його запам'ятала кожна з цих спільнот. «Це, по-суті, суперечки не про минуле, а про фундаментальні сучасні проблеми – про законність влади і засади цієї законності, про характер спільноти та засади її самоокреслення, про легітимізацію різних спільнот пам'яті, про вартості та зразки бажаної поведінки», – підсумовує Б. Шацька [43].

Розділ «*Міт і мітологізація минулого в колективній пам'яті*» складається із трьох частин [44]: у першій обговорюється міт* і

* Прим.: Послугуємося написанням терміну відповідно до тексту рецензованого видання

дійсність модерних суспільств із перспективи 1970-х років, у другій – погляди на міт фахових істориків, у третій – мітологізація минулого в колективній пам'яті.

Б. Шацька підкреслює зацікавленість проблемою міту й мітичної свідомості в 1970-х роках не лише представників релігієзнавства та антропології (дисциплін, для яких він традиційно був предметом вивчення), але й представників філософії, психології, літературознавства, історії, соціології. В історичній науці зацікавленість мітом Б. Шацька пояснює, передовсім, потребою відрізнити його від історії, тобто розмежувати мітичну та наукову розповідь про минуле. Підкреслюючи, що історики протиставляли історичне мислення мітичному, дослідниця подає власне пояснення *причин* значущості цього протиставлення. По-перше, зважаючи на важливе для професійної самоідентифікації визначення початків історії як науки та окреслення межі між тим, що ще було мітом, і тим, що вже є історією. По-друге, протиставлення історичного мислення мітичному було для істориків вагомим з огляду на те, що інколи означають як «мітологізація минулого», з чим історик часто зустрічається і нерідко мусить змагатися, і що проявляється у популярних викладах історії чи у поточному образі минулого, коли добірка фактів перетворюється на комплекс символів, зразків і прецедентів [45].

Детально розглядаючи тогочасні (йдеться про 1970-і роки) підходи до явища міту [46], авторка констатує значну схожість між різними трактуваннями міту й виокремлює певну комбінацію рис, «які злагідно, хоча й із різною інтенсивністю і не завжди у повному складі, приписують мітові представники різних теоретичних орієнтацій та різноманітних дисциплін, коли в описі досліджуваних явищ послуговуються категорією міту» [47]:

1. Специфіка мітичного часу. Міт оповідає про те, що сталося давно, колись, «давним-давно», причому цей час є нерухомим, він не минає. Поміж мітичним часом і тим, в якому відбуваються поточні події, немає тяглості. Властивістю мітичного часу є також його зворотність.

2. Дійсність міту якісно відмінна від тієї, в якій відбуваються щоденні події.

3. Міт пов'язаний зі сферою *sacrum*. Дійсність міту є сакральною дійсністю.

4. Міт функціонує як джерело прецедентів.

5. Ір- чи навіть антираціоналізм. Міт пов'язаний зі сферою почуттів, а не розуму; деколи звертають увагу, що він апелює власне до почуттів і сильно впливає на чуттєвість.

6. Міт дуже обтяжений оцінюванням. Світ міту – це світ істот вкрай злих або вкрай добрих, і в ньому немає місця для нейтральних речей. Всі вони або приязні, або ворожі.

7. Зв'язок міту з ритуалом. Тут наявна виразна розбіжність постав. Учені або проголошують тезу про тісний зв'язок міту з ритуалом, або ж, навпаки, вважають паралелізм проявів міту і ритуалу чи обряду суто випадковим. Існує, врешті, й третя постава, найцікавіша, згідно з якою міт може виражатися як у розповідях, так і в діяннях, тобто у постанні обрядів і ритуалів, отож може мати дві форми виразу [48].

Характерною рисою міту є також те, що (будучи переказом вартостей), у свідомості тих, хто у нього вірить, він усе ж виступає як фіксація фактів, а не оцінок [49].

Водночас, аналізуючи різні точки зору про місце й роль міту в сучасних суспільствах, дослідниця підкреслює, що «по суті це суперечка про єство людини, і вона концентрується принаймні на двох запитаннях: якою істотою є людина – раціональною чи ірраціональною, і чи ця ірраціональність є невід'ємною частиною видової природи людини, а чи лише етапом розвитку виду або індивіда» [50]. Ці дві площини суперечки проникали одна в одну й перепліталися з різним ставленням до ірраціональної частини людської природи: від рішуче неприхильного, через нейтральне, до виразно схвального.

В умовах постмодерну новопостала суспільно-культурна реальність почала проявлятися як щось принципово відмінне за формою від існуючого раніше модерного суспільства. Б. Шацька зауважує, що навіть ті історики, котрі не бажали беззастережно підпасти під тиск новинок і воліли зберегти вірність принципам, зумовленим сцієнтистською моделлю науки, відгукнулися на виклики, яким мусили протистояти, а це вимагало критичного погляду на спосіб плекання історії та перегляду деяких вже усталених позицій і практик (зокрема поглядів на міт) [51]. «За нових умов, – пише дослідниця, – у відносинах між історією та мітом почали вбачати щось більш заплутане і багатовимірне, ніж тоді, коли у міті бачили лише полярну протилежність історії, варту виняткового подолання» [52]. Акцентуючи зміну парадигми щодо міту, авторка апелює до відомого представника польської історіографії Є. Топольського. Останній окреслює міт як «формулювання, покликані щось розповісти про світ, які стихійно набули, або ж їм було надано (суспільними, політичними чи іншими силами) статусу істин – фактографічних чи неверифікованих символічних, «знерухомілих», меншою чи більшою мірою сакралізованих» [53], відтак виокремлює

п'ять *різновидів мітологізації минулого*, які проникають у сферу історичної науки.

Ними є, *по-перше*, квапливі узагальнення, *по-друге*, містифікація, усвідомлювана тут як фальшування, *по-третє*, надмірне вихваляння історичних постатей, *по-четверте*, «стереотипізація», або ж послуговування стереотипами, *по-п'яте*, «профетизація», тобто прогнозування щодо «ролі історичних фактів у формуванні майбутньої долі людства» [54].

Б. Шацька екстраполює ці міркування Є. Топольського на власну концепцію колективної пам'яті, зауважуючи, що явища, які вчений вважає механізмами мітологізації, значною мірою виходять поза сферу історіографії, адже «вони є характерними рисами поточного знання (квапливість узагальнень, стереотипізація і надмірне вихваляння, себто одномірне бачення постатей і подій) та переінакшення колективної пам'яті для підхвалювання самих себе групами, різні варіанти чого були представлені в першому розділі цієї книжки й визнані рисами колективної пам'яті, яку я відмежую від історії як академічної дисципліни». Отож, «боротьбу з мітологізацією, про яку йдеться в Топольського, можна інтерпретувати як боротьбу із проникненням колективної пам'яті у сферу наукової історії та спробами першої вдавати другу», – висновує авторка [55].

Окрім механізмів мітологізації, Б. Шацька наводить три *різновиди мітів*, які Є. Топольський вирізняє у царині історіографії: глибинні, ідеологічні та фактографічні. Глибинними мітами названо закорінені у свідомості переконання, з яких фундаментальними є міт еволюції та поступу, а також міт революції, тобто «перебільшене уявлення про існування у минулому певних фактів, спроможних зламати історичний процес». Ідеологічні міти – це світоглядні сенси в свідомості історика, натомість, фактографічні міти є «наявними в історичному наративі усталеннями, які стосуються фактів чи зв'язку між ними» [56].

Відтак, реабілітація міту, до якого перестали ставитися, як до сукупності фальшувань, що слід усунути, спричинилася до того, що він став цікавим предметом досліджень і придатною категорією аналізу сучасної суспільної свідомості, особливо національної.

У висновку дослідниця констатує, що реабілітований міт став вдячним предметом для досліджень і аналізу. Окреслюючи його сутність, історики приписують йому такі риси: він є різновидом знань про минуле, відмінним від історії, хоча й використовує історичне знання. Міт стосується одиначної події. Він опертий на вірі, його істинність не підлягає верифікації. Міт творить суспільну

сுவ'язь. Він радше інформує про те, якими є сучасні тривоги і стан духу, ніж про те, яким було минуле [57].

У розділі «*Мітологізація минулого в колективній пам'яті*» Б. Шацька зазначає, що риси, приписувані мітові і колишніми дослідниками, і сучасними істориками, котрі цікавляться взаємовідносинами між мітом і історією, виявляються вражаюче схожими на риси колективної пам'яті. Відтак дослідниця виокремлює спільне й відмінне між колективною пам'яттю і мітом. Так, засадничою спільною з мітом рисою колективної пам'яті є різновид їх часу. Як підкреслює соціолог, «час колективної пам'яті – це не лінійний час історії, а мітичне безчасся». Минуле, щоправда, розміщене попереду сучасності, але це «попереду» є одним великим учора, колись, упорядкованим за принципами, іншими, ніж хронологічні. Це одна із засадничих різниць між колективною пам'яттю та історією, усвідомлюваною як наука про минуле, невід'ємним елементом якої є трактування минулого як неперервного, лінійного процесу та використання кількісного, якісно недиференційованого, абстрактного часу, в якому людська екзистенція має окреслений хронологічний вимір. До суті історії належить датування, себто уміщення подій на метричній шкалі абсолютного часу, так само, як до суті фізики належать точні виміри [58].

Іншу рису колективної пам'яті, спільною з мітом і відмінною від історії, дослідниця обґрунтовує, апелюючи до Ф. Шатле, який писав, що історія «фарбує історичні особливості», тоді як міт творить сакральні взірці та позачасові типи. Згадка про героя в народній пам'яті втрачає свою індивідуальність, і героя відносять до якогось позачасового типу, спорядивши відповідними атрибутами. Тобто відбувається *перетворення історичного героя у мітичного*. Відтак, постаті, котрі живуть у колективній пам'яті, живуть у ній радше як персоніфікації певних вартостей, ніж як історичні особи. Б. Шацька зауважує поширення подібного явища не лише на постаті, але й на події минулого, які в колективній пам'яті стають – так само, як мітичні події та герої – зразками постав і поведінки, важливими для існування й справного функціонування групи прецедентами, символами вагомими для неї вартостей. «Для впорядкування подій і постатей минулого, тобто для їх взаємного наближення чи віддалення, вирішальними є відносини між вартостями, а не розташування цих подій і постатей на шкалі часу», – зауважує професор [59].

Колективна пам'ять, будучи, як і міт, фіксацією і переказом вартостей і важливих для групи зразків поведінки, виконує подібні

функції: окреслює групову ідентичність і легітимізує існуючий суспільно-політичний порядок. Трансформація цього порядку супроводжується змінами в колективній пам'яті, – змінюється популярність постатей та історичних подій, у випадку одних вона зростає, інших – слабшає, а ще інших – зникає в сферу забуття на коротший чи довший період, або й назавжди.

Ще однією схожою рисою є те, що подібно до міту, колективна пам'ять пов'язана зі сферою почуттів. Істиною визнають передовсім те, що промовляє до серця, а не до розуму. Світ істини, як і світ міту, творять істоти, однозначно лихі та однозначно добрі, події, які приносять славу і якими можна пишатися, а водночас ті, яких слід соромитися. Тут немає місця для нейтральних постатей і подій. Міт пов'язаний із ритуалами, а колективна пам'ять – із ритуальними за характером урочистими святкуваннями річниць найрізноманітніших історичних подій [60].

Натомість, *різниця*, яку між ними можна помітити, полягає у тому, що міт пов'язаний зі сферою *sacrum*. Дійсність міту є сакральною дійсністю, якісно відмінною від тієї, в якій стаються повсякденні події. Натомість, колективна пам'ять – це пам'ять про минуле, усвідомлюване як одна велика проминула давнина, котра, щоправда, має певні сакралізуючі властивості, але не відокремлена прірвою від сучасності, навпаки, якимось із нею пов'язана. Адже без такого зв'язку, підкреслює дослідниця, втратили би сенс усі аргументи, які покликаються на минуле, обґрунтовуючи сучасне прагнення до легітимізації та зміцнюючи актуальні групові ідентифікації [61].

На завершення, авторка підкреслює, що *подібність* між колективною пам'яттю та мітом стосується передовсім поширюваної колективної пам'яті, яка відрізняється від історії й має дві іпостасі. Поточна і мітологізована – це лише одна з них. Другою є дуже диференційована за характером поширювана пам'ять, себто усі перекази, які стосуються минулого та призначені для широкої публіки, котрі по-різному і в різних пропорціях містять елементи історії та міту й локалізовані чи то ближче до історії, чи то до цілковито мітологізованої іпостасі поширюваної пам'яті. Відтак дослідниця стверджує, що цей диференційований характер поширюваної колективної пам'яті перешкоджає формулюванню будь-якого загального судження про взаємовідносин між мітом і колективною пам'яттю, а також визначенню між ними чіткої межі [62].

Частина друга «*Минуле як вимір часу*» (яка складається з двох розділів) маркує практичну площину дослідницьких інтересів ав-

торки, яка, слідом за розпочатими дослідженнями середини 1960-х років під керівництвом Н. Ассородобрай, порушує питання часових орієнтацій: «Коли ми чинимо предметом зацікавлення колективну пам'ять, себто функціонуючі в даній спільноті уявлення про власне історичне минуле, окрім питання про форму цих уявлень, мусить також постати питання про те, яке місце в культурі даної спільноти посідає та яку роль відіграє минуле, а також якою мірою увагу людей поглинає те, що було, а якою, натомість, те, що діється тепер, і чого вони сподіваються від майбутнього» [63]. Відтак авторка намагається з'ясувати, яким чином у певній культурі сприймається й розуміється минуле, сучасність і майбутнє – не тільки з точки зору їхнього змістовного наповнення, але з точки зору відчуття історичного часу як такого, а також визначення колективної ідентичності передусім через її просторовий чи темпоральний вимір.

У контексті цих досліджень Б. Шацьку зацікавила, насамперед, *ретроспективна орієнтація* – якою мірою респонденти визнають вартість минулого та прихильні до нього. Щоб вловити різні мірки цієї прихильності до минулого, в опитувальнику було розміщено п'ять запитань: про готовність витратити гроші на відбудову – пам'яток; про те, чи теперішня популяризація історії відбувається належним чином; чи історія потрібна сучасній людині; про зацікавлення історією та про те, в які часи респондент би хотів жити. У ході дослідження було виокремлено дві ретроспективні орієнтації, одну з яких було названо історицистською, а другу – ескапістською [64]. Індикатором історицистської орієнтації було визнано два найвищі ступені шкали, створеної на підставі відповідей на перші чотири запитання. То була порядкова шкала з оцінками від 0 – негативна відповідь на усі запитання, до 4 – позитивна відповідь на усі чотири запитання. Натомість індикатором ескапістської орієнтації було обрано бажання жити в минулому.

Аналіз обґрунтувань бажання перенестися в минуле продемонстрував соціологам уламки міту «золотого віку» в формі переконання, буцім колись на відміну від сьогодення, люди жили щасливо та в добробуті, втішалися волею та свободою, виявляли взаємну любов, а війни, які траплялися, були не такими страшними, як сучасні. З усього подальшого аналізу випливало, що у випадку історицистської орієнтації минуле не є противагою сучасності, але якимось із нею пов'язане. «Тоді я усвідомила, – пише Б. Шацька, – що бажання відбудови пам'яток не конче мусить означати прихильність до минулого, а просто може свідчити про бажання зробити сучасне докільля красивішим» [65]. Натомість, у випадку

ескапістської орієнтації виразно вимальовувалася опозиція минуле – сучасність: сучасність засуджувалася як час, коли втрачені й розгублені втілювані колись вагомими вартості. В сучасності вбачали не продовження минулого, а його заперечення.

Перспективна орієнтація виявилася *двоїстою* – в одному випадку від майбутнього сподівалися продовження сучасності, в іншому – її заперечення.

Поступово вчені прийшли до висновку *про дві різні концепції часу* на підставі паралельної двоїстості – бачення минулого та майбутнього як продовження чи заперечення сучасності. Оскільки і в минулому, і в майбутньому люди шукали того самого спокою, стабільності, добробуту, замість тричленного поділу на минуле-сучасність-майбутнє, окреслився двочленний поділ на сучасність і якісно відмінні від неї інші часи. Відтак, зазначає Б. Шацька, дві ретроспективні орієнтації – історичистська та ескапістська, були визнані такими, що стосуються різного минулого, уміщеного у вимірі іншого часу [66].

Авторка зазначила, що дослідження колективної пам'яті вказали на широку царину проблематики часу та *його розрізнення в індивідуальному та суспільному досвіді* й привели до відкриття, що «колективна пам'ять, себто зацікавлення минулим як часом минулого існування власної групи, є проявом тільки однієї іпостасі ретроспективної орієнтації, інша іпостась якої виражається в бажанні перенестися в минуле» [67]. На підставі цього твердження Б. Шацька робить узагальнення, що дослідники часових орієнтацій дуже часто занедбують проблему розрізнення концепцій часу та ігнорують присвячену їй літературу. Відтак, чимало праць, які студіюють ставлення людей до окремих вимірів часу – минулого чи майбутнього, переважно засновані на певності, що бачення часу в постанні безперервної, поділеної на рівні відрізки лінії, яка пролягає з минулого в майбутнє, є не лише чимось загальноприйнятим, але й очевидним і природним та єдино можливим.

Польська професор підкреслює *відмінність* між лінійною концепцією часу, який керує нашим сучасним публічним життям, із нашим відчуттям часу у особистому досвіді, де він має нерівні мірки: години й роки одного року минають повільніше й здаються довшими, а іншого разу – минають швидше й неначе коротші. Також ми не зважаємо на те, що в нашій пам'яті час ділиться не на рівні відрізки тижнів, місяців і років, а на якісно відмінні часи дитинства, юності, зрілих літ, старості. Потоки прожитого нами часу ми також не впорядковуємо згідно з календарними датами, а згідно з важливими подіями, які є для нас орієнтирами та «вузликами» для пам'яті [68].

Вартими уваги є твердження щодо *різниці способів розуміння та відчуття часу*: вона, на переконання авторки, не зводиться до відмінності суб'єктивного часу та публічного часу культури, який є лінійним, кількісним і незворотним. Відмінності проявляються також між культурами, особливо в окремих сферах життя одного суспільства, «де ми там само маємо справу з різноманітним досвідом сприйняття часу» [69].

За спостереженнями професора Б. Шацької, аналіз досвідів колективної пам'яті у польському суспільстві показав, що за півстоліття відбулося виразне скорочення часового горизонту зацікавлення минулим, який обмежується переважно останніми десятиліттями польської історії [70].

У розділі «*Час і простір – два виміри групової ідентичності*» авторка підкреслює: «В образі кожної країни особливе місце посідають два його виміри – просторовий і темпоральний». Важко заперечити припущення, що спільна територія та спільне минуле – це два найважливіші ідентифікаційні елементи людських груп [71]. Окреслюючи в загальних рисах проблематику часу та простору як двох вимірів групової ідентичності [72], Б. Шацька аналізує роль минулого в перетворенні певного географічного простору на територію групи та його символічну організацію на прикладі Польщі. У першій частині розділу предметом уваги дослідниці є співвіднесення просторових і темпоральних вимірів образу Польщі, окреслене в шкільних підручниках для загальноосвітньої школи від першого до п'ятого класів, виданих у 1981–1983 роках, а також у відповідях учнів шостих класів на анкету 1983 року [73]. У другій частині розділу подається аналіз трьох вибіркового досліджень серед дорослих (1987, 1988 і 2004 рр.) [74].

На підставі дослідження авторка підкреслює: «Темпоральний вимір не лише допомагає перетворити певний географічний простір у територію групи, але також сприяє його переіменнюванню в якісно диференційований символічний простір, а завдяки цьому – в символ спільних для усієї групи вартостей, з чого випливає, що його оборона стає обороною цих вартостей» [75]. Відтак, минуле, сакралізує певні місця у просторі, наче виконує в сучасних суспільствах ту функцію, яку колись виконували релігія й магія. Минуле надає місцям значимості, а водночас ці місця, увічнюючи певні події, починають виконувати роль носіїв пам'яті. [76].

У третій частині рецензованого видання «*Із досліджень поточної колективної пам'яті*» [77] пропонуються результати емпіричних досліджень колективної історичної пам'яті поляків,

що проводилися у різноманітних вікових і статусних групах населення Польщі ще від 1960-х рр. (1960-і, 1977, 1988, і 2003 рр.). Особлива увага в цій частині присвячена пам'яті про Другу світову війну (розділи «Друга світова війна – пам'ять і увічнення», «Варшавське повстання у поточній колективній пам'яті»), про участь у русі «Солідарності» (розділ «Солідарність» і воєнний стан у колективній пам'яті про історію Польщі), аналізові змін ставлення до минулого та способу його бачення (розділ «Зміна устрою та пам'ять про минуле»).

На підставі одержаних показників авторка стверджує, що всі глибокі суспільні зміни устрою та перевороту супроводжуються *перетворенням образу минулого*, причому «чим радикальніші зміни, тим яскравішою є потреба фундаментальної корекції образу минулого». Водночас дослідниця не зводить залежність трансформації образів минулого лише до періодів кардинальних зрушень, а підкреслює: «Дослідження пам'яті про минуле в період ПНР переконують, що зміни образів минулого відбуваються постійно разом зі зміною політичного клімату та є їх добрим індикатором» [78].

Підсумовуючи дані анкетувань, Б. Шацька акцентує увагу на *чотирьох основних аспектах*. *По-перше*, відбулося скороченні часового горизонту, виражене в обмеженні зацікавлень останніми десятиліттями польської історії. *По-друге*, в способі бачення минулого увиразнилася індивідуалістична та приватна перспектива, що, на переконання авторки, пов'язано з характером постмодерної культури (в якій замість спільноти чільною вартістю стає індивід). *По-третє*, зросла зацікавленість «малою історією», що дало підстави дослідниці вести мову про «приватизацію» історії. *По-четверте*, спостерігалось посилення схильності до бачення подій минулого Польщі передовсім як приводів до гордості, а не сорому [79].

Таким чином, рецензоване видання дає можливість з'ясувати механізми конструювання образів минулого та їх кореляцію зі змінами суспільно-політичної дійсності. Попри відчутно соціологічну спрямованість монографії в практичній площині, праця Б. Шацької, з огляду на розлоге обґрунтування власних теоретичних узагальнень й концептуалізацію понять (зокрема, «колективна пам'ять»), а також потужне методологічне підґрунтя має міждисциплінарну значущість. Відтак сподіваємося, що книжка зацікавить істориків, антропологів та соціальних психологів, культурологів, політологів, філософів і всіх, хто працює над осмисленням студій з історичної пам'яті. У перспективі хотілося б бачи-

ти компаративний аналіз на підставі аналогічних досліджень, проведених в кількох державах.

Список використаних джерел

1. Lindholm-Romantschuk Y. *Scholarly Book Reviewing in the Social Sciences and Humanities: The Flow of Ideas Within and Among Disciplines.* – Westport, London, 1998. – P. 40–42.

2. Ковпак Д.А. Советский историк и зарубежная наука: Александр Львович Шапиро и западные историки-руссисты // *Россия и русистика новейшего времени: Материалы международной конференции памяти А.А. Фурсенко (1927-2008)*, СПб, 4-5 июля 2009 г. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2010. – С. 128.

3. Принагідно зазначимо, що монографія польської дослідниці не залишилася непоміченою ще з часу появи польськомовного видання: див.: Зотов А. *Прошлое в настоящем* (о книжной серии, посвященной коллективной памяти польского общества) // *Социологические исследования.* – Апрель, 2010. – № 4. – С. 147–153; Зотов А.А. *Прошлое – память – настоящее* (к выходу книг о коллективной памяти польского общества) // *Политическая экспертиза.* – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://politexs.info/content/view/766/30/>; Зотов А.А. *К вопросу о связях между национальной идентичностью и коллективной памятью: исторический экскурс* // *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства.* – Вип.15. – С. 495–498. Рецензії на україномовне вид: Нечипоренко А. (Рец. на кн.) – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://philosophy.usc.edu.ua/content.php?id=878>; Дроздовський Д. *Антропологія людини: досвід Польщі.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vsiknygy.net.ua/shcho_pochytaty/18595/

4. Szacka B. *Czas preszły. Pamięć. Mit.* – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2006.

5. Шацька Б. *Минуле – пам'ять – міт* [Пер. з пол. Олесь Герасим, наук. ред. Андрій Павлишин] / Барбара Шацька. – Чернівці: Книги – XXI, 2011. – С. 7.

6. Там само. – С. 9.

7. Там само.

8. Там само. – С. 9–11.

9. Там само. – С.18–19.

10. Там само. – С. 19–20.

11. Там само. – С. 31–32.

12. Там само. – С. 19.

13. Le Goff J. *History and Memory.* – New York: Columbia University Press, 1992. – P.XI.

14. Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / [Пер. з пол. Олесь Герасим, наук. ред. Андрій Павлишин] / Барбара Шацька. – Чернівці: Книги – XXI, 2011. – С. 25.

15. Там само. – С. 24–25.

16. Там само. – С. 30.

17. Там само.

18. Там само. – С. 30–31.

19. Там само. – С. 33–48.

20. Там само. – С. 34.

21. Там само. – С. 39.

22. Там само. – С. 46.

23. Там само.

24. Там само. – С. 47.

25. Там само. – С. 48.

26. Там само. – С. 49–70.

27. Там само. – С. 49.

28. Там само. – С. 51.

29. Винайдення традиції / За ред. Е. Гобсбаума, Т. Рейнджера; Перекл. М. Климчук. – К.: Ніка-Центр, 2005. – С. 22.

30. Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / Пер. з пол. Олесь Герасим, наук. ред. Андрій Павлишин / Барбара Шацька. – Чернівці: Книги – XXI, 2011. – С. 54.

31. Там само. – С. 55.

32. Там само. – С. 56–58.

33. Там само. – С. 58.

34. Там само. – С. 58–59.

35. Там само. – С. 60.

36. Там само. – С. 61.

37. Там само. – С. 62.

38. Там само. – С. 63.

39. Там само.

40. Там само.

41. Там само. – С. 64–65.

42. Там само. – С. 66–67.

43. Там само. – С. 67.

44. Там само. – С. 71–101.

45. Там само. – С. 73.

46. Там само. – С. 74–79.

47. Там само. – С. 79.

48. Там само. – С. 79–80.

49. Там само. – С. 87.

50. Там само. – С. 84.
51. Там само. – С. 92.
52. Там само. – С. 92–93.
53. Там само. – С. 93.
54. Там само.
55. Там само.
56. Там само. – С. 94.
57. Там само. – С. 97–98.
58. Там само. – С. 98.
59. Там само. – С. 99–100.
60. Там само. – С. 100.
61. Там само.
62. Там само. – С. 101.
63. Там само. – С. 105.
64. Там само. – С. 106.
65. Там само. – С. 107.
66. Там само. – С. 107–108.
67. Там само. – С. 108.
68. Там само. – С. 109–110.
69. Там само. – С. 110.
70. Там само. – С. 113.
71. Там само. – С. 117.
72. Там само. – С. 117–120.
73. Там само. – С. 122–142.
74. Там само. – С. 142–149.
75. Там само. – С. 150.
76. Там само.
77. Там само. – С. 152–233.
78. Там само. – С. 216.
79. Там само. – С. 231–233.

Огієнко В.І.

**ОГЛЯД КНИГИ: Н. ХАНТ «ПАМ'ЯТЬ, ВІЙНА І ТРАВМА»
ВИДАВНИЦТВО КЕМБРИДЖСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ,
2010. – 232 С.**

*(Nigel C. Hunt. Memory, War and Trauma. Cambridge University Press,
2010, 232 p.)*

Англійський дослідник Найджел Хант із Університету Ноттінгему є автором низки праць, серед яких «Зрозуміти травматичні стреси – розвиток через досвід» (Understanding Traumatic Stress – Growth through experience, 2010), «Щоб не забувати: як ми пам'ятаємо мертвих» (співредактор) (Lest We Forget: How We Remember the Dead, 2011). Коло його наукових зацікавлень становлять посттравматичний синдром, травматична пам'ять, травма та її подолання, «військова травма» (war trauma). Окресленню підходів та визначенню останнього поняття присвячена його книга «Пам'ять, війна і травма», яка вийшла друком 2010 року. Пропонована книжка – про психологічний вплив воєн на індивідуума, але передовсім – на групу у ширшому сенсі, з урахуванням оточення, зовнішніх, соціальних і культурних чинників. На думку автора, психологічних досліджень не достатньо, адже на індивідів та групи впливають війна як травма, суспільство, культура, історія. Без урахування цих складових складно розібратися, чому деякі страждають від посттравматичного синдрому, а інші – ні. Наразі, він пропонує включити до психологічних теорій соціальні й нарративні фактори, а до дослідницьких методик (поряд із кількісними і якісними методами) – вивчення літератури, історії та медій.

В книзі осмислюються та досліджуються такі поняття як війна, травма, пам'ять, нарратив, соціальна підтримка, ідентичність у взаємозв'язку. Автор вибудовує доволі чітку систему поглядів, яка є, вочевидь, найбільшою перевагою книги.

Перший розділ має характер вступу. У другому розділі подається історичний екскурс у вивчення травматичного впливу війн на психіку солдат та їх лікування. Увага акцентується на періодах після Першої та Другої Світових воєн, коли зі зрозумілих причин, зростав інтерес до цієї тематики.

У третьому розділі «Методи і етика» запропоновано огляд методів і практик, запозичених із різних дисциплін, для вивчення травматичного досвіду. Автор аналізує характер запитальників, інтерв'ю та на-

ративного методу, а також застерігає від небезпечних для дослідника пасток. При цьому особливий наголос автор робить на врахуванні етичного виміру, адже потенційно травматичне минуле може викликати емоційні та психічні розлади у свідків та жертв травм.

Розділ четвертий присвячено сучасним поглядам на посттравматичний синдром, критеріям його визначення, валідності та обмеженнями щодо застосування поняття відносно військових травм.

Огляд різних підходів та їх кореляції до вивчення травматичної пам'яті Н. Хант подає в п'ятому розділі видання. У цьому контексті мова йде про симптоматичні прояви травми, нейропсихологічне розуміння травми, теорію навчання (learning theory), стратегії адаптації (coping strategy), зокрема йдеться про уникнення (avoidance), опрацювання (processing) та опрацювання травми через наратив (narrative processing). У шостому розділі автор фокусує увагу на можливих позитивних психологічних наслідках травматичного досвіду.

Всі наступні розділи обертаються навколо поняття «нарратив» та його ролі в розумінні травми. Іншими словами, якщо попередні розділи стосувалися «індивідуального» виміру травми, то наступні – радше «колективного» та соціального. У 8 розділі автор вводить поняття «пам'ять» та робить огляд деяких ключових позицій в рамках «memory studies». Наступні розділи демонструють, як нарратив і соціальний дискурс можуть використовуватись для дослідження військових травм, і чому наявність або відсутність нарративу важлива для процесу видужання та подолання травми. На нашу думку, найціннішим тут є блок, присвячений застосуванню моделі нарративної узгодженості (the narrative coherence model) в якості конкретних наукових технік, наприклад, в процесі інтерв'ювання. Надзвичайно цікавим є апеляція автора до прикладів із книги Е.-М. Ремарка «На західному фронті без змін», звертання автора до теми представлення травми в літературі. Дослідник порушує також питання коменорації і меморалізації тих, що загинули в минулих війнах.

Книга «Пам'ять, війна і травма» є прикладом розгляду конкретної проблеми (в даному випадку – травматичного військового досвіду) із залученням різноманітного інструментарію дисциплін, зокрема психології, історії, соціології, політології та літератури.

Огиенко В.И. Обзор книги Н. Хант «Память, война и травма». Издательство Кембриджского университета. – 2010. – 232 с.

Ogiienko V.I. Nigel C. Hunt. The review of book «Memory, War and Trauma». Cambridge University Press, 2010, 232 p.

Відомості про авторів

Бойко Олександр Дмитрович – доктор політичних наук, професор, ректор Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя (м. Ніжин, Чернігівська обл.)

Буряк Лариса Іванівна – доктор історичних наук, доцент, завідувач відділу дослідження впливу на національну пам'ять соціальних і духовно-культурних чинників Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Вашкевич Віктор Миколайович – доктор філософських наук, професор кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ)

Ведмідь Людмила Анатоліївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу дослідження впливу на національну пам'ять соціальних і духовно-культурних чинників Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Веденєєв Дмитро Валерійович – доктор історичних наук, професор, заступник директора з наукових питань Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Вишняк Олександр Іванович – доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України (м. Київ)

Воляннюк Ольга Ярославівна – викладач кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ)

Ганжуров Юрій Семенович – доктор політичних наук, професор, директор Парламентського видавництва (м. Київ)

Герасименко Людмила Сергіївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу дослідження впливів державотворчих та цивілізаційних процесів на формування національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Завальнюк Олександр Михайлович – доктор історичних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський)

Зашкільняк Леонід Опанасович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету ім. Івана Франка (м. Львів)

Киридон Алла Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу дослідження теоретичних і прикладних проблем національної пам'яті (м. Київ)

Короленко Богдан Анатолійович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу дослідження впливу на національну пам'ять соціальних і духовно-культурних чинників Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Любовець Олена Миколаївна – доктор історичних наук, завідувач відділу дослідження впливів державотворчих та цивілізаційних процесів на формування національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Моця Олександр Петрович – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України (м. Київ)

Огієнко Віталій Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу дослідження теоретичних і прикладних проблем національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Онишко Леся Володимирівна – кандидат історичних наук, заступник директора з науково-експозиційної діяльності Національного музею «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні» (м. Київ)

Пилявець Ростислав Іванович – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу дослідження історичних трагедій народів України Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Рожнятовська Олена Артемівна – головний бібліограф ДЗ «Національна парламентська бібліотека України» (м. Київ)

Солдатенко Валерій Федорович – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, директор Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Ткаченко Василь Миколайович – член-кореспондент Національної Академії педагогічних наук України, доктор історичних наук, професор (м. Київ)

Яременко Вікторія Миколаївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу дослідження історичних трагедій народів України Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

ЗМІСТ

Статті та повідомлення

Солдатенко В.Ф. Про культуру національної пам'яті (на прикладі ставлення до історії революцій)	3
Бойко О.Д. Феномен соціальної пам'яті: основні концептуальні підходи до аналізу та інтерпретації.....	65
Буряк Л.І. Комеморативні практики у діяльності Історичної секції Всеукраїнської Академії наук	109
Вашкевич В.М. Духовність та інтелектуальний потенціал в процесі формування історичної свідомості.....	127
Ведмідь Л.А. Формування образу дисидентів у радянській пресі (кінець 60-х – 70-ті роки ХХ ст.)	135
Ведєнєєв Д.В. Формування суспільного розуміння збройного конфлікту у Західній Україні між радянською владою та націонал-самостійницьким рухом.....	150
Вишняк О.І. Соціологічний аналіз ставлення громадян України до історичних постатей	168
Воляннюк О.Я. Новітні візії політики пам'яті: державницький монолог vs демократичний полілог.....	178
Ганжуров Ю.С. Національна пам'ять в контексті законотворення: пошук дискусійних мотивацій.....	187
Герасименко Л.С. Ретроспекція українсько-польських відносин: від конфліктів до порозуміння	203
Зашкільняк Л.О. Історична пам'ять та історіографія: методологічні аспекти взаємодії.....	218
Любовець О.М. Актуальні питання політики пам'яті (на прикладі української революції 1917–1920 рр.).....	234
Огієнко В.І. Парадигма пам'яті: поява та еволюція	244
Онишко Л.В. На шляху до історичної справедливості: до 80-х роковин Голодомору	253
Пилявець Р.І. Історичні трагедії як соціальний феномен: сутність і класифікація	262
Яременко В.М. Періодика рейхскомісаріату «Україна» як засіб впливу на свідомість населення окупованих територій.....	276
Дискусії	
Моця О.П. Назва «Україна» в історичній пам'яті землеробів-автохтонів півдня Східної Європи.....	295

Ткаченко В.М. Державні ювілеї: між історією та політикою. До питання про походження Русі.....	304
--	-----

Персоналії

Завальнюк О.М. Валерій Степанков (силует особистості: до 65-річчя від дня народження)	328
--	-----

Короленко Б.А. 125-літній ювілей Тараса Шевченка: комеморації 1939 року.....	348
---	-----

Рожнятовська О.А. «Вибираю мистецтво...» (до 100-річчя з дня народження Андрія Сиви).....	368
--	-----

Рецензії та огляди книг

Киридон А.М. Етос пам'яті	378
--	-----

Огієнко В.І. Огляд книги: Н. Хант «Пам'ять, війна і травма». Видавництво Кембриджського університету, 2010. – 232 с.	402
--	-----

Відомості про авторів	404
------------------------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи и сообщения

Солдатенко В.Ф. О культуре национальной памяти (на примере отношения к истории революций).....	3
Бойко А.Д. Феномен социальной памяти: основные концептуальные подходы к анализу и интерпретации.....	65
Буряк Л.И. Коммеморативные практики в деятельности Исторической секции Всеукраинской Академии наук.....	109
Вашкевич В.М. Духовность и интеллектуальный потенциал в процессе формирования исторического сознания.....	127
Ведмидь Л.А. Формирование образа диссидентов в советской прессе (конец 60-х – 70-е годы XX века).....	135
Веденеев Д.В. Формирование общественного понимания вооруженного конфликта в Западной Украине между советской властью и движением за национальную государственность.....	150
Вишняк А.И. Социологический анализ отношения граждан Украины к историческим фигурам.....	168
Волянюк О.Я. Новые видения политики памяти: государственный монолог vs демократический полилог.....	178
Ганжуров Ю.С. Национальная память в контексте законотворчества: поиск дискуссионных мотиваций.....	187
Герасименко Л.С. Ретроспекция украинско-польских отношений: от конфликтов к примирению.....	203
Зашкильняк Л.А. Историческая память и историография: методологические аспекты взаимодействия.....	218
Любовец Е.Н. Актуальные вопросы политики памяти (на примере Украинской революции 1917–1920 гг.).....	234
Огиенко В.И. Парадигма памяти: возникновение и эволюция.....	244
Онишко Л.В. На пути к исторической справедливости: к 80-й годовщине Голодомора.....	253
Пилявец Р.И. Исторические трагедии как социальный феномен: сущность и классификация.....	262
Яременко В.Н. Периодика рейхскомиссариата «Украина» как инструмент влияния на сознание населения оккупированных территорий.....	276
Дискуссии	
Моця А.П. Название «Украина» в исторической памяти землеробов-автохтонов юга Восточной Европы.....	295

Ткаченко В.Н. Государственные юбилеи: между историей и политикой. К вопросу о происхождении Руси	304
---	-----

Персоналии

Завальнюк А.М. Валерий Степанков (силуэт личности: к 65-летию со дня рождения	328
--	-----

Короленко Б.А. 125-летний юбилей Тараса Шевченка: коммеморации 1939 года.....	348
--	-----

Рожнятовская Е.А. «Выбираю искусство...» (к 100-летию со дня рождения Андрея Совы).....	368
--	-----

Рецензии и обзоры книг

Киридон А.Н. Этнос памяти	378
--	-----

Огиенко В.И. Обзор книги Н. Хант «Память, война и травма». Издательство Кембриджского университета. – 2010. – 232 с.	402
--	-----

Сведения об авторах	404
----------------------------------	-----

CONTENTS

Articles and reports

Soldatenko V.F. About the culture of national memory (on the example of attitudes towards history of revolutions)	3
Boyko O.D. Phenomenon of social memory: main conceptual approaches to analysis and interpretation	65
Buryak L.I. Commemorative practices in the activity of the Historical section of the Ukrainian Academy of Science	109
Vashkevych V.M. Spirituality and intellectual potential in the process of a historical consciousness formation.	127
Vedmid' L.A. Formation dissidents image in the Soviet press (end of 60-th – 70-th of the XX century).....	135
Vyedyenyeyev D.V. Formation of public understanding of armed conflict in Western Ukraine between the Soviets and movement for national statehood	150
Vyshnyak O.I. Sociological analysis of Ukrainian citizens attitudes towards historical figures	168
Volyanyuk O. New visions of the politics of memory: nation building monologue vs democracy polylogue.....	178
Ganzhurov Y.S. National memory in the law making context: search of debatable motivations	187
Gerasymenko L.S. The retrospection of Ukrainian-Polish relations: from conflicts to reconciliation	203
Zashkilniak L.O. Historical memory and historiography: methodological aspects of interaction.....	218
Liubovets O.M. Topics questions of memory policy (on the example of the Ukrainian revolution 1917–1920).....	234
Ogiienko V.I. The paradigm of memory: origin and evolution.....	244
Onyshko L.V. On the way to historical truth: devoted to the 80-th anniversary of Holodomor	253
Pilyavets R.I. Historical tragedy as a social phenomenon: essence and classification.....	262
Iarenenko V.M. The Periodicals in Reichcomissariat “Ukraine” as an instrument of influence on the public consciousness under Nazi Rule....	276

Discussions

Motsia O.P. Name «Ukraine» in historical memory of agrarian autochthon population of Southern Europe	295
---	-----

Tkachenko V.M. State anniversaries: between history and policy.
To the issue of the Rus origin 304

Personalities

Zavalniuk O.M. Valeriy Stepankov (personality silhouette: to 65-th
birth anniversary) 328

Korolenko B.A. Taras Shevchenko`s 125-th anniversary: commemo-
rations of 1939..... 348

Rozhnyatovska O.A. «Choose the art...» (to Andriy Sova 100-th bith
anniversary)..... 368

Reviews

Kyrydon A.M. Ethos of memory 378

Ogiienko V.I. Nigel C. Hunt. Memory, War and Trauma. Cambridge
University Press, 2010, 232 p. 402

Contributors 404

Наукове видання

Національна та історична пам'ять
Национальная и историческая память
National and Historical Memory

Засновник
Український інститут національної пам'яті

Збірник наукових праць

Випуск 2

Відповідальний за випуск **О. Чепурний**
Редактор **В. Коробко**
Комп'ютерне верстання
та виготовлення оригінал-макета **Н. Грехової**

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 25,75.
Тираж 100 пр. Зам. № 207

ДП «НВЦ «Пріоритети»
01014, м. Київ, вул. Командарма Каменева, 8, корп. 6
тел./факс: (044) 254-51-51

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3862 від 18.08.2010